

VIOLET SOEN

Vredehandel

Adellijke en Habsburgse
verzoeningspogingen tijdens
de Nederlandse Opstand

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

AMSTERDAM STUDIES IN THE DUTCH GOLDEN AGE

Vredehandel

AMSTERDAM STUDIES IN THE DUTCH GOLDEN AGE

Redactieraad

H. Perry Chapman, University of Delaware

Lia van Gemert, Universiteit van Amsterdam

Benjamin J. Kaplan, University College London

Henk van Nierop, Universiteit van Amsterdam

Eric Jan Sluiter, Universiteit van Amsterdam

Marc Van Vaecck, Katholieke Universiteit Leuven

VREDEHANDEL

Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen
tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)

Violet Soen

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, gevestigd aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de UvA, bevordert sinds 2000 de kennis van de geschiedenis en cultuur van de Republiek in de 'lange' zeventiende eeuw (ca. 1560-1720). De publicaties van het Centrum bieden inzicht in de gevarieerdheid, de gelaagdheid en de voortdurende actualiteit van de Nederlandse Gouden Eeuw: de thema's kunnen uiteenlopen van Rembrandt tot Vondel, van Beeldenstorm tot Ware Vrijheid, en van Batavia tot Nieuw Amsterdam. Politiek, religie, cultuur, economie, expansie en oorlogvoering worden zoveel mogelijk met elkaar in verband gebracht.

De redactie over de publicaties van de Amsterdamse Gouden Eeuw wordt gevoerd door internationale specialisten op het gebied van de geschiedenis, de kunst en de literatuur van de zeventiende eeuw. Voor meer informatie kijkt u op www.aup.nl/goudeneeuw of www.uba.uva.nl/goudeneeuw.

Uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting van België

Uitgegeven met steun van de Erik Duvergerprijs 2011, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten

Abbeelding omslag: Hans Vredeman de Vries, *Allegorie op de overgave van Antwerpen in 1585*, 1585 © Antwerpen, Museum Vleeshuis, AV.2009.009.001 – Foto Bart Huysmans

Ontwerp omslag: Kok Korpershoek, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk: Heymans & Vanhove, Goes

ISBN 978 90 8964 377 3

e-ISBN 978 90 4851 524 0 (pdf)

e-ISBN 978 90 4851 792 3 (ePub)

NUR 688

© V. Soen / Amsterdam University Press, Amsterdam 2012

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jº het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

WOORD VOORAF

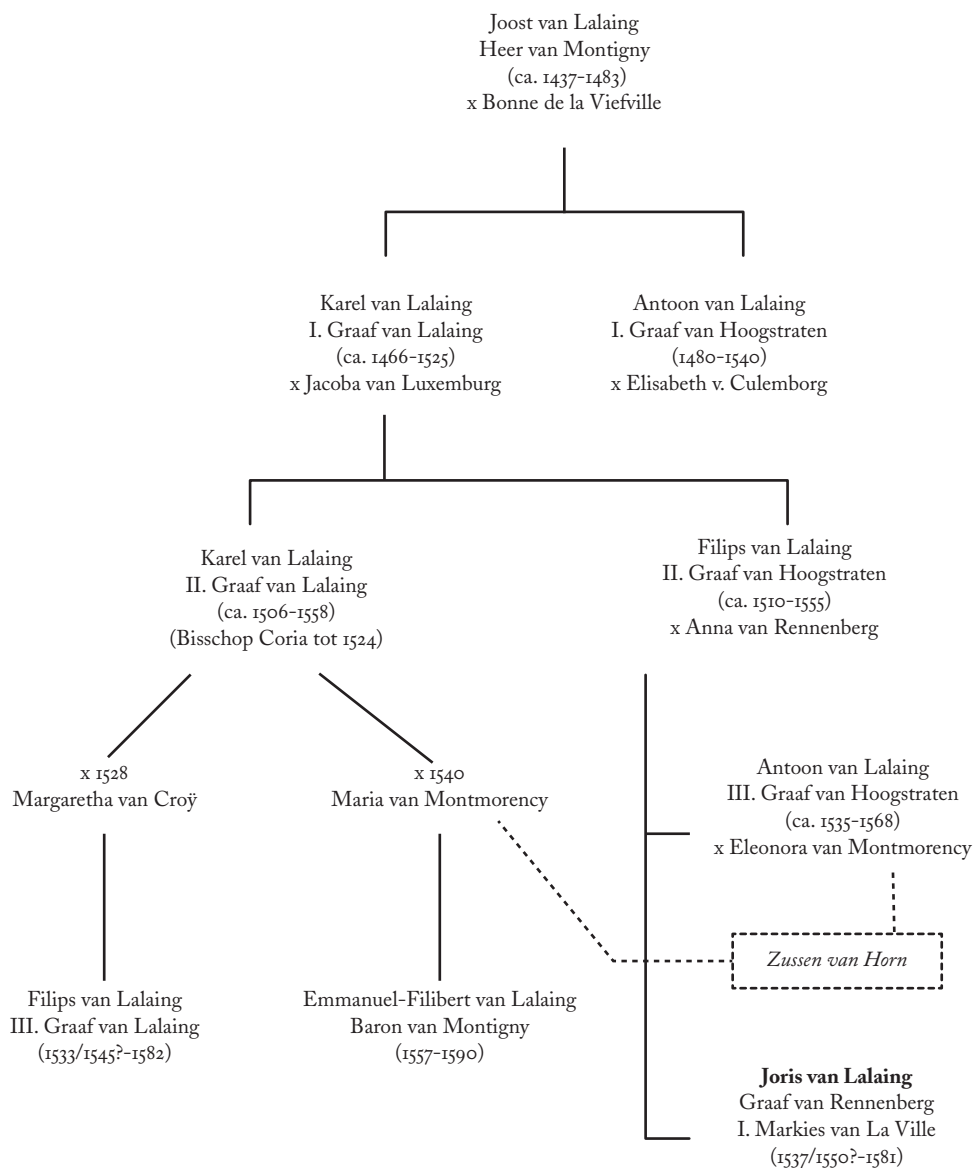
Dit boek is geschreven in Leuven, Firenze, Parijs en Valladolid. Deze *peregrinatio academica* maakte van het manuscript een werk van lange adem. Gelukkig wist ik me op deze reis goed vergezeld. Jan Roegiers was steeds de standvastige en betrouwbare gids, destijds mijn erudiete promotor, vandaag een warme vriend. Als *Doktorvater* leerde hij me dat geschiedenis het verhaal blijft van mensen van vlees en bloed; dit boek is daar de neerslag van. Daarnaast stond Gustaaf Janssens altijd klaar met de nodige vingerwijzingen en archieftips. Het vergelijken van Spaanse archiefavonturen anno 1976 en 2006 schiep een band die sindsdien alleen maar verder is gegroeid. De collega's van de vijfde verdieping van het Leuvense Erasmushuis vormden de veilige thuishaven, waarheen het fijn was terug te keren en waar het vandaag aangenaam vertoeven is. De onderzoeksgroep Nieuwe Tijd blijft er mijn favoriete plaats voor een vakgesprek en een kwinkslag. Zonder eenieder bij naam te noemen, dank ik elke reisgenoot in binnen- en buitenland om *sal y pimienta* aan mijn tocht te hebben toegevoegd. Heel in het bijzonder ben ik de huisgenoten op de Diestse- en Tiensesteenweg in Kessel-Lo dankbaar voor de onvergetelijke tijd samen. Mijn ouders en mijn zus Edelweis zal ik nooit genoeg kunnen bedanken, omdat ze me onvoorwaardelijk steunen. Dit boek draag ik op aan mijn grootvader Marcel Soen (1926-2008) die me onderweg is ontvallen. Zijn familienaam heeft dit boek misschien meer beïnvloed dan hij of ik ooit vermoedde. *Nomen est omen.*

INHOUDSOPGAVE

Proloog	Adellijke beweegredenen en de Opstand anders bekeken DE VERZOENING VAN RENNENBERG (1579-1581)	11
	<i>Stereotypen</i>	14
	<i>Staatsvorming</i>	17
	<i>Patronage</i>	21
Inleiding		27
	<i>Adellijke verzoeningspogingen</i>	29
	<i>Habsburgse verzoeningspogingen</i>	30
	<i>Vrede of verzoening?</i>	32
	<i>Bronnen</i>	34
	<i>Indeling</i>	35
Hoofdstuk I	‘Le devoir de révolte et de réconciliation’ EGMONT ALS VREDESGEZANT (1564-1565)	39
	<i>Mécontent</i>	41
	<i>Missie</i>	45
	<i>Conferentie</i>	48
	<i>Cavalier(s) seul(s)</i>	52
Hoofdstuk II	Vliesridders voor vrede HORN EN MONTIGNY, HET EINDE VAN MONTMORENCY-NEVELE (1566-1567)	57
	<i>Moderatie</i>	59
	<i>Toegevingen aan Montigny en Bergen?</i>	65
	<i>Lettres d’assurance</i>	68
	<i>Betwiste eden</i>	72
Hoofdstuk III	De vertraagde ‘voie de douceur’ NOIRCARMES, ALVA’S FAVORIETE FLAMENCO? (1567-1573)	79
	<i>Adventus regis</i>	80

	<i>Clementia austriaca</i>	85
	<i>Generaal pardon</i>	88
	<i>Medicina Caeli?</i>	91
Hoofdstuk IV	De moeizame vredehandel	
	DE HALFBROERS CROÿ AAN ZET (1574-1577)	97
	<i>De Staten-Generaal van de XV loyale provincies</i>	98
	<i>Bredase vredehandel</i>	102
	<i>Havrè's vredesmissie</i>	106
	<i>Vrede van Aarschot</i>	109
Hoofdstuk V	Interne en internationale vredehandel	
	SELLES, SCHWARZENBERG OF LA MOTTE? (1577-1578)	117
	<i>Selles</i>	118
	<i>Schwarzenberg</i>	123
	<i>La Motte</i>	126
	<i>Pacification générale of réconciliation particulière?</i>	128
Hoofdstuk VI	De grote en kleine traditie van pacificatie	
	ADELLIJKE VERZOENINGEN VAN ATRECHT TOT KEULEN (1578-1581)	131
	<i>Domino-effect in Artesië</i>	132
	<i>De verzoening van de Lalaings</i>	135
	<i>Keulse vredehandel</i>	139
	<i>Limieten</i>	143
Besluit		147
	<i>Le devoir de réconciliation</i>	147
	<i>La voie de douceur</i>	149
	<i>Vredehandel</i>	151
	<i>De onmogelijke verzoening</i>	154
Epiloog	Variaties op de vredehandel	
	DE CROÿ'S UITGEDAAGD DOOR MANSFELT (1581-1598)	157
	<i>Chimay</i>	158
	<i>Keizer (bis)</i>	160
	<i>Mansfelt</i>	162
	<i>Croÿ (bis)</i>	164
	<i>Dynastie (bis)</i>	167

Noten		169
	<i>Proloog</i>	169
	<i>Inleiding</i>	175
	<i>Hoofdstuk I</i>	182
	<i>Hoofdstuk II</i>	191
	<i>Hoofdstuk III</i>	199
	<i>Hoofdstuk IV</i>	206
	<i>Hoofdstuk V</i>	216
	<i>Hoofdstuk VI</i>	221
	<i>Besluit</i>	227
	<i>Epiloog</i>	228
Afkortingen		235
Bronnen		237
	1. Archivalische bronnen (en manuscripten)	237
	2. Gedrukte bronnen	272
	3. Uitgegeven bronnen	279
	4. Digitale bronnen	287
Literatuur		289
Lijst biografieën edellieden		329
Persoonsindex		337
Plaatsindex		343

Genealogische tabel 1. Lalaing

Vereenvoudigde verwantschapstabellen. Alleen voor dit boek relevante namen worden weergegeven.

PROLOOG

Adellijke beweegredenen en de Opstand anders bekeken

DE VERZOENING VAN RENNENBERG (1579-1581)

Verzoeningspogingen verdwenen geleidelijk uit de geschiedschrijving van de Nederlandse Opstand. Aan de hand van het ‘verraad’ van de graaf van Rennenberg toont deze proloog hoe dat gebeurde. Deze episode uit 1580 ging uiteindelijk wel behoren tot de canon van de Nederlandse nationale geschiedenis. Door dit adellijk ‘verraad’ te hertalen als een ‘verzoening’ tussen een opstandige graaf en zijn landsheer biedt deze proloog een andere kijk op adel en opstand tijdens de nieuwe tijd. In de vroegmoderne dynamiek van verzet, staatsvorming en patronage bleef er immers ruimte bestaan voor onderhandeling.

Het was in de vroege ochtend van 3 maart 1580 dat het zogenaamde ‘verraad van Rennenberg’ plaatsvond. Joris van Lalaing, graaf van Rennenberg*, bezette toen samen met zijn aanhangers de markt van Groningen. Rennenberg handelde in naam van Filips II, landsheer van de Zeventien Provinciën. Hij hoopte hiermee op de benoeming tot koninklijk stadhouder van Stad en Lande. Een dag later ondertekende de graaf een akte waarin hij ‘alle getrouwheid en gehoorzaamheid aan Zijne Majesteit’ beloofde ‘zoals het een goede en loyale vazal en onderdaan behoort tegenover zijn soeverein en natuurlijke landsheer’. In een keurig pakket, voorzien van Rennenbergs wapenschild, ging deze akte per koerier naar Alexander Farnese, prins van Parma en landvoogd van de Nederlanden in naam van de koning.¹ Die schold Rennenberg vrij van majesteitsschennis, schonk hem amnestie en beloofde een koninklijk zegel voor de gratiebrief.² Intussen moest Rennenberg zijn eed van trouw wel opnieuw afleggen in aanwezigheid van de kanselier van de Raad van Gelre.³ Zo verzoende Rennenberg zich met zijn landsheer Filips II.

Rennenbergs eed aan Filips II leek op het eerste zicht niets meer of niets minder dan de plicht van een telg uit een hoogadellijk geslacht. Lalaings ouders en voorouders hadden eveneens trouw gezworen aan de Bourgondische hertogen en de Habsburgse dynastie. Daardoor had de familie Lalaing invloedrijke ambten verworven: Joris’ overgrootvader Joost van Lalaing – stamvader van de ‘jongere’ tak van de Lalaings – werd door Maximiliaan van Oostenrijk bevorderd tot stadhouder van Holland en Zeeland; diens jongste zoon Antoon bekleedde later eveneens die

functie. Joris' oom Karel werd tijdens de Franse veldtocht van Filips II in 1557 en 1558 aangesteld tot interim-landvoogd aan het hof van Brussel. Joris' vader Filips bleef vijftien jaar lang stadhouder van Gelre en verwierf een prestigieuze Brabantse adellijke titel, graaf van Hoogstraten. Daarmee behoorden de graven van Lalaing en Hoogstraten tot de bovengewestelijke bestuurlijke elite die zich aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden had gevormd, zoals eerder is beschreven door Hans Cools.⁴

Met zijn schijnbaar gebruikelijke vazalleneed en verzoening werd de jonge Joris van Lalaing toch een 'verrader'. Dat had alles te maken met de veelkoppige ontevredenheid in de Nederlanden, die was uitgemond in een openlijk en gewapend verzet tegen Filips II. Sinds de Pacificatie van Gent in 1576 behoorde Joris tot de edellieden die het tegenbestuur door de Staten-Generaal steunden. De voornaamste onder de opstandige edellieden, prins Willem van Oranje, ijverde bijgevolg voor Joris' aanstelling tot voorlopig *staats* stadhouder van Groningen en de Ommelanden, Friesland, Drenthe en Overijssel. Zo vertrok Joris van Lalaing, baron van La Ville, in december 1576 naar de noordoostelijke provincies, gewapend met instructies.⁵ Zijn neef Filips stuurde later een *gentilhomme domestique* naar de Staten van Groningen en de Ommelanden om de definitieve benoeming veilig te stellen.⁶ Zijn oom Herman aan moederszijde⁷ schonk hem vervolgens de titel van graaf van Rennenberg om diens aanzien en prestige te vergroten.

Als stadhouder voor de Staten-Generaal was Rennenbergs taak veelzijdig; in feite werd hij verantwoordelijk voor zaken die zijn voorgangers in naam van de Habsburgse dynastie op zich hadden genomen. Als provinciegouverneur liet hij meteen de Pacificatie van Gent publiceren in Groningen, het enige gewest dat afwezig was gebleven op de algemene statenvergadering in Gent. De meest dringende zaak was de heersende ontevredenheid over het muitende garnizoen van 'Hoogduitsers', te meer omdat de Pacificatie van Gent de aftocht van 'vreemde troepen' stipuleerde.⁸ Rennenberg dankte de zogenaamde 'buitenlandse' troepen af in maart 1577, waarna hij de stadsverdediging regelde met de aanwezige stedelijke burgervendels en zijn eigen 'Waaalse' regiment.⁹ De graaf liet de 'dwangburcht' van Alva slopen, maar liet diens andere verdedigingswerken intact. Op 11 juni 1579 ondertekende de staats provinciegouverneur het charter van de Unie van Utrecht. Deze *nadere Unie* beoogde de Pacificatie van Gent (militair) te verdedigen, onder meer door de 'vrijheid van religie' te bewaren. Joris van Lalaing had daarbij lange tijd voorbehoud gemaakt, maar met zijn handtekening verbond hij zich er uiteindelijk toe om de Unie 'met lijff, goet ende bloet' te steunen.¹⁰

Niettemin luisterde Rennenbergs secretaris, Guislain le Bailly, nog geen twee weken later aandachtig naar het vredesaanbod van gezanten van Filips II en Farnese. Le Bailly bevond zich daartoe in Keulen, waar keizerlijke commissarissen voor vrede tussen koninklijke en staats diplomaten bemiddelden. Hij sprak er met de proost van het Utrechtse Sint-Mariakapittel, Jan Fonck¹¹, die ook optrad als woordvoerder voor Herman van Rennenberg, proost van het Sint-Salvatorskapittel van dezelfde stad. Tegelijkertijd had Bucho Aytta, de proost van het Gentse Sint-Bavokapittel, contact gelegd met een *gentilhomme* uit Gent die nog luitenant onder Rennenberg was geweest.¹² Deze Jacques Coudenhove¹³ reisde vanaf dan eveneens heen en weer tussen Groningen en Keulen.¹⁴ Zo startte in april 1579 een reeks contacten op basis van afkomst, herkomst, status, titel en functie.

De voorwaarden voor verzoening werden pas op 30 november 1579 in een voorlopig verdrag vastgelegd.¹⁵ Jan Fonck beloofde aan Le Bailly dat diens meester zijn stadhouderschappen zou mogen behouden in ruil voor zijn eventuele verzoening met de koning. Bovenop een jaargeld van 10.000 florijnen, zou Rennenberg de restitutie van zijn geconfisqueerde goederen krijgen, alsook de verheffing van zijn heerlijkheid La Ville tot markizaat en het bevel over twee koninklijke regimenten infanterie. Als hij de garnizoenen van de Friese en Gelderse *blokhuizen* in Harlingen, Leeuwarden en Staveren kon bewegen tot de eed van trouw aan Filips II, dan kreeg hij nogmaals 10.000 *écus pistolets* in baar geld. Ten slotte zou Farnese hem bij de koning aanbevelen voor de orde van het Gulden Vlies.¹⁶

Ook Rennenberg's familieleden waren in de weer voor zijn verzoening met de koning. Zijn moeder Anna van Rennenberg¹⁷ zou bij de landvoogd op de knieën gevallen zijn en voor haar 'verloren zoon' om genade hebben gesmeekt.¹⁸ Oom Herman vertelde bij de Staten van Overijssel dat Rennenberg zijn moeder veel verdriet deed.¹⁹ Rennenberg's schoonzus Eleonora van Montmorency, weduwe-gravin van Hoogstraten²⁰, bemiddelde zowel bij de gezanten van Farnese als bij de Spaanse ambassadeur in Parijs.²¹ Ook zijn neven, Filips van Lalaing* en diens halfbroer Emmanuel-Filibert*, vroegen aan Joris om zich te verzoenen met de koning, net zoals zij het jaar voordien hadden gedaan. Uiteindelijk reisde zijn zus Cornelia van Lalaing²², samen met haar echtgenoot Willem van Hamal²³, baron van Monceau, via Keulen en Coevoorden naar Groningen om de wensen van de familie nogmaals over te brengen, al gebeurde dit onder het mom van 'particuliere zaken' en familiebelangen.²⁴

Landvoogd Farnese had eveneens zijn spionnen ter plaatse, wat blijkt uit een voorbereidende tekst van een brief aan de koning. De koning had immers – zoals hij wel meer deed²⁵ – de beslissing in deze zaak aan zijn plaatsvervanger in de Nederlanden overgelaten, erop vertrouwend dat die in het koninklijk belang zou handelen.²⁶ Farnese wilde vooral 'deze gelegenheid niet verliezen'²⁷ maar hij wilde ook dat zijn eigen gezanten de onderhandelingen van Rennenberg's zwager overnamen.²⁸ De landvoogd had 'betrouwbare personen' gezonden om in Friesland en Groningen 'discreet en heimelijk' poolshoogte te nemen van *les humeurs du peuple* en eventueel – zelfs zonder Rennenberg – het tij te doen keren.²⁹ Binnen de stadsmuren kregen deze spionnen de steun van de Dominicanenprijor Arnoldus Nijlen.³⁰ Eén van die gezanten, Johannes Roorda, een raadsheer uit Spiers maar ook schoonzoon van een Fries rentmeester, werd bij zijn aankomst meteen gevangen gezet. Katholieke burgers probeerden hem in augustus 1579 te bevrijden, als teken dat ze vrede wilden.³¹

De beslissende onderhandelingen met Rennenberg vonden plaats in het klooster van Essen nabij Groningen. Eind januari 1580 waren de besprekingen rond en wachtte Rennenberg op hulptroupen voor zijn aanvalsplan, maar die bleven uit. Door terechte verdachtmakingen kwam Rennenberg binnen de Staten-Generaal in steeds nauwere schoentjes terecht. Toen zijn secretaris in februari in Leeuwarden werd gearresteerd, kwam het plan over de bezetting van de Friese blokhuizen aan het licht. Het blokhuys van Harlingen werd meteen met een staats garnizoen versterkt.³² Kort daarop ging Rennenberg tot actie over, zonder langer te wachten op troepen van Farnese. Na de bezetting van Groningen op 3 maart arresteerde hij meteen zo'n tweehonderd

vooraanstaande protestantse burgers. De calvinistische burgemeester Jakob Hildebrants werd zelfs meteen gedood (en volgens sommige verslagen nog een andere enkeling). De stad Groningen volgde Rennenberg in zijn keuze voor de koning, maar de Ommelanden, Friesland, Drenthe en Overijssel deden dat niet. Rennenberg nam nog Delfzijl, Coevorden en Oldenzaal in, maar zijn militaire expeditie stopte voor Steenwijk.

Farnese bejubelde de verzoening van deze invloedrijke aristocraat, al had hij zich voordien geërgerd aan diens ‘aanmatigende’ reconciliatievoorwaarden.³³ Naar aanleiding van de partijwissel van Rennenberg schreef Farnese aan Fonck dat ‘de intentie van de koning altijd is geweest om de zaken te regelen door *pacificatie en onderhandeling*, en niet door wapens en geweld, zoals we U al diverse keren schreven’.³⁴ De onderhandelingen met de opstandige edelman werden bijgevolg eveneens als vredesonderhandelingen gekaderd, omdat ze het conflict tussen koning en vazal op een geweldloze wijze beëindigden. Vanuit Merida, op weg naar Portugal, schreef Filips II over zijn voldoening dat ook deze jonge telg uit het geslacht Lalaing opnieuw aan zijn zijde streed.³⁵ Filips II bedankte Rennenberg met een eigenhandig geschreven brief, al wees hij hem terecht voor het lange dralen. De koning riep hem op om de strijd voort te zetten tegen Willem van Oranje, wiens medestanders alleen maar ‘laster, schaamte en oneer bij hun verwanten en alle mensen van eer en begrip’ konden verwachten.³⁶

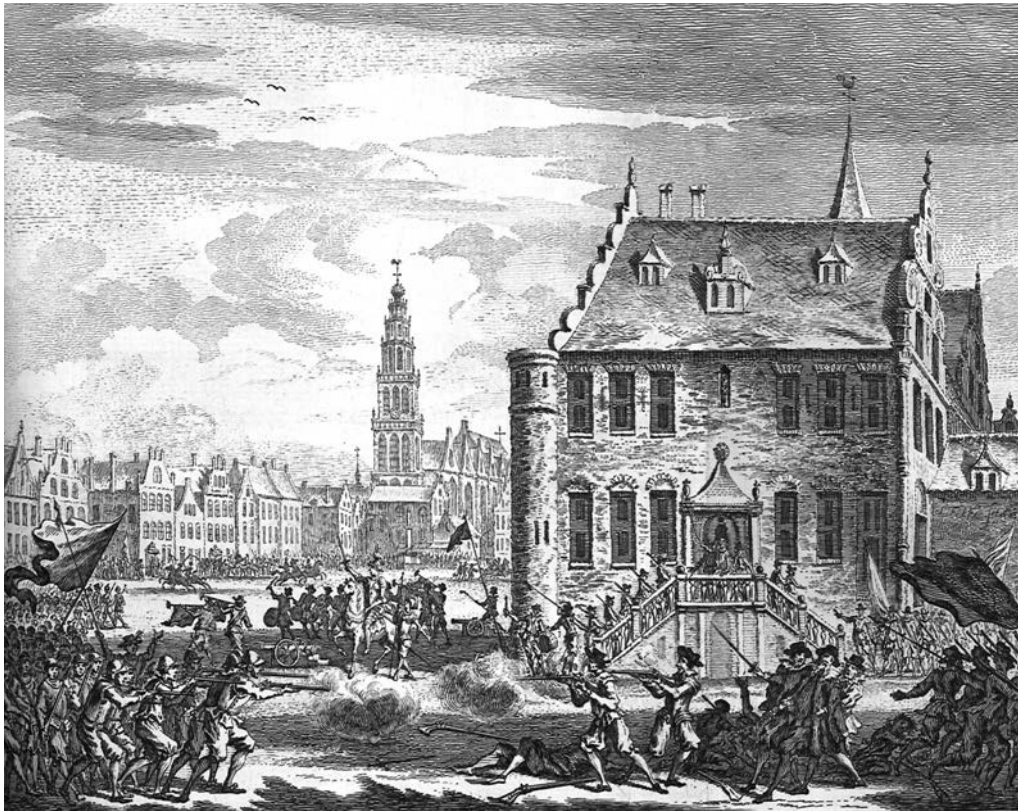
De ommezwaai van Rennenberg zette uiteraard kwaad bloed bij de verbondenen in de Unie van Utrecht. Zij bestempelden Rennenberg als een verrader en verdachten vanaf toen de resterende katholieken in de Unie van Utrecht nog sterker. Zoals zovele gebeurtenissen tijdens de Nederlandse Opstand, werd het voorval in de propaganda en pamflettenstrijd al snel met een staatse en koningsgezinde interpretatie ingekleurd. Reeds bij de eerste geruchten over de aarzelende houding van Rennenberg, hamerde de Friese rechtsgeleerde en staats onderhandelaar Aggaeus de Albada in zijn traktaten op de noodzaak van verzet tegen Filips II.³⁷ Hij hoopte dat Rennenberg die teksten alsnog zou lezen. Later werden de bewoners van Groningen – door de verspreiding van een apocriefe brief van Rennenberg – voor de mogelijke spionage van katholieken gewaarschuwd. In deze Oranje- en staatsgezinde visies had Joris van Lalaing het ‘ware’ vaderland (*patria*) verraden en de vrijheid en de privileges voor de Spaanse vijand te grabbel gegooit.³⁸ Zo kwamen clichés ook in de geschiedschrijving terecht.

Stereotypen

Bijna vierhonderd jaar lang behoorde het verraad van Rennenberg tot de onbetwiste canon van de Nederlandse geschiedschrijving. Daarbij werd het verhaal met stereotypen doorspekt, die tot op vandaag doorwerken in het collectieve geheugen. Twee belangrijke chroniqueurs van de Nederlandse Opstand, Pieter Bor (1559-1635) en Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647), verankerden meteen een aantal motieven voor de wisselende partijkeuzes van Rennenberg. Volgens Pieter Bor was Rennenbergs hart na balseming ‘so verdorret en klein als een Walse noot’ door berouw over zijn verraad.³⁹ In zijn *Nederlandsche historiën* karakteriseerde Hooft de graaf van Rennenberg als een man die zich opportunistisch had verzoend met het oog op rijkdom, maar eveneens stierf

met berouw over zijn daden: ‘Zijn trouwbreuk strekte enen nagel aan zijn doodskist en werd geboet met een berouw, dat zijn ziel doorsneed’. Rennenberg had door zijn reconciliatie met de koning zijn eer en geweten besmeurd. Voor de zeventiende-eeuwse geschiedschrijvers Bor en Hooft was het zoals in het spreekwoord: het verraad had zijn meester geloond.⁴⁰

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd Rennenbergs lot opnieuw een geliefd thema onder geschied- en tragedieschrijvers. Jan Wagenaar beschreef in zijn *Vaderlandsche Historie* hoe de graaf van Rennenberg de stad Groningen veroverde voor de ‘Spanjaarden’. Enkele decennia later – in de druk van 1792 – visualiseerde de ets van Simon Fokke de tragiek van de gebeurtenis. Op de gravure verscheen de respectloze Spaanse bezetting van het Groningse stadhuys – het symbool van de gekoesterde Groningse privileges – terwijl de Martinitoren trots aan de horizon verrees. De ‘echte’ helden vochten – nabij het lijk van de calvinistische burgemeester Jakob Hildebrants – tegen de katholieke Rennenberg en diens troepen.⁴¹ In 1789 bracht Jan Nomszoon

Groningen, door de Graave van Rennenberg, aan de Spaansche zyde overgebracht, in 't jaar 1580
Ets van Simon Fokke, in Jan Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, VII, Amsterdam, 1792, 310.

© KU Leuven, Tabularium – Foto Bruno Vandermeulen.

het verraad op de planken in een geromantiseerde en geërotiseerde versie: Rennenberg werd hierin ‘smadelijk’ verleid door de dochter van de Spaanse legercommandant Diego de Velasco.⁴²

Bijna een eeuw later – tussen 1873 en 1886 – kwam Rennenbergs levensverhaal andermaal op het toneel in de belangrijkste Nederlandse steden door een tragedie van François van Heyst.⁴³ Passie was opnieuw het hoofdmotief, maar ditmaal werd de katholieke Rennenberg verliefd op de dochter van de calvinistische burgemeester. Rond deze tijd bevestigde Jacobus Trosée het beeld van de graaf als een egoïstische huichelaar die het calvinisme, noch de Unie van Utrecht verdedigde.⁴⁴ Net zoals op het toneel, was Rennenberg in dat werk vooral een man die zijn lusten niet in bedwang kon houden. De geschiedschrijving moest zich aan deze *verbeelding* aanpassen. Na 1865 voelde H.O. Feith zich verplicht om zijn bronnenuitgave over Groningen stop te zetten omdat het ‘geene aangename lectuur’ betrof. Uit de bronnen bleek immers dat de Groningse burgers zich koningsgezind hadden opgesteld en Rennenberg hulp boden bij diens ‘verraad’.⁴⁵

Slechts met het betoog van Pieter Geyl (1887-1966) begon de deconstructie van deze stereotypen. Met zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* wilde Geyl aantonen dat de scheiding tussen Vlaanderen en Nederland op militaire toevalligheden berustte. Daarom herwaardeerde hij het verraad van Rennenberg als ‘geen louter persoonlijke daad’, maar als ‘een daad van politiek, waarbij hij op wijdverspreide bijval in zijn stadhouderschappen mocht rekenen’.⁴⁶ De katholieke kerkhistoricus Jan Rogier (1894-1974) ontpopte zich vervolgens als Rennenbergs apologeet door diens religieuze beweegredenen, zoals de angst voor pauselijke excommunicatie, te onderstrepen. Rogier besloot dat Rennenberg – ondanks misschien mindere kwaliteiten – ‘daarmee nog geen verrader’ was.⁴⁷

Desalniettemin bleef zijn kwalijke reputatie tot op de dag van vandaag overeind. In de nationalistische geschiedschrijving bijvoorbeeld werd de vruchteloze belegering van Steenwijk bestempeld als een straf voor Rennenbergs verraad, terwijl de vestingbouwer van Steenwijk, Johan van den Kornput, als held uit de strijd kwam. De stad Steenwijk richtte daarom in 2003 een standbeeld voor hem op, ondanks het feit dat na het vertrek van deze Kornput in 1582 het stadje haast onmiddellijk door koninklijke troepen werd bezet en vervolgens jarenlang een koninklijk bolwerk bleef.⁴⁸ Ook het in 2005 verschenen jeugdboek *De Erfdochter van Rennenberg* van Eveline Bergwerf parafraseert in titel en thematiek het verraad van Rennenberg: de dertienjarige schatrijke Louise, gravin van Rennenberg – een fictief personage – moet kiezen tussen een verleidelijk aanbod van de (wrede) hertog van Alva en een hard leven als ballinge in Emden.⁴⁹ In België daarentegen werd niemand geroerd door de lotgevallen van Rennenberg op Nederlands grondgebied. De graaf van Rennenberg raakte er in de vergetelheid, maar zijn standgenoten Egmont* en Horn* – terechtgesteld op de Brusselse markt – werden als *Belges illustres* in het nationale pantheon opgenomen.

Zo kregen Rennenbergs lotgevallen een negatieve reputatie, en werden ze als verraad geboekstaafd in de annalen van de geschiedenis. Toch waren ze in zekere zin exemplarisch voor zijn generatie, standgenoten en tijd. Reeds in 1999 beschreef Henk van Nierop in *Het verraad van het Noorderkwartier* een ander spraakmakend ‘verraad’ uit de Nederlandse Opstand. Toen in mei en juni 1575 koninklijk stadhouder Gilles van Berlaymont, heer van Hierges⁵⁰, een expeditie

tegen het opstandige Hollandse Noorderkwartier ondernam, meenden de opstandelingen dat sommige burgers de koninklijke partij een handje toestaken. Na het afwentelen van Hierges' aanval, probeerden de rebellenleiders deze 'verraders' op te sporen via een onderzoekscommissie. Dat was uiteraard opvallend want volgens het geldend rechtskader waren de opstandelingen immers zelf 'verraders van de koning'. Bovendien schuwden deze opstandelingen daarbij niet om terreur op de lokale bevolking uit te oefenen. Eén van de slachtoffers, Jan Jeroenszoon, liet het hem aangedane onrecht via een procedureslag voor het Hof van Holland *purgeren*. Van Nierop legde zo de angst voor overlopers bloot, net als de krampachtige zoektocht naar oplossingen van rechtswege. Hij onderstreepte op die manier dat de zogenaamde 'vrijheidsstrijd' in de Nederlanden ook kenmerken van een burgeroorlog vertoonde.⁵¹ De angst van de opstandelingen voor verraad was bijgevolg terecht. Talrijke edellieden en clerici wisselden van zijde tijdens het conflict tussen de vorst en de opstandelingen, vaak na onderhandelingen met gezanten van de koning of de landvoogd. Deze beslissingen hadden doorgaans gevolgen voor de steden of gewesten onder hun bevoegdheid. Voor de verlaten partij werden deze onderhandelingen als verraad omschreven, voor de winnende partij als vredes- en verzoeningspogingen, omdat ze het conflict op onderhandelde wijze wilden beslechten.⁵²

Bovendien is lang niet alles bekend over dit vaak opgediste verhaal. Bronnenonderzoek in centrale en lokale archieven biedt nog steeds nieuwe perspectieven, al lijken die archieven eindeloos doorploegd door negentiende-eeuwse historici. Zo bevatten de bijlagen van het boek van Trosée documenten uit de thematisch ingebonden nummers 589-590 van het archiefbestand *Audiëntie* in het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Nieuwe informatie kwam echter uit de dossiers van dezelfde reeks, die reeds in de achttiende eeuw in 'cartons' werden geordend maar pas na de Tweede Wereldoorlog werden ontsloten.⁵³ Andere brokstukken van het verhaal stammen uit het familiearchief van de Lalaings in de *Archives Municipales* in Douai. In het *Archivo General de Simancas* ten slotte, dook onverwacht informatie op in de brieven van de toenmalige Spaanse ambassadeur in Frankrijk. Die stukken bevonden zich in de reeks *Estado Francia* (de zogenaamde Serie K) en niet in de vaker geconsulteerde *Negociación de Flandes* van het archief van het staatssecretariaat. Zo noopt archivalisch onderzoek tot nieuwe inzichten over een lang gekend conflict; weinig stereotypen – hoe diep geworteld ook – doorstaan historisch onderzoek.

Staatsvorming

De laatste bijdrage over het verraad van Rennenberg van H.L. Zwitser dateert alweer van 1981.⁵⁴ In een context van sterk afnemend nationalisme tijdens de laatste decennia, verdwijnt de aandacht voor heldhaftige thema's uit de oude 'vaderlandse geschiedenis'. Daardoor vat de geschiedschrijving Rennenbergs motieven voor verraad nog steeds samen in een aantal verouderde clichés, die sterk samenhangen met de historiografie over de staatsvorming tijdens de nieuwe tijd. Als 'Zuid-Nederlandse katholiek' kon Joris van Lalaing niet vertrouwd zijn met verhoudingen 'in het Noorden'; hij was met andere woorden een anachronisme in een steeds uitdijend staatscomplex.⁵⁵ Als 'edelman' handelde hij uit opportunisme en materieel eigenbelang, terwijl hij – in

tegenstelling tot Oranje – politiek inzicht miste. De adel wist zich zeker niet aan te passen aan de nieuwe verhoudingen van een republiek, maar verloor ook terrein in de absolute monarchie. Deze typering van de adel als een weinig weerbare elite moest het ‘verraad’ van Rennenberg min of meer *logisch* maken.

Bevindingen uit recent adelsonderzoek plaatsen het verraad van Rennenberg echter in een nieuw licht.⁵⁶ Joris van Lalaing kwam dan wel uit een Henegouws geslacht en voerde de titel van de Henegouwse heerlijkheid La Ville nabij Bergen, toch werd hij naar alle waarschijnlijkheid op het kasteel van Hoogstraten in Brabant geboren en opgevoed. Het is niet juist om op basis van zijn herkomst meteen te concluderen dat hij ‘onervaren en met de verhoudingen in het Noorden onbekend’ was, zoals Fokke Ros deed in 1964.⁵⁷ De nicht van Rennens moeder was met een *jonker* uit de Ommelanden gehuwd.⁵⁸ Door de stadhouderschappen van zijn familie in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelre⁵⁹ was het allesbehalve vreemd dat hij door de Staten-Generaal tot stadhouder van de noordoostelijke provincies werd aangeduid. Historicus Pieter Geyl vond daarom de keuze van Joris van Lalaing uit Henegouwen zelfs *natuurlijker* dan die van Jan van Nassau in Gelre. Jan van Nassau was dan wel een jongere broer van Willem van Oranje, toch had hij zijn hele leven in het Heilig Roomse Rijk verbleven. Daartegenover was Rennenberg volgens Geyl een ware ‘Groot-Nederlander’⁶⁰; in ieder geval behoorde hij tot de supraprovinciale elite die zich wonderwel aan de steeds groeiende Bourgondisch-Habsburgse personele unie had aangepast.

De graven van Lalaing en Hoogstraten hadden bovendien een politiek gevoerd om dicht bij het Habsburgse hof te zijn en er toegang te verwerven tot de politieke besluitvorming.⁶¹ De eerste graaf van Hoogstraten, Antoon, bouwde een *hôtel* in Mechelen, nabij het hof van regentes Margaretha van Oostenrijk en later ook een woning vlak naast het paleis op de Koudenberg. Rennens oom, Karel van Lalaing, leidde in 1557 en 1558 *ad interim* het landsbestuur aan het Brusselse hof, terwijl de koning en de landvoogd op veldtocht waren.⁶² De derde graaf van Hoogstraten, Antoon van Lalaing* – Rennens broer – werd kamerheer (*gentilhomme de la casa*) aan het hof van Filips II⁶³ en in 1559 ridder van het Gulden Vlies.⁶⁴ Edellieden in de Nederlanden bleven dus zeker niet weg van het Habsburgse hof of van dynastieke ridderordes, integendeel, ze probeerden zich er te manifesteren.

Na de Beeldenstorm kreeg Rennens broer dan ook door zijn prestige en aanzien onmiddellijk belangrijke taken.⁶⁵ De pensionaris van Mechelen had aan Margaretha van Parma gevraagd om Antoon van Lalaing af te vaardigen, precies omdat Hoogstraten er zijn *hôtel* had en diens moeder daar verbleef. De graaf slaagde erin de rust min of meer te herstellen, door onder andere meteen zes beeldenstormers (waaronder kinderen) terecht te stellen en opnieuw de katholieke eredienst en de Sacramentsprocessie te herstellen. Toch had hij tegenover de stadsbevolking in zijn geheel een milde politiek gevoerd door een algemeen pardon af te kondigen op de Grote Markt.⁶⁶ Dat werd door sommigen – en vooral door de landvoogdes – niet geapprecieerd. Aan het hof weigerde Margaretha van Parma hem nog in audiëntie te ontvangen, wat Hoogstraten haar op zijn beurt weer zeer kwalijk nam. De landvoogdes benoemde hem uit noodzaak nog wel tot interim-gouverneur van Antwerpen, naast Willem van Oranje.⁶⁷ Antoon weigerde vervolgens een nieuwe eed af te leggen ter verdediging van de koning en het geloof, omdat hij die

reeds gezworen had als ridder van het Gulden Vlies.⁶⁸ Door bemiddeling van zijn moeder bij de landvoogdes kreeg hij daarna het gevraagde ontslag van zijn taken voor Mechelen en Antwerpen. Daarop vertrok Hoogstraten naar het Heilig Roomse Rijk voor ‘familiezaken’. De nabijheid tot het hof werd vaak verkozen door een adellijke familie, maar even gemakkelijk weer losgelaten in tijden van een politieke crisis. Daarbij vormden de uitgebreide familiebezittingen en -netwerken steeds een vluchtoord en vrijhaven.

In september 1567 werd Hoogstraten gedagvaard door de Raad van Beroerten. Vooral het plakkaat in Mechelen met ‘de afschaffing van de inquisitie, een generaal pardon en gewetensvrijheid voor eenieder’ werd hem ten laste gelegd.⁶⁹ Met hulp van de *spindoctors* van Willem van Oranje, verspreidde Hoogstraten een *défense* in druk⁷⁰: ‘Een edel en groothartig man heeft niets, na God, dat kostbaarder is dan zijn eer, daarom is het rechtvaardig en redelijk dat hij die behoudt, verdedigt en bewaart, met alle hem beschikbare middelen en zelfs met zijn goederen en zijn leven’.⁷¹ Hij verdedigde zich op basis van de statuten van het Gulden Vlies, maar ook op die van de Brabantse Blijde Inkomst. Hij vond het onrechtvaardig dat zijn diensten voor de ordonnantiebindende van zijn oom en zijn ambassades in het Heilig Roomse Rijk niet naar waarde werden geschat. Hij wees erop dat er in zijn graafschap Hoogstraten zelfs geen beeldenstorm had plaatsgevonden. Zijn adellijk verzet was stevig onderbouwd, maar tegelijk werden gronden voor verschoning gezocht. Toch werd de graaf bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie van zijn goederen.⁷² Alva liet zelfs het volledige *hôtel* van Hoogstraten leeghalen; de bekende humanist Benito Arias Montano moest de boekencollectie naar de koninklijke bibliotheek van het Escoriaal opsturen.⁷³ De zo gekoesterde privileges van het Gulden Vlies hadden Hoogstraten niet weten te beschermen. In oktober 1568 hielp hij Oranje met diens inval in Brabant, maar hij stierf kort daarna aan de gevolgen van een schotwond.

Het is dus voorbarig geweest van enkele geschiedschrijvers om Rennenberg als politiek onervaren te beschouwen, zeker als men weet hoe het zijn broer Antoon verging. Rennenberg was evenmin een ongeletterde barbaar of onervaren vechtersbaas: als liefhebber van poëzie en *artes* was hij zeer bedreven in Grieks, Latijn en andere spraken.⁷⁴ Het is niet zeker of hij lessen aan de universiteit volgde, maar zijn neef Filips* deed een *grand tour* in de stijl van de humanistische *peregrinatio academica*. Filips studeerde aan de universiteit van Padua en reisde daarvoor zeker langs Aken, Keulen, Worms, Spiers, Ulm, München en Innsbruck. Daarna verbleef hij een tijd aan het Spaanse hof, waar hij zich het Castiliaans eigen maakte.⁷⁵ Diens halfbroer Emmanuel-Filibert* verwees bij zijn reizen zelfs uitdrukkelijk naar zijn adellijke afkomst.⁷⁶ Zo behoorde de adel niet alleen tot de politieke, maar ook tot de culturele elites binnen de vroegmoderne Nederlanden.

Toch aspireerde een edelman voornamelijk een politieke en militaire carrière; de talrijke bestuurs- en legerfuncties binnen de opkomende staat konden daarbij helpen. Als bevelhebber van een ordonnantiebindende⁷⁷ en *ad interim* gouverneur van Mechelen, had Rennenberg vanaf 1572 het normale patroon gevolgd.⁷⁸ Toch was hij opgegroeid in een familie die sterk was benadeeld door het vonnis van de Raad van Beroerten. Dat inspireerde hem eerst tot steun aan de Staten-Generaal, maar het aanbod van Farnese en Filips II kon een deel van het eerdere materiële verlies recupereren. Desalniettemin waren ook de bredere adellijke waarde- en verwachtingspatronen

belangrijk. Farnese herinnerde Rennenberg aan ‘de voordelen die uw voorouders kregen van de voorouders van de koning, en wat de koning voor Rennenberg in diens jeugd had gedaan’. Hij wees er ook op ‘hoe goed zijn *parens et amys* zich inzetten voor de goede dienst van de koninklijke majesteit, de grootste eer die een *homme de bien* kan verwerven in deze wereld’. De landvoogd hoopte dat Rennenberg deze raad ter harte zou nemen en doen ‘hetgeen de deugdvolle en edele man moet doen voor zijn landsheer en zijn soeverein heer’.⁷⁹

Beide kampen beloofden de meest voordelige positie voor de adel in het algemeen, en voor Rennenberg in het bijzonder. Binnen het regime van de Staten-Generaal had Rennenberg de titel van ‘Hoofd van Zijne Majesteits Financiën’ gekregen, wat hem eveneens goede inkomsten opleverde.⁸⁰ Oranje kon de mooie beloftes aan de adel steeds moeilijker volhouden, omdat de stedelijke elites en de calvinisten geleidelijk meer beslissingsmacht in de Staten-Generaal verwierven. Toen de calvinisten in Vlaanderen, Brabant en Artesië machtiger werden, startte Joris’ neef, Emmanuel-Filibert, de beweging van de *Malcontenten* binnen het staats regime. Die ageerden nu niet tegen de koning, maar tegen de Calvinistische Republieken binnen de Staten-Generaal.⁸¹ Een kroniek noemt Rennenbergs *malecontenterye* als aanleiding voor zijn overstap naar de koninklijke partij.⁸² In de nasleep van het Traktaat van Atrecht en van Bergen van mei en september 1579, had Farnese mooie vooruitzichten aan Rennenbergs familieleden gegeven. Zo waren er voor de gereconcilieerde adel uitdrukkelijk plaatsen voorbehouden in de nieuwe Raad van State, het koninklijke leger en het lokale bestuur.⁸³ Edellieden bleken in deze onderhandelingen geen anachronismen; integendeel, in de nieuwe machtsverhoudingen wilden ze een cruciale positie verwerven. Uiteindelijk verzoende Rennenberg zich op basis van het vredesaanbod van Keulen, de Pacificatie van Gent, het Eeuwig Edict en het Traktaat van Atrecht en Bergen, en verzekerde zich met andere woorden van alle koninklijke toegevingen in deze vredesverdragen. Zo had zijn verzet geleid tot een verzoening op basis van eervolle voorwaarden.⁸⁴

De (Spaanse) monarchie bood Rennenberg ten slotte de beste bescherming voor zijn geloofsovertuiging, een cruciaal vraagstuk dat de adel in heel zestiende-eeuws Europa belette één front tegen de vorst te vormen. De graaf had er nooit een geheim van gemaakt dat hij ‘in het oude katholieke geloof wilde blijven’. Als staatsgezind gouverneur had hij aan Groningen meteen de voorwaarde gesteld dat de stad geen andere dan de katholieke religie mocht toestaan. In zijn legerkampen liet hij steeds een tent als kapel inrichten en wierf hij katholieke legeraalmoezeniers. Hij schreef ook duidelijk aan Jan van Nassau dat hij *ondanks* zijn geloof *derselber getrewer freundt* wilde blijven, een klassieke formule van verstandverhouding onder edellieden.⁸⁵ Deze algemene context was belangrijker dan de pauselijke excommunicatie voor katholieken die de opstand steunden.⁸⁶ Toch waren er verschillen met de orthodoxie die Filips II voorstond. Tijdelijk verdacht Jan Fonck Rennenberg er zelfs van lutheraan te zijn, maar later beschuldigde hij alleen nog diens kapelaan.⁸⁷ Farnese verwachtte in de eerste plaats dat Rennenberg in zijn ambtsgebieden op zoek ging naar de door calvinisten verjaagde pastoors. Als ze nog steeds katholiek waren, moest hij ze terug in dienst nemen om de zielzorg te verzekeren.⁸⁸ Toch maakt het stadhouderschap van Rennenberg in Friesland het verhaal nog complexer. Zo had Rennenbergs optreden de rooms-katholieke religie (tijdelijk) gered in Groningen om haar in Friesland verloren te laten gaan.

Volgens een Geuzenliedje was Rennenberg overigens helemaal niet de protagonist in dit verhaal: het waren de Groningers die de graaf overhaalden om zich achter de koning te scharen. *Van de Unie willen wij afscheyden en beköpen [omkopen] Juryen van Laleyne, De sal uns bystaen.*⁸⁹ Volgens Pieter Bor verklaarde Rennenberg dan weer op zijn sterfbed: *O Groeningen, Groeningen, waartoe hebt gy my gebracht? Ik mag my wel beklagen, den dag dat ik u sag.*⁹⁰ Beide versies draaiden de rollen in het verraad van Rennenberg dus om. ‘Te vaak leek de onredzame stadhouder in het bedrijf van Groningens afval slechts de rol van een figurant te spelen om te mogen gelden als de geestelijke vader van de Putsch’, schreef Fokke Ros daaromtrent.⁹¹ In zestiende-eeuwse documenten wordt het verraad helemaal niet als een verrassingsaanval omschreven – zoals in de zeventiende eeuw bij Hooft en in de achttiende eeuw bij Wagenaar – maar als een logische voltrekking van de koningsgezindheid van de stad. Het is in ieder geval duidelijk dat de graaf van Rennenberg behendig manoeuvreerde in de lokale gewestelijke gevoeligheden tussen Groningen en Friesland. Het is daarom niet toevallig dat Rennenberg zich steeds vaker in Groningen ophield, en niet in Leeuwarden, omdat hij daar meer medestanders had binnen de statenvergadering. Als provinciegouverneur handelde de adel nooit in een vacuüm, maar in het spanningsveld van gewestelijk particularisme.⁹² De adel bleef tijdens de Nederlandse Opstand een weerbare elite, die bereid was om haar prestige en aanzien eerst met verzet te verdedigen, om vervolgens over eerbare verzoeningsvoorwaarden te onderhandelen.

Patronage

Zoals in de traditionele historiografie verklaarden de voorgaande paragrafen Rennensbergs verzoening door politieke ideeën over stand, staat en religie en door de moeizame relaties tussen vorst (staat), gewest en adel in de zestiende eeuw. Ondertussen is tegen die verklaringmodellen een krachtige reactie ontstaan vanuit de sociale wetenschappen: via netwerkanalyse ‘herdenken’ sociologen en historici het verleden in termen van relaties en betekenisgeving binnen netwerken. ‘De’ staat of ‘de’ adel heeft immers nooit bestaan, maar het begrip kreeg telkens opnieuw vorm door coalities en netwerken van belanghebbenden.⁹³ Daarbij wordt in het bijzonder gewezen op het belang van vroegmoderne patronage, de asymmetrische maar in principe wederkerige gunstrelatie tussen een patroon en zijn beschermeling. Zo benadrukte Geert Janssen dat deze vroegmoderne patronage bestond uit het herhaaldelijk onderhandelen van een wederzijdse vertrouwensrelatie en bescherming.⁹⁴

Precies daarom biedt patronage geen afdoende verklaring voor de keuze vóór of tegen de Opstand, zoals Van Nierop reeds onderstreepte. In 1566 *verdeelde* de kwestie van het Eedverbond der Edelen de Hollandse adel, die nochtans sterk onderling verwant en verbonden was. In 1572 deed het dilemma over steun aan of verzet tegen Willem van Oranje en de Watergeuzen dit opnieuw, maar met andere breuklijnen dan in 1566. Soms scheidden zich daarbij de wegen van de patroonheren en hun creaturen (beschermelingen). Adellijke partijkeuzes werden bovendien niet louter gemaakt op basis van grondbezit in koninklijk of opstandig gebied.⁹⁵ In zijn studie over Willem van Oranje als hoog edelman, kwam Van Nierop bovendien tot de conclusie dat de pa-

tronagebanden in de Nederlanden minder duurzaam waren dan historici voor de Franse situatie konden aantonen. Als machtsmakelaar van de vorst kon Willem van Oranje aan het hoofd van een ordonnantiebande en als stadhouder functies verdelen, maar in beide gevallen was het effect ervan beperkt. Als *patronus* en heer met hoge rechtspraak binnen zijn eigen gebieden, kon de prins lagere edellieden sterker aan zich binden. Dat gebeurde hoofdzakelijk bij de *gentilshommes domestiques* in de hofhouding, zoals ook Marie-Ange Delen aantoonde. Maar ook dan bracht de tot stand gekomen verbintenis geen onvoorwaardelijke trouw tot in de dood.⁹⁶ Wel was het zo dat het wegvallen van directe patronage- en communicatiekanalen met het Spaanse hof het voor de Nederlandse hoge adel gemakkelijker maakte om in opstand te komen, zoals Liesbeth Geevers beargumenteerde in haar studie over Oranje, Egmont en Horn.⁹⁷

Ook het geval Rennenberg toont aan dat conflicten over benoemingen en patronage niet *a priori* politieke steun uitsloten. In 1564 kwam Oranje in aanvaring met Hoogstraten over de benoeming van diens oom Herman als proost van Sint-Salvator in Utrecht. Oranje wilde immers zijn jongere broer Hendrik op die 'vette post' laten benoemen maar Hoogstraten eiste die positie op voor de Rennenbergs, die jarenlang kanunniken in dat adellijk Utrechts kapittel hadden geplaatst. De zogenaamde brieven uit 'het bos van Segovia' van oktober 1565 beslisten uiteindelijk dat Herman van Rennenberg proost werd, maar dat Hendrik van Nassau een jaargeld kreeg.⁹⁸ Ondanks dit conflict volgde Hoogstraten de prins van Oranje door hulp te verlenen bij de Brabantse inval in 1568. Op zijn beurt steunde Willem van Oranje, na de dood van Hoogstraten, ook diens broer Rennenberg.⁹⁹

Binnen de patronagecontext betekende Rennenbergs beslissing tot verzoening materiële winst én verlies. Bij zijn verzoening verkreeg hij van de koning opnieuw de inkomsten uit zijn Henegouwse bezittingen, al hadden die erg geleden onder de oorlogsmanoeuvres van 1572.¹⁰⁰ Van de 10.000 *écus pistolets* die hem contant beloofd waren, kreeg hij meteen al 3000 pond groten Vlaams via de onderhandelaars in Keulen en de koninklijke ontvanger in Groningen.¹⁰¹ Jacques Coudenhove moest meteen voor de rest van het beloofde bedrag onderhandelen bij de landvoogd in Maastricht.¹⁰² Farnese beloofde dat hij bij de eerste ontvangst van geld door de koning, Rennenberg het resterende bedrag zou zenden.¹⁰³ Toch leed Rennenberg door zijn reconciliatie ook verlies: zijn goederen in Holland, Brabant en Utrecht (het slot Zuylen) werden in 1580 verbeurd verklaard door de Staten-Generaal.¹⁰⁴ Vanzelfsprekend probeerde Rennenberg daarvoor verschillende malen een schadeloosstelling te krijgen van Farnese.¹⁰⁵ Herman van Rennenberg protesteerde nog bij de Staten tegen de confiscatie van de heerlijkheid Van Zuylen.¹⁰⁶

Niet alleen de koninklijke onderhandelaars, maar ook de Unie van Utrecht zette hoog in op Rennenberg. Patronage gebeurde nu eenmaal op basis van gunsten, die opbrengsten brachten. Toen Willem van Oranje lucht kreeg van de particuliere onderhandelingen in Keulen, stuurde hij meteen twee raadsheren naar Rennenberg in Groningen. Zo zouden zij de hand van Oranjes dochter aangeboden hebben, opdat de graaf bij de Unie van Utrecht zou blijven.¹⁰⁷ Zelfs toen Rennenberg al formeel met Filips II was verzoend, probeerde de Unie hem nog voor haar te winnen met de belofte zijn in beslag genomen goederen vrij te geven.¹⁰⁸ Daarbij zetten dus zowel de Habsburgse als de staatse partij dezelfde middelen in, maar alleen de eerste toonde zich bereid om de toegevingen voorlopig ook verdragmatig te verankeren.

Vooral de positie van koninklijk stadhouder bracht Rennenberg inkomsten en prestige. Door zijn legitieme benoeming kon hij de aanspraken ontkrachten van Gaspar de Robles, heer van Billy en de voormalige rechtmatige koninklijke stadhouder.¹⁰⁹ Rennenbergs medestanders wantrouwden daarom nog tot in 1580 *Billystes* of *Roblistes* en weerden hen uit het bestuur van de stad.¹¹⁰ In oorlogstijd was Rennenbergs patronagebasis als stadhouder overigens groter dan in vreedetijd.¹¹¹ Omdat Rennenberg na de arrestatie en de emigratie van protestanten de vrijgekomen vacatures mocht invullen, kon hij een belangrijk patronagenetwerk opbouwen en anderen aan zich binden. Voor Farnese moest Rennenberg er vooral op toezien dat de nieuwe benoemde personen ‘goede katholieken’ waren. Als gouverneur moest hij de koninklijke justitie herstellen, zodat er recht kon geschieden voor de inwoners. Hij moest er ook voor zorgen dat alle ‘steden, dorpen, forten, gemeenschappen en particuliere personen die zich wilden verzoenen, in gratie werden ontvangen’.¹¹² Ook Rennenbergs creatuur Jacques Coudenhove haalde profijt uit de onderhandelingen die hij met en later voor Rennenberg voerde. Toen hij naar de koning in Lisbon vertrok, gaf die hem de titel van ridder.¹¹³ Ten laatste in 1584 kreeg hij ook een benoeming tot *gentilhomme de la boca* en de daaraan verbonden inkomsten. De gevraagde post van valkenier in de Nederlanden werd hem eerst geweigerd¹¹⁴ maar later toch toegekend.¹¹⁵

Rennenberg kon zijn opgebouwde patrimonium niet doorgeven aan een eigen nageslacht. Volgens Bor liet Joris drie bastaarden na: Abraham, Filips en David¹¹⁶; in ieder geval stierf Rennenberg ongehuwd. In de vroegste kroniek over het verraad van Rennenberg had Riek Fresinga het over de liefde van Rennenberg voor de rijke weduwe Maria van Brimeu. Adellijke huwelijken brachten in het ideale geval een uitbreiding van het sociaal en symbolisch kapitaal van de familie met zich mee, door een accumulatie van titels, gebieden, inkomsten en mogelijke vertegenwoordiging in de tweede stand van de provinciale statenvergaderingen. Uiteindelijk voerden de graven van Lalaing en Hoogstraten een uitgekiende politiek om hun gebieden in woelige tijden bijeen te houden. Na Rennenbergs dood gingen zijn goederen naar zijn neef Willem van Lalaing. Diens zoon, Antoon van Lalaing, vijfde graaf van Hoogstraten, huwde in januari 1610 met zijn volle nicht Margaretha van Berlaymont, via haar moeder erfgenaam van gebieden van de Lalaings. Zo verstrengelden aan het begin van de zeventiende eeuw twee familietakken die aan het begin van de zestiende eeuw waren gesplitst. Op die manier kunnen de beslissingen van Rennenberg niet van de patronagecontext worden losgekoppeld, tenminste als patronage wordt beschouwd als steeds herhaalde bemiddelingen over bescherming en gunsten.

Deze proloog maakt duidelijk waarom Rennenberg in de tijdsgeest logischerwijze als verrader werd beschouwd, door de Unie van Utrecht in het bijzonder, maar ook door de Verenigde Provinciën in het algemeen. Deze Lalaing werd verketterd door zijn keuze voor de monarchie, terwijl later anderen voor dezelfde keuze werden verheerlijkt. Voor de vijfde graaf van Hoogstraten, luidde het lofdicht naar aanleiding van het Twaalfjarig Bestand in 1609 immers als volgt: ‘De Graaf van Lalaing verdient in eeuwigheid geprezen, die ’s Konings Schoonzoon [Albrecht

van Oostenrijk] trouw zijn hulde heeft bewezen'.¹¹⁷ Als muze van de geschiedenis maakte Clio overigens nog meer bochten in de canonisering van helden en verraders tijdens de Nederlandse Opstand. Rennenbergs calvinistische nicht, Philippine-Christine van Lalaing, weigerde zich te verzoenen met de koning, ondanks de druk van haar familieleden. Ze steunde de verdediging van Doornik tijdens de belegering door Farnese, waarop die zich gedwongen voelde haar een eervol vertrek toe te staan.¹¹⁸ Paradoxaal genoeg werd Philippine-Christine door de verdediging van haar calvinistische geloof een heldin in de lokale geschiedenis, zelfs binnen de context van een overwegend katholiek land. Haar standbeeld prijkt vandaag op de markt van Doornik, terwijl neef Joris die eer alleen voor zijn uitdager Kornput zag weggelegd.

De propagandacampagne tegen Rennenberg (en anderen die dezelfde politieke keuze maakten of overwogen) zorgde voor een te schematische voorstelling van adel en Opstand in de literatuur. Door de (proto-)nationalistische visie op het conflict werd de keuze van Rennenberg een 'verraad' aan de Unie van Utrecht. In deze visie handelde de graaf uit opportunisme en/of omwille van zijn katholieke geloof, net als andere edelen uit de 'Zuidelijke Nederlanden'.¹¹⁹ Door deze stereotiepe visies werd de Opstand niet langer beschouwd als een moment waarop over verzet, verzoening en vrede te onderhandelen viel. Rennenbergs keuze is slechts een enkele keer door een zucht naar pacifisme verklaard: voor Van Nierop liep de graaf over naar de andere partij omdat hij de oorlog wilde staken.¹²⁰ Voor Juliaan Woltjer (waarover meer in de inleiding) daarentegen bracht Rennenbergs 'verraad' het einde van de *vrede-makers* binnen de Staten-Generaal met zich mee, omdat de opstandelingen voortaan 'geen katholiek' meer vertrouwden.¹²¹ Rennenberg mocht dan wel vrede aspireren, in feite maakte hij zich gewoon klaar om de strijd aan de andere zijde voort te zetten. Toch werden de onderhandelingen met de koning wel als een vredehandel gekarakteriseerd, en de positieve uitkomst daarvan als een verzoening. De graaf verzoende zich uiteindelijk niet binnen het kader van de officiële vredesonderhandelingen in Keulen of Atrecht. Op papier kreeg hij vervolgens wel de erkenning dat alle verdragen die binnen deze officiële vredesonderhandelingen ontstonden ook op hem van toepassing waren. Deze bemiddelingen creëerden dus een kader om te onderhandelen wat onder vrede en verzoening moest worden begrepen. Daarom geeft de inleiding verdere beschouwingen bij de begrippen 'vrede' en 'vredehandel' tijdens de Opstand.

Aan de hand van verschillende parameters is in deze proloog de verzoening van Rennenberg met de koning beschouwd als een vraag van wikken en wegen. Dat gebeurde steeds binnen de brede vroegmoderne dynamiek van staatsvorming en patronage. De druk van familie op Rennenberg was groot, maar niet van doorslaggevende aard, zoals diens nicht bewees. Verzoende Rennenberg zich omwille van zijn geloof? Zeker, maar met zijn verzoening gaf hij de mogelijkheid op om de katholieke religie in Friesland te verdedigen. Deed hij het dan uit winstbejag? De graaf genoot in ieder geval ook van posities binnen het regime van de Staten-Generaal, vooraleer hij weer gunsten van de koning kreeg. In beide systemen kon hij zowel bescherming krijgen als een clientèle opbouwen. Voor deze edelman werd kiezen ook verliezen: door zijn verzoening verloor hij zijn eigendommen in opstandig gebied en de inkomsten die aan zijn taken voor de Staten-Generaal waren verbonden. Uiteindelijk handelde hij zelfs bij de inname van Groningen

op eigen houtje, zonder onmiddellijke dekking van de koninklijke landvoogd. Als lid van een bovengewestelijke bestuurselite (eerder dan als ‘Zuid-Nederlander’) bleef ook de relatie met zijn ambtsgebied Groningen cruciaal. Net zoals de keuze voor verzet, was het alternatief van verzoening ingegeven door een complexe matrix van sociale, politieke en religieuze beweegredenen, wat blijkt uit de onderhandelingen die Rennenberg negen maanden lang voerde met de koninklijke afgevaardigden. Deze nieuwe aanzet is geen terugkeer naar de oude politieke geschiedschrijving over grote mannen, grote ideeën en grote gebeurtenissen, maar wel de erkenning van een onderhandelingsruimte tijdens het conflict en van een politieke cultuur waarin vele mogelijkheden zich aandienden.

INLEIDING

De titel van dit boek suggereert een vroegmoderne ‘vredehandel’, hoewel de geschiedenis van de nieuwe tijd doorgaans met oorlog en opstand wordt geassocieerd. Tijdens de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw viel het Europese vasteland opmerkelijk vaak ten prooi aan oorlog en geweld, veroorzaakt door dynastieke of religieuze conflicten.¹ In 1975 duidde de socioloog Charles Tilly dat cyclische geweld als de motor voor de vroegmoderne staatsvorming. Zijn vaak geciteerde slagzin – *war made the state and the state made war* – stelde dat oorlog de staat voortbracht en dat die staat opnieuw oorlog met zich meebracht.² Sindsdien staan de modaliteiten van de verhouding tussen oorlog en staat tijdens de nieuwe tijd ter discussie. In dat boeiende en bloeiende historiografische debat vestigde de historicus Geoffrey Parker de aandacht op een ingrijpende ‘militaire revolutie’, die de oorlogsvoering tussen 1500 en 1800 niet alleen intensifieerde maar ook professionaliseerde. Zijn verfrissende benadering van de militaire geschiedenis gaf het startschot voor een niet-aflatende stroom van publicaties over oorlog en zijn maatschappelijke impact.³ Zoals bleek uit de proloog, werd de driehoeksverhouding tussen oorlog, staatsvorming en maatschappij uiteindelijk een geliefkoosd studieobject onder vroegmoderne historici.⁴

Toch schetst deze historiografie over oorlog en staatsvorming een eenzijdig beeld. Niet alleen in het beroemde epos van Leo Tolstoj, maar ook in de nieuwe tijd waren oorlog en vrede verstrengeld. Reeds langer erkenden literatuurhistorici dat het toegenomen oorlogsgeweld aanleiding gaf tot een indrukwekkende verspreiding van vredesutopieën, -gedichten en -pleidooien tijdens de Renaissance.⁵ Pas recent benadrukken ook rechtshistorici het belang van vredesonderhandelingen en -verdragen in het vroegmoderne Europa.⁶ In de loop van de nieuwe tijd zouden immers steeds meer diplomaten gesprekken voeren met het oog op een oplossing voor de talrijke religieuze en dynastieke conflicten. In 2007 omschreef Lucien Bély dit fenomeen als een vroegmoderne ‘diplomatieke revolutie’. Waar de militaire revolutie tot oorlog aanzette, plaveide de diplomatieke revolutie de weg voor *l’art de la paix*.⁷ Hiermee corrigeerde Bély de dominante invloed van de theses van Tilly en Parker op het historische onderzoek naar de vroegmoderne geschiedenis. Zijn boek plaatste het onderwerp ‘vrede in vroegmodern Europa’ meteen hoger op de historiografische agenda.

Hoewel vrede studies reeds vanaf 1950 uitgroeiden tot een belangrijke subdiscipline binnen de politieke en sociale wetenschappen, bleven vroegmodernisten opvallend lang afwezig in dit academische debat.⁸ Marc Greengrass, toonaangevend expert in de zestiende-eeuwse Franse burger- en godsdienstoorlogen, wees hieromtrent op de invloed van teleologische standpunten in

het historische onderzoek. Door de traditionele aandacht voor zogenaamde winnaars of geslaagde projecten, raakten broze of mislukte vredesinitiatieven in de vergetelheid. Daarom ging in de Franse geschiedschrijving alle aandacht naar de Vrede van Vervins en het Edict van Nantes uit 1598, die onder koning Hendrik IV respectievelijk een vrede met Spanje en een voorwaardelijke tolerantie voor calvinisten bracht. De monografie van Greengrass over de Franse politiek tussen 1576 en 1585 legde daarentegen minutieus bloot hoe koning Hendrik III reeds een verregaand programma van pacificatie en hervorming van het koninkrijk lanceerde. Door de hernieuwde en hevige burgeroorlog na de moord op deze vorst in 1589 had geen enkele historicus het nodig geacht om dit belangrijke maar gefaalde vredesinitiatief te analyseren. Zo werd de visie op de Franse burgeroorlogen te lang ingekleurd als een voortdurende escalatie van geweld, terwijl *sur le terrain* telkens nieuwe pacificatiepogingen plaatsvonden.⁹

De vaststelling van Greengrass kan worden doorgetrokken naar de literatuur over de Nederlandse Opstand.¹⁰ Door de uiteindelijke stichting van een Republiek der Verenigde Nederlanden fungeert deze opstand tegen Filips II als de ‘myth of origin’ van het huidige Nederland. Daardoor is er spontaan en terecht interesse voor het Twaalfjarig Bestand dat in 1609 het bestaan van de Republiek voorlopig erkende. Dat is eveneens het geval voor het Verdrag van Münster dat in 1648 de soevereiniteit van de Republiek definitief bekrachtigde. De talloze herdenkingsvieringen in de jubeljaren 1998 en 2009 getuigen van die canonisering in het Nederlandse collectieve geheugen.¹¹ Zo kregen de voorafgaandelijke moeizame en grotendeels mislukte verzoeningspogingen met de koning nauwelijks aandacht in de geschiedenis van de Nederlanden¹², of raakten ze in diskrediet zoals in het geval van Rennenberg. Toch werden die toenaderingspogingen telkens opnieuw ondernomen, net zoals tijdens de Franse burgeroorlogen. Een onderhandelde verzoening tussen de in opstand gekomen Staten-Generaal en de landsheer Filips II had evenzeer een logisch gevolg van het verzet in de Nederlanden kunnen zijn, net zoals dat voor Rennenberg uiteindelijk het geval was. Weinig opstandelingen in de vroegmoderne periode wilden een eindeloze strijd; integendeel, ze hoopten op een snel vergelijk onder eervolle voorwaarden.¹³ Precies doordat een algemene verzoening uitbleef, groeide de Nederlandse Opstand uit tot een uitzonderlijk conflict in de Europese geschiedenis.

Door de recente historiografische aandacht voor vrede in vroegmodern Europa en het ontbreken daarvan in de recente literatuur over de zestiende-eeuwse Nederlanden, wil dit boek de pogingen tot geweldloze conflictbeslechting tijdens de beginjaren van de Opstand analyseren. In zestiende-eeuwse termen werden die verzoeningspogingen ook wel geduid als *vredehandel*. Toen in 1575 afgevaardigden aan de onderhandelingstafel in Breda schoven, dook de term onmiskenbaar op, maar in deze studie duidt dit woord evenzeer op de bredere verzoeningspogingen vanaf 1564. Ook wijlen Juliaan Woltjer wees reeds in 1976 op het bestaan van *vrede-makers* tijdens de Opstand: voor hem waren dat de ‘politieke middengroepen’. Door hun afkeuring van politieke en religieuze repressie, wilden deze ‘gematigden’ komen tot vrede tussen loyalen en opstandelingen enerzijds en katholieken en protestanten anderzijds. Volgens Woltjer vielen deze politieke middengroepen grotendeels (maar niet volledig) samen met de ‘religieuze middengroepen’, die geen partij kozen tussen het Tridentijnse katholicisme en het orthodoxe calvinisme.¹⁴ Sindsdien

hebben diverse historici kanttekeningen geplaatst bij de profielschets van deze ‘religieuze middengroepen’, die té veel harmonie suggereert en streng omljnde idealen oplegt aan zestiende-eeuwse gelovigen.¹⁵ Dit boek maakt hetzelfde voorbehoud voor Woltjers typering van politieke middengroepen als *vrede-makers* tijdens de Opstand: bemiddelaars hadden geen kant-en-klare oplossingen voor verzoening en hun vredesvoorstellen wisselden naargelang de omstandigheden. Daarnaast hadden de brede maatschappelijke middengroepen geen monopolie op de vredesinitiatieven en waren ze niet meteen de hoofdrolspelers aan de onderhandelingstafel.

Door de focus op adellijke, koninklijke en keizerlijke verzoeningspogingen wijkt dit boek af van Woltjers analyse over *vrede-makers* tijdens de Opstand. Eerder dan brede middengroepen waren elites vaak de initiatiefnemers voor vredesonderhandelingen en verzoeningspogingen. Bovendien is in Woltjers studie over het hoofd gezien dat de koning, diens gouverneur-generaal en diens raadsliden niet alleen het lijdend voorwerp van verzoeningspogingen waren, maar soms ook het handelend subject. In het bijzonder zoekt deze studie naar antwoorden op drie vragen over deze adellijke en Habsburgse diplomatieke manoeuvres: Waarom werden toenaderingspogingen ondernomen? Van welke aard waren die? En vooral, in welke mate hadden ze kans op slagen? Zo onderzoekt dit boek de motieven, de modaliteiten en de mogelijkheden van deze vredehandel tijdens het steeds escalerende conflict.

Adellijke verzoeningspogingen

Op zich is het weinig verrassend dat edellieden zich manifesteerden in de vredehandel tijdens de Opstand. Als machtselite was de adel steeds van cruciaal belang binnen de vroegmoderne staat.¹⁶ Door de aandacht voor het zeventiende-eeuwse ‘absolutisme’ leefde echter lange tijd de idee dat edellieden hun militaire en politieke voorrangspogingen opgaven om in hofdienst tamme, invloedloze dienaars van de monarchie te worden. Dat beeld is intussen volledig achterhaald: de adel hielp uitsluitend met de uitbouw van de vorstelijke macht in bestuursraden en aan het hof omdat dat netwerk prestige en macht opleverde.¹⁷ Tegelijkertijd bleven edellieden tot aan het einde van het Ancien Régime de leidinggevende veldheren op het slagveld. De geboorteadel was in de nieuwe bestuursvorm dus geen middeleeuws fossiel.¹⁸ Wel kreeg het devies *consilio et auxilio* voortaan een meer formele vorm.¹⁹ Voor de Nederlanden toonde Hans Cools aan hoe de hoge adel werd ingeschakeld in de Bourgondisch-Habsburgse staat via taken aan het hof, functies in bestuurs- en justitieraden, als provinciegouverneur of als bevelvoerder over militaire troepen;²⁰ Rennenberg en diens familie illustreerden reeds deze evolutie in de proloog.

Desalniettemin konden edellieden hun verkregen ambten en gunsten tegen hun landsheer inzetten, wanneer ze meenden dat de koning slecht werd geadviseerd of optrad als enige regeerder of rechter. Die adellijke ethiek werd door Arlette Jouanna als een *devoir de révolte* geïdentificeerd.²¹ Zowel tijdens de laatmiddeleeuwse Vlaamse Opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk als tijdens de vroegmoderne Nederlandse Opstand tegen Filips II kwamen hoge edellieden in verzet.²² In het bijzonder voor Willem van Oranje is in dit verband gewezen op een complex samenspel van politieke, sociale, familiale en religieuze ontevredenheid.²³ Recent benadrukte Lies-

beth Geevers de mislukte integratie van de hoge adel in de Nederlanden in de bredere patronage en politiek van de Spaans-Habsburgse monarchie.²⁴ Meer algemeen beschreef Henk van Nierop de positie van de adel in de tweede helft van de zestiende eeuw als een dilemma tussen koning en kerk enerzijds en protestantisme en privileges anderzijds.²⁵

Hoewel dus reeds veel inkt is gevloeid over de vraag waarom edellieden tegen Filips II in verzet kwamen, werd tot op heden geen systematisch onderzoek verricht naar de vraag waarom heel wat edellieden ononderbroken verzoeningspogingen ondernamen tijdens de Opstand, terwijl een edelman als Oranje besloot zijn opstand verder te zetten. De historiografie vroeg zich ook eerder af waarom een edelman rebelleerde, dan na te gaan waarom hij verzoeningspogingen ondernam of zich verzoende na verzet.²⁶ Daarbij is nog een andere opmerkelijke discrepantie vast te stellen. Zo erkenden Louis Sicking en Jelle Haemers dat een vooraanstaande edelman als Filips van Kleef (1456-1528) in opstand kwam tegen Maximiliaan van Oostenrijk om méér dan persoonlijke motieven, maar zelfs dan verklaarden ze diens verzoening met de vorst uit zelfbehoud.²⁷ Toch suggereerde Hans Cools een minder materiële verklaring voor deze verzoening: slechts door zijn strijd op te geven, kon Filips van Kleef de begrafenis van zijn vader bijwonen. De proloog over Rennenberg onderstreepte reeds dat bij verzoeningsonderhandelingen dezelfde brede waaier aan factoren speelde als bij verzet.

Zo toont dit boek voornamelijk dat de adellijke *devoir de révolte* niet alleen een plicht tot verzet inhield, maar ook een *devoir de réconciliation*, een plicht tot bemiddelen. Woltjer nam akte van *vrede-makers* uit de adelstand, maar hij beschouwde de aanwezigheid van deze machtselite eerder als een anomalie binnen zijn bredere middengroepenmodel.²⁹ Van Nierop stelde daarentegen reeds dat de overwinningen van Woltjers 'gematigden' neerkwamen op een samenspel van adellijke voorrechten en beperkte godsdienstschikkingen.³⁰ Daarom moet de rol van de edellieden in deze vredesonderhandelingen verder worden onderzocht. Op die manier werden leden uit de vooraanstaande adellijke geslachten Egmont, Montmorency, Croÿ en Lalaing hoofdrolspelers in dit verhaal. Minder gevestigde edellieden, zoals de broers Sainte-Aldegonde, La Motte en andere Artesische edellieden, bleken cruciale verbindingsfiguren in de toenaderingspogingen tussen koning, adel en opstandelingen in de Nederlanden. Door deze focus op edellieden kan volop aandacht besteed worden aan de onderlinge netwerken, de factiestrijd en de patronagekwesities die de onderhandelingen van deze edellieden mede verklaren. Zoals reeds uit de proloog bleek, kan op deze manier de historiografie over de verhouding tussen adel en staat worden aangevuld. Zo biedt dit boek niet alleen een macrohistorische beschrijving van de vredehandel tijdens de Nederlandse Opstand maar ook een intiem relaas van adellijke keuzes.

Habsburgse verzoeningspogingen

De verwijzing naar Habsburgse verzoeningspogingen lijkt in eerste instantie een *contradictio in terminis*. Bij zijn tijdgenoten en in de historiografie kreeg Filips II immers de bijzonder kwalijke reputatie van machtswellusteling en religieus fanaticus. Dit negatieve imago was een onderdeel van de veel ruimere Zwarte Legende over de Spaanse tirannie, wreedheid en zucht naar wereld-

heerschappij, die zich in de zestiende eeuw in Europa en in de Spaanse kolonies verspreidde. De Nederlandse Opstand bepaalde overigens op doorslaggevende wijze de inhoud van deze Zwarte Legende. Zo verankerde de *Apologie* van Willem van Oranje het beeld van een enggeestige, hypocriete, machtsbeluste en moreel verderfelijke Filips II, die dan ook de kwalificatie ‘tiran’ verdiende.³¹ Toch kende Filips II – net als zijn voorgangers en zijn tijdgenoten – de voordelen van een gematigde politiek.³² De argumentatie voor een dergelijke ‘*voie de douceur*’ (‘weg der zachtmoedigheid’) wortelde onder meer in de hernieuwde receptie van het klassieke clementiebegrip bij Cicero en Seneca. Derhalve vereisten christelijk-humanistische opvattingen dat een vorst als een rechtvaardige maar genadige koning optrad.³³

Bovendien gebruikten de koning en zijn vertegenwoordigers verzoenende gebaren als een doordachte strategie om de neveneffecten van de repressie en mobilisatie te neutraliseren. Gustaaf Janssens toonde eerder aan dat Filips II en zijn raadslieden met toegevingen deels ingingen op de wensen van de ‘loyale oppositie’ in de Zeventien Provinciën.³⁴ Daarbij bleef *el rey prudente* steeds op zijn hoede voor scenario’s waarin zijn welwillende houding verkeerd zou uitpakken. In het voetspoor van Janssens maakte mijn vorige boek reeds duidelijk hoe en waarom de koning in 1570, 1572 en 1574 telkens een algemene gratietermijn van drie maanden liet afkondigen voor wie zich met koning en kerk wilde verzoenen.³⁵ Een generaal pardon vormde echter slechts één van vele mogelijke verzoenende gebaren. Dit nieuwe boek belicht het bredere scala aan gematigde maatregelen dat onderwerp van beraadslaging werd: van een pardon tot de restitutie van privileges, van de koninklijke aanwezigheid tot de aanstelling van een landvoogd van ‘koninklijk bloed’ en het vertrek van de troepen. Ten slotte, hoe paradoxaal ook, delibereerde Madrid eveneens over de afschaffing van de Raad van Beroerten en de Tiende Penning, maatregelen die juist waren ingesteld om de onrust repressief te onderdrukken.³⁶

Ook de reeds genoemde Geoffrey Parker suggereerde in het klassiek geworden *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659* dat militaire mobilisatie slechts één aspect van de bredere pacificatieproblematiek vormde. Door de onvoorspelbaarheid van gewapende conflicten concentreerde de Spaanse vorst zich nooit op militaire operaties in één gebied, maar bewandelde hij meestal gelijktijdig de diplomatieke weg, ook op het internationale toneel.³⁷ De analyse van vredesonderhandelingen vormt dus de noodzakelijke – maar tot nu toe ongeschreven – pendant op het boek van Parker. Zo betekent het ook een aanvulling op de historiografie over oorlog en staatsvorming in de vroegmoderne periode, zoals dat voor de Franse burgeroorlogen al is gebeurd. Door publicaties van Mark Greengrass en Michel de Waele is onder meer duidelijk geworden dat de Franse koningen, en in het bijzonder Hendrik IV, niet alleen geweld maar gelijktijdig ook geweldloze en verzoenende middelen inzetten om hun onderdanen te reconciliëren. Zo moet staatsvorming niet langer louter met buitenlandse oorlog en het monopolie op geweld worden geassocieerd, zoals in het model van Tilly en Parker, maar ook met interne pacificatie.³⁸

Tegenover Frankrijk werd die pacificatie binnen het Spaans-Habsburgse rijk niet zozeer interconfessioneel gedacht, maar wel in termen van monarchie en dynastie. De noemer ‘Habsburgs’ is daarom zowel gekozen om een te enge of nationalistische invulling van het adjectief ‘Spaans’ te vermijden, alsook om de bredere dynastieke implicaties van de vredehandel te ver-

duidelijken. Tijdens de vredesonderhandelingen met betrekking tot de Opstand profileerde de Oostenrijkse tak van de Habsburgse dynastie zich immers steeds meer als bemiddelaar tussen Filips II en zijn vazallen in de Nederlanden. Hoewel Johannes Arndt en Monique Weis meermaals wezen op de constante diplomatie tussen de Nederlanden en het Rijk, bleef de concrete wisselwerking tussen keizerlijke én koninklijke verzoeningspogingen toch onderbelicht.³⁹

Vrede of verzoening?

Vredespleidooien tijdens de Nederlandse Opstand werden ten slotte vaak beschouwd als een erfenis van het gedachtegoed van Desiderius Erasmus Roterodamus (1466?-1536). Erasmus was de eerste humanist boven de Alpen die het nut en de noodzaak van vrede uitgebreid verdedigde. Hij beoogde zowel vrede tussen Europese vorsten als eenheid binnen de christelijke kerk. Door het invloedrijke werk van Marcel Bataillon over *Érasme et l'Espagne* werd het 'erasmianisme' een eenvoudig maar gevaarlijk synoniem voor het zestiende-eeuwse pacifisme.⁴⁰ Over de invloed van Erasmus aan het Spaanse hof bestaat inmiddels nog steeds geen consensus.⁴¹ De Nederlandse historiografie eiste Erasmus en dit 'erasmianisme' bovendien vaak voor haarzelf op: diende de Opstand niet om in de Republiek van de zeventiende eeuw de vrede en de tolerantie te verwezenlijken waar Erasmus aan het begin van de zestiende eeuw over schreef?⁴² Johan Huizinga waarschuwde alvast om de invloed van Erasmus niet te overschatten. Volgens hem werd het 'erasmianisme' aan het begin van de Opstand onderbroken en manifesteerde het zich pas opnieuw in de Gouden Eeuw.⁴³ Nicolette Mout gaf Huizinga gelijk: niet het 'erasmianisme' maar het 'laathumanisme' – met name de zoektocht naar de *via media* tussen katholieken en protestanten – beïnvloedde het politieke debat tot 1567.⁴⁴ Ook Cornelis Augustijn, Erasmus' biograaf, waarschuwde om de vredes- of verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand niet als erfenis van de humanist te beschouwen.⁴⁵

In dit boek wordt vrede nog minder als een uiting van renaissancistische vredesideologieën gezien, maar gekarakteriseerd als de inzet van politieke gestes en onderhandelingen, zoals dat ook bij Rennenberg het geval was. Alle partijen beweerden immers voor vrede te zijn, maar dat wilden ze niet te allen prijze verkrijgen. Waar Filips II telkens opnieuw benadrukte dat hij als 'goede koning' vrede en rust wilde, hamerden Willem van Oranje en de Staten-Generaal steeds op het belang van een 'verzekerde' vrede. Vredesgesprekken behandelden de voorwaarden tot het staken van het verzet, en naargelang de politieke en militaire situatie veranderden de eisen snel. Vrede-maken was daarom niet zozeer het verkondigen van gematigde ideeën, zoals benadrukt door Woltjer, maar wel het onderhandelen over compromisvoorstellen. Daardoor verschijnt *l'art de la paix* hier vooral als het scenario om contacten aan te knopen en te onderhouden met het doel om het conflict in eigen voordeel te beslissen. Het perspectief op het geweldloos beslechten van conflicten is geen ontkenning van het intrinsiek militaire en gewelddadige karakter van de Opstand, maar wel een erkenning van de onderhandelingen tijdens het conflict. Deze vredesgesprekken werden met een even grote aandacht gevolgd als de militaire gebeurtenissen, waarvan de onafgebroken stroom van (nieuws)pamfletten in binnen- en buitenland getuigt.⁴⁶ Door mid-

del van een analyse van pamfletten over deze vredehandel komt ook de discussie en de propaganda omtrent vrede en oorlog in de publieke sfeer aan bod.⁴⁷

Niet alleen de term vrede, maar ook het begrip verzoening (*réconciliation*) stond tijdens de Nederlandse Opstand ter discussie.⁴⁸ Wat voor de ene gelijk stond met een geweldloze verzoening met de wettige koning, was voor de andere dan weer een regelrechte capitulatie tegenover 'de Spaanse tiran'. Daarbij bestond vooral voorbehoud bij de katholieke connotatie van het begrip verzoening, aangezien *reconciliatio* de term uit het canoniek recht voor een terugkeer naar de katholieke kerk was. Ook de noodzaak van een koninklijk pardon werd telkens opnieuw ter discussie gesteld, want een pardon ging ervan uit dat de opstandelingen iets hadden misdaan. Net zoals Penny Roberts voor de Franse godsdienstoorlogen aantoonde⁴⁹, circuleerden er vele *languages of peace* tijdens de Nederlandse Opstand. Daarom boden de onderhandelingen vooral een gelegenheid om erachter te komen wat de onderhandelaars precies onder de algemene termen van vrede en verzoening verstonden, een echte vrede-*handel* dus.

Via de raak- en breekpunten tussen deze adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen wordt ten slotte naar een antwoord gezocht op de vraag waarom de onderhandelde hereniging met Filips II slechts ten dele plaatsvond vóór 1581. De verdeeldheid over de voorwaarden van verzoening zorgde immers voor een desintegratie van de in verzet gekomen Staten-Generaal. Zo toont dit boek andermaal dat de Nederlandse Opstand ook kenmerken van een interne burgeroorlog vertoonde, net zoals de gelijktijdige onlusten in Frankrijk.⁵⁰ Het was precies Woltjer die de aanzet tot deze vernieuwende interpretatie gaf toen hij zijn verspreid gepubliceerde studies in 1994 bundelde in het boek *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580*.⁵¹ De titel markeerde de stille dood van de negentiende-eeuwse benaming Tachtigjarige Oorlog in het 'historische bedrijf'.⁵² Vijf jaar later onderstreepte ook Van Nierop in zijn reeds genoemde *Verraad van het Noorderkwartier* hoe sterk de verdeeldheid over verzet was, zelfs in Holland, het kerngewest van de Opstand.⁵³

Door telkens opnieuw de onderhandelingen van adellijke, koninklijke en keizerlijke onderhandelaars te onderstrepen, blijven de motieven van stedelijke elites, gewestelijke statenvergaderingen en hervormingsgezinden grotendeels buiten beeld, terwijl zij precies de Opstand steunden en voortzetten.⁵⁴ In 2008 heeft Peter Arnade op een afdoende wijze beschreven hoe binnen deze groepen de revolte tegen Filips II vorm kreeg in repertoires van rebellie, religieuze associaties en collectieve acties.⁵⁵ Door daarbovenop de gelijktijdige verzoeningspogingen te benadrukken, draagt dit boek bij tot het verlaten van de teleologische en nationalistische invalshoek in de geschiedschrijving van de Nederlandse Opstand.⁵⁶ Waar Arnade de politieke cultuur in de volkstaal reconstrueerde – meer bepaald haar dagelijkse uitdrukking in ritueel en rebellie in de publieke sfeer – kiest dit boek voor haar verschijning in politieke crisisvergaderingen, diplomatieke vredesonderhandelingen en adellijke beraadslagingen. Deze vredehandel vormde evenzeer een onderdeel van de politieke cultuur van de Nederlandse Opstand.⁵⁷

Bronnen

Zoals in de proloog reeds werd aangegeven, kan archivalisch onderzoek nog steeds nieuwe inzichten opleveren. Door de dubbele invalshoek van adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen, komen de bronnen voor dit onderzoek uit archieven van adellijke families en van vroegmoderne instellingen in de Spaans-Habsburgse monarchie. De zestiende-eeuwse archieven van adellijke families in de Zeventien Provinciën zijn helaas bijzonder fragmentarisch bewaard. Het fonds Lalaing in de *Archives Municipales de Douai* levert belangrijke informatie over de graven van Lalaing, Hoogstraten en Rennenberg. Het Arenbergarchief in Edingen beschikt nog over enkele stukken van de interne huis- en hofhouding van het adellijk geslacht Croÿ. De correspondentie van Willem van Oranje is tegenwoordig digitaal beschikbaar op de website van het Nederlands Instituut voor Geschiedenis. Toch zorgde vooral de consultatie van de persoonlijke papieren van twee landvoogden van Spaanse adel in deze periode, Alva en Requesens, voor nieuwe gegevens over politiek en patronage van edellieden in de Zeventien Provinciën. De persoonlijke papieren van de derde hertog van Alva in het huisarchief van de huidige hertogin van Alva in Madrid herbergt reeksen correspondentie met edellieden uit de Nederlanden. Ook het familiearchief van de Grootcommandeur van Castilië, Luis de Requesens y Zúñiga, bevat meerdere documenten over patronage tijdens diens landvoogdij in de Nederlanden van 1573 tot 1576. Destijds werd dit zogenaamde *Arxiu del Palau* bewaard door de jezuïetenorde in de *Biblioteca Borja* van Sant Cugat del Vallès; sinds juni 2011 is het overgedragen aan het *Arxiu Nacional de Catalunya* in Barcelona.

De traditionele archieven van zestiende-eeuwse instellingen in het Belgische Algemeen Rijksarchief en het Spaanse *Archivo General de Simancas* bleken zoals immer een schatmijn. In het Brusselse archiefbestand Audiëntie ging de aandacht niet alleen naar de klassieke correspondenties en dossiers, maar ook naar de minder gekende reeks *cartons*.⁵⁸ Archiefwerk in Simancas loont nog steeds de moeite omdat vele raden over hetzelfde onderwerp adviseerden, hetgeen de immer voorzichtige Filips II verkoos boven een gecentraliseerd beslissingsproces.⁵⁹ Daarom bevindt de informatie over de Nederlandse Opstand zich niet alleen in de gekende reeks *Flandes* van de *Secretaría de Estado*, maar ook in *Alemania*, *Roma* als *Pequeños Estados*. In het bijzonder bracht de reeks *Francia* – door de troepen van Napoleon naar Frankrijk overgebracht en in 1942 teruggeschonken als de *Série K* – onverwacht informatie over onderhandelingen vanuit Parijs in de periode van 1578 tot 1580.

Drie delen van de zogenaamde ‘Altamira-collectie’ leverden eveneens informatie. Het verhaal wil dat de graaf van Altamira documenten van belangrijke raadsheren en secretarissen van Filips II aantrof in een Madrileens winkeltje nabij het koninklijke paleis. Diens erfgenamen lieten zijn bezit in 1869 en 1870 veilen, wat zorgde voor een letterlijke vierdeling van deze interessante verzameling zestiende-eeuwse documenten.⁶⁰ De Baskische jurist-zakenman Francisco de Zabáburu (1826-1897) kocht voornamelijk de papieren van Don Juan de Zúñiga, jarenlang de ambassadeur van Filips II bij de Heilige Stoel en broer van Requesens.⁶¹ Deze correspondentie bevat daarom belangrijke informatie over strategische opties tijdens de Nederlandse Opstand. Sinds 1877 bevinden de documenten zich in de *Biblioteca Francisco de Zabáburu* in Madrid.⁶²

Een tweede maar niet minder belangrijk deel van de Altamira-collectie kwam terecht in het archief van de kunstverzamelaar Guillermo Joaquín de Osma en diens echtgenote, de gravin van Valencia de Don Juan, vandaag de dag in Madrid ter beschikking gesteld door het *Instituto de Valencia de Don Juan*. Deze stukken bieden vooral inzicht in de interne raden aan het Spaanse hof, maar ook in de internationale strategie van de Spaanse monarchie.⁶³ Twee kleinere delen van de Altamira-collectie kwamen via hispanofielen in het buitenland terecht. De *British Library* kocht diverse stukken van secretaris Antonio Pérez en kardinaal groot-inquisiteur Diego de Espinosa. Ook deze archiefstukken brachten tot nu toe ongekende bemiddelingen aan het licht. Later doneerde de Zwitserse hispanofiel Edouard Fabvre zijn collectie aan de *Bibliothèque Universitaire et Publique de Genève*, maar dit deel van de Altamiracollectie viel buiten het archiefonderzoek voor dit boek. Daartegenover werd wel naar relevante archiefbronnen gezocht in de collecties van de volgende instellingen: *Koninklijke Bibliotheek van België* (Brussel), *Kew National Archives* (Kew), *Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores* (Madrid), *Archivo Histórico Nacional* (Madrid), *Biblioteca del Palacio Real* (Madrid), *Biblioteca Nacional de España* (Madrid), *Biblioteca del Monasterio San Lorenzo de El Escorial* (San Lorenzo del Escorial), *Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza* (Toledo) en *Archivo Segreto Vaticano* (Vaticaanstad).

Ten slotte werden pamfletten uit de collectie van W.P.C. Knuttel in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag geanalyseerd, waar die de vredehandel betroffen. Zo werd de receptiegeschiedenis van de vredesonderhandelingen deels in dit onderzoek betrokken. Intussen zijn deze pamfletten gedigitaliseerd in de databank *The Early Modern Pamphlets Online* (TEMPO), die wordt beheerd door Brill en IDC Publishers. Bij de respectievelijke hoofdstukken zijn de genealogische verwantschapstabellen van de families Lalaing, Egmont, Montmorency en Croÿ opgenomen. Aan het eind van het boek volgt een lijst met biografieën van de adellijke protagonisten in dit verhaal. Wanneer in de tekst edellieden met een asterisk verschijnen, dan betekent het dat zij in deze lijst worden vermeld.

Indeling

Dit boek brengt het relaas van de eerste vijftien jaren van de Nederlandse Opstand op chronologische wijze, waarbij elk hoofdstuk bovendien een (lid van een) adellijke familie belicht. Zo wordt in het eerste hoofdstuk aan de hand van de onderhandelingen van de graaf van Egmont in het jaar 1565 aangetoond hoe de adellijke *devoir de révolte* ook een *devoir de réconciliation* inhield. Egmont behoorde tot de malcontente edelen, maar toch probeerde hij zich als bemiddelaar op te stellen. Tijdens zijn missie aan het koninklijk hof verkreeg de graaf een (vaak over het hoofd geziene) toestemming om te onderhandelen over de problemen op godsdienstig vlak. De daaruit resulterende religieconferentie in mei-juni 1565 was aldus een eerste poging om via onderhandelingen de onrust tot bedaren te brengen.

Edellieden probeerden niet alleen individueel, maar ook corporatief te bemiddelen, zoals het tweede hoofdstuk illustreert. Tijdens de Beeldenstorm in 1566 onderhandelden de rid-

ders van het Gulden Vlies namens het Habsburgse gezag met de in verzet gekomen leden van het Eedverbond der Edelen. Op 23-25 augustus leidde dat voor deze verbondsedelen tot opmerkelijke *lettres d'assurance*, waarbij protestantse preken onder strenge voorwaarden werden toegestaan. Door de klassieke aandacht voor het verzet van Oranje in deze periode bleef het geslacht Montmorency-Nevele onterecht onderbelicht. Toch waren de broers Montmorency op alle vlakken cruciale bemiddelaars in het Wonderjaar: de graaf van Horn onderhandelde afwisselend in Brussel en Doornik, terwijl de baron van Montigny een missie naar het Spaanse hof kreeg.

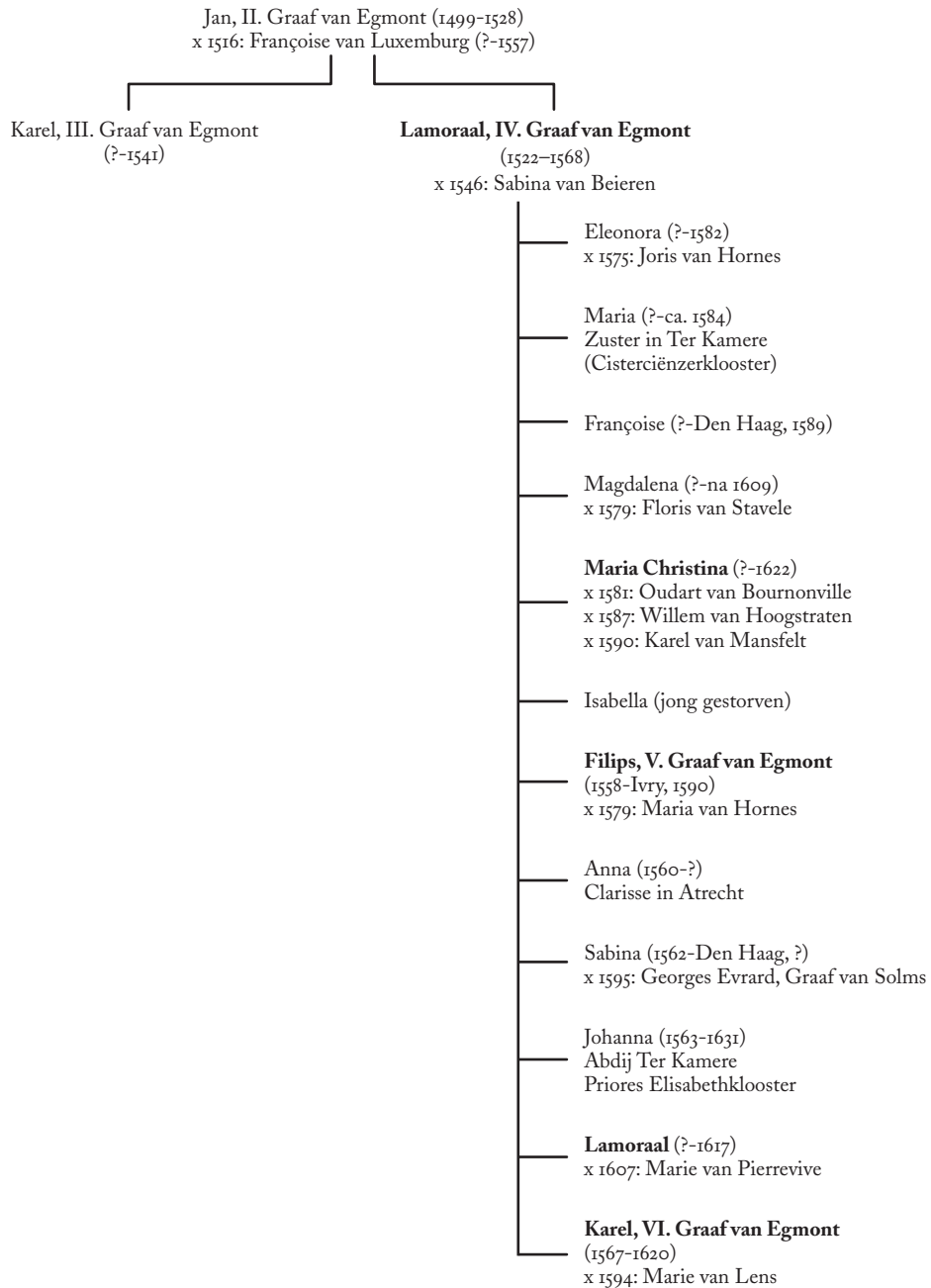
Vervolgens verschuift het perspectief van de adellijke vredehandel naar de koninklijke pacificatiestrategieën. Het derde hoofdstuk toont hoe de koning en diens raadgevers na de Beeldenstorm kozen voor een militaire pacificatie, en niet voor onderhandeling. Toch bleef deze militaire en juridische repressie gekaderd in een verzoeningsscenario op langere termijn, waarbij de komst van de koning als ultieme remedie gold. Daarbij werden verzoenende gebaren uit de zogenaamde *voie de douceur* in het vooruitzicht gesteld en vanaf 1569-70 met mondjesmaat uitgevoerd. Desalniettemin zouden edellieden die trouw bleven aan de koning hun ontevredenheid met de opties van de nieuwe landvoogd ventileren, en zelfs onderhandelingen met de opstandelingen opstarten. Dat wordt duidelijk door de politieke acties van Filips van Sainte-Aldegonde, heer van Noircarmes, ook wel eens omschreven als Alva's favoriete *flamenco*.

De adellijke en koninklijke verzoeningspogingen manifesteerden zich gelijktijdig vanaf de landvoogdij van Luis de Requesens. In het vierde hoofdstuk nemen de halfbroers Croÿ – de hertog van Aarschot en de markies van Havré – de rol van adellijk *vrede-maker* op zich door te bemiddelen bij de koning, de landvoogd, de keizer en de Staten-Generaal. De bijeenroeping van een loyale Staten-Generaal in Brussel in 1574 vormde zo een eerste weinig opgemerkte, maar verregaande pacificatiepoging. Uiteindelijk gaf de keizerlijke interventie de doorslag om gesprekken op te starten met de in verzet gekomen statenvergaderingen.

Het vijfde hoofdstuk toont vervolgens hoe verschillende soorten gezanten gespreksronden in het leven riepen tijdens de open oorlog tussen landvoogd Don Juan de Austria en de Staten-Generaal. Zij probeerden in naam van de koning of de keizer de strijdende partijen tot toenadering te bewegen. Daarbij was de hamvraag of interne dan wel internationale gezanten deze vredehandel zouden voeren. De jongere broer van Noircarmes, de heer van Selles, werd zo een belangrijke bemiddelaar tussen het Spaanse hof en de lokale adel in de Nederlanden. Filips II besloot uiteindelijk om de keizerlijke bemiddeling toe te staan, hoewel hij vooral bleef hopen op de onderhandelingen van zijn eigen gezanten ter plaatse.

De ontstane wisselwerking tussen adellijke, keizerlijke en koninklijke verzoeningspogingen vormt het onderwerp van het laatste hoofdstuk. Tussen 1578 en 1580 resulteerde de kruisbestuiving tussen adellijke en koninklijke bemiddelingen in de verzoening van de Unie van Atrecht enerzijds en van een indrukwekkende reeks edellieden anderzijds. Toch mislukten in 1579 de algemene vredesonderhandelingen onder keizerlijke patronage in Keulen. De mogelijkheden voor verdere onderhandelingen verdwenen toen de Verenigde Provinciën zich met het Plakkaat van Verlatinge in 1581 onverzoenbaar verklaarden. Daarom komt het besluit terug op de motieven,

modaliteiten en mogelijkheden van de vredehandel tijdens de Nederlandse Opstand. Een epi-
loog schetst ten slotte de naweeën van de vredehandel tot het einde van de zestiende eeuw.

Genealogische tabel 2. Egmont

HOOFDSTUK I

Le devoir de révolte et de réconciliation

EGMONT ALS VREDESGEZANT (1564-1565)

In 1989 beschreef Arlette Jouanna hoe vroegmoderne edellieden meermaals in verzet kwamen vanuit een *devoir de révolte*. Wanneer ze meenden dat de vorst hun prestige of het ‘bien public’ ondermijnde, konden ze zich openlijk *mécontent* verklaren. Dit ethos zorgde ervoor dat edellieden zich genoodzaakt zagen om hun ontevredenheid gewapend kracht bij te zetten in een opstand tegen de landsheer.¹ Dat gebeurde ook tijdens de Nederlandse Opstand, waarbij prins Willem van Oranje zich als leider van het bredere verzet kon positioneren.² Toch omhelsde deze adellijke verzetsethiek eveneens een diplomatieke *devoir de réconciliation*, omdat edellieden zichzelf als de aangewezen bemiddelaars in conflicten tussen de vorst en diens vazallen beschouwden. Daarom wordt hier eerst dieper ingegaan op de vraag waarom vanaf 1559 sommige edellieden in de Zeventien Provinciën zich als malcontent manifesteerden, om vervolgens aan te tonen hoe ze vanaf 1564 onderhandelden om de onrust te bedaren. Anders dan bij het model van Woltjer werden de hoge edelen geen *vrede-makers* omwille van ‘hun oprechte zucht’ naar een gematigde geloofswetgeving³, maar door hun standsopvattingen over hun voorrangpositie in vragen van verzet en vrede.⁴

Dit hoofdstuk belicht de manoeuvres van de *malcontente* graaf Lamoraal van Egmont. Zijn missie naar Filips II in het voorjaar van 1565 gaf immers aanleiding tot een vaak vergeten (maar beperkte) conferentie over godsdienstzaken.⁵ Egmont was veruit de belangrijkste edelman in de Nederlanden, en op Oranje na was hij ook de rijkste. Door een verbond met Maximiliaan van Oostenrijk hadden de heren van Egmont in 1483 de graventitel verworven. Na het huwelijk van Egmonts vader met Françoise van Luxemburg kwamen de familiebezittingen nog verder verspreid te liggen over Holland, Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Artesië.⁶ Lamoraal nam het huis Egmont over in 1541, toen zijn broer het leven liet in de slag om Algiers. Keizer Karel V regelde vervolgens voor hem een prestigieus huwelijk met Sabina van Beieren, dochter van de graaf van Sponheim en onder voogdijschap van Frederik van de Palts. Bij die gelegenheid ver-

leende zijn moeder hem de titel van prins van Gavere; nadien werd hij tot ridder van het Gulden Vlies verkozen. In alle opzichten behoorde de graaf van Egmont tot de bovengewestelijke aristocratie, aan wie de landsheer graag gunsten en ambten toebedeelde in ruil voor steun.

In de nationalistische en romantische literatuur in het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) werd de graaf van Egmont als een vaderlandse held geïdealiseerd: samen met Oranje en Horn kwam hij op voor de vrijheid van de Nederlanden tegen de wrede tiran Filips II. In het jonge Belgische koninkrijk werden alleen nog Egmont en Horn als *Belges illustres* vereerd, haast vanzelfsprekend met een anti-orangistische ondertoon. De graven vertegenwoordigden voortaan de 'Belgisch-katholieke' positie in de strijd tegen de Spaanse koning.⁷ Het nationalisme projecteerde vreemde grenzen op het verleden: Egmont en Horn hadden beiden hun titelheerlijkheden buiten het Belgische grondgebied, terwijl Oranje juist een vooraanstaand edelman in het hertogdom Brabant was. Net zoals bij Rennenberg, deed de negentiende-eeuwse nationalisering van edellieden onrecht aan hun zestiende-eeuwse supraprovinciale karakter.

Vraagtekens bij Egmonts katholieke geloofsovertuiging kwamen er pas aan het eind van de negentiende eeuw, als gevolg van de toenmalige twisten tussen Belgische katholieken en liberalen. De katholieke baron Etienne Constantin de Gerlache betreurde het dat Egmont na de Beeldenstorm protestantse preken toestond, waardoor de graaf volgens hem de heldenstatus uitsluitend dankte aan de smadelijke veroordeling tot het schavot.⁸ Liberalen veroordeelden Egmont als een katholieke tiran of despoot, die terreur zaaide in het graafschap Vlaanderen door terechtstellingen van beeldenstormers. In zijn internationaal bekend geworden *The Rise of the Dutch Republic* somde de protestant John Lothrop Motley een aantal voorbeelden op van Egmonts 'tirannie' tegenover andersgelovigen.⁹ Net zoals in zijn tijd, viel de graaf in deze negentiende-eeuwse ideologische strijd steeds tussen wal en schip: voor de katholieken bleek hij te laks in de geloofsvervolging, voor de vrijzinnigen en protestanten te gedecideerd in de terechtstelling van hervormingsgezinden.

De meest recente biografie van Egmont door Aline Goosens plaatst de graaf opnieuw in de context waar hij thuishoort: die van de hoge adel in de bijzonder woelige zestiende eeuw (helaas werd de graaf in de Nederlandse vertaling andermaal een 'slachtoffer van intrige en verraad').¹⁰ Volgens Goosens begon Egmont zijn carrière door de militaire functies van zijn vader en broer te erven; pas na 1559 werd de succesrijke veldheer een onhandig politicus.¹¹ Toch bestond Egmonts carrière van meet af aan uit een mengeling van militaire en politieke taken. In 1552 werd hij interim-gouverneur van Luxemburg en in 1555 lid van de Raad van State. Egmont verdiende nadien inderdaad zijn sporen in de oorlog tegen Frankrijk, met als hoogtepunt de overwinningen in Grevelingen en Saint-Quentin in 1557. De graaf werd in 1559 beloofd met het prestigieuze gouverneurschap over Vlaanderen en Artesië en het gouverneurschap over de Gentse citadel. Samen met Oranje mocht hij voortaan het opperbevel over de Spaanse *tercios* in de Nederlanden waarnemen.¹² In dit hoofdstuk verschijnt Egmont evenwel niet alleen als veldheer en raadslid, maar ook als vredesgezant tussen Brussel en Madrid.

Mécontent

De *devoir de révolte* kwam voort uit de standsopvatting dat edellieden hun vorst met raad en daad moesten bijstaan. Reeds bij de troonsbestijging van Filips II hamerden Egmont en Oranje erop dat hun benoeming tot lid van de Brusselse Raad van State niet mocht vervallen tot een louter symbolische aanstelling.¹³ Beide heren vonden dat de geboorteadel in deze Raad van State moest worden opgewaardeerd tot eerste raadgever van de vorst (die in hun ogen slechts hun *primus inter pares* was). Daarom stelden ze voor dat de Geheime Raad en de Raad van Financiën ondergeschikt zouden worden aan de Raad van State; de drie collaterale Raden naast de landvoogd in Brussel moesten bijgevolg worden hervormd. Geoffrey Parker en recenter Liesbeth Geevers associeerden de ontevredenheid van de hoge adel met het daaropvolgende vertrek van Filips II uit de Nederlanden in 1559, waardoor de Zeventien Provinciën een perifere positie in de besluitvorming, patronage en communicatie van de uitgestrekte Spaans-Habsburgse samengestelde monarchie zouden bekleden.¹⁴ Toen de graaf van Horn in 1561 na een weinig bemoedigend verblijf vanuit het Spaanse hof terugkeerde naar Brussel, werd de hoge adel verder in die ontevredenheid bevestigd (over de positie van Horn en diens broer Montigny* meer in het volgende hoofdstuk).¹⁵

Het driemanschap Egmont, Oranje en Horn was daarbij in het bijzonder ontevreden over de invloed van Antoon Perrenot, heer van Granvelle in de Brusselse besluitvorming.¹⁶ In 1559 werd Granvelle immers aartsbisschop van Mechelen en primaat van de kerk in de Nederlanden; tegelijkertijd werd hij rechterhand van de nieuwe landvoogdes Margaretha van Parma, halfzus van de koning.¹⁷ Door de kardinaalstitel in 1561 kreeg Granvelle bovendien ceremoniële voorrang op de geboorteadel in de Raad van State. In 1562 schreef Egmont daarover aan een zwager van Oranje dat ‘Granvelle roder was dan een kardinaal en reeds beweert paus te zijn; ik zou willen dat hij het was, en dat de duivel hem meenam’.¹⁸ In wat mindere mate wantrouwde het driemanschap de invloed van de Friese jurist Viglius, voorzitter van de Geheime Raad in Brussel. Het triumviraat vormde uiteindelijk een Liga om de val van Granvelle te bewerken. Daarom vertrok Montigny al in juni 1562 naar het Spaanse hof om de positie van de kardinaal bij de koning aan te kaarten.¹⁹ Na de mislukking van deze missie bleef het driemanschap uit de Raad van State weg, terwijl het zijn protest via brieven naar Madrid verveelvoudigde.²⁰ Margaretha van Parma – intussen zelf ontevreden omdat de kardinaal haar familiebelangen niet goed behartigde – zond daarop haar secretaris Armenteros met dezelfde vraag naar het Spaanse hof, ditmaal met meer succes.²¹ Op 13 maart 1564 vertrok de kardinaal definitief uit de Nederlanden, onder het voorwendsel dat hij zijn zieke moeder in Besançon zou bezoeken. De landvoogdes achtte het vertrek van Granvelle toen gepast ‘om de adel voor de koninklijke partij te behouden’.²²

De strijd tussen de adellijke Liga en Granvelle werd in de historiografie op verschillende manieren geanalyseerd. De oudste lezing interpreteert het conflict als een botsing tussen adel en staat, en meer bepaald tussen het middeleeuwse ridderlijke staatsverband (vertegenwoordigd door de geboorteadel) en het vroegmoderne koninklijke absolutisme (gesteund door de ambtsadel).²³ Voor onderzoekers als José Antonio Escudero bracht Filips’ politiek vooruitgang omdat de nieuwe bureaucratie meer efficiëntie en rechtvaardigheid creëerde dan de willekeurige en particularistische adellijke clientelestrijd.²⁴ Zo zag tijdgenoot Viglius in de wensen van de mal-

contente edellieden eveneens een voorwendsel voor grotere corruptie en arbitraire beslissingen.²⁵ Voor andere historici belichaamde Filips II een katholiek-conservatieve visie, terwijl de vooruitstrevende edelen gewetens- of godsdienstvrijheid en gewestelijke privileges verdedigden als reactie op een oprukkend absolutisme. In dat opzicht kon Willem van Oranje een progressieve en liberale staat stichten waarin de waarden van gewetensvrijheid en republicanisme werden verwezenlijkt.²⁶ In Goosens' biografie vermengden deze tegengestelde visies zich op harmonische wijze: Egmont is er enerzijds een man die koppig aan zijn stand vasthield, zonder de onvermijdelijke veranderingen van de vroegmoderne staat te begrijpen en anderzijds werd hij het tragische 'slachtoffer' van een conservatieve en intransigente koning.²⁷

Naast deze klassieke visie – een botsing tussen adelstand en staat – werd de vijandschap tussen de Liga en Granvelle door Helmut Koenigsberger en María Rodríguez-Salgado radicaal herzien als een patronageconflict, waarbij het adellijke triumviraat en kardinaal Granvelle in feite dezelfde strijd streden om als makelaar (*broker*) in Brussel op te treden.²⁸ In het verdelen van gunsten speelde de bisdomhervorming in 1559 een belangrijke rol. Volgens dit nieuwe schema ressorteerden de Nederlanden voortaan onder zeventien bisdommen, en dit in de aartsbisdommen Kamerijk, Mechelen en Utrecht. Na de aanvankelijke ontevredenheid over de geheimhouding van het plan,²⁹ realiseerde de hoge adel zich dat de nieuwe vereiste theologische graden voor bisschoppen en kanunniken belangrijke patronagekanalen voor hun zonen en cliënten afsloten.³⁰ Al in 1562 vroeg Margaretha van Parma aan haar halfbroer om de bullen op dat punt te laten wijzigen, andermaal met de argumentatie: *si l'on veult tenir la noblesse contente*.³¹ Egmont stelde zich als stadhouder wel betrekkelijk ijverig op bij de installatie van de nieuwe bisschoppen van Atrecht en Ieper, maar bij de dood van zijn oom, aartsbisschop van Utrecht, was hij misnoegd omdat hij geen enkele van de vrijgekomen prebenden voor zijn eigen creaturen kon verkrijgen.³² Zo was het triumviraat niet alleen afgunstig op de invloed van Granvelle in Brussel, maar ook op diens prerogatieven in het aartsbisdom Mechelen.

Bovendien veroorzaakte de bisdomhervorming adellijke wrevel omdat de nieuwe diocesane indeling de machtsverhoudingen in de gewestelijke statenvergaderingen wijzigde.³³ Door de incorporatie van de belangrijkste abdijen bij de bisschoppelijke tafel, kwamen immers in plaats van gekozen abten, door de koning aangewezen bisschoppen in de statenvergadering te zetelen. In Brabant zouden zo maar liefst drie bisschoppen in de eerste stand van de statenvergadering zetelen, dus met Granvelle aan het hoofd. Als lid van de Staten van Brabant wilden Willem van Oranje en Jan van Glymes, markies van Bergen-op-Zoom* de Staten-Generaal laten bijeenroepen over deze kwestie. Zij kregen steun van de benadeelde Brabantse prelaten en van de steden Antwerpen en 's-Hertogenbosch, aangeduid als zetel van een bisdom. Gezamenlijk voerden de Staten van Brabant daarom oppositie op basis van het commendeverbod in artikel 56 en 57 van de Blijde Inkomst, het belangrijkste Brabantse privilege.³⁴ Deze oppositie speelde zelfs met de idee Oranje als *ruwaert* van Brabant en Glymes tot diens luitenant te laten erkennen.³⁵ Egmont daarentegen – op dat moment nog geen lid van de Staten van Brabant – toonde zich minder actief in de strijd tegen de incorporatie van de abdijen.³⁶ Volgens Maurice Van Durme, biograaf van Granvelle en Michel Dierickx was de bisdomhervorming bijgevolg de dieper liggende oorzaak van het adellijke misnoegen over politiek en patronage.

In haar verzet tegen de bisdomhervorming bediende de adelsoppositie zich handig van het hardnekkige gerucht dat deze nieuwe indeling diende om de Spaanse inquisitie in de Nederlanden te introduceren.³⁷ Dit gerucht ontstond als een reactie op de gelijktijdige *autodafe's* van de Spaanse inquisitie in Valladolid en Sevilla in 1559, die in Europa onmiddellijk werden verspreid door verhalen, prenten en pamfletten. Volgens Werner Thomas beschouwde de adel in de Nederlanden deze *autodafe's* als een waarschuwing, omdat een markies op de brandstapel terecht kwam en goederen van andere edelen werden geconfisqueerd.³⁸ Door de brede tegenstand tegen een vermeende 'Spaanse inquisitie' werd het plan om de kanunniken van het kathedraalkapittel met geloofsvervolging te belasten uit de definitieve bisdomsbullen gehaald.³⁹ Toch diende de kritiek op een vermeende 'Spaanse inquisitie' nadien nog steeds om de hispanisering van het beleid in Brussel aan de kaak te stellen.

In tegenstelling tot de Castiliaanse en Aragonese adel kwamen Nederlandse aristocraten evenwel regelmatig in contact met protestanten, zowel onder hun standgenoten als onder hun *gentilshommes domestiques*. Horns lutherse echtgenote Walburgis van Nieuwenaer steunde hervormingsgezinden in Weert. Haar (eveneens lutherse) nicht Amelie van Nieuwenaer huwde eerst met de antiklerikale Hendrik van Brederode en na diens dood met de calvinistische beschermheer Frederik van de Palts, voordien voogd van Egmonts echtgenote.⁴⁰ In het bijzonder Willem van Oranje bevond zich in een moeilijke positie. Als enige van zijn broers beleed hij het katholicisme, terwijl zijn lutherse familie zich ondertussen openlijk solidair toonde met de Duitse protestantse vorsten. In 1561 huwde de prins bovendien met de lutherse Anna van Saksen, die de uitzonderlijke toestemming kreeg haar geloof in de Nederlanden te mogen behouden.⁴¹ Granvelle klaagde erover dat Oranje het voorrecht van zijn echtgenote misbruikte om protestantse diensten voor zijn hofhouding te organiseren.⁴² Inquisiteur Titelmans nam publiekelijk aanstoot aan de lutherse hofhouding van Anna van Saksen.⁴³ Oranjes jongere broer en diens administrator in de Nederlanden, Lodewijk van Nassau beleed zijn lutherse geloof openlijk. In zijn prinsdom Orange liet Oranje zelf de wetgeving van Frankrijk gelden, inclusief het *Édit d'Amboise* met beperkte rechten voor calvinisten, waardoor hij een pauselijke vermaning kreeg.⁴⁴ Ondanks deze veelvuldige contacten met hervormingsgezinden ging de hoge adel in de Nederlanden niet meteen tot het protestantisme over, terwijl dat in Frankrijk wel gebeurde.⁴⁵

Het triumviraat zou geleidelijk aan protesteren tegen de strenge geloofsvervolging *an sich*, niet langer in combinatie met de bisdomhervorming. In de Nederlanden vond die geloofsvervolging plaats op maar liefst vier verschillende niveaus. Van oudsher waren pauselijke en bisschoppelijke inquisiteurs actief. Sinds de jaren 1520 moesten seculiere rechtsinstanties op basis van de nieuwe 'ketterplakkaten' de vervolging van heterodoxen op zich nemen.⁴⁶ Daarnaast werden afzonderlijke personen namens de keizer of de koning als inquisiteur aangesteld, en vervolgens van pauselijke instructies voorzien.⁴⁷ De Liga had tijdens de zending van Montigny een eerste maal kritiek geuit op de geloofsvervolging, maar dan vooral binnen het kader van de bisdommen kwestie en de invloed van Granvelle.⁴⁸ Naar aanleiding van Armenteros' zending hadden Montigny, Bergen en Egmont duidelijk hun onvrede over de ketterwetgeving uitgesproken, terwijl Oranje en Horn zich daaromtrent bewust op de vlakte hielden.⁴⁹ Koenigsberger vond de aanklachten van

de edelen tegen de harde kettervervolging nogal opportunistisch, want volgens hem stond de positie van de adel helemaal niet ter discussie.⁵⁰ Maar ook hier zagen de malcontente edellieden zich als aangewezen bemiddelaars tussen vorst en volk. Bovendien beseften ze dat zelfs hun *maison* geen immunitet bood voor geloofsvervolging, zeker toen de Leuvense inquisiteurs-generaal in 1564 een onderzoek naar de hofhouding van de prinses van Épinoy startten.⁵¹ Daarnaast ageerden ze tegen de strenge kettervervolging vanuit hun functie als koninklijk stadhouder. Vooral Montigny, gouverneur van Doornik, en Bergen, grootbaljuw van Henegouwen, kregen het in hun ambtsgebieden lastig door de massaal bijgewoonde calvinistische *chanteries* en *presches* in 1561 en 1563.⁵² Zij stelden steeds opnieuw dat de grote menigte andersgelovigen de strenge ketterwetgeving in de praktijk onuitvoerbaar maakte.⁵³

De vraag blijft in hoeverre de edellieden hun afwijzing van de harde geloofswetgeving vertaalden naar concrete compromisvoorstellen. Bergen consulteerde in ieder geval menig theoloog en jurist om uit te maken waar de Bijbel het doden van kettters precies toestond.⁵⁴ Lodewijk van Nassau regelde voor Egmont en Oranje contacten met verzoeningsgezinde humanisten, zoals Cassander en Balduinus, om een gematigde regeling voor de Nederlanden uit te werken.⁵⁵ Zelfs na Balduinus' bekering tot het katholicisme, bleven ze met hem overleggen over een matiging van de ketterwetgeving.⁵⁶ Het aantreden van keizer Maximiliaan II zorgde voor hernieuwde contacten met de gematigde hofhumanist Lazarus Schwendi⁵⁷, die op zijn beurt de landvoogdes aanspoorde 'zich te laten bijstaan door *les principaulx* van het land' om zo de ketterwetgeving te verzachten.⁵⁸ Ook de gematigde preken van de aalmoezenier van Egmont, Guillaume Portessain, lokten in Brussel vele toehoorders.⁵⁹ Zo waren edelen zeker op de hoogte van de laathumanistische zoektocht naar een *via media*, de gewenste tussenweg tussen de katholieke en protestantse confessionalisering.⁶⁰

In deze context weigerde het driemanschap in augustus 1564 dan ook om de decreten van het Concilie van Trente te laten publiceren, ondanks de uitdrukkelijke wens van de koning. Egmont verklaarde dat die publicatie misschien wel mogelijk was in Spanje – op natuurlijke wijze een geïsoleerd gebied omringd door bergen en zeeën – maar onmogelijk in de Nederlanden. Horn had niet meteen een duidelijke mening, Oranje wel. De prins wees op de mogelijke paniek van de Duitse protestantse vorsten wanneer Filips II uitdrukkelijk het Concilie van Trente verdedigde: de koning zou alleen maar de angst voor een Spaans-pauselijke alliantie nieuw leven inblazen en daarmee de Zeventien Provinciën in gevaar brengen. Het driemanschap vroeg om een extra clausule bij een eventuele publicatie: *saulf nos droictz et de nos vassaulz et subiectz*.⁶¹ Op 18 december 1564 eiste de koning om de decreten onverwijld te publiceren, terwijl hij zijn halfzus een standje gaf voor haar toegankelijkheid tegenover deze juridische en politieke bezwaren.⁶²

De oorzaken van het adellijk *mécontentement* lagen bijgevolg bij politiek, patronage en religie, maar in tegenstelling tot Frankrijk vertoonden de ontevreden edellieden niet meteen de intentie om daarvoor de wapens op te nemen of tot het protestantisme over te gaan. Nochtans waren in het buurland sinds 1561 de voorbeelden van adellijk en protestants verzet legio; het geweld had er bovendien geleid tot koninklijke pacificatie-edicten met schikkingen voor de hugenoten.⁶³ Bij uitblijvend verzet onder de adel was men op onderhandelen aangewezen. De daarop

volgende missies naar het koninklijke hof en beraadslagingen in het Brusselse paleis illustreren dat het eenvoudiger was om tegen de strenge kettervervolging of de politieke centralisering te ageren, dan om een compromis te onderhandelen over hoe gematigd de ketterwetgeving of de centralisering dan wel moest zijn. Daardoor verviel de politieke discussie vaak in een technische en complexe onderhandeling over juridische competenties en nuances.

Missie

In deze moeilijke omstandigheden riep landvoogdes Margaretha van Parma een crisisvergadering in het Brusselse Koudenbergpaleis bijeen. Zij wilde daarmee in het bijzonder een missie naar de koning voorbereiden. Door dit formeel gezantschap hoopte de hertogin meer te kunnen verwezenlijken dan met de gewone, buitengewone of informele briefwisseling tussen Brussel en Madrid.⁶⁴ Volgens haar stonden de Nederlanden op de rand van een burgeroorlog: 'buur [staat] tegenover buur, en een vader tegenover zijn eigen kinderen, en men zou iemand voor katholiek kunnen houden die dat niet was'.⁶⁵ Daarom had de landvoogdes naast de gewone leden van de Raad van State alle Vliesridders en stadhouders expliciet uitgenodigd naar Brussel te komen. Dat was een opmerkelijke beslissing want sinds 1561 hadden Egmont, Oranje en Horn niet alleen gepleit voor een voorrangspositie van de Raad van State, maar ook voor zijn uitbreiding.⁶⁶ Met het bijeenroepen van deze plenaire raadsvergadering wonnen de misnoegde edellieden een slag: het belang van de adel als bestuurselite werd andermaal erkend.

Voor het uitvoeren van de missie naar Filips II viel de keuze op Egmont. Volgens Félix Rachfahl, de eerste biograaf van de prins, had de graaf de missie zelf in scène gezet om Oranje de pas af te snijden. Geevers volgde hem recent in die interpretatie.⁶⁷ Al in 1563 had de koning Egmont tot een missie proberen te overhalen om zo tweedracht binnen de Liga te bewerkstelligen. Hoewel het driemanschap dat aanbod afsloeg, schreef de graaf heimelijk aan de koning vereerd te zijn met een mogelijke zending.⁶⁸ In ieder geval had de landvoogdes voorafgaand aan de crisisvergadering Egmont reeds gepolst, maar formeel ging de keuze van de gezant nog steeds tussen Horn, Montigny en Bergen. Volgens Viglius' *Mémoires* beluisterde de graaf tijdens de crisisvergadering dan ook 'met groot genoegen' de verschillende meningen over de geschiktheid van zijn persoon als bemiddelaar. De landvoogdes wees bovendien op de adellijke *devoir de réconciliation* door de stellen dat 'nadat hij [Egmont] zoveel eer in de oorlog had bereikt, ook in vreedstijd in de ogen van het nageslacht bewijs van slagvaardigheid kon geven voor het welzijn van zijn vaderland'.⁶⁹

Egmonts instructiebrief was in feite nog vóór de oudejaarsvergadering opgesteld. Het was een opsomming geworden van vrij klassieke klachten over *justice*, *police* en de erbarmelijke staat van de koninklijke schatkist.⁷⁰ De landvoogdes vroeg haar halfbroer dringend naar de Nederlanden af te reizen, 'de enige mogelijke remedie in deze toestand'.⁷¹ In de nacht volgend op de bespreking van de instructiebrief kreeg Viglius een beroerte, volgens hem als gevolg van de 'nieuwe religieuze ideeën' van de malcontente raadsedelen. Zo was hij geschokt door de zogenaamde 'Oudejaarsrede' van Oranje. Viglius liet de aanpassingen daarom noodgedwongen over

aan zijn assistent en streekgenoot Joachim Hopperus, doctor in de rechten en voormalig raadslid van de Grote Raad in Mechelen.⁷³ De tijdelijke wissel was niet meteen slecht nieuws voor de klagende edellieden. Sommige koninklijke raadsheren verdachten Hopperus van *nieuwlichterij*, onder andere omdat hij een tijd lang bevriend was met reeds genoemde humanist Cassander.⁷³ Op een anoniem verslag stond Hopperus zelfs omschreven als *simulateur en la religion tendant a liberté*. Daarentegen stelde Margaretha wel een groot vertrouwen in Hopperus' vaardigheden.⁷⁴

Volgens Hopperus' verslag van de feiten verdedigden Oranje, en met hem Egmont en Horn, drie voorstellen om de religieuze onrust te verhelpen: de wetgeving verzachten, een gewetensvrijheid voor wie geen publiek schandaal veroorzaakte en ten slotte de toestemming voor de communie *sub utraque specie*. Deze 'remedies' moesten ervoor zorgen dat de 'Duitse sekten' niet meer aanhang wonnen en de strijd met het calvinisme kon worden aangegaan. Oranje vroeg bovendien om de Tridentijnse decreten niet af te kondigen, omdat protestantse én katholieke vorsten in het Heilig Roomse Rijk dat eveneens weigerden. De prins baseerde zijn pleidooi op de geografische ligging van de Zeventien Provinciën die voor hun welvaart afhankelijk waren van het Rijk.⁷⁵ Toch keurde ook de 'humanistische' Hopperus deze voorstellen af. Egmont vertrok dus niet naar Spanje met 'een sterke aanbeveling voor een religieuze tolerantie', zoals Paul David Lagomarsino dat stelde. Egmonts instructies waren slechts vage toespelingen op 'noodzakelijke veranderingen in het domein van *religie*, justitie en politie'. De vraag naar een algemene statenvergadering kwam evenmin aan de orde, al hadden de edelen dat nog voorgesteld in hun protestbrieven tegen Granvelle. De instructiebrief meldde alleen dat de raden in Brussel niet goed functioneerden door onderlinge jaloezie.⁷⁶ De compromisvoorstellen van de malcontente edelen sneuvelen bijgevolg reeds in de instructiebrief, maar de missie bood Egmont wel een mogelijkheid om ze alsnog mondeling aan de koning over te brengen.

Egmonts missie naar het koninklijk hof is vaak als een absolute mislukking beschouwd.⁷⁷ Dat beeld werd vooral verspreid door Willem van Oranje, die verklaarde dat Filips II de graaf met 'woorden' had misleid. In latere werken leest men dat Egmont zich had laten inpakken door geschenken en gunstbewijzen; volgens een gerucht had de graaf dat zo aan Oranje gemeld.⁷⁸ Opnieuw staan daarbij twee interpretaties tegenover elkaar. De eerste gaat ervan uit dat Egmont de enige was die gemakkelijk om de tuin kon worden geleid, omdat hij zo op zijn eer was gesteld en omdat hij een post in Italië of elders in de Spaans-Habsburgse monarchie ambieerde. In tegenstelling tot de standvastige Oranje stelde Egmont daarbij zijn persoonlijke belang boven het algemene welzijn van het vaderland.⁷⁹ In de andere visie werd de gehele Nederlandse adel door de hypocrisie van Filips II bedrogen. Toch kwamen er tijdens Egmonts missie toezeggingen van de koning op het gebied van financiën en religie, en was de graaf dus bijlange niet de onhandige gezant die men van hem maakte.

Op 20 februari 1565 arriveerde Egmont in Madrid; op 6 april vertrok hij er weer. Tijdens die zes weken kreeg hij zeker drie audiënties: in Madrid één over zijn instructiebrieven, dezelfde avond één over persoonlijke aangelegenheden en ten slotte een laatste in Aranjuez over het antwoord aan de landvoogdes. Filips II vroeg zijn staatssecretaris Gonzalo Pérez⁸⁰ haast te maken met het antwoord, want hij wilde dat de graaf zo vlug mogelijk opnieuw vertrok naar Brussel.⁸¹

Juist daarom werd Egmonts zending op het vlak van financiën wel een succes: hij kreeg de verzekering van 200.000 *écus* voor de organisatie van een grote staatsloterij, 150.000 *écus* voor de administratie van justitie en 60.000 *écus* voor de uitbetaling van garnizoenen en ordonnantiebandes. Over deze provisies zond de graaf meteen berichten naar de Nederlanden. Oranje schreef aan zijn broer Lodewijk dat de missie 'dan toch al dat' had opgeleverd. Over Egmonts bericht dat de koning 'alles goed opnam' uitte de prins zich kritischer: *la fin démonstrerat le tout*.⁸²

Filips II verleende Egmont inderdaad belangrijke persoonlijke gunsten, zoals de toestemming om giften te ontvangen vanwege de Staten van Vlaanderen, een fiscale immunitet voor de heerlijkheid in Edingen en 12.000 *écus* voor zijn goed in Ninove. De koning stond een eerste reeks gunsten vrijwel meteen toe; de overige schonk hij in de laatste audiëntie, opdat de graaf daarna meteen zou vertrekken.⁸³ Toch kreeg Egmont lang niet alles waarop hij had gehoopt. Zo had de graaf vergeefs met de koning gesproken over interessante huwelijken voor zijn dochters⁸⁴ en even vergeefs zijn zwager Joris van Beieren als rijks pensionaris gesuggereerd.⁸⁵ De gift van 12.000 *écus* veranderde evenmin iets beslissends aan zijn patrimonium: de aankoop van de heerlijkheid van Gaasbeek kostte maar liefst 110.000 *écus*.⁸⁶ Egmont vond het bovendien een hele eer om Margaretha's zoon Alexander naar Brussel te begeleiden, waar de jonge prins van Parma in de echt zou treden met Maria van Portugal.⁸⁷ Deze gunsten waren wel belangrijk voor Lamoraal, maar toch maakten ze de graaf niet murw in zijn bemiddelingen.

Zo kaartte Egmont de godsdienstkwesitie aan tijdens zijn verblijf aan het hof, ondanks het gebrek aan concrete oplossingen in de instructiebrieven. De graaf beschouwde het naar eigen zeggen 'als vazal van de koning zijn *plicht*', vooral omdat de reis van de koning naar de Nederlanden – de enige gesuggereerde oplossing – door de Ottomaanse dreiging in het Middellandse Zeegebied niet meteen mogelijk was. Naar eigen zeggen durfde hij die voorstellen niet aan het papier toe te vertrouwen⁸⁸, maar gelukkig verraden de aantekeningen van Filips II de teneur van het gesprek.⁸⁹ Volgens Egmont bereikten *publieke* terechtstellingen van protestanten een omgekeerd effect: hardnekkige 'ketter' stierven een martelaarsdood, waardoor de hervormingsgezinden steun verwierven.⁹⁰ Ook Filips II kon akkoord gaan met geheime terechtstellingen, maar niet met de verzachting van de ketterwetgeving. Tegenover zijn secretaris gaf de koning evenwel toe dat hij dat laatste niet zo letterlijk had kunnen verwoorden in het bijzijn van de graaf.⁹¹

Daarnaast vroeg Egmont aan de koning om een groot aantal personen over het godsdienstvraagstuk bijeen te roepen. Ook op dit punt ging de graaf verder dan zijn instructies. In dat opzicht is het niet duidelijk of hij dacht aan een eigensoortig nationaal concilie, zoals het Franse Colloquium van Poissy (dat aan de godsdienstoorlogen voorafging)⁹² of aan een algemene statenvergadering, zoals eerder verwoord in de protestbrieven tegen Granvelle. De koning meende dat de graaf het onderhandelingsvoorstel 'met goede intenties deed, maar dat anderen die misschien niet hadden'. Hij wilde immers niet dat er iets 'veranderde zoals in Frankrijk'.⁹³ Toch stond Filips II aan Egmont toe om een beperkte commissie samen te roepen over de uitvoering van de Tridentijnse decreten en over geschikte straffen voor andersgelovigen.⁹⁴ Naast de financiële regelingen was de godsdienstconferentie de enige toegeving die Egmont meteen in Brussel kon melden.

Desalniettemin pende Filips II vervolgens neer dat religie het enige punt vormde waarop hij ‘geen verandering moest toestaan’; voordien zou hij ‘eerder honderd levens verliezen, had hij ze gehad’. Zijn secretaris veranderde dat alsnog tot ‘honderdduizend levens’.⁹⁵ Die religieuze intransigentie van de Spaanse koning behoorde tot een bredere ‘domino-theorie’ die hij eveneens toen aan het papier toevertrouwde: het verlies van de religie in één staat kon resulteren in het verlies van vele *staten* voor de Habsburgse monarchie.⁹⁶ Van zijn vader had Filips II een afkeer voor de godsdienstvrede van Augsburg geërfd.⁹⁷ Bovendien had hij de gematigde geloofspolitiek van de Franse koningen snel getaxeerd: toegevingen aan protestanten zouden eindigen in totale godsdienstvrijheid en waren een maat voor niets.⁹⁸ Volgens hem bewees het *Édit de Janvier* met de eerste voorrechten voor calvinisten in 1562 dat door de nieuwe geweldcyclus nadien.⁹⁹ Ook na het daaropvolgende *Édit d’Amboise* in 1563 ging de onrust in het zuiden van het koninkrijk gewoon verder, overigens in het bijzonder in Navarra en in de grensstreek met Spanje. Daarom wilde Filips II een ontmoeting in Bayonne tussen zijn echtgenote Elisabeth van Valois, haar broer koning van Frankrijk Karel IX en hun moeder Catharina de’ Medici. Zijn echtgenote moest haar broer en moeder aansporen om de Tridentijnse decreten af te kondigen in Frankrijk en strikter tegen het calvinisme op te treden, en dat in tegenspraak met het pas afgekondigde pacificatie-edict. Deze ontmoeting in Bayonne lokte snel heftige reacties uit, vooral bij de rijksvorsten. Pamfletten lanceerden op grote schaal de mythe van de Spaans-pauselijke *Weltverschwörung*, zoals Oranje dat fijntjes had voorspeld.¹⁰⁰

Daarnaast vreesde de koning dat de malcontente adel de leiding van religieuze ontevredenen op zich zouden nemen, net zoals Gaspar de Coligny en Louis de Bourbon, prins van Condé dat als leiders van de Hugenoten hadden gedaan. Op aangeven van de hertog van Alva had secretaris Pérez de koning reeds gewezen op zijn lankmoedige houding tegenover Egmont. Voor Alva had de Liga tegen Granvelle zich reeds aan majesteitsschennis schuldig gemaakt, al raadde hij de koning aan om voorlopig de edelen te vriend te houden.¹⁰¹ Volgens hem voerden ‘Egmont en zijn vrienden deze onderhandelingen om met de toestemming en titel van Uwe Majesteit zich tot meesters van alle raden te maken’.¹⁰² Daarom gaf de koning in de laatste audiëntie Egmont een vermaning over de Liga, terwijl hij de boot afhield bij de vraag om meer invloed voor de Raad van State in Brussel, of een nominale uitbreiding ervan. Egmont kreeg voor de meeste edellieden brieven mee, waarin de koning hen opdroeg om de katholieke religie te bewaren.¹⁰³ Toen de Ottomaanse vloot kort daarop Malta aanviel, beseften de edelen in ieder geval dat ze niet meteen represailles van de koning moesten vrezen.¹⁰⁴

Conferentie

De missie naar het hof had Egmont dan wel tot een vredesgezant gemaakt, pas bij zijn terugkeer in mei 1565 begonnen de echte onderhandelingen. Zolang Oranje niet terug was uit Amsterdam, weigerde de graaf publiekelijk te spreken over het resultaat van zijn missie.¹⁰⁵ Toch onderhandelde hij in Brussel in zijn *maison remplie de négociateurs, à toutes heures, plus que la court mesmes*. Achter de schermen maakten de graaf en Margaretha van Parma meteen werk van de confe-

rentie die hij over de geloofskwestie mocht bijeenroepen, ‘een van de belangrijke punten van de instructie’.¹⁰⁶ Nog vóór Oranjes terugkomst, waren al uitnodigingsbrieven verzonden aan drie bisschoppen, drie magistraten en drie professoren voor een vergadering over het Concilie van Trente. Op zich hoefde die uitnodiging geen verwondering te wekken: aan het Spaanse hof had Filips II een soortgelijk samengestelde *junta de reformación* bijeengeroepen over de Tridentijnse decreten.¹⁰⁷ Ook de landvoogdes had de universiteit van Leuven al om advies gevraagd omtrent de publicatie van het Concilie.¹⁰⁸

Door Egmonts ‘zwijgzaamheid’ deden meteen de wildste geruchten de ronde, als zou de graaf een Staten-Generaal over de godsdienstkwestie of een commissie over gewetensvrijheid hebben verkregen. Volgens Granvelle was één van de ‘duizend verhalen’ dat de provinciegouverneurs op de diocesane synodes mochten onderhandelen.¹⁰⁹ Volgens zijn vicaris Morillon hoopten de *huguenots* op een *contre-edict* met gewetensvrijheid.¹¹⁰ Hervormingsgezinden wilden op die manier de publieke opinie beïnvloeden, maar zo kwamen partijdige visies in de geschiedschrijving terecht. Henry Kamen stelde bijvoorbeeld in een artikel over de ‘alternatieve traditie van verdraagzaamheid in Spanje’ dat Filips II *tijdens* de missie van Egmont een raad van theologen over gewetensvrijheid had bijeengeroepen. Die zouden hebben beslist dat de koning gewetensvrijheid kon toestaan, waardoor Egmont zeer verward uit Spanje zou zijn afgereisd.¹¹¹ De algemene stelling van Kamens controversieel artikel is al op andere plaatsen aangevochten,¹¹² maar ook op dit concrete punt ging hij in de fout: de *junta* was de religieconferentie die in Brussel zou worden bijeengeroepen en die had geen toestemming om over gewetensvrijheid te discussiëren. De koning had uitsluitend toegestaan om over de efficiëntie van ‘ketterstraffen’ te beraadslagen in een uiterst beperkt plenum.

Filips II stelde bovendien strikte richtlijnen op voor de samenstelling van de commissie. Zo mochten er twee of drie bisschoppen aanwezig zijn, waarvan één zeker de bisschop van Ieper Martinus Rythovius¹¹³ omwille van ‘de goede berichten’ over hem.¹¹⁴ Na zijn deelname aan de laatste sessie van het Concilie van Trente, zette de theoloog Rythovius zich immers in voor de hervorming van clerus en kerkvolk en de oprichting van een seminarie. De landvoogdes koos ook de bisschop van Namen, de dominicaan Antonius Havetius en de bisschop van Sint-Omaars, Gérard van Haméricourt, beiden *chapellain et orateur* in haar kapel en aanwezig in Trente.¹¹⁵ Naast de bisschoppen waren drie professoren uit Leuven uitgenodigd die sessies van het Concilie hadden bijgewoond: theoloog en inquisiteur-generaal Judocus Tiletanus (Josse Ravesteyn), theoloog Cornelius Jansenius, elect-bisschop van Gent¹¹⁶ en ten slotte Wilmart Beernaerts, professor canoniek en burgerlijk recht.¹¹⁷ Zo hadden de koning en de landvoogdes zich van steun aan de Tridentijnse decreten verzekerd.

De koning wilde voor de godsdienstconferentie ook niet meer *consejeros* dan bisschoppen. De keuze voor de raadsheren viel op Hippolytus Persijn, Jakob Martens en Antoon de Meulenare. Niet toevallig figureerden deze drie namen ook op lijsten om Viglius als voorzitter van de Geheime Raad op te volgen.¹¹⁸ Hippolytus Persijn, zoon van een ‘Ontvanger van Boetes en Confiscaties’, was als procureur-generaal bij het Hof van Holland en als voorzitter van de Raad van Friesland opgemerkt door zijn stiptheid bij het vervolgen van kettters en zijn hulp aan

inquisiteurs.¹¹⁹ Hij was nadien naar de Raad van Utrecht overgeplaatst. Jakob Martens, *de petite et basse condition (...) pour sa qualité est assez pouvre, charge de cinq enfants* bewees zich toch als *homme vertueux, de bonne doctrine et experience (...) et enoultre bon catholique et de bon zele*.¹²⁰ In 1558 was Martens tot voorzitter van de Raad van Vlaanderen benoemd (later zetelde hij in de Raad van Beroerten). Toch kwam deze Raad onder zijn voorzitterschap herhaaldelijk in conflict met inquisiteur Titelmans.¹²¹ Antoon de Meulenaere was rekestmeester en ‘een van de beste raadsheren’ bij de Grote Raad van Mechelen.

James Tracy waarschuwde er reeds voor om Persijns verdediging van harde ketterstraffen niet meteen te verklaren door diens beperkte sociale status en afkomst, als zou hij daarmee de gunst van Filips II willen kopen; dezelfde vaststelling geldt voor Martens.¹²² Juliaan Woltjer haalde overigens als bewijs voor de verspreiding van gematigde meningen over kettervervolgving aan dat zelfs ‘ketterhamer’ Persijn in 1565 verklaarde dat voor zijn part de doodstraf kon worden afgeschaft. Persijn deed deze uitspraak precies op deze bijeengeroepen conferentie, al vertelde Morillon er wel bij dat hij hiermee weerstand oogstte.¹²³ Eigenlijk hadden zowel Martens als Persijn behoorlijk veel contacten met de hoge heren.¹²⁴ Morillon verdacht bijvoorbeeld Egmont van een te grote voorkeur voor Martens.¹²⁵ In ieder geval vertrouwde Egmont nadien nog aan de raadsheer toe dat hij bang was door de koning *in fide* verdacht te worden.¹²⁶ De *consejeros* waren dus bekenden voor de edelen, en probeerden voornamelijk via juridische spitsvondigheden te bemiddelen in het vraagstuk over de geloofskwestie.

Viermaal woonden deze ‘negen wijzen’ de vergadering van de Raad van State bij, met name op 29 mei, 1, 5 en 6 juni 1565.¹²⁷ Tot grote verontwaardiging van Morillon moesten de bisschoppen *sur des escabeaux* plaatsnemen.¹²⁸ Pas op de eerste vergadering vernamen de negen dat de koning hen in feite had uitgenodigd als resultaat van Egmonts missie. Officieel mochten ze debatteren over het godsdienstonderwijs, de hervorming van de clerus, de instelling van zondagsscholen en seminaries en *last but not least*, de ketterbestrijding. De negen steunden uitdrukkelijk en eensgezind de besluiten van het Concilie van Trente en vroegen aan de koning om de geloofsbelijdenis van wijlen theoloog Ruard Tapper te gebruiken voor de Nederlanden, zolang de paus geen nieuwe catechismus voor de katholieke kerk had opgesteld.¹²⁹ Gezien de samenstelling van de conferentie was dat geen verrassend besluit.

Voor de ‘negen wijzen’ moest de oplossing van de religieuze onrust niet zozeer van de politiek, maar wel van God komen: de huidige tegenslagen moest men overkomen door middel van publieke processies, gebed, contemplatie en boete. Daarbij sloegen de ‘wijzen’ een *mea culpa*: de clerus beging zonden, door niet altijd de residentieplicht te respecteren of van te royale uitzonderingsprivileges te genieten. Niet de bestaande wetgeving, maar de begane zonden lagen aan de basis van de wanorde. Judith Pollmann wees erop dat deze ‘penitentiële interpretatie’ van de Opstand het katholieke intellectuele klimaat in de Nederlanden kenmerkte, in tegenstelling tot Frankrijk waar katholieke leiders boetedoening kanaliseerden naar gewelduitingen tegen protestanten.¹³⁰ Voor de negen zouden veel problemen zich spontaan oplossen als alle ‘nieuwe’ bisschoppen waren geïnstalleerd en in hun volledige jurisdictie erkend. Bovenal moesten de ‘goede katholieken’ eindelijk de indruk krijgen dat ze werden gesteund.¹³¹

Zoals te verwachten viel, werden de godsdienstplakkaten het echte strijdpunt. Terwijl het malcontente triumviraat reeds langer ijverde voor een nieuwe wetgeving, verdedigde Viglius de bestaande keizerlijke wetgeving. Rythovius en Tiletanus (achter de schermen geholpen door Morillon) ondersteunden de chef-jurist met voorbeelden uit de Bijbel en het canoniek recht.¹³² Toen de landvoogdes hen vroeg de ‘moeilijkheden van de tijd’ en de ‘grote menigte ketters’ in overweging te nemen, verklaarden de bisschoppen en theologen dat het volk van oudsher niet alleen door de leer werd overtuigd, maar ook door maatregelen die angst inboezemden. Eveneens was van oudsher bekend, én door de recente gebeurtenissen bewezen, dat als men één vinger aan ketters gaf, deze de hele hand grepen. Wanneer men daarentegen ketters met geweld bestreed, verzwakte hun positie en hun leer. De theologen en raadsheren wilden dus niets veranderen aan de wetgeving, reeds dertig jaar in voege en onder de regering van Filips II al tweemaal door alle justitieraden bevestigd.¹³³

De negen erkenden wel dat de rigiditeit van de ketterwetgeving haar uitvoering belette. Zij wilden daarom dat de veroordeling tot de brandstapel varieerde naargelang het geslacht, de leeftijd en het getoonde berouw. Zonodig kon de vuurstraf worden omgezet naar gevangenis, onthoofding of verdrinking; wanneer opportuun konden geheime terechtstellingen plaatsvinden. Om de christelijke barmhartigheid te onderstrepen, mochten oprecht berouwvollen niet op de brandstapel worden gezet, maar uitsluitend worden verbannen of gevangen genomen. Ook wie tegen de plakaten inging zonder zelf ketter te zijn (door bijvoorbeeld onderdak aan protestanten te verlenen) moest slechts worden verbannen. Die mogelijkheden mochten evenwel niet worden uitgevaardigd per ordonnantie, maar slechts in een geheim rondschriven aan de provinciale justitieraden. Op 8 juni 1565 ondertekenden de ‘negen wijzen’ de door Hopperus uitgeschreven *brevis narratio* over hun vergadering.¹³⁴ Het triumviraat weigerde deze conclusies te bekrachtigen.¹³⁵ Daarop namen inquisiteurs Lindanus, Baius en Tiletanus (deelnemer aan de conferentie) ontslag om hun protest tegen de geringe medewerking van de adel kracht bij te zetten.¹³⁶

Margaretha van Parma greep naar het advies van de ‘negen wijzen’ toen de koning haar opdroeg zes berouwvolle anabaptisten op de brandstapel te brengen. Dat had hij gevraagd in een brief van 13 mei vanuit Valladolid, in het Frans opgesteld door Karel van Tisnacq, zegelbewaarder bij de koning¹³⁷, samen met secretaris Josse van Courteville.¹³⁸ De landvoogdes vroeg haar halfbroer toch eerst de conclusie van de godsdienstconferentie te lezen en dan zijn mening te herzien. Bovendien hoorde ze dagelijks het pleidooi voor clementie voor berouwvolle andersgelovigen, ook van ‘goede katholieken’.¹³⁹ De nieuwe koninklijke richtlijnen gooiden – volgens de landvoogdes – olie op het vuur bij de malcontente edelen; vooral Egmont voelde zich persoonlijk in zijn eer geschaad. De koning verbaasde zich hierover en er was even speculatie dat Tisnacq en Courteville de brieven hadden aangepast.¹⁴⁰ Gonzalo Pérez schreef sussend aan Margaretha dat dit soort misverstanden ‘ook in andere delen van het rijk’ voorkwamen.¹⁴¹

De religieconferentie van mei-juni 1565 werd in de historiografie doorgaans als een maat voor niets beschouwd, of als *fait divers*. Toch heeft Filips II het verslag van de commissie nauwkeurig nagelezen: hij maakte uitvoerige aantekeningen op het Latijnse origineel, al had hij een Spaanse vertaling gekregen. Zo schreef hij andermaal: ‘In deze tijd heeft men door ervaring vast-

gesteld dat altijd wanneer men ketters genadevol behandelde, ergere onbetamelijkheden waren gebeurd'. Daarom wilde hij in de Zeventien Provinciën noch de wetgeving noch de jurisprudentie verzachten. Volgens de koning moest men de clerus beter onderwijzen en hen inzetten voor de verspreiding van de katholieke doctrine. Toch toonde hij zich bereid twee andere anabaptisten gratie te schenken, en dat tegen de geldende wetgeving in.¹⁴² De koning legde de uitvoering van de Tridentijnse decreten bij de landvoogdes, maar was wel bereid een aantal extra brieven ter ondersteuning te sturen. Het hervormingsprogramma, complementair aan de ketterbestrijding, stond reeds volledig in de steigers, maar het zou pas jaren later worden uitgevoerd.¹⁴³ Intussen werden de decreten van het Concilie van Trente, mits enkele clausules van voorbehoud, wel afgekondigd in de Nederlanden.

Adellijke vrede-makers ondernamen dan wel gemeenschappelijke onderhandelingsopgingen, toch bleven ze onderling wedijveren.¹⁴⁴ Egmont had duidelijk als *cavalier seul* willen handelen, door zonder overleg met Oranje de godsdienstconferentie te laten bijeenroepen en zelf alle eer voor de bemiddeling te willen opstrijken. Egmont zag die conferentie als een mogelijke oplossing, Oranje zag dat als een doekje voor het bloeden. Uiteindelijk weigerde het driemanschap wel unaniem om het besluit van de 'bloeddorstige theologen' te ondersteunen. Zij vonden het onbillijk om hervormingsgezinden te blijven veroordelen, zeker in het perspectief van hun indrukwekkende aanwezigheid. Deze uiterlijke eensgezindheid over een gematigde geloofswetgeving verborg het feit dat ze het onder elkaar oneens bleven over de tegemoetkomingen die de koning zou moeten doen. De contacten tussen Egmont en Oranje verliepen ondertussen steeds stroever.¹⁴⁵

Cavalier(s) seul(s)

Het definitieve koninklijke antwoord op Egmonts missie én op de daarop bijeengeroepen godsdienstconferentie kwam er met de zogenaamde 'brieven uit de bossen van Segovia'. Preciezer gaat het om een reeks brieven, geschreven op 17 en 20 oktober 1565 vanuit het jachtpaleis *El Bosque* nabij Segovia. De koning stelde in deze brieven dat de geloofsvervolging gebeurde op basis van 'goddelijke beschikkingen en natuurwetten', waar men niet lichtzinnig mee mocht omspringen. Daarom weigerde Filips II de voorstellen van de godsdienstconferentie voor mildheid in de rechtspraak over ketters. Hij wilde nog steeds dat de zes anabaptisten werden veroordeeld, zelfs al had de landvoogdes daartegen geprotesteerd.¹⁴⁶ Bovendien vroeg de koning de inquisiteurs die ontslag hadden genomen voortaan te helpen in hun opdracht, omdat ze meer dan ooit nodig waren voor het behoud van de staat en de religie.¹⁴⁷

In de Segovia-brieven wees Filips II de hervorming van de collaterale raden definitief af, net als de benoeming van de door Margaretha en Egmont voorgestelde raadsleden. Daarentegen kreeg de katholieke hertog van Aarschot*, de politieke tegenstander van het triumviraat, wel een benoeming in de Brusselse staatsraad. Bovendien konden de katholieke *wijzen* uit de conferentie hun positie als raadsman van de koning verzilveren: Antoon de Meulenaere werd raadsheer van de Raad van Brabant en Hippolytus Persijn werd voorlopig als voorzitter voor de Geheime Raad

voorgedragen. Hopperus mocht Tisnacq, benoemd tot voorzitter van de Raad van State, in Madrid vervangen.¹⁴⁸ Hun onvoorwaardelijke steun aan de uitvoering van het Concilie van Trente speelde daarin een cruciale rol. De malcontente edelen daarentegen wilden nog steeds een soort gematigde geloofswetgeving als tussenoplossing.

Egmont schreef het strenge koninklijke oordeel toe aan de invloed van Granvelle. Daarbij verklaarde de graaf dat hij tijdens zijn audiënties andere zaken te horen had gekregen.¹⁴⁹ Egmont beschuldigde ook de augustijn Lorenzo Villavicencio, predikant bij de Spaanse handelaars in Brugge. Drie maanden voordien was deze man nog een onbekend personage in Brussel en Madrid. Hij had echter rechtstreeks bij Filips II geklaagd over de geringe steun van Egmont aan de bisschop van Brugge.¹⁵⁰ Onmiddellijk na Egmonts aankomst in Brussel was de augustijn zelf naar het Spaanse hof vertrokken om zijn onheilstijdingen over de Nederlanden kracht bij te zetten. Anderhalve maand later, in juli, kreeg hij een eerste audiëntie van twee uren; daags nadien werd hij al verwacht voor een audiëntie van drie uren.¹⁵¹ Vervolgens kreeg hij ruimschoots de mogelijkheid om zijn mening – sterk gekleurd door de situatie in Brugge – schriftelijk uiteen te zetten. Hij verzette zich inderdaad duidelijk tegen de jurisprudentiële oplossing van de ‘negen wijzen’.¹⁵² Villavicencio was diegene die de koning wees op het ontslag van Lindanus, Tiletanus en Baius, een van de redenen waarom de brieven uit Segovia steun vroegen voor de inquisiteurs.¹⁵³

Vandaag wordt de koninklijke koersverscherping strategischer verklaard dan Egmonts incidentele betichting van Granvelle en Villavicencio. Lagomarsino koppelde de onverbiddelijkheid aan de invloed van de onverdraagzame en hardlijnjige factie van Alva.¹⁵⁴ Belangrijker was evenwel dat Filips II zich vanaf 1565 steeds onbuigzamer opstelde, omdat hij drie godsdiensoorlogen gelijktijdig voerde: tegen de calvinisten in Catalonië en Navarra, tegen de *moriscos* in Andalusië en Valencia en tegen de protestanten in de Zeventien Provinciën.¹⁵⁵ Volgens Geoffrey Parker kwam de harde toon er vooral omdat op 9 september het Ottomaanse beleg van Malta was afgeslagen. De koning had opnieuw de handen vrij en hij overwoog zelfs om in die omstandigheden af te reizen naar de Nederlanden, zoals Egmont dat had gevraagd.¹⁵⁶

Slechts door de radicale afwijzing van hun eisen, ontstond nieuwe eensgezindheid onder de *malcontente* edellieden. Egmont, die uit protest naar zijn pas verworven kasteel in Gaasbeek vertrok, verklaarde dat hij in dat geval nog tijdens zijn missie in Spanje zijn gouverneurschap teruggegeven zou hebben.¹⁵⁷ Ook Oranje dreigde met ontslag als gouverneur van Holland, Zeeland en Utrecht: hij verklaarde niet tegen het Concilie van Trente te zijn, maar wel tegen de strengheid van de geloofswetgeving, ‘die vereiste dat men vijftig- tot zestigduizend mensen naar de brandstapel zond’. Over het Concilie was dan wel *quelque mescontentement et murmuration*, maar eigenlijk behoorde de uitvoering ervan volgens Oranje niet tot zijn taak, maar tot die van de clerus en hij beweerde zelfs die daartoe te willen ondersteunen.¹⁵⁸ De markies van Bergen was de enige die meteen, maar vergeefs, zijn ontslag aanbood. Zonder verzachting van de plakkatens zouden volgens hem ‘een miljoen mensen en het grootste deel van de handel verhuizen’. Ook Bergen benadrukte dat hij inquisiteurs in zijn ambtsgebieden toeliet en met de aartsbisschop van Kamerijk over de Tridentijnse decreten delibereerde. De huidige onrust was volgens hem echter een ‘goddelijke straf’. Toch kon hij niet geloven – *pour parler cler a vostre Alteze* – dat gestrengheid

de juiste remedie voor deze zware ziekte was: in verschillende landen had de geschiedenis tot nog toe aangetoond dat onverbiddelijkheid niet baatte.¹⁵⁹ Waar de malcontente edellieden vóór de Segovia-brieven als raadslid protest hadden aangetekend door weg te blijven uit Brussel, stelden ze voortaan hun taak als provinciegouverneur ter discussie. Rosenfeld signaleerde een golf van dreigingen met ontslag verspreid over de jaren 1565 en 1566, maar in feite was het eerder een georkestreerde protestactie van de aristocratie na de Segovia-brieven, die de missie van Egmont hadden ondergraven.¹⁶⁰

Margaretha van Parma had Egmont beloofd dat zijn vredesmissie hem evenveel roem bij het nageslacht zou opleveren als zijn glorierijke overwinningen tegen de Fransen voordien. Uiteindelijk ging Egmont noch als vredesduif noch als oorlogsheld de annalen van de geschiedenis in: het was zijn onthoofding op de Brusselse Grote Markt op 5 juni 1568 die zorgde voor die legendarische onsterfelijkheid. Daar droeg de mythevorming tijdens en na het conflict evenveel toe bij als de daden van de graaf zelf.¹⁶¹ Egmonts biografen kruisten daarom de degenen over de legitimiteit van diens terechtstelling. De Belgische procureur-generaal Charles-Victor de Bavay schreef een eerste rechtshistorische studie in 1854.¹⁶² Volgens zijn conclusies was Egmont onschuldig, behalve misschien op het punt van zijn gematigde geloofshouding. In ieder geval maakte koning Filips II zich schuldig aan een wederrechtelijk proces.¹⁶³ In 1961 herhaalde de minderbroeder De Troeyer het onderzoek naar het schuldvraagstuk, met een compleet tegengestelde conclusie: Egmont had nog vóór de Beeldenstorm majesteitsschennis begaan, zowel op politiek als op religieus vlak.¹⁶⁴ Ook Michel Dierickx weerlegde enkele jaren later met ‘nieuwe gegevens’ de vermeende wederrechtelijkheid van Egmonts proces: het toenmalig recht eiste gewoonweg de doodstraf voor wereldlijke en goddelijke majesteitsschennis.¹⁶⁵ Voor Woltjer waren studies naar het schuldvraagstuk *à la* De Troeyer en Dierickx echter in de praktijk ‘onmogelijk, want – en dat is mijns inziens de diepste oorzaak van de Opstand en van alle troebelen – het toenmalige rechtsbesef was gespleten’. In zijn visie handelden Egmont en zijn medestanders volgens de nieuwe opvatting dat ‘ieder God moet dienen naar het licht dat hem gegeven is’, terwijl de koning en zijn raadgevers optraden volgens de ‘uit de middeleeuwen daterende opvatting dat een ketter des doods schuldig is’.¹⁶⁶ Volgens Woltjer konden politieke middengroepen (*vrede-makers*) en opstandelingen slechts in theorie worden onderscheiden.¹⁶⁷

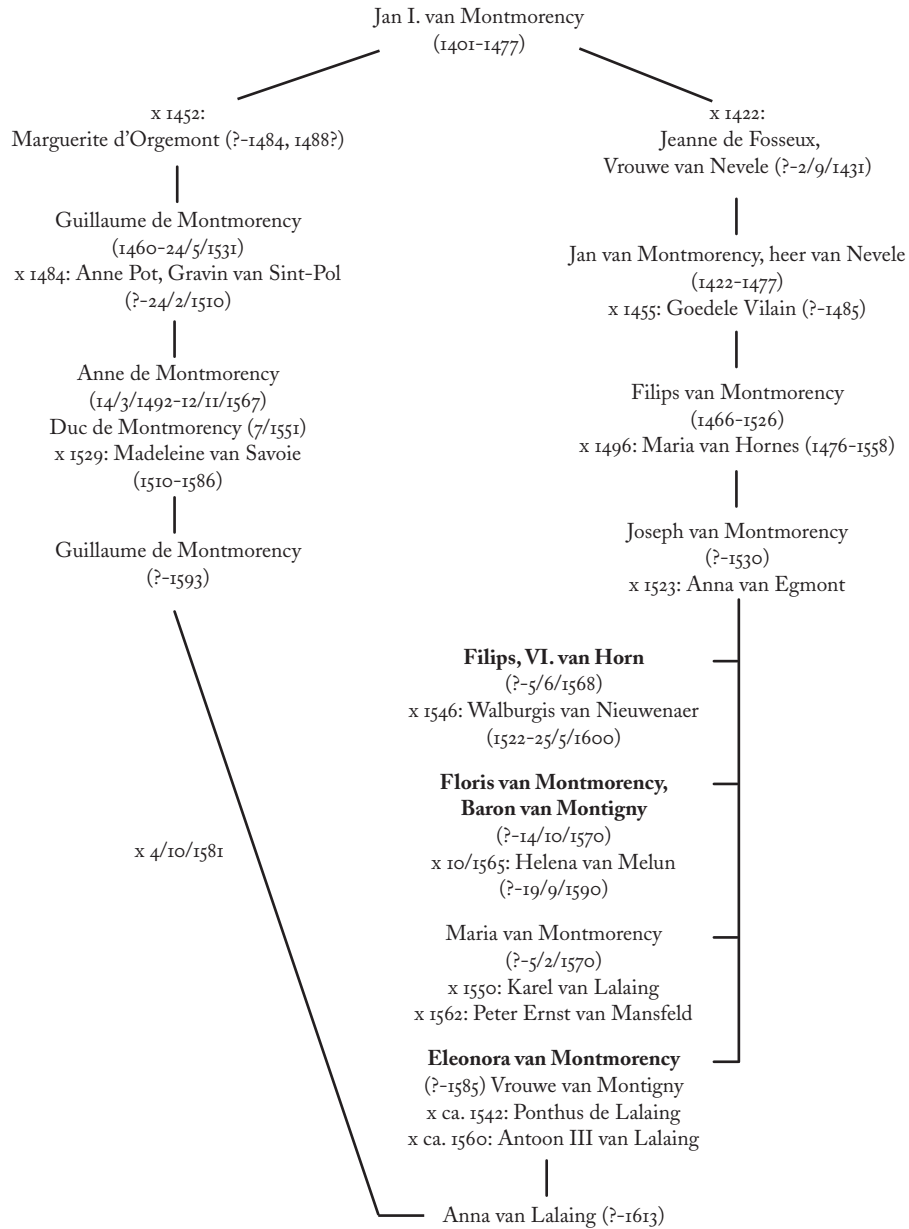
Toch verscheen hier de breuk bij een ander, maar ook duidelijker verschil in zienswijze tussen koning en malcontente adel: dat over de aangemeten strategie om de toenemende religieuze polarisatie te bedaren en over de rol die de (hoge) adel daarin kon spelen. De vredehandel in het jaar 1565 was iets anders dan een gematigde mening aanhouden: eerder dan zich uit te spreken tegen de geloofsvervolging, was *vrede-maken* onderhandelen over mogelijke tegemoetkomingen. De koning en de malcontente edelen trokken daarbij tegengestelde conclusies uit de gelijktijdige godsdienstvredes in het Heilig Roomse Rijk en Frankrijk. Vóór de Beeldenstorm neigde het driemanschap Egmont, Oranje en Horn naar een soort niet-geëxpliciteerde gewetensvrijheid

als oplossing voor de problemen in de Nederlanden. Daarbij mocht in het belang van de handel, welvaart en openbare rust geen publiek schandaal over godsdienst ontstaan. Daarom was de uitdrukkelijke afkondiging van de Tridentijnse decreten voor hen niet noodzakelijk. Voor Filips II zouden toegevingen *in fide* tot meer onrust leiden, zoals dat ook in Frankrijk het geval was. De missie van Egmont was bijzonder slecht getimed. Tijdens het verblijf van de graaf aan het Spaanse hof bereidde Filips II de missie van zijn echtgenote naar Bayonne voor. Zij moest daar het Concilie van Trente als enige echte oplossing voor de religieuze onlusten verdedigen. De koning kon dus moeilijk een andere lijn voor zijn eigen erflanden voorschrijven. Bovendien vond hij dat juist de adel zich voor de orthodoxie van het katholieke geloof moest inspannen.

Toch besprak Egmont met de koning de mogelijkheid om terechtstellingen voortaan in het geheim uit te voeren, zodat geen nieuwe ‘martelaars’ voor de Reformatie werden gecreëerd. Dat was een argument waarvoor de koning zich duidelijk niet ongevoelig toonde en waarover hij verdere beraadslaging toestond. Tijdens zijn proces voor de Raad van Beroerten haalde Egmont ter verdediging aan dat hij niets kwaad kon hebben bedoeld, omdat hij er met de koning over had gesproken.¹⁶⁸ De daarop door Egmont en Margaretha bijeengeroepen conferentie wilde alleen de rechtspraak matigen, niet de geloofswetgeving zelf. Hoewel de landvoogdes dit compromis gebruikte, zouden de malcontente edelen het afwijzen. In de brieven vanuit Segovia zou Filips II uiteindelijk voorbehoud maken bij een wijziging in jurisprudentie voor godsdienstzaken.

Hoewel de edellieden toen reeds de idee van een Staten-Generaal steunden, wilden ze op dat moment voornamelijk een hervorming van de collaterale raden en een verzekerde positie als provinciegouverneur. Ook hierin vormden de Segovia-brieven een afwijzing van de zoektocht naar meer macht in het Brusselse staatsbestel: de collaterale raden werden niet gevormd, en de nieuwe benoemingen betroffen mannen uit de ‘negen wijzen’ of politieke tegenstanders. Niet alleen stand, maar ook ambt vormde dus een pand voor onderhandelingen. De adelsoppositie manifesteerde zich vervolgens door het dreigen met een collectief ontslag als provinciegouverneur.¹⁶⁹ In het verlengde hiervan toont het volgende hoofdstuk hoe een dergelijke gezamenlijke adellijke actie tot stand kwam in het zogenaamde: ‘Wonderjaar’ 1566. De basis voor bemiddeling was toen niet langer het ambt van provinciegouverneur, maar wel de hoedanigheid als ridder van het Gulden Vlies.

LE DEVOIR DE RÉVOLTE ET DE RÉCONCILIATION

Genealogische tabel 3. Montmorency

HOOFDSTUK II

Vliesridders voor vrede

HORN EN MONTIGNY, HET EINDE VAN MONTMORENCY-NEVELE
(1566-1567)

Tijdens het Wonderjaar 1566 verveelvoudigden de eerder gestarte inspanningen voor een onderhandelde oplossing. De meeste van deze verzoeningspogingen – een gematigde geloofswetgeving, een missie naar de koning en een beperkte toestemming voor protestantse preken – ontstonden opnieuw door adellijke tussenkomst. Ditmaal onderhandelden de hoge malcontente edellieden niet alleen als *cavalier seul*, zoals in het vorige hoofdstuk, maar ook *en corps*. Tijdens de zomermaanden van de Beeldenstorm gebruikten ze behendig hun positie als ridder van de orde van het Gulden Vlies om op te treden als bemiddelaars. Deze prestigieuze ridderorde was in 1430 door de Bourgondische hertog Filips de Goede opgericht; alle Vliesridders moesten sindsdien bij hun verkiezing een eed van trouw aan de dynastie en het geloof zweren. Door hun opmerkelijke bemiddelingen in het Wonderjaar werd aan de Vliesridders evenwel toch een nieuwe eed van trouw aan koning en kerk gevraagd.¹ Zo werd andermaal over de precieze draagwijdte van verzet, verzoening en vrede onderhandeld tussen adel, landvoogdes en koning.

De broers Montmorency – de graaf van Horn en de baron van Montigny – ontpopten zich als cruciale bemiddelaars in 1566; beiden waren niet toevallig ridder van het Gulden Vlies. Van zijn vader had Filips van Montmorency, graaf van Horn* de heerlijkheden Nevele, Burcht en Zwijndrecht geërfd. Van zijn stiefvader kreeg hij het graafschap Horn en de heerlijkheden Heusden en Weert bij zijn huwelijk met de lutherse Walburgis van Nieuwenaer.² Na zijn tijd als page en kamerheer bij Karel V werd Horn in 1549 als kapitein van de schutters de enige hoogadellijke *flamenco* met een taak aan het hof van prins Filips.³ In 1555 werd hij benoemd tot lid van de Raad van State en tot gouverneur van Gelre. Voor zijn verdiensten in de slag om Saint-Quentin in 1557 kreeg hij zelfs het admiraalschap van de Nederlanden. In 1559 werd Horn ten slotte overgehaald om als ‘superintendent van de Nederlandse zaken’ de koning te volgen naar het Iberische schiereiland, in ruil voor een jaarwedde en een eenmalige *ayuda de costa*, maar mits hij afstand

deed van zijn stadhouderschap van Gelre. Bij zijn terugkeer vanuit het Spaanse hof in 1561, onder andere uit protest tegen het uitblijven van de betaling van de toelage, werd hij niet meer in zijn stadhouderschap hersteld. Met alleen nog de inkomsten als raadslid van State, beschouwde Horn zich als de armste onder de hoge edelen.⁴

Horn's jongere broer Floris, heer van Montigny en Humbercourt* had de keizer in diens laatste levensjaren in Yuste bijgestaan. Nadien kreeg hij het lucratieve gouverneurschap over Doornik en het Doornikse. Toen hij in 1561 de baronie van Leuze kocht, kwalificeerde hij zich voortaan als baron van Montigny. Hij mocht ook als vertegenwoordiger van de koning naar het huwelijk van Willem van Oranje met de lutherse Anna van Saksen. Na de calvinistische *chanteries* in zijn ambtsgebied Doornik in 1561 uitte Montigny hardop kritiek op de bestaande geloofsvervolging en suggereerde hij oplossingen naar analogie met de schikkingen in het hertogdom Kleef, waar katholieken, lutheranen en calvinisten samenleefden.⁵ De baron behoorde bij de Liga-edelen die kandideerden voor de Raad van State, maar in dat streven door de brieven van Segovia ontgoocheld waren geraakt.⁶ In oktober 1565 trad hij in het huwelijk met Helena van Melun, de dochter van de overleden prins van Épinoy.⁷

Horn en Montigny behoorden tot de tak van de heren van Nevele die in de late vijftiende eeuw was afgesplitst van het Franse stamgeslacht Montmorency, met wie ze desondanks nauwe contacten onderhielden.⁸ Als hoofd van de familie voerde Horn een huwelijkspolitiek binnen de Habsburgse invloedssfeer door zijn zussen te verbinden met telgen uit het geslacht Lalaing: Maria huwde met Karel van Lalaing en Eleonora achtereenvolgens met Pontus van Lalaing, heer van Bugnicourt en met Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten (zie genealogische tabel 1 op pagina 10). Granvelle zou Horn dit laatste huwelijk bijzonder kwalijk genomen hebben, omdat hij Eleonora eerder beschouwde als huwelijkspartner voor zijn eigen broer Thomas. In 1562 hertrouwde Maria met graaf Pieter-Ernst van Mansfelt*. De Liga tegen Granvelle werd zo sterker door de familiebanden tussen Montmorency, Lalaing en Mansfelt. Horn wist zich in zijn *mécontentement* dus goed omringd door verwanten. Tegelijkertijd weigerde Horn oom, de gelijknamige Filips van Montmorency, heer van Hachicourt⁹, voorzitter van de Raad van Financiën en tevens Vliesridder, in de Liga te stappen. Naast een politieke strijd vochten deze Hachicourt en Horn toen ook een rechtszaak uit over enkele dorpen uit de erfenis van de heerlijkheid van het Land van Nevele.

Op 5 juni 1568 werd Horn samen met Egmont onthoofd. Meer dan twee jaar later, op 14 oktober 1570, werd Montigny in het grootste geheim gewurgd in het Spaanse kasteel van Simancas. Net als bij Rennenberg en Egmont, sprak hun dramatische einde tot de negentiende-eeuwse verbeelding. In 1821 schreef 'volksdichter' Hendrik Harmen Klijn een bekroonde tragedie over Montigny en zijn verzet tegen de bijzonder wreedaardige Filips II. Bij Klijns dood werd het stuk geprezen als 'het meest nationaal Nederlandsche [treurspel] van de negentiende eeuw'.¹⁰ Door toedoen van de excentrieke hispanoloog Johan Brouwer kreeg het lot van Montigny ook actualiteitswaarde tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoewel Brouwer voordien de Spaanse politiek tegenover de Nederlandse Opstand steeds genuanceerd had verklaard, trok hij in zijn toenmalige biografie over Montigny de vergelijking tussen de Spaanse en de Duitse bezetting. Zo

werd Montigny opnieuw een held als Nederlandse vrijheidsstrijder.¹¹ Meer recent heeft Liesbeth Geevers het *malcontentement* van Horn en ook wel van Montigny op een meer neutrale wijze in verband gebracht met hun steeds marginalere positie in de patronage- en communicatiekanalen van de Spaans-Habsburgse samengestelde monarchie.¹² In dit hoofdstuk zal blijken hoe ook de positie en het prestige als Vliesridder een breekpunt werd tussen de vorst en de adel in de Zeventien Provinciën. De broers Montmorency gebruikten precies die titel en positie om op alle vlakken tussen beide te komen: Horn was afwisselend bemiddelaar in Brussel, Weert en Doornik en Montigny was gezant aan het koninklijk hof.

Moderatie

De ‘Moderatie’ – een gematigde geloofswetgeving – vormde het eerste antwoord op het Eedverbond der Edelen, en moest als eervolle compensatie fungeren voor het adellijke protest tegen de geloofsvervolging. Toch bleef deze verzoeningspoging in nevelen gehuld, terwijl over het merkwaardige optreden van het Eedverbond reeds veel inkt is gevloeid.¹³ Het Eedverbond der Edelen ontstond op initiatief van hervormingsgezinde edellieden. Na het tegenvallende resultaat van Egmonts godsdienstconferentie, contacteerden de calvinistische broers Jan en Filips van Marnix van Sainte-Aldegonde en de wapenheraut van het Gulden Vlies Nicolas de Hames in de zomer van 1565 hun geloofsgenoot Gilles Le Clercq en diens patroon Lodewijk van Nassau, broer van Oranje.¹⁴ Hun gezamenlijke strijd tegen ‘de inquisitie’ (*tout court*) won al gauw de steun van de antikerikale Hendrik van Brederode en Floris van Pallant, graaf van Culemborg, twee vrijheren die niet meteen tot de Brusselse regeringskringen behoorden.¹⁵ Tijdens de feesten voor het huwelijk van Alexander Farnese in november 1565 besloot dit groepje tot de oprichting van een adelsverbond tegen de vervolging van niet-katholieken. Deze formulering was een veilige optie, want calvinisten en lutheranen deelden de afkeer voor de vervolging van hun geloofsgenoten. Onderling waren ze echter allesbehalve eensgezind over het recht op gewapend verzet tegen de wettige landsheer en de gelijkberechtiging van hun beider confessies.¹⁶ De officiële publicatie en verspreiding van de Segovia-brieven in december 1565 hielpen in feite de verbondsedelen, aangezien de koning andermaal zijn steun voor de Leuvense inquisiteurs uitsprak. Zo’n vierhonderd vooraanstaanden uit de lagere adel en/of stedelijke elites ondertekenden dit *compromis des nobles*.¹⁷

Het Eedverbond probeerde voornamelijk de aanklacht van majesteitsschennis te omzeilen, want anders dreigden doodstraf en confiscatie. Volgens de Verbondstekst handelden de edelen voor de eer van God, en niet ‘tot verminderinge van de grootheid en majesteit van den coning, of sijne staten’. Handig borduurde de Verbondstekst verder op de pamfletten tegen Granvelle: ‘Vreemdelingen’ hadden de koning ervan overtuigd de geloofsplakkaten te *reforceren* in plaats van te *versoeten*. Bovendien wilde de koning ‘de Inquisitie’ invoeren. Volgens de verbondsedelen ging dit plan echter in tegen alle *rechten geestelijken en wereltlijken* en privileges van de Nederlanden. Deze vermeende inquisitie was daarom erger dan de ‘grootste barbaarsheid die tirannen ooit begingen’ want alle burgers uit de Nederlanden zouden zo ‘slaven van de inquisiteurs’ worden. Zelfs de adel koesterde daarbij voortdurend angst voor leven en bezit. Het Eedverbond protesteerde

daarom tegen ‘de Inquisitie’, of die nu door ‘visitatie, decreten of plakaten’ was geregeld. Zo hoopten ze naar het voorbeeld van Napels de installatie van de inquisitierechtbank te verhinderen. Eerder dan tegen de vermeende plannen voor een inquisitie, reageerde het verbondsstatuut in feite op alle hervormingen uit katholieke hoek: tegen de nieuwe diocesane indeling, tegen het Concilie van Trente, tegen de godsdienstwetgeving en tegen de door de koning gesteunde inquisiteurs.¹⁸

De hoge edelen sloten zich niet aan bij dit Eedverbond tegen ‘de Inquisitie’. Zoals bleek uit het vorige hoofdstuk, protesteerden zij tegen de Segovia-brieven door te dreigen met ontslag als provinciegouverneur. Montigny was bijvoorbeeld zonder uitleg van Brussel naar Doornik vertrokken. Horn, die niet langer over een gouverneurschap beschikte, toonde zijn wrevel door steeds vaker weg te blijven uit de Raad van State. De graaf meende bij monde van een koninklijke gezant gehoord te hebben dat Filips II zelfs niet boos zou zijn als hij zich uit de Raad van State zou terugtrekken. Ondertussen overlegde de graaf wel met Oranje en Egmont, en dit dan weer tot groot ongenoegen van de landvoogdes. In januari 1566 zond Horn zijn secretaris Alonso de Laloo naar de koning om nogmaals zijn klachten over de niet-uitbetaalde jaarwedde kracht bij te zetten.¹⁹ Horn hield zich afzijdig van het Eedverbond, terwijl Oranje (via zijn broer Lodewijk) en Egmont (via zijn secretaris) wel pionnen ter plaatse hadden.²⁰ Egmont en ook Horns opvolger in Gelre, Karel van Brimeu, graaf van Megen²¹ kwamen ‘nog wel naar Brussel, maar ook zij pleitten steeds vaker voor het afschaffen van de inquisiteursfunctie, een versoepeling van de plakaten en een generaal pardon om de verbondsedelen van eventuele majesteitsschennis te verschonen.’²² De hoge edellieden probeerden dus tegenover de landvoogdes vast te houden aan hun eerdere compromisvoorstellen, en zich tegelijkertijd als beschermheer van de verbondsedelen te positioneren.

In deze penibele situatie had de landvoogdes naar eigen zeggen maar twee mogelijkheden: ofwel het eedgenootschap verslaan en bestraffen, ofwel onderhandelen en toegeven.²³ Zo verwoorde de hertogin voor het eerst het dilemma tussen mobiliseren of bemiddelen. De militaire optie leek haar haast onmogelijk, te meer omdat de provinciegouverneurs nog steeds met ontslag dreigden. Bovendien bleef de landvoogdes de garnizoenen en ordonnantiebandes zeven maanden soldij schuldig, zelfs na de betalingen met de door Egmont verkregen provisie.²⁴ Na geruchten dat het Eedverbond gewapend naar Brussel zou marcheren, besloot de landvoogdes toch de ordonnantiebandes in gereedheid te brengen. Tegelijkertijd belegde ze een crisisvergadering met de Raad van State, stadhouders en Vliesridders.²⁵ Deze brede crisisvergadering bood het voordeel om Horn en Oranje – die wegbleven uit de raadsvergaderingen, maar wel geheime vergaderingen hielden – op het appel te roepen. Hoewel de keuze tussen mobiliseren en onderhandelen dus antithetisch werd gesteld, werd in de praktijk doorgaans gekozen voor elementen uit beide strategieën. Van 27 maart tot 10 april 1566 waren de genodigden aanwezig in het Brusselse Koudenbergpaleis, net zoals dat anderhalf jaar voordien reeds was gebeurd; halverwege deze crisisvergadering, op 5 april, bood het Eedverbond zijn Smeekschrift aan.²⁶

De crisisvergadering nam gedurfde besluiten, waar de meeste auteurs in hun bespreking van de crisis van 1566 aan voorbijgaan.²⁷ De absolute stelregel was dat er niets aan het katholieke geloof mocht veranderen; integendeel, de vergadering moest ten dienste staan van het behoud

van het katholicisme. Toch verliep de afschaffing van de inquisiteursfunctie haast probleemloos, voornamelijk om zo de belangrijkste eis van het Eedverbond te ondergraven.²⁸ Viglius wees erop dat de bisschoppelijke inquisitie reeds zeshonderd jaar bestond, terwijl de inquisiteursfunctie pas in 1522 was ingesteld.²⁹ Op de plenaire vergadering verdedigde de jurist dat men het argument kon gebruiken dat de nieuwe paus Pius V de instructies nog niet had vernieuwd, al erkende hij dat deze redenering volgens canoniek recht geen steek hield. In de officiële brieven naar de koning werd dit argument vervolgens verder ondersteund door historische voorbeelden en algemene wijsheden: Karel V had de inquisiteursfunctie alleen gewenst omwille van de toenmalige bisschoppelijke nalatigheid, hetgeen nu niet langer het geval was door de bisdomhervorming. Bovendien waren deze inquisiteurs nooit in Groningen en Luxemburg werkzaam geweest, waardoor men deze *difformité* zou opheffen als men de Segovia-brieven naar de letter uitvoerde. Kortom, 'wanneer een arts vaststelde dat het medicijn niet aansloeg bij de patiënt, dan moest hij een andere remedie proberen'.³⁰ Op 29 maart kregen de inquisiteurs-generaal al een brief met de voorlopige opschorting van hun functie, en dit in tegenspraak met de Segovia-brieven.³¹

Vervolgens stemden de meeste aanwezigen op de crisisvergadering in met een verregaande differentiatie in de strafmaatregelen alnaargelang confessie, overtuiging, leeftijd en geslacht van de religieuze dissidenten. Dat was niet alleen nodig op het gebied van jurisprudentie, zoals de godsdienstconferentie een jaar voordien had gesuggereerd, maar ook op het gebied van de wetgeving, zoals het Eedverbond betoogde. Zelfs president Viglius voelde zich verplicht een bocht van 180 graden te maken: waar hij op de religieconferentie de keizerlijke geloofswetgeving nog met hand en tand had verdedigd, vond hij nu wel aanpassingen nodig 'door de omstandigheden'. Die aanpassingen moesten volgens hem de katholieken overtuigen die het Eedverbond 'enkel' steunden omwille van het 'bloedplakkaat' van 1550. Viglius had de aanwezigen wel nogmaals uitgelegd dat de keizer destijds door zijn gestrengheid vals berouw wilde vermijden, maar dat de koning daarover 'aan Egmont had gemeld dat ook andere straffen dan de brandstapel in aanmerking kwamen'. De markies van Bergen antwoordde meteen venijnig dat de koning dat juist door de brieven uit Segovia had verboden.³² De toegevingen moesten dus dienen om de loyaliteit van de katholieke edellieden te garanderen, zonder dat die gezichtverlies leden.

Reeds op de tweede dag van de crisisvergadering kreeg Viglius de opdracht een gewijzigde en gematigde geloofswetgeving uit te schrijven.³³ Hopperus was als nieuwe zegelbewaarder naar Madrid vertrokken en werd vanaf dan vervangen door zijn Atrechtse assistent Christoffel Assonleville³⁴, creatuur van Granvelle en Viglius. Montigny wantrouwde deze jurist sinds hun samenwerking na de Doornikse calvinistische *chanteries*: de baron weigerde immers om mensen op de brandstapel te brengen, maar had toen onder druk van Assonleville moeten toegeven.³⁵ Assonleville lijkt de grootste hand in de redactie van de nieuwe geloofswetgeving te hebben gehad. Hij meende achteraf dat hij het 'geschreven recht' zo goed mogelijk had gevolgd, met de Romeinse keizers en hun strijd tegen het heidendom als voorbeeld.³⁶ De crisisvergadering besprak reeds op 1 april het *concept de placcart de la moderation des anchiens placcartz sur le fait de la religion*, kortweg de Moderatie.³⁷

De Moderatie ging erg ver in vergelijking met de bestaande ketterplakkaten, en al zeker

in vergelijking met de suggesties van de godsdienstconferentie van 1565. Het project van 1566 probeerde in ieder geval de kritiek op de strengheid van de geloofsvervolgung te ondermijnen. Om te beginnen schafte de wetgeving de brandstapel gewoonweg af. Bovendien zouden alleen nog predikanten, relapsen en anabaptisten worden bestraft, en dit door onthoofding of door confiscatie. Ook stedelijke bestuurscolleges die de publieke orde en de katholieke religie niet ondersteunden, riskeerden de doodstraf. Berouwvolle kettters en *gens simples* die een publieke afzwerung van hun dwalingen voor de bisschop aflegden, zouden evenwel in christelijke genade worden ontvangen. Bijbellezers zonder academische graden werden niet meer *a priori* terechtgesteld. Het meest opvallende was dat hardnekkige kettters ‘slechts’ werden verbannen, en dan zonder confiscatie. Ze kregen bovendien de mogelijkheid om hun goederen te laten beheren door een katholieke persoon naar keuze. De mogelijkheid om goederen te behouden ging zelfs verder dan het reeds als ruim beschouwde *jus emigrandi* (*Abzugsrecht*) uit het vierentwintigste artikel van het Verdrag van Augsburg.³⁸

Op talrijke punten kwam de Moderatie dus tegemoet aan de algemene eisen van het Eedverbond, maar de nieuwe wetgeving beantwoordde eveneens aan de specifieke bezwaren van de malcontente edellieden. Oranje had nogmaals uiteengezet dat ‘*veoir brusler ung homme pour pensier avoir bien faict, faict mal aux gens*’, maar nu verdween de brandstapel uit het gamma van straffen.³⁹ Samen met Bergen betoogde de prins ook dat door de geloofswetgeving het land werd ontvolkt en dat dit de handel ruïneerde, terwijl de confiscaties de schatkist van de koning dienden, maar de Moderatie maakte slechts een karig gebruik van de confiscatiestraf. Egmont en Montigny hamerden op de mogelijkheid voor ballingen om hun goederen door een katholieke persoon te laten administreren, hetgeen door het ruim opgevatte *jus emigrandi* mogelijk werd. Toch bleef de Moderatie vasthouden aan een exclusief catholicisme, en werd voorlopig niet tot toegevingen aan protestanten overgegaan, zoals dat in Frankrijk was gebeurd in de vorm van de reeds genoemde pacificatie-edicten. Zowel Assonleville en Viglius meenden daarom dat het een illusie was om met een matiging van de ketterwetgeving de protestanten die godsdienstvrijheid wilden tevreden te stellen, maar dat het plan misschien wel de onvrede bij de katholieken kon weghalen.⁴⁰ Daarbij waren deze toegevingen vooral strategische manoeuvres, om steun voor de eigen katholieke partij te verkrijgen en het adellijk malcontentement te sussen. In de voormiddag van 5 april werden de *articles remis au net* alvast goedgekeurd door de crisisvergadering, net vóór de mars van het Eedverbond.

In een indrukwekkende maar uiteindelijk ongewapende processie van ongeveer tweehonderd edelen boden de verbondsedelen als *alderootmoedigste vassallen* hun Smeekschrift aan de landvoogdes aan. Onder leiding van Hendrik van Brederode en Lodewijk van Nassau benadrukten deze edellieden dat de ‘valse’ geruchten over de militaire hulp van Hugenoten of Hoogduitsers tegen hun eer ingingen. De inwoners van de Nederlanden waren immers vermaard om hun trouw aan hun wettige landsheren, ‘waeronder den adel altijds d’eerste is geweest’. Met het oog op het algemene welzijn vroegen ze de afschaffing van de geloofsplakkaten en ‘de inquisitie’, om op die manier de talrijke confiscaties en een algemene opstand te vermijden. Ze wilden daarom een nieuwe ordonnantie, ‘by advyse en consent of bewillinge van alle de Staten, die in ’t gene-

rael en gelijk vergadert worden'.⁴¹ Zo wilde het Smeekschrift niet alleen de geloofsvervolging tegengaan, maar ook de Staten-Generaal opnieuw in het centrum van de politieke en religieuze beraadslaging brengen.⁴² Na het Smeekschrift profileerden de verbondsedelen zich in de publieke sfeer als Geuzen – bedelaars – voor de afschaffing van de inquisitie.⁴³

Door de voorafgaandelijke vergadering had de landvoogdes meteen een toegeving klaar: 'de stadhouders, de ridders van het Gulden Vlies en de raadsheren van de Raad van State en de Geheime Raad hadden *une moderation des placcars* opgesteld, die aan iedereen *raisonnable contentement* moest geven'. Zelf kon ze de inquisitie en de ketterwetgeving niet afschaffen. Toch zou de landvoogdes het bevel geven aan de inquisiteurs (in de gewesten waar ze tenminste waren aange-steld) en de gerechtsambtenaren om hun taak zo uit te oefenen dat er geen klachten ontstonden. Bovendien zou ze zich verder inspanssen om de inquisiteursfunctie definitief te laten opheffen. Ze hield het voor zeker dat de remonstranten 'niets aan de oude religie wilden veranderen'. Ze was niet meteen gewonnen voor een generaal pardon om de Verbondsedelen te verschonen, maar beloofde wel de kwestie bij de koning aan te kaarten. Daags nadien werd haar antwoord middels een *apostille* bekend gemaakt en op 9 april naar de gerechtsambtenaren verzonden. Het Eedverbond was ontgoocheld dat dit antwoord niet 'breder en duidelijker' was.⁴⁴ Volgens een informant vonden intussen 'achterraden' plaats in de Brusselse *hôtels* van de hoge edelen, voornamelijk bij Oranje en Hoogstraten.⁴⁵

Na het Smeekschrift ging de bijeengeroepen crisisvergadering gewoon verder. De bespreking boog zich nu over de publicatie van de Moderatie: *par provision* door de landvoogdes of pas na de komst van de koning? En hoe omgaan met de vraag van het Eedverbond naar een Staten-Generaal? Egmont wilde het nieuwe plakkaat meteen laten afkondigen, met de argumentatie dat anders alleen het Eedverbond aanhang zou winnen en niet de koninklijke partij.⁴⁶ De leden van de Geheime Raad wezen echter op de juridische onmogelijkheid van dit scenario, omdat de instructiebrief van de landvoogdes zo iets niet toeliet. Op 10 april stelde Assonleville een tussenoplossing voor, want '*il faut quelque fois obeir aux temps et de deulx maulx choysir le moindre*'. De landvoogdes zou toch reeds de provinciale statenvergaderingen over de Moderatie mogen consulteren. Zo kon de koning bij zijn aankomst de Moderatie meteen afkondigen en in dat geval was een Staten-Generaal dan toch tenminste goed voorbereid.⁴⁷ Horn en Montigny waren niet meteen voor het voorstel gewonnen, maar stemden uiteindelijk toch in met het plan.⁴⁸

De strategie om deels in te gaan op de roep om een algemene statenvergadering, maar die ook te vermijden door het bijeenroepen van provinciale vergaderingen, is eveneens in de literatuur over het hoofd gezien. Helmut Koenigsberger hamerde vooral op de onwil van Margaretha en Filips II om de Staten-Generaal bijeen te roepen.⁴⁹ Toch werden de mogelijke slaagkansen van deze gefaseerde oproeping van provinciale statenvergaderingen zelfs door de dissidenten erkend. Maar liefst drie *Waarschuwingen* en één *Advertissement* werden tegen de *Moderatie* in omloop gebracht.⁵⁰ De Moderatie werd er aangeklaagd als een *mooderatie* die nog steeds een bloedbad zou aanrichten en als een masker voor de 'echte inquisitie' diende. Het *Advertissement* legde gedetailleerd uit waarom de Moderatie inging tegen Gods wil, het natuurrecht en de Brabantse Blijde Inkomst (en bij uitbreiding andere lokale privileges). Het Eedverbond beschouwde

de consultatie van de gewestelijke staten als een procedure *contre l'ordinaire* en als een tactiek om tweedracht te zaaien binnen het Eedverbond.⁵¹ De aanbieding van het Smeekschrift én de gelijktijdige belofte van de Moderatie zorgden er in ieder geval voor dat protestanten en ballingen naar de Nederlanden durfden terugkeren, hoewel de landvoogdes dit per plakkaat meteen had laten verbieden.⁵²

In mei en juni 1566 vonden provinciale statenvergaderingen over de Moderatie plaats. Op 4 mei 1566, minder dan een maand na het aanbieden van het Smeekschrift, kwamen de Staten van Artesië reeds bijeen in de abdij van Sint-Vaast onder leiding van Egmont. De Staten van Henegouwen volgden een dag later in het *Hôtel du Roi* in Bergen; Valencijn onderhandelde nadien afzonderlijk. Omstreeks midden mei begonnen de Staten van Vlaanderen en de Staten van Brabant aan de onderhandelingen; tegen het einde van de maand volgden dan Namen, Doornik en Waals-Vlaanderen. Deze gefaseerde aanpak moest waarschijnlijk een domino-effect bewerkstelligen. De niet-patrimoniale gewesten kregen eerst nog geen uitnodiging, omdat zij bij hun inlijving talrijke uitzonderingen op het gebied van kettervervolgning hadden gekregen. Uiteindelijk ontbraken dus alleen de Staten van Holland, Zeeland en Utrecht, niet toevallig de ambtsgebieden van Oranje. Volgens geruchten was de prins bijzonder ontevreden over de Moderatie, die hem 'nog steeds verplichtte om zijn echtgenote en de helft van zijn hofhouding te vervolgen'.⁵³

De eerste reacties van de provinciale statenvergaderingen op de Moderatie waren bijzonder positief voor de koningsgezinde partij. De Staten van Artesië keurden de Moderatie meteen goed als *chose convenable pour la necessite et les occurences du temps present*.⁵⁴ De Staten van Henegouwen beschouwden de Moderatie als een goed middel om de wet uitvoerbaar te maken⁵⁵ en die van Waals-Vlaanderen om de publieke orde te bewaren.⁵⁶ Slechts de Doornikse prelaten weigerden de Moderatie, met de argumentatie dat de bestaande plakkat en een betere garantie tegen ketterij boden.⁵⁷ De protesten van de gewestelijke statenvergaderingen waren daarbij in zekere zin voorspelbaar: de Staten van Henegouwen, Valencijn en Namen keurden het advies goed op voorwaarde dat men niet zou ingaan tegen hun lokale privilege *de non confiscando*.⁵⁸ De Staten van Vlaanderen en Namen protesteerden tegen een mogelijke usurpatie van de bisschoppelijke jurisdictie ten nadele van de stedelijke macht. De Staten van Vlaanderen keurden wel goed dat de bisschoppen en niet de inquisiteurs de ketteren nog aan de stadsmagistraten konden overleveren. Ze wilden echter de Moderatie alleen toelaten als de koning zou verklaren nooit 'de inquisitie' in te voeren in de Nederlanden. De Staten van Vlaanderen en Brabant bleven wel vragen om de bijeenroeping van een voltallige Staten-Generaal.⁵⁹

Het was een schijnbare paradox dat de katholieke edellieden uit het Eedverbond door een matiging van de ketterwetgeving tot de koninklijke partij moesten worden overgehaald. Toch leek de strategie aanvankelijk te werken. Op de Staten van Henegouwen had de hertog van Aarschot* de katholieke religie duidelijk verdedigd.⁶⁰ Op de Staten van Artesië verklaarde Jan van Sint-Omaars, heer van Moerbeke, dat de adel de inquisitie niet vreesde. Na zijn speech sprong Jan van Croÿ, graaf van Le Roeulx, enthousiast op en met het hand op zijn zwaard verklaarde hij dat men tegen de wetteloze *Gueulx* moest vechten, eerder dan tegen de Turken die tenminste wel een wet onderhielden.⁶¹ De gouverneur van Namen Berlaymont* verklaarde dat de adel er

niet door de nieuwe ideeën was besmet.⁶² Zelfs de gouverneur van Waals-Vlaanderen meldde dat de verbondsedelen er zonder protest de Moderatie hadden aanvaard.⁶³ Egmont schreef op zijn beurt weer dat veel notabelen – meer dan hij zelf had verwacht – zich voor de katholieke religie hadden uitgesproken.⁶⁴ In deze maanden was er zelfs sprake van een kleine euforie bij de katholieke partij.⁶⁵ Daarnaast dienden de provinciale statenvergaderingen als toetssteen om uit te maken wie zich bij het Verbond had aangesloten.⁶⁶ Toch had de Moderatie uiteindelijk een ambivalent effect. Hagenpreken en calvinistische *conventiclen* vonden steeds vaker plaats. Ook religieuze ballingen keerden op grote schaal terug na geruchten over het ‘einde van de inquisitie’. De landvoogdes had dit door middel van een plakkaat verboden, maar besepte gauw dat dit tekort schoot.⁶⁷

Onder deze omstandigheden verklaarden Oranje en Horn dat alleen een Staten-Generaal soelaas kon brengen. Volgens Horn werd een ‘Staten-Generaal altijd samengeroepen, wanneer het land op de rand van de afgrond stond en men geen middelen meer had om zich te verdedigen’. Zo lagen volgens hem de Staten-Generaal in 1556 aan de basis van de daaropvolgende overwinningen in Saint-Quentin en Grevelingen *et consequemment la paix si honorable que s'en estoit ensuyvit*. Oranje meende bovendien dat de koning beter meteen de schikkingen van de Franse koning kon toepassen, aangezien die ‘na de nieuwe oorlog [dus in 1562 en 1563] opnieuw het Edict van 1561 had moeten afkondigen’. Het was de eerste keer dat hij naar de Franse, eerder dan naar de Duitse godsdienstschikkingen verwees, maar als heer van het prinsdom Orange was dat niet verwonderlijk. Toen Assonleville, als spreekbuis van de landvoogdes, meende dat een Staten-Generaal en een religieuze schikking té verregaand waren, dreigde Oranje andermaal met ontslag als provinciegouverneur.⁶⁸ Hoewel de landvoogdes langs officiële weg de vraag voor een Staten-Generaal overbracht, schreef ze in een persoonlijke brief dat de *seigneurs* volgens haar daarmee gewetensvrijheid wilden bereiken.⁶⁹ Kort daarna schreef ook Egmont rechtstreeks aan de koning dat een gematigde geloofswetgeving al lang niet meer zou helpen, uitsluitend een Staten-Generaal was nog opportuun.⁷⁰ Zo was de Moderatie als verzoeningspoging al ten dode opgeschreven voordat Filips II over het project had beslist.

Toegevingen aan Montigny en Bergen?

Als onderhandelde oplossing waren de Moderatie en de consultatie van provinciale statenvergaderingen uitzonderlijk, maar tegelijkertijd werd het hele project middels een klassieke missie aan de koning voorgelegd. De landvoogdes had immers beloofd om de punten over de inquisitie, de Moderatie en een eventueel pardon rechtstreeks aan haar halfbroer over te brengen. De argumentatie verliep analoog aan de missie van Egmont van het jaar voordien. Voor dit gezantschap naar het Spaanse hof viel de keuze op Montigny en Bergen.⁷¹ Waarschijnlijk poogde de landvoogdes op deze manier om de invloed van deze gematigde heren te neutraliseren, in het bijzonder in hun ambtsgebieden aan de cruciale Franse grens.⁷² Bergen probeerde nog te weigeren met het excuus dat hij weinig wist over de invoering van de Tridentijnse decreten en de bisdomhervorming. De landvoogdes verzekerde hem echter dat Hopperus hem in Madrid daartoe zou bijstaan.⁷³ Hun

instructies omschreven de geloofsplakaten als *loix civiles et politiques*, en dus aanpasbaar voor het behoud van de katholieke religie. De instructiebrief verdedigde het belang van de Moderatie, zodat *une fois une loy fut executable sans moderation ny alteration*. Deze instructies waren dus op het gebied van religie heel wat directer geformuleerd dan die van Egmont.⁷⁴ Op 30 mei 1566 reisde Montigny alleen af; Bergen vertrok pas enkele weken later ten gevolge van een wond die hij had opgelopen tijdens de jacht.

Net als bij Egmont, verliep de missie van Montigny en Bergen aan het Spaanse hof gespannen. Op de welkomstaudiëntie van 21 juni 1566 leverde Montigny de instructiebrieven af, samen met de adviezen over de Moderatie van de Staten van Artesië en die van Henegouwen.⁷⁵ De koning weigerde officieel te reageren voordat ook Bergen aankwam, maar ondertussen las hij nauwkeurig de adviezen van de provinciale statenvergaderingen die Montigny en de landvoogdes hem bezorgden.⁷⁶ Zo toonde hij zich verontrust over de vraag van de Staten van Vlaanderen om de inkomsten van de confiscaties in heerlijkheden met hoge rechtspraak naar de *seigneurs* te laten gaan. De koning koesterde eveneens achterdocht bij de brief van Egmont waarin die belofde *na* de Moderatie trouw te zweren.⁷⁷ Pas op 20 juli konden Montigny en de inmiddels aangekomen Bergen hun instructies toelichten in het jachtverblijf Valsain nabij Segovia. Montigny meende dat de koning intussen een burgeroorlog moest vrezen, *dont la France peult servir d'exemple*. Daarom moest de koning onverwijld de Moderatie toestaan en de inquisiteursfunctie definitief afschaffen om groter onheil te voorkomen.⁷⁸ De *Consejo de Estado* vergaderde over deze voorstellen op 22 en 26 juli. Deze laatste zitting werd bekend door de aan de deur luistervinkende Don Carlos. Net als de kroonprins werden ook Montigny en Bergen uit de beraadslagingen van de Spaanse staatsraad gehouden. Montigny protesteerde op basis van zijn positie als Vliesridder, des te meer omdat de juristen Courteville, Hopperus en Tisnacq werden toegelaten. Het was een signaal dat de twee edellieden in de besluitvorming aan het Spaanse hof werden geïsoleerd.⁷⁹

Het officiële antwoord op de zending van Montigny en Bergen was uiterst dubbelzinnig, zoals dat bij Egmont ook het geval was geweest. De *Consejo de Estado* had geweigerd ook maar iets toe te staan.⁸⁰ In de brieven aan Margaretha van eind juli stemde Filips II dan toch in met de afschaffing van de inquisiteursfunctie, een matiging van de geloofswetgeving en een gelimiteerd generaal pardon. In deze brief stelde de koning dat hij met alles had ingestemd wat hem volgens zijn verplichting aan de katholieke religie mogelijk was. In het postscriptum meldde hij de brief van 19 juli over de adellijke eis van een Staten-Generaal te hebben ontvangen, maar dat die sowieso niet mocht worden ingelost.⁸¹ Daarom lichtte hij zijn beslissingen verder toe in een brief van 2 augustus.⁸² Op 9 augustus 1566 liet Filips II in het bijzijn van de hertog van Alva ook nog een geheime notariële verklaring over deze toegevingen opstellen.⁸³ Op 12 augustus, de dag waarop zijn dochter Isabella werd geboren, motiveerde hij deze beslissingen ten slotte in een brief aan Luis de Requesens, zijn ambassadeur bij de paus.⁸⁴ De voorwaarden van de toegevingen aan Montigny en Bergen werd daardoor verspreid over vier documenten, en behalve de koning kreeg geen van de betrokken partijen alle verklaringen te lezen. Zoals steeds verloren de beslissingen van *el rey prudente* daardoor slagkracht.

Als algemeen principe stelde Filips II andermaal dat hij geloofsvervolging nodig achtte,

omdat de deugdelijkheid daarvan sinds de Oudheid was bewezen door het canonieke en burgerlijke recht, de Bijbel en de *raison naturelle*. Hij schafte alleen de inquisiteursfunctie af omdat in de Nederlanden de bisschoppen voortaan als ‘goede herders’ optraden. Waar de bisschoppelijke jurisdictie dus reeds was geïnstalleerd, was hij wel bereid de inquisiteursfunctie te supprimeren. Bij Pius V moest Requesens echter uitleggen dat de koning door de ‘haast’ niet had overlegd met de paus. Dat vond de koning ‘misschien zelfs beter’, want zijn toestemming ontbeerde rechtskracht ‘aangezien enkel de paus de inquisiteursfunctie kon annuleren’.

In het officiële antwoord stond Filips II ook *een* moderatie toe, maar wees hij *de* Moderatie af. Daarbij benadrukte hij een versoepeling van de plakaten eigenlijk overbodig te vinden; immers, volgens bestaande plakaten was ‘la voye de modération, ou aultrement de grasce’ altijd opengesteld. De koning kon evenwel toch met *een* moderatie instemmen wanneer die aan een aantal punten voldeed, om op die manier de goede katholieken niet te ontmoedigen. De huidige tekst was echter onbespreekbaar door de ontstentenis van clausules over verklidders en de verregaande beschikkingen over het *jus emigrandi* en de confiscaties. De koning stelde daarmee niet zijn eigen welvaart na te streven maar de verklaring van zijn vader van 1549 te volgen.⁸⁵ In zijn geheime verklaring bepaalde Filips II dat de bestaande geloofswetgeving nog steeds onverminderd gold. Requesens moest de paus verzekeren dat de koning de voorgestelde Moderatie zeker niet zou toestaan, omdat de geloofsvervolgung daardoor zou afzwakken.

Ten slotte informeerde de koning bij de landvoogdes of het gevraagde generaal pardon voor de geconfedereerden of ook voor de *conventicuaire*s was bedoeld. Als de moeilijkheden ophiielden, mocht de landvoogdes pardon verlenen, ofwel voor de geconfedereerden alleen of voor allen, maar dan uitsluitend voor voorbije daden en niet voor reeds veroordeelden. Bovendien moest dat eventuele pardon een clausule bevatten die bepaalde dat iedereen voortaan als ‘goede katholiek’ moest leven en zich moest onthouden van liga’s, confederaties of ‘conventikels’. Hij zag die gratiemogelijkheid vooral als een soort politiek pardon.⁸⁶ Volgens Geevers volgde de koning op die manier eerder ‘pro-adellijke adviezen’ door aan de Nederlandse hoge adel de mogelijkheid te geven om zo een eind aan het Verbond te maken.⁸⁷ Aan Requesens verklaarde de koning echter dat hij het algemene pardon slechts had toegestaan, in de hoop dat het een *remedio de todo* zou zijn. In zijn geheime verklaring liet de koning schrijven dat hij majesteitsschenners nog steeds mocht straffen, want goddelijke wetten en het natuurrecht gaven hem het recht dat met geweld te doen. De toegevingen waren immers onder druk verleend.⁸⁸

Toch stelde Filips II duidelijk dat hij pas *na* deze toegevingen had vernomen dat het Eedverbond zich voorbereidde op een militaire confrontatie, en tot overmaat van ramp, dat Oranje en Egmont in Duffel met de verbondsadel onderhandelden. Hij eiste dat alle provinciegouverneurs de protestantse bijeenkomsten en preken in hun ambtsgebieden bleven onderdrukken. Daartoe zou hij Margaretha geld en troepen zenden. Een dag nadien beval Filips reeds om troepen in het Heilig Roomse Rijk te lichten.⁸⁹ In deze omstandigheden konden de Staten-Generaal absoluut niet worden samengeropen. Als verzoenende middelen geen nut hadden, dan zou hij de katholieke religie met geweld verdedigen. Toen schreef Filips nogmaals wat hij naar aanleiding van Egmonts missie reeds neerpende: de koning zou liever al zijn staten, en honderd levens als

hij ze had, verliezen dan de minste verandering in de religie toe te staan. Hij wilde geen ‘heer’ over ketters zijn.⁹⁰

Het koninklijke antwoord balanceerde bijgevolg tussen politieke toegevingen en juridische achterpoortjes. Geoffrey Parker wees eerder op de contradictie tussen toegevingen enerzijds en bewapening anderzijds.⁹¹ Toch was deze strategie een typisch gelijktijdig samengaan van politieke toegevingen en militaire mobilisatie om de voordelen van beide strategieën te optimaliseren en de nadelen te minimaliseren. Daardoor verklaarde Montigny evenwel meteen dat de toegevingen onzeker waren. Hij schreef aan Margaretha dat ook Hopperus de pardonclausule onduidelijk vond.⁹² Op de afwijzing van de Moderatie zou Montigny hebben verklaard dat hij niet meer geloofde dat de koning nog katholiek was, omdat hij *tantos millones de animas* in gevaar bracht.⁹³ Toch hadden Hopperus en Tisnacq hem reeds aangewreven dat de adel zich maar beter had moeten inspinnen voor het Concilie van Trente, want in dat geval had het protestantisme nooit zoveel aanhang kunnen winnen.⁹⁴ Zo werd nogmaals duidelijk dat in Madrid de afkondiging van de Tridentijnse decreten als oplossing naar voren werd geschoven, en niet de afzwakking van de geloofswetgeving.

Lettres d'assurance

Intussen onderhandelde het Eedgenootschap in Sint-Truiden over gewapend verzet, een mogelijke godsdienstvrijheid en eventueel zelfs een gelijkberechtiging van lutheranen en calvinisten. Egmont en Oranje bemiddelden op 12 juli in Duffel met de leiders van het Eedverbond, zoals Filips II tot zijn ontsteltenis had vernomen. In feite gebeurde dat op vraag van de landvoogdes.⁹⁵ Naar alle waarschijnlijkheid beloofden Egmont en Oranje voor de verbondsedelen borg te staan als de begonnen bewapening van het Eedverbond stopte. Oranje wilde ondertussen wel met gewetensvrijheid instemmen, maar niet met de erkenning van het protestantisme.⁹⁶ Tegelijkertijd onderhandelde Horn in Bergen met zijn zwager Adolf van Nieuwenaer, eveneens lid van het Eedverbond.⁹⁷ Zo bleven de hoge edellieden zich door hun bemiddelingen van een onafhankelijke positie verzekeren tegenover de geconfedereerden, terwijl ze tegelijkertijd als de belangrijkste intermediairen tussen landvoogdes en verbondsadel dienden. Op deze manier handelden ze nog steeds volgens hun *devoir de réconciliation*, waarbij ze voor alle partijen een eerbaar vergelijk probeerden te bereiken, en voor zichzelf een voorrangspositie garandeerden.

Twaalf leden van het Eedverbond boden uiteindelijk op 30 juli 1566 een nieuw Smeek-schrift aan, ditmaal alleen onder leiding van Lodewijk van Nassau. Daarin weerlegden ze de verdachtmaking dat ze aanspoorden tot hagenpreken en ‘conventikels’, die inmiddels op steeds grotere schaal plaatsvonden. De verbondsedelen zouden zich slechts gewapend verdedigen, wanneer de koning met een leger zou aanvallen. Het was duidelijk dat de geconfedereerden andermaal probeerden aan te tonen dat ze hun daden niet als majesteitsschennis konden kwalificeren. Na enige obstakels werden de twaalf dan toch in de *chambre du conseil* van het Koudenbergpaleis ontvangen, in aanwezigheid van Egmont, Berlaymont, Hachicourt en Assonleville. Deze twaalf ‘apostelen’ verklaarden geen ‘pardon’ nodig te hebben omdat ze niets hadden misdaan, maar

ze wilden wel de verzekering van straffeloosheid. Daarop weigerde Margaretha nog verder te onderhandelen, met het snedige antwoord: *vous voudrez faire la justice de vous mesmes adoncques vous seriez les Roix*.

Een week later, op 6 augustus 1566, forceerde Egmont een doorbraak. Volgens hem wilde de verbondsadel inderdaad geen pardon, maar wel een *assurance*. Die kon worden verleend in de aanwezigheid van de (Nederlandse) ridders van het Gulden Vlies. Daarom moest de landvoogdes aan de geconfedereerden voorlopig een dergelijke *assurance* van lijf en goed geven, tenminste als ze niets ten nadele van de koning of de welvaart van het land deden. Intussen moest de landvoogdes de afwezige Vliesridders in Brussel bijeenroepen.⁹⁸ Margaretha ontbood de Vliesridders daarop voor 18 augustus, om zo de provinciegouverneurs onder hen de kans te geven voordien orde op zaken stellen in hun ambtsgebied. Voor het verbieden van *presches* onder militaire verdediging waren de ordonnantiebindenden reeds gemobiliseerd. De landvoogdes was er zeker van dat een *assurance* geen oplossing zou bieden, maar ze hoopte wel dat het de *gentilshommes* uit het Eedverbond zou tegenhouden om zich verder te bewapenen. Wanneer men meteen met militair geweld zou optreden, zou dat de ‘koppigen’ in hun overtuiging doen radicaliseren. Andermaal golden zowel onderhandeling als toegevingen als maatregelen om een militaire escalatie te vermijden en een eerbaar vergelijk voor dissidenten te bewerken.⁹⁹

De uitbarsting van de Beeldenstorm in Waals-Vlaanderen, Vlaanderen en Artesië op 10 augustus wijzigde het geplande scenario.¹⁰⁰ Op 21 augustus deelde de landvoogdes aan de Vliesridders mee dat ze zich in Bergen wilde terugtrekken, waarop die dat haar ten stelligste afraadden.¹⁰¹ In het bijzonder Egmont en Horn hadden dit willen verhinderen.¹⁰² Intussen had het officiële antwoord van de koning op de zending van Montigny en Bergen voor haar ruimte voor toegevingen gecreëerd. Het driemanschap daarentegen meende dat deze brieven geen toegevingen boden op de cruciale punten: het triumviraat verklaarde dat de koning met zijn vage brieven de adel noch het volk tevreden stelde, en al zeker niet bij een zich snel verspreidende beeldenstorm. *A nouveau mal convient a present nouveau remede*, stelde Egmont fel. Ook Horn verweerde zich tegen de volgens hem té magere toegevingen, wellicht ook ter verdediging van de missie van zijn broer. Volgens hem moest men nu vooral de verbondsedelen in een gewapende strijd tegen de beeldenbrekers meekrijgen.¹⁰³

Tijdens de Beeldenstorm weigerde de landvoogdes echter nog langer met de verbondsedelen te onderhandelen. Ze delegerde haar macht voor *assurance* aan de Vliesridders, maar bleef vooral vertrouwen op Viglius. In het bijzonder Oranje, Egmont en Horn onderhandelden met de geconfedereerden.¹⁰⁴ In de nacht van 23 augustus kregen de Vliesridders nog een instructie van de landvoogdes toegestopt, waarin ze *par la force et necessité* verklaarde dat men de geconfedereerden mocht verzekeren dat er niets tegen hen zou worden ondernomen, zonder dat de koning met advies van de Staten-Generaal hierover had beslist. Toch kregen ze alleen *assurance* indien ze op ‘geen enkele manier de uitoefening van de katholieke religie zouden verhinderen en de priesters en katholieken vrijelijk over hun kerken lieten beschikken, zoals voorheen’.¹⁰⁵ Dezelfde nacht nog werd een akkoord over dergelijke *lettres d’assurance* bereikt.¹⁰⁶

Hoe beperkt de koninklijke toegevingen in de brieven van 31 juli in de ogen van het drie-

manschap hadden geleken, toch maakten ze er nu gretig gebruik van bij de onderhandelingen. In de voorlopige tekst stond dat de inquisitie *dont ilz se sont plaints* zou ophouden te bestaan en een nieuw godsdienstplakkaat zou worden ontworpen. Dat was ook wat de koning formeel had beloofd. Daarbij zou Margaretha van haar kant toch nog moeten proberen om de Moderatie te redden.¹⁰⁷ Volgens de minuuttekst gaf ‘de koning’ aan de verbondsedelen de verzekering dat hij hen nog steeds als loyale en trouwe vazallen zag, op voorwaarde dat ze niet ingingen tegen zijn gezag en de katholieke religie. Daartegenover moesten de geconfedereerden zich inzetten opdat ‘het volk’ de wapens zou neerleggen. Ze moesten zich aan hun *serment de fidelité* houden en ‘rebellenen en vijanden’ verjagen. Ten slotte moesten de verbondsedelen voortaan verhinderen dat er preken plaatsvonden op plaatsen waar dat voordien nog niet was gebeurd en ieder schandaal of publieke ongeregeldeheid vermijden. De twaalf afgevaardigden moesten hierop onder ede beloven om hun eedverbond te ontbinden. Margaretha gaf meteen te kennen dat de clausule over de preken tegen haar wil was opgenomen. In allerijl werd die paragraaf over de *presches* nog gewijzigd in de nacht van 24 augustus, zoals secretaris Berty later toegaf, om ook de preken te verhinderen waar ze met gewapende verdediging hadden plaatsgevonden.¹⁰⁸ Op dezelfde dag liet Filips II een geheime koerier vertrekken om te voorkomen dat noch zijn naam, noch die van de landvoogdes, noch die van de Vliesridders in het algemeen op een dergelijke *lettre d’assurance* zou staan. Deze koerier zou de Nederlanden echter niet tijdig bereiken.¹⁰⁹

Zo legden op 25 augustus de leiders van het Eedverbond op een licht gewijzigde tekst een *serment solemnel* af in handen van Vliesridders Oranje, Egmont, Horn, Hachicourt, en in de aanwezigheid van Assonleville namens de landvoogdes.¹¹⁰ Daarmee verklaarden ze het Eedverbond voor *nul, cassé et abolu* nu ze eervolle voorwaarden voor hun *assurance* hadden gekregen. Hoewel de tekst onmiddellijk werd gedrukt, bestond er grote verwarring over de inhoud.¹¹¹ Hendrik van Brederode – die geweigerd had naar Brussel te gaan – kon achteraf niet begrijpen dat de geconfedereerden die hun eed tot de dood zouden verdedigen, op deze manier hadden afgehaakt.¹¹² Sommige verbonden hadden al op 24 augustus opzettelijk het gerucht laten verspreiden dat iedere geloofsvervolging ophield, terwijl alleen de afschaffing van de inquisiteursfunctie uitdrukkelijk in het verdrag was voorzien. Bovendien zouden beeldenstormers wel met confiscatie van goederen worden gestraft. Ondanks zijn eed op de *lettres d’assurance*, koos Lodewijk van Nassau nadien toch voor gewapend verzet, daarin gesteund door de ‘Grote Geus’ Brederode.

Het bovengenoemde ‘akkoord’ met het Verbond der Edelen van 23–25 augustus 1566 vormde volgens Woltjer de eerste overwinning van de gematigden, zij het dan een pyrrusoverwinning. Het akkoord was volgens hem een voorbeeld van de *via media*: ‘de calvinisten (niet de dopers) zelfs openlijk hun godsdienstoefeningen houden. (...) Twee godsdiensten zouden voorlopig naast elkaar bestaan, al zouden ze niet gelijkgerechtigd zijn’.¹¹³ In feite waren *alle* protestanten, behalve de dopers, in het akkoord begrepen. Toch hadden ze nog minder rechten dan Woltjer het voorstelde: ze mochten uitsluitend ongewapend *preken* en *geen* andere godsdienstoefeningen houden. De toestemming gold slechts op plaatsen waar de preken vóór 23 augustus hadden plaatsgevonden, en dan nog zonder militaire bescherming. Onder alle omstandigheden was het akkoord nog beperkter dan de Franse Pacificatie van Amboise, die Willem van Oranje had

gesuggereerd als mogelijke oplossing voor de religieuze onrust in de Nederlanden. Daar werd immers wel een impliciete gewetensvrijheid erkend, en bijkomend een toestemming verleend om godsdienstoefeningen te houden op omschreven plaatsen buiten steden en op de heerlijkheden van hoge edellieden.

De *lettres d'assurance* bleven een vreemde oplossing, maar de tekst van het akkoord gaf de landvoogdes alvast zwart op wit de verzekering dat alle edellieden zich weer achter haar bewind schaarde. Bovendien bood de dubbelzinnige clausule over de 'publieke orde' de mogelijkheid om op middellange termijn opnieuw alle protestantse preken te verbieden. Margaretha garandeerde de koning dat hij nog steeds deze *lettres d'assurance* kon terugtrekken, aangezien ze onder druk waren verleend (het reeds gekende achterpoortje). Ze wilde 'eerder in stukken worden verscheurd dan diegene te zijn die meerdere religies toestond'.¹⁴⁴ Tegelijkertijd vaardigde ze ook een ordonnantie uit tegen beeldenstormers *de prompt remede provisional*: als vijanden van God en het vaderland mochten heiligschenners ongestraft worden gedood. Wie beeldenstormerij niet verhinderde, zou een arbitraire straf krijgen, maar stadsmagistraten riskeerden meteen alle privileges te verliezen. Wapens waren onder alle omstandigheden verboden, op straffe van ophanging. Zo kregen de provinciegouverneurs de dubbele taak om het akkoord met de verbondsedelen én het plakkaat tegen beeldenstormers van 25 augustus te laten uitvoeren.¹⁴⁵ Het verontrustte Margaretha wel dat ze voordien Oranje, Egmont, Horn en Hoogstraten niet had kunnen overtuigen dat de koninklijke toegevingen voldoende waren.¹⁴⁶

Als vervanging van Montigny, had de landvoogdes overigens het liefst diens oom Hachicourt naar Doornik gestuurd, maar Horn protesteerde dat hij als broer meer recht op deze vervanging had.¹⁴⁷ Aan de koning legde hij uit dat hij aan zijn broer beloofd had diens ambtsgebied van opstand te vrijwaren.¹⁴⁸ Om zijn komst te melden, zond Horn alvast twee edellieden van het net opgeheven Eedverbond naar Doornik. Eind augustus arriveerde hij daar met infanteriesoldaten in zijn gevolg, als duidelijk signaal aan de calvinisten. Toch trof hij er op 3 september verregaande maatregelen op religieus gebied: alle kerken moesten opnieuw opengesteld worden voor de katholieke eredienst, maar protestanten zouden ook godsdienstoefeningen (dus niet alleen preken) mogen houden, al moest de plaats nader worden besproken. Horn weigerde aanvankelijk dat die plaatsvonden binnen de stadswallen of de kerken, hoewel hij Margaretha van Parma intussen wel van de noodzaak daartoe probeerde te overtuigen. De graaf stond uiteindelijk toe dat de Lakenhalle werd gebruikt voor de uitoefening van de calvinistische godsdienst.¹⁴⁹ Horn vreesde daardoor uit de gratie van de koning te zijn geraakt.¹⁵⁰

Oranje ging op zijn beurt nog verder in Antwerpen. Op 2 september sloot hij een akkoord met de hervormingsgezinde gemeenschappen, waarin hij de calvinisten én de lutheranen binnen de stadswallen godsdienstvrijheid toestond. In zijn ambtsgebieden stonden de stadsmagistraten van Utrecht en Amsterdam meteen gelijksoortige zaken toe. Zelfs Egmont gaf in de Raad van State toe dat Oranje hiermee de voorwaarden van de *lettres d'assurance* had geschonden, maar dat men hem daarvoor niet openlijk de schuld mocht geven.¹⁵¹ Zelf zou de graaf in Brugge, Gent, Ieper en Oudenaarde ook de inhoud van het akkoord overtreden. Door het invloedrijke model van Woltjer worden deze initiatieven vaak geïdentificeerd als 'een overwinning van de midden-

groepen'. Maarten Hageman zag het ophef veroorzakende 'akkoord' van de Nijmeegse Raad van eind augustus 1566 als het uitvloeisel van de 'gematigde middenkoers, gericht op het bewaren van openbare orde en rust'.¹²² Judith Pollmann trok deze kwalificatie in twijfel: het Nijmeegse akkoord stond immers een volledige godsdienstvrijheid aan protestanten toe en ging veel verder dan de verzekeringsbrieven aan de Verbonden Edelen. Precies daarom vond Alva dat de stad als *kwade exempel van Gelre* moest worden gestraft.¹²³ Het was inderdaad zo dat de algemene *lettres d'assurance* volgens lokale omstandigheden heel verscheiden werden geïnterpreteerd.¹²⁴

In oktober schreef Horn aan zijn secretaris Lalo in Madrid dat hij het nog nooit zo lastig had gehad als in die zes weken, en dat als hij alles vooraf geweten had, hij zich onmiddellijk had teruggetrokken in Italië. Hij had het stadhouderschap van Doornik alleen maar op zich genomen omdat hij aan zijn broer had beloofd om bij onrust orde op zaken te stellen in diens ambtsgebied. Horn had echter gedacht dat de opstand niet zonder aandeel van de adel kon ontstaan 'waarvan hij dacht deel uit te maken'.¹²⁵ Even later klonk het dat de graaf door zijn vermoeidheid niets liever dan dood wilde zijn, of tenminste toch 'thuis', of in 'de oorlog tegen de Turken'. Hij was 'van geen enkele nieuwe religie, en als hij niet had gedaan wat hij had gedaan, was het land al verloren.' Horn kondigde aan zich terug te trekken in Weert, want hij 'kon de manier waarop hij behandeld werd niet meer verdragen'.¹²⁶ De graaf had dus gehoopt door te bemiddelen met de protestanten zijn geprivilegieerde positie te verstevigen, en tegelijkertijd mee te beslissen in vragen van opstand en vrede. Maar ook hij werd door de snelle religieuze polarisatie in de steden grotendeels verrast.

Samen met Egmont weigerde Horn echter de mogelijkheid tot gewapend verzet, waar- toe Oranje en Nassau hem hadden gepolst op een vergadering in Dendermonde begin oktober 1566.¹²⁷ Inmiddels had Horn de hoogzwangere vrouw van Montigny, Helena van Melun en haar moeder aangeboden om te verblijven in het kasteel van Doornik, waar ze tenminste door 'garnizoenen werden beschermd'. Daarom weigerden beide dames het aanbod van de landvoogdes om Helena aan het Brusselse hof te laten bevallen.¹²⁸ Margaretha vond het maar verdacht dat de Montmorency-clan zich in Doornik verzamelde onder het mom van de nakende geboorte van een adellijke telg. Daarom liet ze Horn naar Brussel komen, die daarna verlof kreeg om zich in zijn eigen familieslot in Weert terug te trekken. Horn vroeg aan zijn broer om zijn politieke daden bij de koning uit te leggen. Aan de koning zelf schreef hij dat hij 'niets liever wilde dan dit hele land in diens gehoorzaamheid te zien'. De koning moest maar iemand van zijn 'raad van Spanje' zenden om te zien hoe het er hier aan toe ging. Door het gebrek aan munitie en artillerie had hij in ieder geval zijn leven geriskeerd in dienst van de koning.¹²⁹ Zijn *devoir de réconciliation* zag Horn dus nog steeds in overeenstemming met zijn plichten als vazal van de koning.

Betwiste eden

De Beeldenstorm zorgde ervoor dat de politiek tegenover de Nederlanden werd herzien in Madrid. Op 29 oktober 1566 viel de beslissing dat de koning zou afreizen in de lente van het jaar nadien, maar dat vooraf een leger de hoofdschuldigen moest straffen en de orde herstellen.¹³⁰

Eind november was het opperbevel over deze troepen aan Alva toevertrouwd.¹³¹ Ondertussen ondernam Margaretha van Parma stappen voor de *conservation de l'état*. Op 2 en 4 november 1566 beraadslaagde de Raad van State in Brussel of de ongeregeldheden moesten worden verhinderd *por via de fuerça o de acuerdo*. De keuze was opnieuw antithetisch gesteld, maar in de praktijk koos de vergadering voor elementen uit beide strategische opties.¹³² Weer haalde Assonleville de kastanjes uit het vuur: hij stelde voor om een algemene mobilisatie te vermijden omwille van de blijvende beperkte financiële middelen en het gevaar op militaire escalatie. Toch moest men vóór de komst van de koning de *correcte* interpretatie van de *lettres d'assurance* afdwingen, indien nodig met geweld.¹³³ Omdat 'het volk' niet door rationele argumenten te overtuigen viel, moest men kiezen voor een gefaseerde aanpak 'zonder verder te gaan dan hetgeen wat met het Verbond was besproken'.¹³⁴ Die strategie bestond erin eerst op te treden in de plaatsen waar vóór de onderhandelingen nog niet gepredikt werd, en waar het dus zeker onwettig was om *presches* te organiseren. Pas wanneer de koning kwam, kon die dan optreden in de plaatsen waar het volgens het akkoord in principe gewettigd was preken te houden. Dit alles moest met de grootste omzichtigheid gebeuren, om het volk niet verder te verliezen en de buurlanden te vriend te houden. Zo besloot de vergadering vooral tot grootschalige juridische onderzoeken in de steden.¹³⁵ In december 1566 bevestigden koninklijke brieven de annulatie van zowel de *lettres d'assurance* als hun afkondiging in diverse steden. De verschillende openlijke militaire confrontaties met calvinistenlegers, in Oosterweel en Watterlos bijvoorbeeld, vielen steeds in het voordeel van de koning uit.

Tegelijkertijd wilde de vergadering van 2-4 november 1566 ook onderscheid maken tussen de 'goede' en 'slechte' provinciegouverneurs, en bij deze laatste beginnen met onderhandelen of desnoods dreigen met hun ontslag. Zo was Horn reeds voorzichtig naar het tweede plan gedi-geerd door hem verlof te geven om naar Weert terug te keren. Margaretha had intussen aan Montigny en Bergen laten weten dat hun missie erop zat en dat ze er beter aan deden terug te komen om hun *gouvernement* uit te oefenen.¹³⁶ Deze verdeel- en heerstactiek was een opmerkelijke strategie, zeker in vergelijking met de Franse aanpak. Daar probeerde de monarchie ten koste van alles de adel tevreden te houden, zelfs door patronage over calvinistische edelen. Koninginmoeder Catharina de' Medici hoopte zelfs met de factiestrijd tussen katholieke en calvinistische edellieden de macht van haar zonen te versterken. Filips II vond dat aanmatigend: hij eiste dat Condé en Coligny *d'office* van het hof werden verwijderd.¹³⁷

In dit kader vroeg de landvoogdes op 3 januari 1567 aan alle ambtshouders, inclusief stadshouders en Vliesridders, om hun *eed van trouwe en manschap* aan de koning te hernieuwen. De precieze oorsprong van deze *solemnele eed* is niet bekend. Viglius had al in maart 1566 een dergelijk idee gelanceerd, daarin gesteund door Egmont, maar toen meende de koning nog dat dit overbodig was omdat de hoge adel die eed als stadhouder aflegde.¹³⁸ Bij een gelijkkluidend voorstel van Granvelle in september 1566, noteerde Filips II dat hij op het juiste moment stappen daarvoor zou ondernemen.¹³⁹ Toch was de oplossing eerder uitgeprobeerd: Granvelle en Viglius hadden de eedformule in 1563 bedacht voor de hervatte Doornikse *chanteries*. Calvin had immers in zijn *Ordonnances Ecclésiastiques* van 1561 verboden om een eed op het katholieke geloof te zweren.¹⁴⁰ Montigny had zich toen over de beperkte slagkracht van de maatregel uitgesproken omdat de meeste protestanten de eed toch probleemloos aflegden.¹⁴¹

Het bleef opvallend dat de eed ook gold voor Vliesridders, die door hun eed aan de orde reeds trouw hadden gezworen aan dynastie, koning en kerk. Gezien hun cruciale rol in de *lettres d'assurance* was deze eed misschien niet zo toevallig. In ieder geval zag de landvoogdes de eed als een noodzakelijke voorwaarde om als stadhouder aan te blijven.¹⁴² Mansfelt, Megen, Aarschot en Arenberg maakten geen voorbehoud bij de nieuwe eedaflegging. Begin februari besloten Oranje, Horn en Hoogstraten echter broederlijk de eed niet af te leggen. Egmont morde dat hij de eed nog maar pas had afgelegd bij de aankoop van Gaasbeek, maar boog uiteindelijk op 17 februari.¹⁴³ Twee maanden later besloot ook Horn de eed te zweren. De graaf gaf te kennen dat zijn secretaris Laloo, inmiddels uit Madrid teruggekeerd, hem daartoe had geadviseerd. Zelf had hij nooit iets slecht bedoeld, en als hij al iets verkeerd had gedaan dan was het slechts *par quelque mécontentement ou passion*. De landvoogdes voelde zich verplicht om hem daarop opnieuw in de Raad van State toe te laten, maar Horn trok zich liever terug op zijn kasteel in Weert. Zijn secretaris had hem nochtans aangeraden zich voortaan loyaal in te spannen in het Brusselse staatsbedrijf.¹⁴⁴ Oranje daarentegen legde zijn functies neer en vertrok naar zijn familieslot in Dillenburg. Zo-als beschreven in de proloog kreeg toen ook Hoogstraten verlof om familie zaken in het Heilig Roomse Rijk te regelen.¹⁴⁵

De nieuwe eed bleek de bemiddelende Vliesridders nog steeds niet *endgültig* te verschonen. Al in januari 1567 had Alva in Madrid de machtiging gekregen om 'schuldigen aan de oproer' te veroordelen, maar op 24 maart volgde de toestemming om ridders van het Gulden Vlies te bestraffen.¹⁴⁶ In een instructie delegeerde de koning zijn macht als *chef et souverain de l'ordre de la Thoisson d'Or* aan zijn *cousin* Alva, die zijn ordebroeders als 'oudste onder hen' mocht berispen en desnoods bestraffen.¹⁴⁷ Op 15 april werd in Aranjuez nogmaals een Latijnse (kortere) variant van de machtiging opgemaakt. Daarbij stelde Filips II dat zijn zegel ook gold als het grootzegel van de Orde van het Gulden Vlies.¹⁴⁸ De rol die de Vliesridders op zich hadden genomen als bemiddelaar, een eerste maal met het Eedverbond en nadien binnen hun ambtsgebieden, keerde zich nu tegen hen. Daarbij woog de goddelijke majesteitsschennis voor de Spaanse koning zwaarder dan de particuliere privileges van de Vliesridders, die in principe over het voorrecht beschikten om door medebroeders te worden veroordeeld.

Ondanks het feit dat Egmont en Horn een nieuwe eed hadden afgelegd, werden ze op 9 september 1567 door de hertog van Alva gearresteerd. Het scenario was duidelijk goed voorbereid. Vanuit Weert had Horn oorspronkelijk slechts één van zijn *gentilshommes* gezonden om Alva in het Luxemburgse Thionville te begroeten, net zoals Egmont die naar eigen zeggen in Brussel het bed moest houden door een val van zijn paard.¹⁴⁹ Uiteindelijk ging Horn de hertog op 20 augustus 1567 toch nog persoonlijk groeten in Leuven, waarop Alva hem naar Brussel ontbood.¹⁵⁰ Daar werden beide graven meteen gearresteerd. Ook de onbesproken gebleven Berlaymont en Mansfelt tekenden meteen verzet aan op basis van de immuniteitsprivileges van het Gulden Vlies.¹⁵¹ Ze protesteerden dat de procesakten de koning betitelden als *souverain du pays* in plaats van als *souverain de l'Ordre*.¹⁵² Alva riposteerde dat ze met hun protest een berisping tijdens het volgende kapittel riskeerden en verbood hen verdere audiënties over dit onderwerp aan te vragen.¹⁵³ Arnade toonde hoe deze arrestatie en de uiteindelijke veroordeling van Egmont

en Horn, ondanks hun ordeprivileges, ook niet-adellijke opstandelingen de kans gaf om zichzelf voor te stellen als de verdedigers van de 'vrijheid en privileges' tegen de tirannie van Filips II.¹⁵⁴

Horns echtgenote, Walburgis van Nieuwenaer, reisde naar Wenen om zich van de steun van de keizer te vergewissen. Op haar verdediging dat Horn een rijksgraaf was, schreef Filips: 'ik denk dat ze zich vergist'.¹⁵⁵ Ook Horns moeder vroeg de koning om *compassion* en zond de koning brieven van de keizer en de aartsbisschop van Mainz.¹⁵⁶ Nog in februari 1568 diende Horn een verzoekschrift in om als ridder van het Gulden Vlies te mogen worden berecht. Het baatte niet: na zijn terechtstelling werd zijn hoofd op een staak geplaatst, met het gezicht naar Doornik. Zo moest hij boeten voor de 'kwade daden' die hij daar had aangericht. Zijn familieleden lieten hem begraven in de dominicanenkerk in Weert. Vreemd genoeg werd zijn secretaris Alonso de Laloo vrijgelaten; meer nog, Alva nam hem in dienst 'omdat hij te betrouwen was en veel zaken van het land kende'.

Nadat de koerier met het nieuws over de arrestatie van Egmont en Horn het Spaanse hof bereikte, werd ook Montigny aangehouden. Alva adviseerde daarbij aan de koning om de baron niet door de Spaanse Vliesridders te laten berechten, uit angst dat Egmont en Horn dezelfde berechting zouden eisen. Het proces van Montigny voor de Raad van Beroerten in de Nederlanden liep herhaaldelijk vertraging op: pas op 4 maart 1570 tekende Alva het doodsvonnis. Nog in juli 1570 vroeg Helena van Melun om steun aan Filips' toekomstige bruid Anna van Oostenrijk, toen op doorreis in de Nederlanden. Montigny werd wel overgeplaatst naar Simancas, maar in feite gebeurde dat om de geplande huwelijksfeesten in Segovia niet te verstoren. Vóór de voltrekking van zijn doodsvonnis op 14 oktober 1570 zwoer hij nog een eed op de Tridentijnse geloofsbelijdenis ten overstaan van een dominicaan uit het San Pablo-klooster van het nabijgelegen Valladolid. Hij kreeg te horen dat de koning zijn 'genade' toonde door hem niet publiekelijk terecht te stellen en zijn hoofd op een staak te kijk te zetten. Bovendien zou de ware doodsoorzaak – wurging – niet bekend worden gemaakt.¹⁵⁷ Met Montigny stierf de tak van Montmorency-Nevele uit; zijn zoon Filips was al in 1568 overleden. Het geconfisqueerde land van Nevele werd uiteindelijk later wel gerestitueerd aan Eleonora van Montmorency, zus van Horn en Montigny en schoonzus van Rennenberg.

Ook tijdens het Wonderjaar werd aanvankelijk geprobeerd om de politieke en religieuze polarisering door onderhandeling af te remmen. In de lente van 1566 vond in het Brusselse Koudenbergpaleis een groots opgezette crisisvergadering plaats over de eisen van het Eedverbond der Edelen. In tegenstelling tot de godsdienstconferentie uit 1565 keurde deze nieuwe vergadering meteen de afschaffing van de inquisiteursfunctie goed, maar ook en vooral een voorstel tot een meer gematigde geloofswetgeving, de zogenaamde 'Moderatie'. De vergadering besliste zelfs om meteen gewestelijke statenvergaderingen over dit voorstel te consulteren. Zo probeerde de conferentie de vraag naar een Staten-Generaal te sussen en de constitutionele theorieën tot steunbetuigingen aan de katholieke religie en de koning om te buigen. Van mei tot juni 1566 vonden

vervolgens verschillende provinciale statenvergaderingen plaats. Tegelijkertijd vertrokken andermaal adellijke afgevaardigden naar het Spaanse hof.

Ook onmiddellijk na het uitbreken van de Beeldenstorm ontstond een beperkte schikking *in fide*. Ditmaal werd de wetgeving niet langer aangepast, maar werden er tijdelijk en onder strenge voorwaarden protestantse preken toegestaan. Volgens Woltjer vormde dit ‘akkoord’ van 23-25 augustus 1566 een eerste overwinning van de gematigden en een voorbeeld van de humanistische *via media*, maar de toegevingen waren in feite uiterst beperkt. Protestantse mochten immers alleen buiten de stadswallen ongewapend preken, en slechts op die plaatsen waar de preken al vóór 23 augustus hadden plaatsgevonden. Daartegenover stonden de Franse *édits de pacification* ook de godsdienstuitoefening van het calvinisme toe, maar dat onder steeds wisselende voorwaarden. De concrete vertalingen van deze schikking in verschillende steden in de Nederlanden neigden dan wel weer naar een soort gelegitimeerde verdraagzaamheid, inclusief protestantse godsdiensttoefeningen binnen de stadswallen. Filips II bekrachtigde evenwel de *lettres d’assurance* nooit, en al zeker niet de verdere toegevingen erop door verschillende provinciegouverneurs.

Bovendien bleek het akkoord van 23-25 augustus niet zozeer een politieke manifestatie van gematigde middengroepen, zoals Woltjer dat betoogde, maar wel een strategie van adellijke *Selbstbehauptung*, in het bijzonder van de hoge adel. Zij wilden als Vliesridders garant staan voor de *assurance* – geen pardon – van de Verbonden Edelen, maar in ruil vroegen ze een eed voor een onvoorwaardelijke inzet voor het beëindigen van het iconoclasme. Na het uitbreken van de Beeldenstorm positioneerden de hoge edellieden zich als onmisbare rechterhand van de landvoogdes, waarbij ze zich corporatief als Vliesridders tot uitverkoren bemiddelaar met de Verbondsedelen profileerden. De onderhandelde oplossing was dus minder een akkoord of een verdrag dan wel gepatenteerde *lettres d’assurance* voor de verbondsadel. De gebeurtenissen in 1566 werden zo min of meer een heruitgave van het laatmiddeleeuwse conflict tussen Maximiliaan I van Oostenrijk en het graafschap Vlaanderen. Toen probeerden de ridders van het Gulden Vlies eveneens tussen de vorst en de opstandige partij te bemiddelen. Het ordekapittel van 8 tot 14 juni 1484 was daardoor in alle opzichten bijzonder: er werd niet alleen over het conflict gedebatteerd, maar ook over de positie van Maximiliaan zelf. Het kapittel kon zich toen die status aanmeten omdat enkele ordebroeders behoorden tot de Vlaamse regentschapsraad die Maximiliaans aanspraken als regent over diens minderjarige zoon Filips de Schone betwistten. Na de mislukte bemiddeling van de Vliesridders startte toen de open oorlog.¹⁵⁸

Eden maakten en kraakten eensgezindheid onder edelen. Toen de landvoogdes in januari 1567 een nieuwe eed aan de koning en de katholieke religie eiste, vonden sommige edellieden dat beneden hun (pas onderhandelde) waardigheid. Oranje en Hoogstraten beriepen zich niet toevallig op hun eed als ridder van het Gulden Vlies. Na hun weigering vertrokken Oranje en Hoogstraten naar het Heilig Roomse Rijk. De prins sloeg de spijker op zijn kop toen hij tegenover Assonleville verklaarde dat ‘hij zoveel voor de pacificatie van de troebelen deed, terwijl hij in Spanje als de belangrijkste aanstoker ervan werd gezien’.¹⁵⁹ De ambivalentie tussen de *devoir de révolte* en de *devoir de réconciliation* eindigde immers met de dagvaarding voor de Raad van Beroerten: in de rechtbank van koningswege werden de bemiddelingspogingen met protestanten

als wereldlijke en vooral goddelijke majesteitsschennis gekwalificeerd. Als hoofd en *soeverein* van de orde vond Filips II dat aan Gulden Vliesridders zaken ten laste konden worden gelegd die niet door de beugel konden. Volgens Alva's commissiebrief annuleerde de aanklacht van majesteitsschennis sowieso de privileges van de ordebroeders. Daarmee bestrafte de koning duidelijk de bemiddelingsrol die de Vliesridders op zich hadden genomen. Door het uitsterven van de adellijke tak Montmorency-Nevele had deze koninklijke beslissing uiteindelijk verregaande gevolgen voor het adelbestand in de Lage Landen.

HOOFDSTUK III

De verdraagde *voie de douceur*

NOIRCARMES, ALVA'S FAVORIETE *FLAMENCO*? (1567-1573)

De arrestatie van Egmont, Horn en Montigny maakte duidelijk dat de koning de verregaande adellijke vredehandel niet accepteerde en andere pacificatiestrategieën verkoos. Toch wordt de daaropvolgende landvoogdij van de hertog van Alva doorgaans niet met verzoening of verzachting in verband gebracht. Repressie en vervolging worden eerder genoemd onder tijdgenoten en historici.¹ Zelfs naar zestiende-eeuwse maatstaven was de bestraffing door de Raad van Beroerten direct en intens.² Ook na de gewapende opmars van Oranje en diens medestanders in 1568 en 1572 bestond het koninklijke antwoord uit strafmaatregelen, plunderingen en brandstichtingen.³ Door deze koninklijke strategie van exemplarisch straffen en militair bezetten, zo stelde Peter Arnade, konden de opstandelingen zich profileren als verdedigers van 'vrijheid en vaderland' tegenover de 'Spaanse tirannie'.⁴ Het rigoureuze optreden van Alva stoffeerde daardoor de Zwarte Legende, die in de zestiende eeuw vaster vorm kreeg. Deze legende verspreidde de gemeenplaatsen dat 'Spanjaarden' wreed, hard en brutaal waren en hun heersers machtswellustelingen en tirannen. In 1581 verankerde de *Apologie* van Willem van Oranje dat beeld definitief.⁵ Oudere historiografie wilde de Zwarte Legende rond Alva's optreden bevestigen, ontkrachten of goedpraten.⁶ Dit hoofdstuk wil slechts aantonen dat de militaire, juridische en fiscale repressie binnen een koninklijk verzoeningsscenario op langere termijn werden gepland. Deze pacificatiestrategie voorzag dat Filips II bij diens reis naar de Nederlanden genadig en zalvend zou optreden, onder meer door verzoenende maatregelen geassocieerd met de *voie de douceur*, ook wel de *voie de clémence* genaamd.

De discussie over gematigdheid en verzoening was dus geen monopolie van Woltjers zogenaamde 'middengroepen', en evenmin van de malcontente edellieden in de Nederlanden. Van oudsher werden *moderatio* en *clementia* als deugden van vorsten beschouwd, niet van opstandelingen.⁸ De gepaste invulling stond dan ook voortdurend ter discussie, niet alleen in Brussel, maar ook in Madrid. Dat gebeurde des te sterker na het collectieve bemiddelende optreden

van de Nederlandse hoge edellieden tijdens het Wonderjaar. Deze discussie werd bovendien op scherp gesteld toen ook keizer Maximiliaan II vanuit Wenen wees op het belang van *clementia* voor de Habsburgse dynastie. *Clementia* werd immers sinds het einde van de vijftiende eeuw als typische aangeboren Habsburgse deugd gekoesterd.⁹ Volgens de keizer kon de *clementia austriaca* de harde kanten van Alva's beleid inperken, en eventueel zelfs toegevingen op het godsdienstig vlak inluiden.¹⁰ Via een gezantschap van zijn jongere broer Karel in 1568 bood hij zich daarom aan als bemiddelaar tussen Filips II en Willem van Oranje.

Daardoor werd in feite opnieuw de vraag gesteld of vrede met of zonder edellieden tot stand kon komen. Zelfs na de terechtstelling van Egmont en Horn bleven loyale edelen verdedigen dat juist zij moesten bemiddelen met de opstandelingen. Uitzonderlijk trad in deze context geen lid van een hoogadellijk geslacht op de voorgrond. Filips van Sainte-Aldegonde* – slechts baron van Noircarmes – behoorde tot een geadeld patriciërs-geslacht uit het Artesische Sint-Omaars. Tot op vandaag krijgt hij in de literatuur het etiket van een parvenu en collaborateur.¹¹ Noircarmes' vader was 'slechts' keizerlijk kamerheer geworden, maar Noircarmes zelf werd onder Alva's bewind medevoorzitter van de Raad van Financiën, grootbaljuw van Henegouwen en gouverneur van de citadel van Kamerijk. Hij stond eveneens Alva's zoon Don Fadrique bij in de bloedige campagne van 1572-1573 in Holland en Zeeland.¹² Ook andere gunsten van Alva vormden een smet op Noircarmes' blazoens: samen met Karel van Berlaymont* was hij de enige 'inheemse' edelman die tot de Raad van Beroerten werd toegelaten. Door tot nu toe ongekende documenten – aangetroffen tussen de papieren van kardinaal en grootinquisiteur Diego de Espinosa in de *British Library* – werd evenwel duidelijk dat ook deze legerleider pleitte voor pardon, verzoening en uiteindelijk zelfs voor onderhandelingen met de opstandelingen. In de maanden voor zijn dood voegde Noircarmes de daad bij het woord door zelf te bemiddelen bij Willem van Oranje.

Adventus regis

Sinds Egmonts missie gold de reis van de koning naar de Nederlanden als de 'ultieme remedie' voor de onrust. Dat was een bekend vredesdevies uit de politieke theorie. Erasmus bijvoorbeeld legde een duidelijk verband tussen vrede en de vorstelijke aanwezigheid in zijn *Panegyricus*, in 1504 geschreven naar aanleiding van de terugkomst van Filips de Schone uit Castilië. Volgens de humanist waren de onderdanen bang toen hun vorst vertrok – 'soms als een vader, soms als een jaloeerse vrouw' – maar dat was alleen uit 'liefde'. Wanneer het land de beden niet wilde goedkeuren zonder de vraag of hij zou terugkomen, dan was dat uit liefde voor de heerser. De Bourgondische hertog moest deze liefde als een vader beantwoorden door hen vrede en spoed te brengen. Door bij zijn aankomst genadig op te treden, kon hij criminelen aansporen tot beter gedrag. Zo kon de heerser uiteindelijk een harmonieuze en vreedevolle samenleving tot stand brengen, zoals de antieke filosoof en staatsman Seneca in *De Clementia* had aangetoond. Bovendien deed de vorst volgens Erasmus met een genadig optreden recht aan zijn plicht om Gods voorbeeld na te volgen, volgens het principe van *imitatio Dei*.¹³

Aan het begin van de Opstand verdedigden talrijke vooraanstaande raadslieden de noodzaak van een koninklijke reis naar de Nederlanden met een dergelijke christelijk-humanistische bewijsvoering. Het thema van een koninklijke reis vormde een terugkerend refrein in brieven van raadsheren als Granvelle, Viglius en Hopperus, maar ook van vorsten als Maximiliaan II en Pius V.¹⁴ Deze eensgezindheid onder staatslieden vormde voor Geoffrey Parker een extra reden om aan te nemen dat een reis van de koning in de lente van 1567 de Opstand had kunnen pacificeren. Parker onderbouwde die stelling door een analogie met de reis van Karel V naar Gent in 1539-40: toen reisde de keizer halsoverkop vanuit Spanje af om er de stedelijke opstand succesvol te beëindigen. Vanzelfsprekend was Filips II niet ongevoelig voor het argument van de koninklijke aanwezigheid. Na de opstand van de *moriscos* reisde hij in 1570 naar Andalusië om daar de rust onder de bevolking en de hoge adel te herstellen. Aan het einde van de opstand in Zaragoza in 1592 ging hij zelfs op vijfenzestigjarige leeftijd nog naar Aragón.¹⁵ In beide regio's bleef het na de koninklijke aanwezigheid twee decennia lang rustig.¹⁶ Toch plaatst de Franse situatie al meteen kanttekeningen bij Parkers inspirerende suggesties. Daar wilde koningin-moeder Catharina de' Medici het koninkrijk pacificeren door haar veertienjarige zoon Karel IX op een indrukwekkende *tour royal* te zenden: van 1564 tot 1566 werd de koning in talrijke steden plechtig ontvangen en erkend als nieuwe landsheer. Desalniettemin polariseerde de publieke opinie toch, in het bijzonder na de reeds besproken conferentie in Bayonne, met een nieuwe cyclus politiek en religieus geweld als gevolg.¹⁷

Om die reden vormde de *adventus regis* vooral een topos voor verzoening in de vroegmoderne politieke theorie. In de praktijk bood de vorstelijke aanwezigheid geen garantie voor vrede en rust.¹⁸ Daarom kozen Filips II en zijn raadsheren voor een oplossing die de voordelen van een reis moest optimaliseren en de nadelen minimaliseren. Ze erkenden daarbij de wenselijkheid van een koninklijke reis, maar niet vooraleer er een duidelijke bestraffing had plaatsgevonden. Zoals Gustaaf Janssens eerder benadrukte, bepaalde het scenario dat een leger eerst de weg moest vrijmaken voor de 'genadige' komst van de koning. De troepen moesten de rust herstellen, en de koning daarna zalven: eerst repressie, dan genade.¹⁹ Vervolgens ontstond het plan om de schuldigen te straffen via een soort uitzonderingstribunaal. Door het Eedverbond en de Beeldenstorm kon het grote aantal schuldigen onmogelijk door de bestaande rechtbanken worden behandeld.²⁰ Het einde van deze repressie zou dan kunnen worden ingeluid door een generaal pardon bij de koninklijke intrede. Een generaal pardon was van oudsher – getuige de bovengenoemde teksten van Seneca en Erasmus – de manier waarop de eventuele ontgoocheling bij een koninklijke reis kon worden weggewerkt. De invulling van die algemene genademaatregel betrof daarbij niet langer een *assurance* zoals de edelen dat hadden gevraagd, maar een algemeen pardon voor de hele bevolking. Toch was precies door de adellijke eis voor pardon en *assurance* het voorstel voor een algemeen pardon in de Madrileense beraadslaging binnengesijpeld.²¹

De uiteindelijke keuze voor Alva als kapitein-generaal over de strafexpeditie boezemde in ieder geval voldoende schrik in, zowel in het Heilig Roomse Rijk waar hij de protestanten in Mühlberg had verslagen, als in de Nederlanden waar hij bekend stond voor de harde lijn.²² Granvelle waarschuwde de koning dat Alva daarom duidelijk moest stellen dat er bij de aankomst van

de koning wel genade zou worden verleend.²³ De kardinaal benadrukte dat tegelijkertijd slaan en zalven het meeste zou opleveren. In de toenmalige terminologie verdedigde hij een combinatie tussen de *voie de rigueur* en de *voie de douceur*, waarbij dat laatste begrip gaandeweg meerdere inwisselbare maatregelen omvatte, zoals de koninklijke reis, gratie en een generaal pardon. Met de *voie de douceur* kon de koning de ‘harten’ van de bevolking winnen. Nog voor Alva’s aankomst in de Nederlanden, maakte Filips II zijn reisplannen bekend, in de veronderstelling dat zijn echtgenote Elisabeth van Valois dan het regentschap kon overnemen. In dat opzicht zou aan de repressie door kapitein-generaal Alva een spoedig einde kunnen worden gemaakt, zodra de vorst in de Nederlanden aankwam.

Toch werd het geplande verzoeningsscenario door onvoorziene redenen vertraagd. Door de kritieke mentale gezondheid van kroonprins Don Carlos – voordien reeds onder bewaking – stelde de koning zijn reis eerst een half jaar en vervolgens *sine die* uit.²⁴ Hoewel een belangrijk onderdeel van de koninklijke pacificatiestrategie zo wegviel, probeerde Filips II surrogaatoplossingen naar voren te schuiven. Zo wilde hij zijn halfbroer Don Juan naar de Nederlanden zenden. Dat plan bood een aantal voordelen: met Don Juan kwam er een prins van keizerlijk bloed, aangezien hij was geboren uit de ontmoeting van Karel V met Barbara Blomberg en in 1559 als lid van de Habsburgse dynastie was erkend. Dat kon de ontevredenheid over de koninklijke afwezigheid wegnemen. Bovendien wilde Filips II zelfs toestaan dat Don Juan een generaal pardon uitvaardigde, zodat het oorspronkelijke scenario zo strak mogelijk werd aangehouden. Om onbekende redenen verzette Alva zich tegen dit koninklijke voorstel en werd het nooit uitgevoerd.²⁵ Don Juan werd intussen als aanvoerder van de koninklijke troepen in de oorlog tegen de *moriscos* in de Alpujarras ingeschakeld.

De pacificatiestrategie werd verder afgezwakt toen de koning in oktober 1567 het ontslag van landvoogdes Margaretha van Parma aanvaardde. Op voorhand was ingecalculeerd dat de hertog van Alva de landvoogdij zou moeten waarnemen²⁶, maar zo werd het regentschap voor de eerste maal uitgeoefend door een Spaans edelman en niet langer door een lid van de dynastie, of in diens afwezigheid een lokale plaatsvervanger. Bovendien gebeurde dat op een moment waarbij de vorstelijke aanwezigheid ter discussie stond. In het ‘Grote Politieke Testament’ van 1548 had de keizer nochtans gesteld dat ‘diegenen van de landen van herwaarts over niet goed kunnen ondergaan door buitenlanders te worden geregeerd (...) waardoor altijd iemand van ons bloed moet worden aangesteld’.²⁷ Op 24 juli 1568 stierf bovendien Don Carlos. Filips II werd nu vorst zonder erfgenamen, een weinig comfortabele positie in het Ancien Régime. In deze context werd de koninklijke reis naar de Nederlanden verder uitgesteld. Toen Alva vanaf eind 1568 wel om vervanging vroeg, was de hulp van Don Juan reeds ingeroepen in Granada tegen de *moriscos* en meteen daarna bij de Heilige Alliantie van Spanje, Genua en de paus tegen de Ottomanen. Diens uiteindelijke overwinning in Lepanto in 1571 stemde de koning bijzonder tevreden.²⁸ Een dynastieke vervanging voor Alva werd bijzonder moeilijk; in deze penibele omstandigheden hield Filips II zijn eerste kamerheer en vertrouweling liever op zijn post.

Intussen voerde Alva zijn oorspronkelijke strafmissie plichtsgetrouw uit; zelf noemde hij dat wel eens ‘het vuile werk opknappen’. De hertog bracht geen gratie en verzoening, maar

hij strafte de schuldigen door de Raad van Beroerten. Dat was een keuze voor de *voie de rigueur*, zonder maatregelen te beproeven uit de *voie de douceur*. Zolang Margaretha van Parma na haar ontslag in de Nederlanden verbleef, uitte zij kritiek op de aanhoudende repressie van Alva. Op 17 december 1567, tijdens één van haar laatste audiënties bij de hertog, zette ze haar ideale pacificatiestrategie uiteen: alleen een generaal pardon kon de onvrede wegnemen. Hoewel Margaretha toegaf dat ze eerst gekant was tegen een algemene gratie, al zeker in koninklijke afwezigheid, verdedigde ze nu dat de Zeventien Provinciën meer dan ooit behoefte hadden aan een teken van genade. Een generaal pardon was inmiddels nodig omdat de Raad van Beroerten met de veroordelingen en confiscaties nog meer onrust had gebracht. Ontwijkend antwoordde de hertog dat deze beslissingen tot het domein van de koninklijke soevereiniteit behoorden. Hij meende dat er nog veel voorbereidingswerk aan een eventueel generaal pardon voorafging, met name over het verduidelijken van de doelgroep, de werkwijze en de uitzonderingen. Margaretha bepleitte eveneens verregaande onderhandelingen: een Staten-Generaal moest de schatkist van extra inkomsten voorzien en de politieke elite tevreden stellen. Ook hier toonde Margaretha zich inschikkelijker dan tijdens haar eigen landvoogdij waar ze de adellijke vraag voor een Staten-Generaal had omzeild door de provinciale statenvergaderingen. Alva daarentegen meende dat de Staten-Generaal de autoriteit van de koning zou schaden. Na het uitstel van de koninklijke reis wilde Margaretha de *voie de douceur* dus bespoedigen, terwijl Alva verkoos om die verder te vertragen.²⁹

Bij zijn ‘exemplarische bestraffing’ viseerde Alva de hoge bemiddelde adel, zoals duidelijk werd door de snelle arrestatie en executie van Egmont en Horn, besproken in het vorige hoofdstuk. In januari 1568 veroordeelde de Raad van Beroerten de niet-verschenen Oranje, Hoogstraten en Culemborg en verklaarde hun goederen voor verbeurd. Als verdere afschrikking liet Alva het Brusselse paleis van Culemborg – vermeende plaats waar het Eedverbond was gesmeed – met de grond gelijk maken.³⁰ De hertog arresteerde eveneens de oudste zoon van Oranje, Filips-Willem, graaf van Buren, en zond hem als ‘gijzelaar’ naar het koninklijke hof in Spanje.³¹ De confiscaties en veroordelingen dreven Oranje en Hoogstraten letterlijk in het harnas. Zij zouden vanaf dan de gewapende aanval vanuit het Heilig Roomse Rijk voorbereiden, met behulp van de Duitse Nassaus en de protestantse rijksvorsten. Zoals uit de proloog bleek, verantwoordden zij hun verzet met een verwijzing naar hun adellijke status en de daarbijhorende *devoir de révolte*, omdat de koning niet langer het algemeen welzijn verdedigde. Bovendien zou Oranje naar het lutheranisme overgaan, net zoals de rest van zijn familie in het Heilig Roomse Rijk dat veel eerder had gedaan; vanuit de protestantse reflectie over het recht op verzet zou de prins zijn opstand verder onderbouwen.³²

De vervreemding tussen de lokale adel en de nieuwe landvoogd was echter niet compleet: een personage als de baron van Noircarmes hield zich vrijwel dagelijks met de hertog op.³³ Dat was op zich niet ongewoon in het spel van adellijke facties aan het hof, ware het niet dat Noircarmes ook tot de Liga was toegetreden en door het triumviraat als kandidaat voor de Raad van State was voorgedragen. Een zwager van Noircarmes behoorde zelfs tot de ‘Twaalf Apostelen’ van het Eedverbond. Als plaatsvervanger van Montigny riep Noircarmes *par comision particular*

de provinciale staten van Valencijs over de Moderatie samen. De markies van Bergen suggereerde hem nadien als plaatsvervanger in Henegouwen.³⁴ Eind augustus 1566 werd Noircarmes daadwerkelijk als vervanger van de markies naar Valencijs gestuurd.³⁵ Waarom Margaretha de baron van Noircarmes – gecompromitteerd door de Liga, de malcontente edelen en het Eedverbond – aanstelde als interim-grootbaljuw van Henegouwen is onduidelijk. De edelman beschikte in ieder geval over rechtstreekse contacten met het Spaanse hof doordat zijn jongere broer Jan, heer van Selles* sinds 1557 als luitenant van de *guarda flamenca* diende. De benoeming van Noircarmes tot grootbaljuw van Henegouwen gebeurde in ieder geval tegen de zin van Karel van Berlaymont, die *ce jeusne homme* beschuldigde alleen zijn eigen persoon goed te willen doen. Ook de hertog van Aarschot* meende door zijn status, ervaring en Henegouwse heerlijkheden daar meer recht op te hebben dan de Artesische nieuwkomer.³⁶ Noircarmes kreeg waarschijnlijk krediet door zijn militaire overwinningen op de calvinisten. Ook hij had aanvankelijk een akkoord met de protestanten in Valencijs beklonken, maar in november 1566 maakte hij gewapenderhand duidelijk dat er niet meer te onderhandelen viel. Eind december overwon hij dat calvinistenleger dat met steun van de Hugenoten tot bij Lannoy (ten noordoosten van Rijsel) was genaderd. Door de capitulatie van dit ‘nieuwe Genève’ op 22 maart 1567 verdiende Noircarmes zijn sporen.³⁷ Zo kon hij waarschijnlijk met een schone lei bij Alva beginnen, maar aldus onderstreept het geval Noircarmes dat de nieuwe landvoogd bijzonder afhankelijk bleef van de steun van lokale machtselites in de Nederlanden.

Doordat sommige inheemse edelen, zoals Berlaymont en Mansfelt, uitdrukkelijk Margaretha bleven steunen tot haar vertrek, ontstond de idee dat deze edellieden er een meer gematigde houding op nahielden dan zij die Alva meteen steunden.³⁸ Toch had ook Noircarmes kritiek op zijn beschermheer, zelfs al boekte die overwinningen op het slagveld. Meteen na de terechtstelling van Egmont en Horn had Alva bijvoorbeeld de veldtocht van Lodewijk van Nassau voor het Friese Jemmingen gestopt.³⁹ Daarom gebruikte Noircarmes in diezelfde zomer van 1568 de komst van zijn broer Selles om de koning in te lichten. Selles was vanuit Madrid op missie naar het Franse hof, maar hij voerde die uit in combinatie met *ung tour au pays par dela*.⁴⁰ Hij schreef deze boodschap achteraf op, in een Castiliaans dat de invloed van het Frans verraadt.⁴¹ Noircarmes’ advies bestond vooreerst in een technische kritiek op Alva’s militaire strategie. De grootbaljuw wees op het belang van de steden, die wel eens verloren konden gaan wanneer de buurlanden zouden binnenvallen. Volgens Noircarmes waren de troepen bijzonder slecht opgesteld aan de grens: in Friesland, op slechts 22 mijl van de buurlanden, waren er slechts 1200 mannen gemobiliseerd. De koning moest op zijn hoede zijn, want Alva kon gemakkelijk in de strijd omkomen zijn of aan een ziekte sterven. Daarnaast moest de hertog aan alle soldaten soldij uitbetalen en hen straffen als ze de bevolking lastig vielen.

Vervolgens formuleerde Noircarmes een aantal suggesties voor de *voie de douceur*, die hij zelfs tijdens de hernieuwde militaire campagne in 1568 voor geschikt hield. Noircarmes vond immers dat de koning zich moest inspannen ‘om de harten van zijn vazallen in die landen te winnen, zowel deze van de edellieden als van elk ander type van personen’. De koning kon niet langer met geweld alleen voortgaan – wat het land zou vernietigen en de hele adel afvallig zou

maken – en moest daarom een generaal pardon verlenen. Toch verklaarde Selles dat zijn broer daarmee niet beweerde dat men *la fuerça* totaal moest opgeven. Gratie en geweld moesten elkaar aanvullen. De loyaal gebleven adel moest vooral worden beloond met *encomiendas* (een particulier soort giften), die eventueel met de opbrengsten uit confiscaties konden worden betaald. Een dergelijk plan circuleerde nadien ook in de Madrileense bureaucratie: de koning speelde met de idee om een soort adellijke militaire orde, zoals die van Santiago, Calatrava en Alcántara, op te richten. Zo zouden zijn Nederlandse vazallen kunnen zien dat de verbeurdverklarde goederen niet dienden voor zijn eigen welvaart maar voor de ‘eer en gunst van de goeden en loyalen’.⁴² Dit plan werd om onbekende redenen nooit uitgevoerd.⁴³ Noircarmes’ pleidooi toonde in ieder geval dat de loyaal gebleven adel eveneens de *voie de douceur* verdedigde, en daarin zelf een voorkeursbehandeling verwachtte.

Clementia austriaca

Na de dood van kroonprins Don Carlos dreigde het verzoeningsscenario vast te lopen, ware het niet dat de keizer zich toen opvallend in de vredehandel mengde. Nadat Noircarmes zijn jongere broer Selles met een boodschap voor *douceur* naar Madrid had gezonden, stuurde Maximiliaan II in oktober 1568 eveneens zijn jongere broer Karel daarheen met een zelfde pleidooi.⁴⁴ Door de nauwe banden tussen de Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers was de keizer een volle neef van Filips II.⁴⁵ Toch stond deze familierelatie reeds lang onder spanning: Maximiliaan neigde naar het protestantisme, ondanks zijn eed om het katholicisme eeuwig trouw te blijven. Door het Habsburgse familieverdrag in 1551 was Filips bovendien afgunstig omdat Maximiliaan de keizerskroon kreeg.⁴⁶ De onrust in de Nederlanden belastte de reeds gespannen relatie nog zwaarder vanaf 1565. De keizer bood aan het Eedverbond der Edelen aan om te bemiddelen, maar Margaretha had dit geweigerd.⁴⁷ Na de Beeldenstorm stuurde hij een agent naar Madrid om de koning tot een reis naar de Nederlanden te bewegen.⁴⁸ Vervolgens jaagde hij Filips II op stang toen hij samen met de protestantse rijksvorsten verklaarde dat de Vrede van Augsburg ook gold voor de Nederlanden; daarom moesten calvinisten wel en lutheranen niet worden vervolgd.⁴⁹ Ten slotte nam hij de verdediging van Egmont en Horn op zich, beiden in de echt getreden met Duitse edelvrouwen.⁵⁰

Door de missie werd de keizer openlijk betrokken partij in de vredehandel. Zelf vergeleek hij zijn bemiddelingspoging met de onderhandelingen in Passau in 1552, toen Karel V aan zijn broer Ferdinand de macht had gedelegeerd om met de protestanten te overleggen.⁵¹ Toch kwam de diplomatieke missie er niet meteen op persoonlijk initiatief van Maximiliaan II. De idee van een vredesmissie ontstond bij de vele rijksvorsten die nadeel ondervonden van de troepenwervingen door de koning én de Nassaus.⁵² Spaans ambassadeur Thomas Perrenot, heer van Chantonay⁵³ meende dat de keizer vooral toegaf onder druk van de keurvorst van Saksen, een bondgenoot van Oranje.⁵⁴ Ook volgens historicus Wybrands-Marcussen wilde de keizer neutraal blijven en de missie weigeren.⁵⁵ Desalniettemin moest het gezantschap van een aartshertog gewicht in de schaal leggen: Karel van Oostenrijk was eveneens neef van de Spaanse koning, lid van de

Habsburgse dynastie en sinds 1564 gouverneur van het Habsburgse erfland Stiermarken.⁵⁶ Filips II probeerde vergeefs deze missie tegen te houden, net zoals bij Egmont, Montigny en Bergen.⁵⁷ Op 10 november 1568 meldde de keizerlijke ambassadeur in Madrid Adam Dietrichstein evenwel laconiek dat de aartshertog uit Wenen was vertrokken.⁵⁸ De koning liet daarop weten dat hij weinig zou kunnen toestaan en dat de missie zijn eer en reputatie aantastte.⁵⁹ De keizerlijke bemiddeling was bijgevolg gewild door Wenen, maar allesbehalve gewenst door Madrid.

Toen Karel van Oostenrijk van 8 tot 10 oktober 1568 de vertegenwoordigers van de ontevreden rijksvorsten aan het Weense hof ontmoette, had de prins van Oranje net zijn troepen over de Maas geleid en was hij zo Brabant binnengevallen. Dat deed hij ondanks de nederlaag van zijn broer enkele maanden voordien nabij Jemmingen. Technisch gezien was de prins daardoor met de aanval gestart. Spaans ambassadeur Chantonay hoopte dat het duidelijk zou worden dat Filips II geen schuld trof en dat Oranje handelde als een rebel. De keizer daarentegen weigerde de instructies van zijn broer nog te veranderen en drong aan op bemiddeling met de opstandige prins.⁶⁰ Met een indrukwekkend gevolg vertrok Karel van Oostenrijk vervolgens op 24 oktober 1568 naar Genua, om van daaruit via Barcelona naar Madrid verder te reizen.⁶¹ Hij werd nog *in extremis* ingelicht over de dood van koningin Elisabeth van Valois en opgedragen de koning te condoleren.⁶² Meteen startte de geruchtenmolen over een mogelijk huwelijk tussen de Spaanse koning en Anna van Oostenrijk, de dochter van de keizer die aanvankelijk aan Don Carlos was beloofd.⁶³ Bij de aankomst van Karel in Madrid op 10 december had Alva de prins van Oranje al roemloos op de terugtocht gedwongen. Zo werden de mogelijke slaagkansen van de keizerlijke vredesmissie nog verder ingeperkt.

De missie van de aartshertog introduceerde niet alleen een nieuwe speler, maar ook een nieuw element in het pacificatiedebat: het bestuur van Alva vormde het grootste obstakel voor de vrede, niet het verzet van Oranje. De hertog had te veel christelijk bloed laten vloeien, ondanks de loyaliteit van de Nederlanden. De baldadigheden van de koninklijke soldaten, zowel in de Nederlanden als in het Rijk, bewezen dat 'de Spanjaarden' altijd wilden overheersen.⁶⁴ De protestantse en katholieke keurvorsten vonden elkaar daarop in de bestendiging van de Zwarte Legende, die na de conferentie van Bayonne ook in het Rijk opnieuw was opgelaid.⁶⁵ Volgens de keizer moest de koning voortaan kiezen voor 'meer moderatie, zachtheid, lankmoedigheid en clementie' om de 'haat' van de bevolking te vermijden, waarmee opnieuw het typisch christelijk-humanistisch discours opdook.⁶⁶ In deze context fungeerde de oproep voor clementie als een bredere noemer voor verzoening; een reis van de koning, gratie en het terugtrekken van de troepen werden genoemd als concrete verzoenende gebaren.

Toch moest de aartshertog ook een verregaande vorm van *clementie* voor andersgelovigen bepleiten. Volgens de klachten van de rijksvorsten hadden Filips en Alva verklaard 'de inquisitie' niet te willen introduceren, maar was de geloofsvervolging scherper dan voordien. Terwijl in het Heilig Roomse Rijk de Augsburgse Confessie was toegelaten, werden in de Nederlanden protestanten 'als schapen' naar de slachtbank geleid. Volgens de rijksvorsten kon de religiekwestie zoals in Passau worden opgelost, toen Ferdinand akkoord ging met de Augsburgse Confessie en een beperkt *jus emigrandi*.⁶⁷ Aan het keizerlijk hof was men op dat moment nog steeds op laathuma-

nistische wijze op zoek naar een *via media* tussen katholieken en protestanten, terwijl de Vrede van Augsburg reeds als onomkeerbaar recht werd beschouwd. De uiteindelijke instructie van de aartshertog bleef vaag over de concrete vorm van religieuze toegevingen en de Vrede van Augsburg, maar de oproep voor een *clementia austriaca* kon als ruimdenkend tegenover hervormingsgezinden worden opgevat.⁶⁸ Zo stonden de modaliteiten van clementie duidelijk ter discussie.

Ten slotte wilde de keizer bemiddelen tussen Filips II en Willem van Oranje. De rijksvorsten hadden hem immers gevraagd om gezanten naar Filips II, Alva en Oranje te zenden.⁶⁹ Onderhandelen ging een stap verder dan de suggesties voor clementie en pardon, zoals door Noircarmes of de loyale oppositie geformuleerd. Voor Filips II was dit punt oorspronkelijk onbespreekbaar: gezanten naar Oranje ontieden zijn 'koninklijke waardigheid'. Zijn ambassadeur protesteerde verschillende malen dat een missie naar een 'rebel' met dezelfde eer in de *Hofrat* werd behandeld.⁷⁰ Voor Alva was het dan weer ongehoord dat de instructie sprak over een pact van 'pacificatie en verzoening', als ging het om gelijkwaardige partners, in plaats van de term 'pardon', die nog steeds de hiërarchische relatie tussen vorst en vazal aanduidde.⁷¹ Voor de koninklijke partij was het duidelijk geworden dat Oranje weinig steun voor zijn inval had gekregen. De aartshertog en ambassadeur Dietrichstein verdedigden echter dat een reconciliatie van Oranje nieuwe liga's zou vermijden en de opstand zou bedaren. Voor de prins moest er een 'schikking' gevonden worden, zelfs na zijn mislukte veldtocht, waarbij na een pardon zijn goederen konden worden gerestitueerd.⁷²

In zijn officiële antwoord van 20 januari 1569 verwierp Filips II het voorstel tot akkoorden met andersgelovigen.⁷³ Door de nieuwe opstand van de *moriscos* wilde hij daar niet op terugkomen. De koning volgde een haast identieke argumentatie als bij de Segovia-brieven uit 1565 en het antwoord op de missie van Montigny en Bergen uit 1566: keizers uit de Oudheid en de kerkvaders hadden zich steeds standvastig getoond in hun verwerping van ketterij, terwijl 'recente voorbeelden' hadden getoond dat bij toegevingen ketterij alleen maar toenam. Verscheidenheid in religie tastte de autoriteit van vorsten, de publieke rust, de vrede en de eendracht aan.⁷⁴ Daarnaast spitste de koning zijn argumentatie ditmaal toe op de verhouding tussen de Nederlanden en het Heilig Roomse Rijk. Filips II toonde dat hij met zijn intransigente houding gevolg gaf aan de wens van zijn vader: de keizer wilde immers de katholieke religie bewaren in de Nederlanden en had daarom in 1548 de Bourgondische *Kreis* losgemaakt van het Heilig Roomse Rijk en nadien de plakkatens tegen ketteren verscherpt.⁷⁵

Het koninklijke antwoord behandelde slechts in mindere mate het nieuwe aspect van het pacificatiedebat, namelijk dat de aanwezigheid van Alva de onrust in stand hield. De koning verdedigde dat het tot zijn taak behoorde om iemand in de Nederlanden aan te stellen, zeker in tijden van onrust. Hij had een minister van *confianza y prudencia* benoemd over wie de goeden tevreden waren en alleen de slechten ontevreden. De hertog had immers 'weinig' veranderd aan de wetten of de privileges. Alva moest zo streng optreden omdat zijn onderdanen zich als rebellen en ketteren hadden gedragen. God had Filips II de taak gegeven om recht op aarde te doen geschieden en goddelijke en wereldlijke majesteitsschennis streng te bestraffen. De rijksvorsten moesten zich dus verheugen dat de koning een voorbeeld van autoriteitsuitoefening ten toon had

gespreid. Toch zou de koning naar eigen zeggen clementie overwegen waar mogelijk en gepast.⁷⁶

Ten slotte haalde Filips II fors uit naar het voorstel tot onderhandeling met Oranje. Voor de koning was de prins duidelijk een ‘rebel’ die de wetten overtrad. Als ‘ridder en christen’ had hij tegen alle goddelijke wetten en natuurwetten gehandeld, en als vazal had hij zijn trouw aan de koning versmaad. Nochtans had Oranje die eed gezworen als ridder in de Orde van het Gulden Vlies, als raadslid in de Raad van State en als stadhouder. Door het verbreken van die eed was Oranje dus niet langer een pardon waardig.⁷⁷ In de Nederlanden schrikte Alva intussen de prins verder af door Diest, heerlijke stad onder de Nassaus, exemplarisch met plundering te straffen. Tijdens de veldtocht van Oranje had de stad een koninklijk garnizoen geweigerd, waarop de stad door Alva’s soldaten met geweld bezet en geplunderd werd en uiteindelijk ook haar privileges verloor.⁷⁸ Het vonnis van de Raad van Beroerten maakte voor de koning onderhandelingen met opstandelingen overbodig.

Op 4 maart 1569 vertrok aartshertog Karel terug naar het Heilig Roomse Rijk. Tijdens zijn afscheidsaudiëntie benadrukte hij niet tegen de koninklijke majesteit te willen ingaan. Toch bleef hij verdedigen dat de koning ‘door de omstandigheden’ toegevingen op religieus gebied moest doen.⁷⁹ Hij herhaalde eveneens dat Alva alle ‘harten’ had verloren door het bloed van onschuldigen te laten vloeien. De koninklijke raad over *Francia y Alemania* meende dat Filips II zich niet verder hoefde te verdedigen. Ze stelden voor om de aartshertog in de Orde van het Gulden Vlies te verkiezen, maar dat gebeurde pas in 1585.⁸⁰ De missie had niets bereikt: er kwamen geen religieuze toegevingen, geen onderhandelingen met Oranje, en geen terugtrekking van Alva of diens troepen. Toch was de keizer voortaan een speler in de vredehandel. Indirect bracht de missie wel een doorbraak voor de Habsburgse dynastie: intussen had de koning zich verloofd met diens nichtje Anna van Oostenrijk. Dat vierde huwelijk zou Filips de troonopvolger schenken waar hij zo op hoopte.

Generaal pardon

Volgens Filips II betekende de harde taal tegen Karel van Oostenrijk niet dat hij zijn ‘aangeboren clementie’ niet wilde aanwenden. Daardoor had de missie van de aartshertog in 1568 uiteindelijk wel de discussie over clementie en pardon verder aangewakkerd, zoals de onderhandelende edellieden dat eerder in het Wonderjaar hadden gedaan. Opnieuw stond de reikwijdte van de vorstelijke deugd ter discussie. Zoals duidelijk werd, wilde de koning vooral vermijden dat de ruimdenkende Maximiliaan II tussenbeide zou komen voor een religievrede of voor een schikking met Oranje. In Madrid was men er wel van uitgegaan dat er als specifiek gebaar van clementie een generaal pardon zou komen bij de vorstelijke intrede in de Nederlanden. Aangezien dat voorlopig niet kon, wilde Filips II dan toch als een *victor* zijn genade tonen bij de militaire overwinning op Oranje en zijn medestanders. Ook dat was een devies uit de Klassieke Oudheid, waarbij vooral Julius Caesar als voorbeeld fungeerde van de genadige veldheer die door clementie de gecapituleerden voor zich won. Daarom had de koning reeds tijdens de Brabantse veldtocht van Oranje aan Alva gevraagd om een voorstel van generaal pardon op papier te zet-

ten.⁸¹ Meerdere bisschoppen hadden toen eveneens bij de landvoogd erop gewezen dat de hertog probleemloos de overwinning op Oranje en zijn broers kon omzetten in een generaal pardon, dat de autoriteit van de koning niet zou aantasten maar zou versterken door de hernieuwde 'liefde' van de onderdanen. Tegelijkertijd zou een algemene gratiemaatregel het einde van de repressie kunnen inluiden.⁸²

Daartegenover stelde de hertog dat nog steeds niet alle voorwaarden voor een generaal pardon waren vervuld. Hij wilde vermijden dat een dergelijk pardon als een teken van zwakte zou worden geïnterpreteerd. Alva koos er zelf voor om zijn militaire overwinningen op Nassau en Oranje meteen te verzilveren in een 'nieuwe orde'. In tegenstelling tot de suggesties van Karel van Oostenrijk, meende Alva dat de rust in de Nederlanden uitsluitend kon terugkeren door de exclusieve positie van het katholicisme te versterken. Hij verleende daarbij prioriteit aan de uitvoering van de nieuwe diocesane indeling, die werd bezegeld met de installatie van de bisschop in Antwerpen in maart en die van de bisschop van Deventer in november 1570. Een grootscheepse en onverwachte boekenrazzia op 16 maart 1569 waarschuwde drukkers voor het verspreiden en verkopen van werken op de Index van verboden boeken.⁸³ Het standbeeld dat hij in de citadel van Antwerpen liet oprichten, toonde hem als machtige *trionfator* – niet als genadige *victor* – hetgeen de opstandelingen de kans bood om hem als usurpator van koninklijke privileges af te schilderen.⁸⁴

Uiteindelijk wilde Alva dat de Zeventien Provinciën – die 'van daaruit moesten worden geregeerd, niet van hieruit'⁸⁵ – zouden uitgroeien tot een orthodox katholiek en zelfvoorzienend onderdeel van de samengestelde Spaans-Habsburgse monarchie. Eind 1568 had Alva al een project klaar voor een Tiende, Twintigste en Honderdste Penning, geïnspireerd op de Castiliaanse permanente verbruiksbelasting *alcabalá*. In dat scenario zouden de lastige statenvergaderingen over beden overbodig worden. In de voorstelling van Koenigsberger vormde de Tiende Penning de installatie van een vorstelijk absolutisme en dus een aanval op de heersende evenwichtstoestand tussen vorstelijke macht en consultatie van de statenvergadering in de Nederlanden. Daarom blokkeerde de bijeengeroepen Staten-Generaal op 20 en 21 maart 1569 meteen het plan voor deze verbruiksbelasting. Toen de hertog voelde dat daardoor helemaal geen beden meer werden goedgekeurd, stelde hij een gemodereerde Tiende en Twintigste Penning voor. Bovendien probeerde hij *goodwill* te kweken door de afkondiging van het generaal pardon *nadien* in het vooruitzicht te stellen.⁸⁶

De koning had intussen wel stappen ondernomen om een generaal pardon voor de Nederlanden op te stellen. Zo wilde hij onder meer de kritiek van de keizer ontkrachten en zijn interpretatie van clementie ten toon te spreiden.⁸⁷ Nadat Alva (met veel vertraging) een voorstel had opgestuurd, vroeg de koning ook bij de paus een toestemming aan. Als 'barmhartig en rechtvaardig' vorst wilde hij zijn vazallen de mogelijkheid geven om zich opnieuw te verzoenen met de katholieke kerk, des te meer na de Beeldenstorm. Wie zich wilde verzoenen met de Kerk, moest meteen de Tridentijnse *Professio Fidei* onderschrijven. Deze kerkelijke reconciliatie was de voorwaarde om van de koninklijke gratie te kunnen genieten. Zoals steeds in de nieuwe tijd, was een algemeen pardon allesbehalve algemeen: kettters, bannelingen, predikanten, beeldenstormers en

aanstokers van de troebelen werden in dit generaal pardon uitgezonderd. Deze uitzonderingen gebeurden in ruime categorieën. De tekst van het pardon stelde dat aanvankelijk een gewapende interventie *le remède convenable pour pacifier* had gebleken, maar dat de koning zijn onderdanen voortaan wilde vergeven volgens de *voie de douceur*, aangezien de orde was hersteld.

Op 16 juli 1570 liet Alva uiteindelijk het lang verwachte algemene pardon in Antwerpen afkondigen. De ceremonie ensceeneerde duidelijk de christelijke barmhartigheid van paus en vorst, eerst tijdens een pontificale mis, vervolgens bij de publieke afkondiging van het pardon zelf.⁸⁸ Talrijke clerici hadden intussen de mogelijkheid gekregen om berouwvolle ketters te absolveren en pardonbrieven te verlenen. De bisschoppen toonden zich ook tevreden over het aantal berouwvollen dat zich kwam aanmelden: voor slechts vijf bisdommen spraken zij van meer dan 50.000 *reconciliati*. Toch hoorde men meteen de kritiek dat het pardon te laat kwam en teveel uitzonderingen telde. Bovendien interpreteerde de hertog van Alva de pardonclausules nadien uiterst restrictief, kondigde hij nogmaals de ketterijplakkaten van 1550 en 1556 af en strafte hij diegenen die niet van de pardonmogelijkheid gebruik hadden gemaakt. Het verzoenend gebaar leek daardoor minder waard. De late afkondiging en de uitzonderingen werden als oorzaak aangeduid voor de politieke mislukking van de maatregel, terwijl op lokaal vlak de mogelijkheid tot pardon gretig werd benut.

Alva drong vervolgens aan op de doorvoering van de Tiende Penning om zijn 'vuile werk' te voltooien. Na akkoorden met afzonderlijke gewesten over de inning van grote sommen, kondigde hij eenzijdig de Tiende Penning af, eenmaal op 20 en 21 augustus 1571 en andermaal op 24 februari 1572. Als *chef de finances* had Noircarmes steeds zijn twijfels geuit bij het project van de Tiende Penning. Gesteund door Berlaymont en Viglius zond hij daartoe zelfs heimelijk een gezant naar Madrid. Noircarmes had dus niet alleen kritiek op de militaire, maar ook op de politieke koers van zijn patroonheer. Zo stond Noircarmes toe dat de Staten van Henegouwen een delegatie zonden naar Madrid om protest aan te tekenen.⁸⁹ Ook de Staten van Brabant, Artesië en Waals-Vlaanderen zonden elk afzonderlijk een afvaardiging naar de koning om hun verzet kracht bij te zetten. Hun gezamenlijke audiëntie bij de koning op 26 juni 1572 bereikte dat Filips II de Tiende en Twintigste Penning voorlopig verving door een jaarlijkse bijdrage van 2 miljoen gulden.⁹⁰

Alva's 'nieuwe orde' hield ten slotte een herschikking van stadhouderschappen in. Zo moesten de adellijke provinciegouverneurs voortaan strak door Brussel worden geleid, om situaties als met de lokale uitvoering van de *lettres d'assurance* te vermijden. Noircarmes had reeds suggesties gedaan om dergelijke patronage in het voordeel van de loyaal gebleven edellieden te laten uitvallen. Bij de herschikking stonden de gunsten die Alva hem hadden verleend toch ter discussie. De koning suggereerde immers Aarschot als grootbaljuw van Henegouwen, aangezien Noircarmes door het baljuwschap teveel afwezig moest zijn als *chef de finances*. In dat scenario probeerde Selles zijn broer als kapitein van de schutters in Madrid te laten benoemen.⁹¹ Alva protesteerde tegen de koning door te stellen dat voor Noircarmes beide taken wel combineerbaar waren, omdat Henegouwen dicht bij Brussel lag en dat dit slechts éénmaal om de twee weken drie dagen werk vroeg. Aarschot was dan wel *buen caballero, pero no para dar gobierno* (een goede

ridder, maar niet om te besturen).⁹² Uiteindelijk vroeg Alva hem toch om zijn post als voorzitter van de Raad van Financiën op te geven, wat na veel protest in 1571 gebeurde. Noircarmes zelf wilde voor zijn steun zijn baronie tot graafschap verheven zien.⁹³ Tevergeefs stelde hij dit als voorwaarde om ontslag te nemen als *chef de finances*.⁹⁴ Alva wilde deze gunst echter niet verlenen en hij suggereerde nog even te wachten omdat door Noircarmes' zwakke gezondheid 'het probleem misschien gauw zichzelf zou oplossen'.⁹⁵ Ten slotte stemde de koning hiermee in.⁹⁶ Noircarmes' loyale oppositie – een pleidooi voor pardon en matiging, en tegen de Tiende Penning – hadden diens patronagepositie dus niet meteen verzwakt, maar de koning en de landvoogd bleven op hun hoede voor te hoge adellijke pretenties.

Alva's beleid creëerde uiteindelijk een brede groep ontevredenen, zowel bij loyalen als bij opstandelingen. Toen in het voorjaar van 1572 eerst de Watergeuzen en vervolgens de broers Nassau in de Nederlanden opnieuw in verzet kwamen, kregen ze meteen veel meer steun van steden en burgers. De Watergeuzen vielen met succes binnen in Zeeland en Holland, Willem van den Berg in Friesland en Gelre, Oranje in Brabant en Nassau in Henegouwen. Overal steunden kerken hun opstand, en dat in het bijzonder in Holland en Zeeland.⁹⁷ Nassau kon direct Valencijs maar ook Bergen innemen. In de grensstreek mobiliseerde Alva meteen Noircarmes, maar hij liet ook zijn legerleiders uit Holland overkomen, ondanks de invallen van de Watergeuzen aldaar. In Valencijs hielden de opstandelingen het maar een kleine week vol. Volgens Alva kreeg de stad een 'genereus' capitulatieverdrag om de inwoners van Bergen tot verzet tegen Lodewijk van Nassau aan te zetten.⁹⁸

De opstandelingen in Holland en Zeeland kozen meteen voor een opmerkelijke bestuursvorm om zich intern te organiseren en te pacificeren. Volgens Koenigsberger was de bijeenroeping van een 'vrije' Statenvergadering in Dordrecht in juli 1572 gebaseerd op de idee dat representatieve organen pacificerend werkten.⁹⁹ Bovendien aanvaardde deze vrije Statenvergadering het voorstel van Willem van Oranje om zowel het katholieke als het hervormde geloof toe te laten. Naast een officiële godsdienstvrijheid besliste het gesloten *ghemeyn verbond* ook kerkgoederen aan te slaan om de verdediging te financieren en andere gebedsplaatsen voor calvinisten voor te behouden.¹⁰⁰ Daardoor was de vrees van de loyalisten uitgekomen. Zij wilden vermijden dat de godsdienstkwestie op een algemene Statenvergadering kwam uit angst dat de voorrangpositie van het katholicisme zou worden teruggeschoefd. Bovendien ontwikkelden de Staten van Holland een bijzondere bedrijvigheid om de oorlog financieel en logistiek te ondersteunen, zoals James Tracy en recent ook Marjolein 't Hart beschreven. De interne pacificatie bij de opstandelingen vertaalde zich in een offensieve militaire strategie.¹⁰¹ Van Nierop toonde evenwel aan dat een gemeenschappelijke vijand interne verdeeldheid niet uitsloot, zelfs niet in Holland, het kerngewest van de Opstand die voortaan de Nederlanden verdeelde.¹⁰²

Medicina Caeli?

Het oorspronkelijke verzoeningsscenario voorzag niet alleen een generaal pardon bij aankomst van de koning in de Nederlanden, maar ook de aanstelling van een landvoogd van koninklijken

bloede om de aanwezigheid van de koning bij diens vertrek opnieuw zo goed mogelijk te evoceren. Bovendien vroeg Alva zelf om vervanging door zijn hoge leeftijd en zijn aanhoudende jicht. De dynastieke benarde situatie van Filips II bemoeilijkte evenwel lang de zoektocht naar een opvolger. Alleen de reeds genoemde Don Juan kwam in aanmerking, maar die vocht reeds in Granada en daarna in Lepanto. De keuze viel uiteindelijk op Juan de la Cerda, derde hertog van Medinaceli, opnieuw een Spaans edelman.¹⁰³ Begin juli 1570 werd Alva informeel over de mogelijke opvolging op de hoogte gebracht.¹⁰⁴ Pas in oktober 1571 werd de benoeming bekend gemaakt. Medinaceli zelf vertrok pas in mei 1572, nadat de opstandelingen reeds voet aan wal hadden gekregen.¹⁰⁵ Er blijft discussie of deze vervanging een blaam of afkeuring van Alva's beleid inhield. Daarbij is het belangrijk te benadrukken dat vooral Alva zelf steeds om vervanging had gevraagd, en dat de aanstelling van Medinaceli dus ook als een gunst aan de oude hertog kan worden geïnterpreteerd. In ieder geval probeerde de koning zo ook de ontevredenheid over Alva te sussen. Volgens vicaris Morillon werd Medinaceli ter plaatse verwacht als een *Medicina Caeli*, een hemels medicijn.¹⁰⁶ De nieuwe landvoogd was dan wel niet van koninklijken bloede, maar hij kon misschien toch een gematigder bestuur brengen dan de hertog.

Ondertussen leek het tij voor Filips II te keren door de geboorte van kroonprins Fernando op 4 december 1571. Om deze dynastieke gebeurtenis extra te onderstrepen, besliste de koning de gratietermijn van het generaal pardon alvast andermaal voor drie maanden open te stellen.¹⁰⁷ Net zoals de koning in 1567 Don Juan wilde zenden met een generaal pardon, werd ook voor de Intrede van Medinaceli een algemeen pardon overwogen. In juli 1572 moest Hopperus (samen met Martín de Velasco) op bevel van de koning verschillende voorstellen uitwerken, waarbij zowel aan Alva als aan Medinaceli de autorisatie voor pardon werd verleend.¹⁰⁸ De koning leek ervoor gewonnen zelfs in oorlogstijd – maar alleen voor zover billijk – een vrij algemene gratie toe te staan, maar hij liet het opnieuw aan Alva over om de situatie verder in te schatten. Die was reeds ontgoocheld dat de verlenging van de gratietermijn door de geboorte van een nieuwe kroonprins samenviel met een hernieuwde opstand. Volgens hem lieten de oorlogsomstandigheden geen pardon toe. Daarmee ontnam hij Medinaceli de mogelijkheid om een verzoenende rol te spelen.¹⁰⁹

Bij zijn Intrede in volle opstand mat Medinaceli zich overigens niet meteen het profiel van 'vredesduif' aan. In de maanden juni en juli scheen de verhouding tussen Medinaceli en Alva hartelijk, zoals de koning dat had voorgeschreven. Daardoor was meteen duidelijk dat Medinaceli niet de verandering zou brengen als verwacht. Morillon zag in dit alles een machtsspelletje van Alva om aldus Medinaceli minder geliefd te maken.¹¹⁰ De hertog gebruikte de oorlogssituatie in ieder geval om zijn opvolger aan zijn zijde te houden.¹¹¹ Viglius had bijvoorbeeld liever gezien dat Medinaceli dan toch tenminste de bureaucratie overnam en Alva het oorlogsbedrijf continueerde.¹¹² Alva stond er echter op dat Medinaceli hem vergezelde bij het offensief in Bergen, waar zijn zoon Don Fadrique en Noircarmes reeds waren gelegerd. Zo bepaalden de hertogen van Alva en Medinaceli gemeenschappelijk het beleg en de repressie van deze stad.¹¹³ Na hun aankomst op 27 augustus, in het gezelschap van 8.500 manschappen, werd de aanvalsbatterij opgezet. Twintig dagen later kon Noircarmes met capitulatieonderhandelingen beginnen. Omdat

Bergen het verzet langer had volgehouden dan Valencijs, werd de stad zwaarder bestraft. Alva weigerde de stad pardon te geven en ook een later voorstel daartoe bleef liggen.¹¹⁴ Hij gaf wel de instructie om in het *hôtel de ville* een speciale ‘Commission des troubles’ in te richten.¹¹⁵ De dag na Alva’s vertrek uit Bergen liet Noircarmes meteen negentig personen arresteren, maar daarna vergezelde hij beide landvoogden naar Brabant.¹¹⁶ Intussen probeerde Alva de gebiedswinst van de opstandelingen zo vlug mogelijk in te perken door in Brabant het offensief af te slaan.

Pas na de zware plunderingen in Mechelen begin oktober 1572 begon Medinaceli openlijk kritiek op Alva’s repressie te spuien. Terwijl de troepen van Oranje even voordien vooral kapellen en kloosters vernielden, had het ‘koninklijke’ leger alle gebouwen geplunderd, ook die van het koninklijke hof, de Grote Raad van Mechelen en het aartsbisschoppelijk paleis.¹¹⁷ Deze plunderingen en brandstichtingen in de *bisschopsstad* Mechelen veroorzaakten sowieso een grote commotie, waarop Alva zich verdedigde met het argument dat de majesteitsschennis van de stad een voldoende reden voor haar bestraffing was.¹¹⁸ Het is niet geheel zeker of de landvoogd daarmee niet gewoon in de bres sprong voor zijn zoon, die het bevel over de plunderende troepen had gevoerd. Toen Alva vervolgens ook nog eens de goedkeuring vroeg om zijn zoon Don Fadrique het bevel over de troepen te laten overnemen, stuurde Medinaceli aan op een openlijke confrontatie: hij vond dat de hertog deze verantwoordelijkheid moest nemen, omdat de koning hem precies daarvoor had uitgekozen. Hij hoopte waarschijnlijk daardoor te forceren dat hij alsnog de landvoogdij kon overnemen. Alva’s secretaris Albornoz meende dat die idee hem door Madrileense tegenstanders en door de hertog van Aarschot was ingefluisterd.¹¹⁹ Ontgoocheld vertrok Medinaceli eind november 1572 naar Gavere. Hij distantieerde er zich van de persoon en het beleid van Alva, waarop Filips II hem berispte.¹²⁰ Kort nadien werd Don Luis de Requesens, Grootcommandeur van Castilië, als nieuwe landvoogd benoemd, opnieuw een Spaans edelman. Pas een jaar later vertrok Medinaceli definitief uit de Nederlanden, kort voordat de nieuwe landvoogd in Brussel zijn opwachting maakte. Zo was de verzoenende zending van Medinaceli in feite op een fiasco uitgedraaid.

Door de militaire successen van de opstandelingen werd de *voie de douceur* verder vertraagd en verkoos Alva zijn oorspronkelijke strafmissie uit te voeren. Tijdens de nieuwe campagne prevaleerde een militaire strategie van afgewogen bestraffen, die door Parker werd geduid als een soort ‘etiquette van wreedheid’.¹²¹ De zoon van Alva, Don Fadrique plunderde bijvoorbeeld Zutphen, waarna Alva het bevel gaf een deel van de stad in brand te steken.¹²² De achterliggende tactiek om zo Gelre en Overijssel tot overgave te dwingen lukte, waarop Alva begin 1573 een algemeen pardon aan deze twee provincies gaf.¹²³ In Naarden – dat bijzonder hardnekkig de capitulatie weigerde en dat volgens Alva tot de eerste haarden van ketterij behoorde – richtten de soldaten met zijn toestemming een bloedbad onder de burgerbevolking aan.¹²⁴ Toen de aanval op Haarlem fout liep, besloten Don Fadrique en Noircarmes de stad uit te hongeren. De pardonbrief voor de stad omschreef de inwoners nog steeds als rebellen.¹²⁵ Arnade beschreef hoe die strafcampagne tegen opstandige steden in 1572–1573 in de propaganda werd afgeschilderd als een nieuwe uiting van de ‘Spaanse tirannie’. Het annuleren van stedelijke privileges na de opstanden werd andermaal als een inbreuk op de *vrijheden* van de Nederlanden ervaren.¹²⁶

Toch bleef er ook loyale oppositie tegen Alva's harde optreden. Zo uitte Noircarmes steeds vaker bezwaren tegen de sputterende veldtocht van Alva en Don Fadrique, alhoewel hij zelf onder de bevelvoerders ressorteerde. Bovendien startte hij een pleidooi voor onderhandelingen met de rebellen: voordien volstond gratie en pardon als remedie, voortaan nog slechts onderhandeling. Na een onverwachte toestemming daartoe, meende de grootbaljuw van Henegouwen optimistisch dat ook Alva nu via bemiddeling een einde wilde maken aan de *guerres civiles et rebellions*. Hij vroeg daarop een extra gezant aangezien 'hij deze gunst niet alleen tot een goed einde kon brengen'.¹²⁷ Nadien stuurde hij ook nog eens verscheidene bemiddelaars naar de opstandige steden, maar hij kreeg alleen respons van burgers uit Gouda, die gratie vroegen maar geen koninklijk garnizoen wilden aanvaarden. Op 13 januari 1574 beloofde Noircarmes Gouda pardon, zeker nadat het Engels garnizoen er vertrok, maar de stad zou zich uiteindelijk niet verzoenen.¹²⁸ Morillon meende dat Noircarmes te laat met het pardon over de brug kwam, terwijl de koninklijke partij de overgave van Gouda zo goed had kunnen gebruiken.¹²⁹

In de eerder opgestarte traditie van onderhandelingen van en door edellieden probeerde Noircarmes vervolgens munt te slaan uit de gevangenschap van Filips van Marnix van Sainte-Aldegonde, de rechterhand van Willem van Oranje. Marnix leek vredesonderhandelingen wel gunstig gezind, ware het niet dat volgens hem het *jus emigrandi* het grootste obstakel vormde. Noircarmes liet hem dan ook een brief schrijven aan Oranje om aan te dringen op vredesonderhandelingen, nadat hij *de bon lieu* vernam dat de Vrije Statenvergadering de prins onder druk zette om zich te verzoenen met de koning.¹³⁰ Oranje antwoordde dat God aan de christenen de opdracht gaf om vrede te bewerkstelligen, net zoals de menselijke natuur eendracht (*concorde*) wenste.¹³¹ De prins streefde naar niets anders dan de rust en welvaart van het vaderland door *une seure et bonne paix*: uitsluitend het geweld tegen natuur- en goddelijke wetten had hem gedwongen de wapens op te nemen. Volgens hem had Margaretha van Parma het akkoord van augustus 1566 verbroken, terwijl het nochtans met zoveel plechtigheid was afgekondigd. Hij wenste daarom voortaan geen enkel akkoord meer te tekenen zonder de voorwaarde en verzekering dat de *hispanolz* uit het land zouden vertrekken. Oranje meende dat Noircarmes dit redelijk zou vinden en 'in zijn hart daar ook van overtuigd was'.¹³² Tactisch riep de prins hun gemeenschappelijk verblijf in '*la chambre du feu empereur*' in herinnering, maar waarschuwde dat de Spanjaarden de adel van de Nederlanden wilden uitroeien, zoals bewezen door de terechtstelling van Egmont en Horn.¹³³ Hij vroeg aan Noircarmes om bij de koning tussenbeide te komen voor een gewaarborgde vrede, die de koning én zijn vazallen tevreden stelde, waardoor ze opnieuw in hun oude 'vrijheid, *franchises* en *privileges*' konden leven.¹³⁴

Door zijn onderhandelingspleidooi verloor Noircarmes alle krediet bij de Spaanse soldaten: een anonieme nota getuigde over de haat van 'onze natie' tegen Noircarmes, omdat hij tegen de mening van 'goede soldaten' de stadswallen van Haarlem niet bestormde. Volgens het verslag werkte hij de koninklijke *criados* tegen om zo zijn vrienden en kennissen buiten de stad te leiden en oorlogsmaterieel naar binnen te smokkelen. Dezelfde tekst, nu bewaard in de *British Library*, beschuldigde Noircarmes ook van het verlies in Alkmaar. Volgens dit document wilde Noircarmes de koning zodanig uitputten dat die een akkoord zou sluiten volgens de wensen van

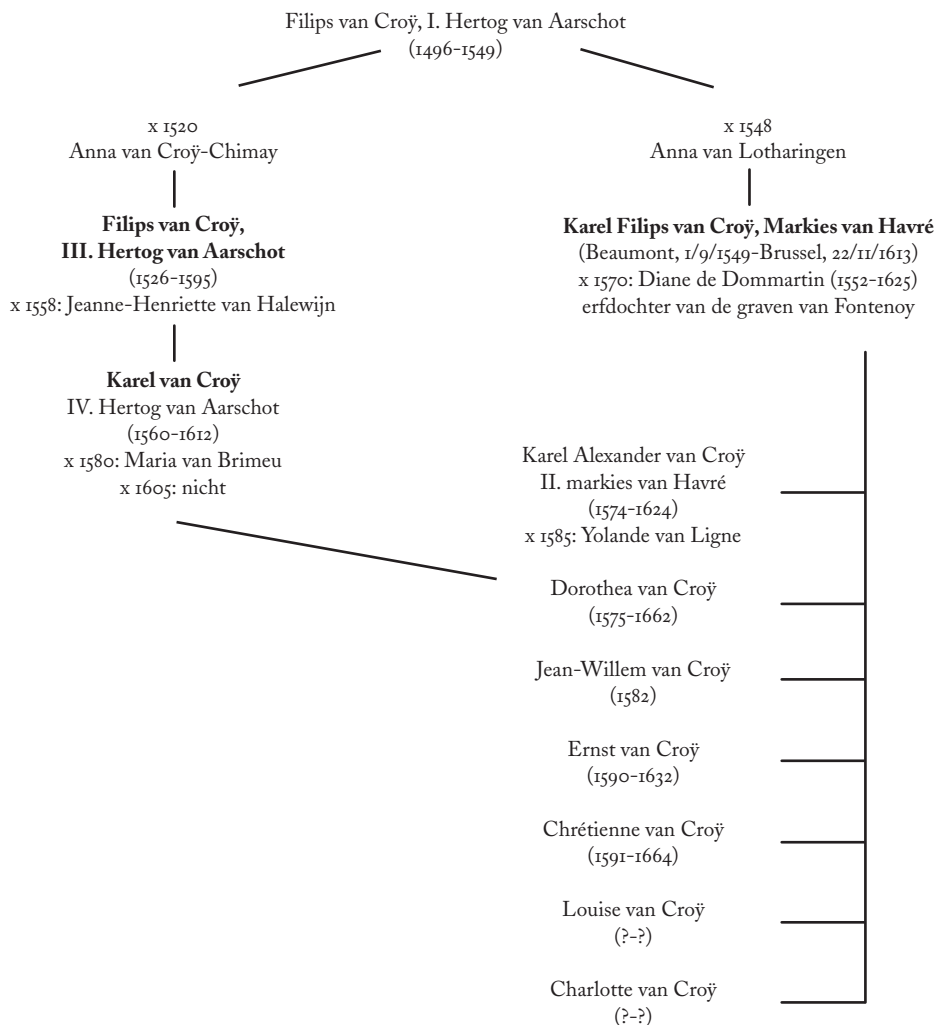
de Vrije Statenvergadering, maar tegen de eer van God en de christenheid.¹³⁵ Ook Alva keurde de onderhandelingen nadien af.¹³⁶ Volgens zijn dokter ging Noircarmes zienderogen achteruit: *il s'est par trop travaillé à négotier*.¹³⁷ Op 5 maart 1574 stierf Noircarmes uitgeput in Utrecht. Bij zijn dood schreef Granvelle dat de koning niet veel verloor, 'want op het moment dat Alva hem het meest begunstigde, schreef hij *letras infernales* tegen de hertog en diens bestuur. Misschien hadden ze nog enkele brieven in het secretariaat van de koning, maar Granvelle kon er alvast ook een paar tonen'.¹³⁸ Zo leidde het verlenen van koninklijke gunsten aan de loyale adel niet steeds tot verzekerde politieke steun.

Alva's harde en directe bestraffing van de onrust in het Wonderjaar moest een verzoeningsscenario op langere termijn inleiden om zo de 'harten' van de inwoners in de Zeventien Provinciën te winnen. Dat dynastiek ingekleurde scenario plande dat de koning bij zijn Blijde Intrede in de Nederlanden zalvend en genadig zou optreden, onder meer door de afkondiging van een generaal pardon, en als diens vervanger een landvoogd van koninklijken bloede zou aanstellen. Het uit- en afstellen van de koninklijke reis liet de achterliggende pacificatiestrategie wel intact, maar het creëerde de eerste van een reeks serieuze vertragingen in de uitvoering van de *voie de douceur*. Zo werd de eerste concrete clemente geste de afkondiging van een generaal pardon in 1570. Vervolgens hadden de aanstelling van een nieuwe landvoogd in 1571 en de afkondiging van een andere algemene gratietermijn in 1572 deze voorzichtige *voie de douceur* verder moeten ondersteunen. De militaire en politieke zegetocht van de opstandelingen vanaf april 1572 zorgde er evenwel voor dat Alva zijn oorspronkelijke strafcampagne opnieuw boven alles stelde.

In hun pacificatiestrategie negeerden de koning en de hertog evenwel de ruimere interpretatie van clementie zoals Karel van Oostenrijk die in 1568 in naam van de keizer voorstelde. Ze weigerden eveneens onderhandelingen met de malcontenten en de opstandelingen, in het bijzonder met Willem van Oranje. Zelfs de klassiekere weg van consultatie en crisisvergaderingen leek opgeschort, en ook de Tiende Penning vormde een poging om de brede onderhandelings-traditie van de Staten-Generaal te breken. Uiteindelijk werd deze strategie onder meer door de lokale en loyaal gebleven elites ondergraven. Op het einde van Alva's landvoogdij mocht Noircarmes bijvoorbeeld beperkt onderhandelen met opstandige steden én zijn standgenoot Oranje. Alva's eigen gunstelingen uitten dus eveneens kritiek op het Habsburgse beleid. De adellijke en keizerlijke bemiddeling zou dan ook de weg plaveien voor formele onderhandelingen met de opstandelingen.

DE VERTRAAGDE VOIE DE DOUCEUR

Genealogische tabel 4. Croÿ

HOOFDSTUK IV

De moeizame vredehandel

DE HALFBROERS CROÿ AAN ZET (1574-1577)

Uit het vorige hoofdstuk bleek dat de koning en zijn raadgevers zich verzetten tegen mogelijke onderhandelingen met de opstandelingen. De ‘rebellens’ moesten worden bestraft en verslagen. De berouwvollen en ‘goeden’ moesten worden verzoend door gestes, zoals de aanstelling van een nieuwe landvoogd, gratie en pardon, zonder dat dit de koninklijke majesteit aantastte. Toch zouden vanaf 1574 de beraadslagingen over de *voie de douceur* geleidelijk aan overgaan in een formele vredehandel met de opstandelingen, onder meer door de interventie van keizerlijke diplomaten in de Nederlanden. Op verrassende wijze leidde de koninklijke afkeuring van deze onderhandelingen ertoe dat maatregelen uit de *voie de douceur* voortaan gemakkelijker werden toegestaan. Zo verkent dit hoofdstuk de opmerkelijke wisselwerking tussen de verzoenende gebaren en de gespreksrondes met de opstandelingen tussen 1574 en 1577.

Bovendien bemiddelden opnieuw leden uit de meer traditionele hoogadellijke geslachten van de Nederlanden. Ditmaal grepen Filips van Croÿ, derde hertog van Aarschot* en diens veel jongere halfbroer Karel-Filips, markies van Havré* hun kans om te bemiddelen (zie genealogische tabel 4 op de pagina hiernaast). Daar hadden de broers Croÿ lang op gewacht. Sinds de Bourgondische hertogen had het geslacht een belangrijke rol in het staatsbestuur gespeeld.¹ Onder keizer Karel V had de familie als enige een hertogstitel in de Nederlanden verworven. Toch was het huis Croÿ onder Filips II naar de achtergrond verdwenen.² Zo was Aarschot reeds in 1556 in de orde van het Gulden Vlies verkozen, maar slechts met de Segovia-brieven in 1565 tot raadsheer van State benoemd, en dan nog hoofdzakelijk om het malcontente triumviraat te dwarsbomen. Alva had hem het liefst ver van het staatsbestuur gehouden maar onder Requesens begon Aarschot zijn deel van de macht op te eisen.

Tijdens zijn onderhandelingen rekende Aarschot op zijn halfbroer Karel-Filips, (algaauw) markies van Havré. Deze edelman was geboren uit het tweede huwelijk van de eerste hertog van Aarschot met Anna van Lotharingen. Daardoor was de markies ook een volle neef van Karel

III, hertog van Lotharingen. In 1570 trad Havré in het huwelijk met Diane de Dommartin, erfdochter van de graaf van Fontenoy en edeldame uit Lotharingen. Toen zijn volle nicht Louise op 14 februari 1575 huwde met de Franse koning Hendrik III achtte ook Havré de tijd rijp om op de voorgrond te treden. Hoewel Hugo de Schepper een bijdrage verzorgde over Havré als vrede-maker in 1594-1595 merkte hij diens eerdere onderhandelingen niet op.³ De bemiddelingen van beide halfbroers zijn belangwekkend, aangezien Aarschot zich tijdens het Wonderjaar als katholieke opponent van het malcontente triumviraat profileerde en daardoor in de literatuur de reputatie van fervent loyalist geniet. Toch onderhandelden de Croÿ-tandem steeds opnieuw over de pacificatie van de opstand, zowel bij de koning, de keizer, de opstandelingen als bij de Staten-Generaal. Egmont, Horn en Montigny waren voor minder terechtgesteld. Edellieden wikten en wogen zo nog steeds tussen *le devoir de révolte* en *le devoir de réconciliation*.

De Staten-Generaal van de XV loyale provincies

Bij zijn intocht als nieuwe landvoogd in Brussel in november 1573, besefte Don Luis de Requesens dat ook de loyale bevolking ‘verandering’ van hem verwachtte.⁴ Door zijn contacten met kardinaal Granvelle was de Grootcommandeur van Castilië bijzonder goed op de hoogte van het pleidooi voor de *voie de douceur*, maar toch vroeg hij zich af waarom de meer ervaren Alva deze weg bleef afwijzen.⁵ Vergeefs had de nieuwe gouverneur-generaal gehoopt meteen een aantal veranderingen te kunnen verwezenlijken. Zo had de voormalige vicekoning van Milaan bepleit om drie verzoeningsmaatregelen te mogen afkondigen: een ruimer generaal pardon, de afschaffing van de Tiende Penning en de opheffing van de Raad van Beroerten. Zoals vaker had *el rey prudente* over geen van deze kwesties een definitieve beslissing genomen.⁶ Toch wenste ook de nieuwe landvoogd de opstandelingen militair te verslaan, eerder dan ze te verzoenen via onderhandeling.⁷ Dat maakte zijn motto duidelijk: *parcere subjectis, debellare superbos* (de overwonnenen sparen, de trotsen verslaan).⁸ De Grootcommandeur drong daarom in Madrid aan op een versterking van de zeevloot.⁹ Hij weigerde evenwel Alva’s suggestie om de opstandige kustprovincies te laten overstroomd of in de as te leggen.¹⁰ Destijds had Requesens klinkende zeges behaald in Granada en Lepanto, maar in de Nederlanden boekte de landvoogd aanvankelijk weinig succes. De val van Middelburg op 19 februari 1574 – de laatste loyaal gebleven stad op het Zeeuwse eiland Walcheren – beschouwde de landvoogd moedeloos als een ‘straf voor zijn zonden’.¹¹

Requesens kwam daarom des te verrassender uit de hoek toen hij kort na de val van Middelburg de loyaal gebleven provinciale statenvergaderingen naar Brussel ontbood. Formeel was die uitnodiging bedoeld als een Staten-Generaal, maar in de praktijk zou de opstandige Vrije Statenvergadering van Holland en Zeeland (en hun bondgenoten) afwezig blijven. Volgens de landvoogd had hij een Staten-Generaal ‘in andere tijden steeds voor ongeschikt gehouden’. Toch moest de bijeenroeping nu als een soort verzoeningsgebaar dienen ‘aangezien alle raadslieden hem dat aanraden’.¹² In dat opzicht wenste de Grootcommandeur het vertrouwen tussen de koning en de Nederlandse vazallen te herstellen en de onvrede bij de loyale katholieken weg te nemen. De provinciale statenvergaderingen die in 1566 beraadslaagden over de Moderatie waren

Frans Hogenberg en atelier, *Requesens neemt de macht over in december 1573.*

© KU Leuven, Tabularium – Foto Bruno Vandermeulen.

De scène is fictief, maar illustreert hoe de opstandelingen Requesens associeerden met het regime van Alva, terwijl de nieuwe landvoogd dat probeerde te vermijden.

met hetzelfde doel bijeengeroepen. Zoals eerder vermeld, had ook Margaretha op 17 december 1567 tegenover Alva gesteld dat een Staten-Generaal de politieke elite tevreden zou stellen, hoewel ze zich voordien tegen een algemene statenvergadering had uitgesproken.¹³ Ook Requesens kon na het verlies van Middelburg naar eigen zeggen geen enkel argument meer bedenken tegen een Staten-Generaal, want de hele situatie 'kon onmogelijk nog slechter worden dan ze al was'.¹⁴

Toch nam Requesens met de bijeenroeping van de Staten-Generaal een beslissing die buiten de eerder gesuggereerde en geprobeerde pacificatiestrategieën viel. Voor kardinaal Granvelle bijvoorbeeld was de Staten-Generaal in 1557 één lange machtsconfrontatie tussen de koning en de standenvergaderingen geweest. Granvelle vreesde steeds dat Oranje *cum suis* een Staten-Generaal zou aangrijpen om zich meester te maken van de politiek in de Nederlanden.¹⁵ Volgens Koenigsberger deden de kardinaal en andere raadsheren zo tekort aan het pacificerende potentieel van een Staten-Generaal, die het vertrouwen tussen de koning en zijn vazallen kon herstellen.¹⁶ In dat opzicht leek Requesens met zijn beslissing dan toch deze onderhandelingstraditie te willen recupereren voor de Spaans-Habsburgse partij. Vanzelfsprekend riep de landvoogd de

Staten-Generaal ook bijeen uit geldnood, aangezien de Spaanse monarchie een nieuw bankroet tegemoet ging. Hij had inkomsten nodig om de aanwezige troepen uit te betalen (of zelfs te ontslaan). Dat was des te dringender omdat de broers Nassau inmiddels ‘aan de andere kant van de Maas’ indrukwekkende troepen hadden samengebracht voor een nieuwe aanval. Tegelijkertijd besefte Requesens dat de Staten-Generaal nooit nieuwe bedden zouden toestaan vóór een definitieve afschaffing van de Tiende en de Twintigste Penning.¹⁷ Sowieso was hij van mening dat de afzonderlijke gewestelijke statenvergaderingen in deze omstandigheden niets zouden toestaan zonder overleg met de andere staten.¹⁸

De landvoogd plande de verzoenende gestes zorgvuldig: hij geloofde in de heilzame combinatie van de Staten-Generaal en een generaal pardon. Alva had de Staten-Generaal gesust met het vooruitzicht van het generaal pardon, om zo welwillendheid op te wekken voor de Tiende Penning.¹⁹ Requesens daarentegen wilde dat scenario omkeren en een pardonmaatregel aan de vooravond van de algemene statenvergadering afkondigen. Op 8 maart 1574 had Filips II intussen in Madrid het breder generaal pardon ondertekend waarvoor Requesens zolang had gepleit. Het ruimere pardon was gemodelleerd op het pardon dat Karel V op Allerheiligen 1527 in Valladolid na de gepacificeerde *Comunidades* afkondigde: iedereen die zich met de kerk verzoende, kreeg een koninklijk pardon; alleen de voornaamste leiders bleven bij naam uitgezonderd. Het nieuwe pardon voorzag bovendien voor de katholieken die in het buitenland verbleven in de mogelijkheid om terug te keren en om bij gelegenheid hun geconfisqueerde goederen terug te vorderen. Op vraag van Requesens was er eveneens een pardonclausule voorzien voor steden die zich weer onder koninklijk gezag wilden stellen, en dit met behoud van hun privileges.²⁰

Het oorlogsoffensief vertraagde uiteindelijk zowel de afkondiging van het generaal pardon als de zitting van de Staten-Generaal. Op 14 april 1574 behaalden de koninklijke troepen nog een mooie overwinning in Mook, waarbij Lodewijk en Hendrik van Nassau sneuvelden. Requesens wilde toen meteen naar Brussel terugkeren, waar de statenvertegenwoordigers al waren opgeroepen tegen het einde van de maand. Zo wilde hij op 1 mei het generaal pardon afkondigen, volgens het reeds genoemde ideale scenario van een genadige overwinnaar.²¹ Ondertussen probeerde de Zeeuwse jurist Hugo Bontius *in extremis* om Willem van Oranje tot vredesonderhandelingen of verzoening te bewegen.²² De prins maakte echter voorbehoud bij het in het vooruitzicht gestelde pardon, want volgens hem had hij in eer en geweten geen majesteitsschennis begaan.²³ Toen de koninklijke troepen in Utrecht en Antwerpen begonnen te muiten, weigerde de landvoogd in die penibele omstandigheden de gratiemaatregel af te kondigen. Teleurgesteld merkte de Grootcommandeur op dat de Staten intussen ‘veertig dagen’ onderling hadden kunnen vergaderen, maar zo voegde hij eraan toe, de ‘oorzaak komt van God, en het zou kunnen zijn dat daar waar het kwaad vandaan is gekomen, ook de remedie komt’.²⁴ Zo verschoof de afkondiging van het pardon van Pinksteren naar het feest van de Heilige Drievuldigheid op 6 juni. De ceremonie was sober, maar probeerde andermaal de clementie van de koning te ensceneren. Toch kwam er opnieuw veel kritiek op de voorwaarden voor de gratiemaatregelen.²⁵

Bij de opening van de Staten-Generaal op 7 juni kondigde de landvoogd de mogelijke afschaffing van de Tiende Penning en van de Raad van Beroerten aan. In de openingsrede stelde

Assonleville namens Requesens dat de koning *alle* gebieden lief had. Als teken van goede wil had Filips II daarom een ruim generaal pardon gegeven, opdat de verzoening zou kunnen starten en iedereen zich opnieuw tot het katholicisme zou kunnen bekeren. De Tiende Penning kon evenwel alleen worden afgeschaft als de Staten elk zes jaar twee miljoen florijnen betaalden. (Bij een nieuwe inval van de rebellen zou die termijn met nogmaals zes jaar worden verlengd.) Assonleville beloofde bovendien dat bij goedkeuring van de bede ook de Raad van Beroerten zou worden afgeschaft. Hij verdedigde dat vele vorsten bij dit soort opstanden eveneens een uitzonderlijke rechtbank zouden hebben opgericht die de goederen van de rebellen confisqueerde, want reguliere rechtbanken konden een dergelijke hoeveelheid processen niet verwerken. De Staten moesten daarbij beseffen dat ze riskeerden om nog zwaarder te lijden onder plundering door de soldaten, zoals de recente muitereien hadden bewezen. Door de bede te betalen kon opnieuw discipline opgelegd worden zodat de *guerra civil* voor eens en voor altijd zou stoppen.²⁶

Op hun beurt presenteerden de Staten-Generaal daags nadien, op 8 juni, hun *remonstranties*, maar deze werden toen passend geformuleerd als *remedies* met het oog op 'het herstellen en de pacificatie van de Nederlanden'. In ruil voor hun gehechtheid aan de katholieke religie, vroeg de algemene statenvergadering dat de koning voortaan de harten van zijn onderdanen zou winnen. Daarom moesten de 'oude rechten, privileges, gewoontes en costuymen' zoals onder Karel V worden hersteld, waartoe vooral de jurisprudentie en de confiscaties door de Raad van Beroerten moesten stoppen. De remonstranties zetten dus meer algemeen in op het herstellen van de privileges van de Nederlanden, dan louter op de afschaffing van de Raad van Beroerten. Bovendien moest de koning zich in het leger en het bestuur door inwoners van de Nederlanden laten bijstaan, en niet door 'buitenlanders' die op winst uit waren. Zo had Karel V ook steeds getoond dat hij door zijn aanwezigheid de harten kon winnen; bij ontstentenis moest de koning een landvoogd van koninklijk bloed benoemen. Daarnaast was het ook beter wanneer de koning naast zich in Madrid een raad zou samenstellen met uitsluitend *flamencos*. Bovendien wilden de Staten-Generaal dat de militaire discipline voortaan onverbiddeijk zou worden gerespecteerd; vreemde troepen zonder cruciale verdedigingsfunctie moesten vertrekken. Ten slotte vroegen ze aan de landvoogd om officiële onderhandelingen met de opstandelingen op te starten.²⁷

Deze 'loyale' algemene statenvergadering van 1574 is cruciaal omdat ze de godsdienstkwestie als onderhandelingspunt uitsloot, maar daardoor verduidelijkte dat ook de politieke eisen een twistpunt vormden onder de koningsgezinden. Waar de landvoogd hoopte om de ontevredenheid weg te nemen door pardon, de afschaffing van de Raad van Beroerten en de opheffing van de Tiende Penning, vroegen de loyale Staten-Generaal meer concessies: het herstellen van de privileges, een landvoogd van koninklijk bloed, de erkenning van *flamencos* in leger en bestuur en het vertrek van onnodige 'buitenlandse' troepen. Dat was een verregaand eisenpakket, maar tegelijkertijd vormde het een compromis tussen de verschillende statenvergaderingen. Zo toonde Guido Marnef reeds dat de Brusselse Negen Naties toen eisen formuleerden die ver boven de loyale oppositie uitstegen: zij baseerden zich op het charter van Kortenberg (1312) en het Waals Charter (1314) om hun rechten op de afzetting van de vorst of de aanduiding van een *ruwaerd* uiteen te zetten.²⁸ In augustus zonden de Staten van Brabant ook nog Dirk van Hille – een nage-

noeg onbekend figuur – naar het hof om hun klachten rechtstreeks aan de koning over te brengen.²⁹ Tegelijkertijd werden bij de algemene remonstranties een reeks rekwesten ingediend door de afzonderlijke statenvergaderingen, met klachten over de schending van particuliere privileges. De landvoogd bezorgde deze algemene en particuliere remonstranties aan de koning en beloofde intussen nogmaals aan te dringen op diens reis naar de Nederlanden.³⁰

Door het Spaanse verlies van Tunis (13 september 1574) kregen de Staten-Generaal aanvankelijk maar weinig aandacht in Madrid. De *Consejo de Estado* leek tevreden over de publicatie van het generaal pardon, maar vond dat de koning ‘weinig’ moest antwoorden op de bezwaren omdat ‘er weinig te zeggen viel’.³¹ Door een vloed aan memoranda probeerde Hopperus de zoektocht naar de *verdaderos remedios* toch gaande te houden. Zijn nota van 3 november 1574 zorgde er uiteindelijk voor dat de koning een afzonderlijke *junta de Flandes* liet instellen, die hem moest adviseren over mogelijke ‘remedies’ voor een geweldloze pacificatie van de Nederlanden.³² Deze *junta* was geen officiële en permanente Nederlandse raad naast de koning, zoals de Staten-Generaal die hadden gevraagd, maar het was een mogelijke stap in die richting. Nog voor het einde van het jaar kwam deze nieuwe raad zeven keer bijeen. De raadslieden vergaderden toen voornamelijk over de vraag of men de eisen van de statenvergadering van de *XV estados no rebelados* kon aanvaarden. De *junta* leek vooral gewonnen voor de aanstelling van een landvoogd *de sangre real*, eventueel ook voor een koninklijke reis.³³ Deze eerste consultatieronde kwam eind januari 1575 tot een einde met de zitting van de *Consejo de Estado*, die evenwel alleen het onderwerp van een mogelijke reis van de koning behandelde en die reis vervolgens afwees in het licht van de internationale politiek. Over de definitieve afschaffing van de Tiende Penning en van de Raad van Beroerten werd vooralsnog niets beslist.³⁴ Requesens was er toen al van overtuigd dat zelfs deze twee maatregelen niet langer zouden helpen, zolang de soldaten niet goed werden uitbetaald. Hij hamerde vooral op de aanstelling van een nieuwe gouverneur van koninklijken bloede, zodat hij – sterk verzwakt – nog kon genieten ‘van rust in wat rest van het leven, want dat had hij sinds zijn geboorte niet gehad’.³⁵ De ‘loyale’ statenvergadering in Brussel had dus niet meteen tot nieuwe toegevingen geleid, maar wel tot de oprichting van een *junta de Flandes* die geweldloze remedies verder onderzocht aan het Spaanse hof.

Bredase vredehandel

De Staten-Generaal hadden eveneens onderhandelingen met de Vrije Statenvergadering in Holland en Zeeland gesuggereerd. Voor Requesens waren onderhandelingen overbodig, des te meer omdat geen enkele opstandige stad op de volgens hem genereuze voorwaarden van het pardon was ingegaan. De landvoogd vroeg zich dus af of een vredehandel *überhaupt* wel zin had, wetende dat men weinig meer kon beloven zonder de koning te raadplegen.³⁶ De loyale Staten-Generaal hadden volgens hem immers geen concrete onderhandelingspunten of nieuwe beloftes gesuggereerd die de koning kon realiseren om de opstandelingen te overtuigen.³⁷ In juli reisde Bontius nogmaals vergeefs naar Oranje in Rotterdam. Requesens had ook andere bemiddelingsverzoeken afgewezen, zoals die van de keizer, de aartsbisschop van Keulen³⁸ en de prins-bisschop van Luik.³⁹

Desalniettemin besloot Maximiliaan II zich andermaal te manifesteren als mogelijke bemiddelaar. In het najaar van 1574 zond hij gelijktijdig Wolfgang Rumpf⁴⁰ naar Filips II en Günther von Schwarzburg⁴¹ naar Oranje. Schwarzburg was Oranjes zwager, maar in de jaren 1550 had hij ook persoonlijk in dienst van Filips II gestaan. Door deze keizerlijke interventie besloot Requesens zich nogmaals te laten adviseren of hij onderhandelingen zou aanknopen met de Vrije Statenvergadering, en zo ja, waarover dan te onderhandelen viel.

Op 24 november 1574 kwam de Brusselse Raad van State daarom in uitgebreide vorm bijeen. Aarschot, Berlaymont, Assonleville en de pas door Requesens benoemde Jerónimo de Roda⁴² waren aanwezig als raadslid van de Raad van State; Viglius moest wegens ziekte verstek laten gaan. Slechts drie provinciegouverneurs konden zich vrijmaken: Jan van Croÿ, graaf van Le Roeulx, door Alva *ad interim* aangesteld tot gouverneur van Vlaanderen, graaf Filips van Laing*, Noircarmes' opvolger als grootbaljuw van Henegouwen en Maximiliaan Vilain, baron van Ressegem*, gouverneur van Waals-Vlaanderen en sinds 1574 ook interim-gouverneur in Artesië. De bisschoppen van Ieper en Brugge, Martinus Rythovius en Remigius Driutius, moesten deze mannen over de godsdienstkwestie bijstaan. Ten slotte had Requesens de voorzitters van de provinciale hoven uitgenodigd die het meest onder de oorlog te lijden hadden. Zo was er Cornelis Suys⁴³, heer van Rijswijk en voorzitter van het Hof van Holland uitgeweken naar Utrecht en de kanselier van Gelre, Arnold Sasbout,⁴⁴ die intussen kandideerde om zijn carrière in de Brusselse bureaucratie voort te zetten. Door de combinatie van raadsleden, bisschoppen en voorzitters van provinciale justitieraden deed deze vergadering opnieuw denken aan de conferentie over de godsdienstwetgeving van mei-juni 1565.

Deze crisisvergadering stelde vrijwel unaniem dat de koning zijn onderdanen altijd genadevol moest ontvangen, hoe groot hun misdaden ook waren. Onderhandelingen waren daarom gepast; ze konden bovendien aantonen hoe onrechtvaardig de eisen van de opstandelingen waren.⁴⁵ In deze raad was de baron van Ressegem – pas nadien tot lid van de Raad van State benoemd – opgevallen door een vurig pleidooi pro vredesonderhandelingen. Verwijzend naar Cicero stelde hij dat vazallen een koning haten zolang ze hem vrezen. De koning moest altijd gratie boven gestrengheid verkiezen, naar het voorbeeld van God die altijd mededogen toonde. Hij verwees daarbij naar een brief van Filips de Schone die schreef dat hij de liefde van zijn vazallen als zijn grootste rijkdom beschouwde.⁴⁶ Volgens Ressegem moesten de *voie de douceur* en de *vredeshandel* daarom gelijktijdig plaatsvinden. De vergadering volgde hem daarin. Zo kreeg Ressegem in het voorjaar van 1575 de taak van hoofdonderhandelaar, bijgestaan door de juristen Bontius, Suys en Sasbout en de Leuvense hoogleraar in de beide rechten Elbertus Leoninus.⁴⁷

De instructies van de gezanten namens de landvoogd (niet namens de koning) waren beperkt. De 'koning' beloofde de troepen te laten vertrekken maar slechts zodra algemene rust dat mogelijk maakte. Daarbij moesten de gezanten verduidelijking vragen over het vertrek van de *estrangers of vuytheemse natie* en preciseren dat Spanjaarden als 'vazallen van dezelfde koning' geen buitenlanders konden zijn. Zelfs onder Karel V waren de Spaanse soldaten ingezet in de oorlog tegen Frankrijk. De Staten-Generaal konden evenwel niet meeregeren, want dat berokkende schade aan de koninklijke majesteit. Ook stond Requesens wel toe om een *jus emigrandi* geduren-

de zes maanden te beloven. Deze concessie *in fide* was nog als onbespreekbaar beschouwd tijdens de missie van Karel van Oostenrijk, maar het voorstel greep terug naar de Moderatie. Requesens had liefst ook nog het onmiddellijke herstel van de kerken geëist, maar zijn raadsheren hadden voorgesteld dat men dat op een later tijdstip moest onderhandelen.⁴⁸

De besprekingen gingen pas echt van start toen Schwarzburg in Holland aankwam, vergezeld door zijn vrouw, vier jonge graven die als pages van Oranje zouden dienstnemen en zijn kanselier Johan Borner. Schwarzburg vroeg ook assistentie van de Brusselse secretaris voor Duitse zaken Urbaan Scharberger.⁴⁹ De koninklijke gezanten lieten daarop een verklaring opstellen dat Schwarzburg niet in naam van de koning onderhandelde, maar dat Requesens hem enkel toeliet om *oick om te wesen een goet middelaer*.⁵⁰ Vooral aan het Spaanse hof heerste ontevredenheid over de figuur van Schwarzburg: volgens inquisiteur-generaal Gaspar de Quiroga moest Schwarzburg als *herege y deudo del de Oranges* uit de onderhandelingen worden verwijderd.⁵¹ Na twintig dagen onderhandelen hadden de beide delegaties slechts een overeenkomst over de gijzelaars en over Breda als plaats van bijeenkomst.⁵²

Op 14 maart 1575 wilden de loyale onderhandelaars een doorbraak forceren. Daarop vertrok de delegatie van de opstandelingen om met haar achterban te onderhandelen.⁵³ Ressegem begon te vrezen dat deze onderhandelaars bij hun terugkeer op gewetensvrijheid zouden hame- ren.⁵⁴ In Dordrecht kwamen de Staten van Holland en Zeeland op 20 maart tot een gemeenschappelijke conclusie. De Spanjaarden mochten 'dan wel vazallen van dezelfde koning zijn, ze waren geen onderdaan van de hertog van Brabant of de graaf van Vlaanderen (enz.)'. Bovendien hadden de Spanjaarden de Nederlanders vanaf hun aanwezigheid steeds 'rebellens en kettens' genoemd, zonder onderscheid.⁵⁵ Hadden de Spanjaarden in de jaren 1520 immers niet evenzeer de heerschappij van *flamencos* geweigerd tijdens de *Comunidades*? De Vrije Statenvergadering wilde bovendien meteen een Staten-Generaal, niet pas wanneer de rust was teruggekeerd. Als ze het lot van Egmont, Horn en Montigny voor ogen hadden, konden ze maar weinig vertrouwen hebben in de beloofde gratie, pardon en *assurance*. In de huidige omstandigheden was het tenslotte niet meer mogelijk dat de menigte van 'evangelisch gezinden' het land zou verlaten door een *jus emigrandi*, want dat zou het land ruïneren. Bovendien konden de calvinisten nog steeds nergens veilig heen.⁵⁶ Requesens riep na dit 'schandelijke' antwoord meteen zijn onderhandelaars terug. Schwarzburg besloot toen de landvoogd te bezoeken, met klachten dat hij als *criado* op geen van zijn zeven brieven aan de koning een antwoord had gekregen. Hij hoopte dat de landvoogd alsnog het antwoord op de missie van Rumpf bij de koning kon afwachten.⁵⁷

Naar aanleiding van het Paasfeest besloot Requesens ten slotte als verzoenend gebaar het koninklijk aanbod van de *jus emigrandi* toch nog uit te breiden: de andersgelovigen moesten nog steeds binnen de zes maanden vertrekken, maar ze konden hun goederen nog tijdens een termijn van zeven, acht of tien jaar verkopen, al wenste de koning 'niets liever dan dat ze bleven en zich tot het katholicisme bekeerden'. Daarmee zou de landvoogd opnieuw aan de kritiek op de confiscaties tegemoet komen, nog aangezwollen door de Raad van Beroerten. Tegelijkertijd wilde hij toch de niet-katholieken verplichten om te vertrekken. De koninklijke onderhandelaars moesten bovendien stellen dat Holland en Zeeland niet onder het keizerrijk ressorteerden en dat

het woord van de keizer alleen als verzekering kon worden gegeven.⁵⁸ De staatse onderhandelaars (die nog opdaagden) vroegen op 14 mei 1575 om de *chemin de force* achterwege te laten. Ze vroegen ditmaal expliciet om gewetensvrijheid te overwegen, want een verplichte emigratie voor hervormingsgezinden was voor de Vrije Statenvergadering onmogelijk geworden, zowel vanuit theologisch, moreel, pragmatisch als economisch oogpunt.⁵⁹ Waar de Staten-Generaal in Brussel reeds een serie politieke twistpunten hadden blootgelegd, toonden de Bredase onderhandelingen een reeks religieuze breekpunten.

Een nieuwe koninklijke crisisvergadering, ditmaal vanuit Antwerpen, beraadslaagde op 18 juni 1575 over het antwoord van de opstandelingen. Requesens inviteerde allen die hem voordien over de vredesonderhandelingen hadden geadviseerd, samen met Champagney, broer van Granvelle en Franciscus Sonnius, bisschop van Antwerpen.⁶⁰ Dit plenum adviseerde Requesens om eerst en vooral de katholieke eredienst te herstellen in Holland en Zeeland; eventueel konden die gebieden daarvoor zelfs tijdelijk onder gezag van de keizer of de oude landvoogd Emmanuel-Filibert van Savoie worden gesteld. Ze meenden immers dat de opstandige gebieden niet door geweld konden worden overwonnen.⁶¹ De eis voor de bijeenroeping van de Staten-Generaal vonden ze minder gevaarlijk, omdat de *loyale* Staten-Generaal het jaar voordien immers hadden beloofd dat ze katholiek waren en in de katholieke godsdienst wilden sterven. De Grootcommandeur vroeg zich toen vertwijfeld af waar de *goeden* waren, want ook deze 'raad van wijzen' ging akkoord met een wapenstilstand, de afbraak van de Antwerpse citadel, het vertrek van de Spaanse soldaten en een Staten-Generaal.⁶² Alleen de door Requesens benoemde Jerónimo de Roda bleef zich verzetten tegen vredesonderhandelingen.⁶³ Op 13 en 14 juli kwamen de onderhandelaars nogmaals bijeen in Breda, ditmaal zonder Schwarzburg, maar de beraadslagingen mislukten in augustus.⁶⁴ Requesens had het officiële einde van de onderhandelingen niet afgewacht om de veldtocht voort te zetten, net zo min als dat aan opstandige zijde was gebeurd. In juni 1575 had één van de koninklijke legeraanvoerders Buren ingenomen. Na een langer beleg werd Oudewater op 8 augustus grotendeels in de as gelegd.⁶⁵

Al die tijd had Requesens geen antwoord van de koning gekregen over wat hij kon en mocht toestaan in de gesprekken met de opstandelingen. Toch had de koning aan de *junta de Flandes* om een nieuw advies over mogelijke *remèdes* gevraagd.⁶⁶ Vervolgens keurde de *Consejo de Estado* op 5 en 6 augustus 1575 goed dat de koning het oude bestuur zou herstellen, gratie zou verlenen aan wie zich met de katholieke kerk wilde verzoenen, *mercedes* voor de loyalen zou uitreiken en eventueel een aantal troepen zou terugtrekken. Zonodig konden gezanten uit de Nederlanden komen bemiddelen aan het koninklijke hof. De toestemming voor deze *remèdes* uit de *voie de douceur* leken gemakkelijker verteerbaar door de reeds gestarte onderhandelingen in Breda en de financiële nood van de kroon.⁶⁷ Naast deze toegevingen zag de koning zich op 1 september 1575 vooral verplicht de Spaanse monarchie bankroet te verklaren, waarbij hij erkende dat hij Requesens wel totaal wanhopig moest maken. De landvoogd riep daarop een vergadering bijeen om toch nog het nodige geld te vinden, maar hij kreeg weinig steun.⁶⁸

Havré's vredesmissie

De Antwerpse crisisvergadering van juni 1575 concludeerde vooral dat iemand naar Spanje moest vertrekken om de koning over de verregaande Bredase onderhandelingen in te lichten. De Madrileense *junta* verklaarde zich vervolgens in augustus akkoord met de komst van gezanten uit de Nederlanden. Daarmee werd negen jaar na de missie van Bergen en Montigny opnieuw in klassieke termen van adellijke bemiddeling tussen Brussel en Madrid gedacht.⁶⁹ Wanneer daarnaar gevraagd, weigerde Aarschot een ambassade naar het hof 'omdat de missie van Bergen en Montigny evenmin iets had opgeleverd'.⁷⁰ Aarschot vertikte het overigens ook om de Grootcommandeur met Zijne Excellentie aan te spreken.⁷¹ De hertog desavoueerde de landvoogd openlijk en hamerde daarbij op het vertrek van de vreemde troepen als oplossing voor de problemen in de Nederlanden.⁷² Meer dan Alva wilde Requesens de inheemse adel wel behouden voor de Spaanse kroon en probeerde hij die zoveel mogelijk te sussen. Toch gaf de landvoogd toe dat hij Aarschot eigenlijk het liefst wilde arresteren, maar dat hij dat achterwege liet om het volk niet op stang te jagen.⁷³

Tijdens de Bredase vredehandel meende Aarschots halfbroer Karel-Filips echter wel dat 'de tijd gekomen was' om naar het koninklijke hof te vertrekken. Hij had immers 'al vele jaren gezegd dat hij de handen van de koning wilde kussen omdat hij moest leven en sterven in diens dienst'.⁷⁴ Als kolonel had hij onder Requesens de leiding gekregen over twintig vendels Waalse infanterie en de ordonnantiebende van wijlen Noircarmes.⁷⁵ De landvoogd gaf hem een eigenhandig geschreven aanbevelingsbrief mee, waarin hij de daden van het geslacht Croÿ roemde en stelde dat Karel-Filips zich 'een goede zoon van dergelijke voorouders betoonde' en dat hij een adellijke titel verdiende.⁷⁶ In de geheime correspondentie stelde Requesens evenwel dat de edelman vertrok om het pas afgesloten huwelijk van diens *cousine germaine* met de Franse koning Hendrik III te verzilveren aan het Spaanse hof.⁷⁷ Op 19 augustus 1575 kon Karel-Filips tijdens de verwelkomingsaudiëntie zijn aanbevelingsbrief afgeven, samen met een reeks stukken voor persoonlijke gunsten.⁷⁸ In september vergaderde de *junta de Flandes* over diens eisen. De leden van deze raad schenen te wantrouwen dat hij 'enkel' kwam om de handen van de koning te kussen, maar besloten toch dat de koning hem tot markies van Havré en tot *gentilhombre de la cámara* mocht verheffen.⁷⁹

De aanwezigheid van Havré aan het hof werd vervolgens aangegrepen om hem met een vredesmissie naar de Nederlanden te belasten. Ook dat was één van de voorstellen die werd besproken in de *junta de Flandes* naar aanleiding van de Staten-Generaal. Hopperus had een dergelijke zending gesuggereerd om de 'vredeswil' van de koning in de Nederlanden te verspreiden. In dat scenario moest de vredesgezant bij aankomst vragen dat Requesens de Raad van State samenriep, waar hij de koninklijke brieven voor de 'ware algemene pacificatie' moest voorlezen.⁸⁰ Havré bood zichzelf ook uitdrukkelijk aan voor een dergelijke vredesmissie, vanuit de reeds geschetste adellijke *devoir de réconciliation*. Toch blijft het opvallend dat de koning voortaan instemde om edellieden uit de Nederlanden in zijn verzoeningspleidooi in te schakelen, zeker waar hij voordien de adellijke vredehandel had afgestraft. Vanaf oktober 1575 leefde zo de idee dat Havré en ook Hopperus gezamenlijk met verzoeningsbeloftes in de Nederlanden zouden aankomen. In januari 1576 beklagde Granvelle zich dat het uitstel van deze missie opnieuw de haat tegenover de Spanjaarden deed aanwakkeren.⁸¹

De onverwachte dood van landvoogd Requesens op 5 maart 1576 veranderde dit plan. Filips II vond dat niet langer Havré en Hopperus de *verdaderos remedios* in de Nederlanden moesten aankondigen. Dat moest voortaan gebeuren door de nieuw aan te stellen gouverneur-generaal, die met het herstel van de privileges, een ruim pardon en de inperking van het leger welwillendheid voor zijn landvoogdij moest opwekken.⁸² Op 10 april meldde Filips II aan Hopperus dat hij aan het hof moest blijven voor de redactie van de instructies van de nieuwe gouverneur. Hij vleide de zegelbewaarder door te stellen dat de nieuwe landvoogd daardoor vlugger zou kunnen vertrekken met de *verdaderos remedios*. Hopperus mocht Havré nog niet inlichten dat die alleen zou vertrekken en veel minder remedies dan voorzien zou kunnen meenemen.⁸³ Daarna probeerde men Havré te sussen. De markies protesteerde dat hij zelf alle *verdaderos remedios* naar de Nederlanden wilde brengen, maar toch zou hij slechts de weg mogen plaveien voor de nieuwe landvoogd.⁸⁴

Uiteindelijk werd beslist om Don Juan de Austria als landvoogd van 'koninklijken bloede' als opvolger van Requesens aan te stellen.⁸⁵ Hopperus had dit scenario aanbevolen omdat Don Juan 'zoon van de keizer was, broer van de koning, conform "al humor" van het land, op de hoogte

Anoniem, *Portret van de markies van Havré*, niet gedateerd.

© KU Leuven, Arenbergverzameling, inv. So70 – Foto Bruno Vandermeulen.

van de taal en gevreesd en gerespecteerd door de omliggende prinsen'.⁸⁶ Don Juans instructiebrief beklemtoonde hoe sterk de koning met deze benoeming zijn erflanden wenste te zien *en la mesme forme et maniere comme au temps de feu de tres heureuse memoire l'Empereur Charles*.⁸⁷ Op 3 mei 1576 kreeg Don Juan het bevel om meteen naar de Nederlanden te vertrekken, maar de overwinnaar van Lepanto antwoordde dat hij de taak niet zou aanvaarden zonder een voorafgaande audiëntie bij Filips II in Spanje. Daardoor werd de intrede van de nieuwe landvoogd met meer dan een half jaar vertraagd, net zoals dat ook bij Medinaceli het geval was geweest.⁸⁸

In de Nederlanden moest de Raad van State intussen de landvoogdij *ad interim* waarnemen. Op zijn sterfbed had Requesens nochtans als opvolgers Berlaymont en Mansfelt* aangesteld, meer dan waarschijnlijk om Aarschot in de Raad van State te neutraliseren.⁸⁹ Toch kreeg Aarschot de mederaadsleden zo ver om dat niet-ondertekende document nietig te verklaren om vervolgens als Raad van State de interim-landvoogdij waar te nemen.⁹⁰ De koning vaardigde uiteindelijk op 3 april een instructiebrief voor de volledige Raad van State uit.⁹¹ Daardoor gaf de koning de staatsraad tijdelijk de politieke macht waarop Oranje, Egmont en Horn destijds vergeefs hadden gehoopt. Opnieuw leek de koning meer vertrouwen te stellen in de lokale elites van de Zeventien Provinciën. Deze Raad van State nam opmerkelijke beslissingen tijdens de steeds aangroeiende onrust na de dood van Requesens. Zo schafte de staatsraad als interim-gouverneur de Tiende Penning en de Raad van Beroerten provisorisch af. Na nieuwe ongeregeldeheden met soldaten en anti-Spaanse opstandjes in Zeeland en Brabant besloot de Raad muitende soldaten tot 'vijanden van de staat' uit te roepen. Daarnaast voelden de raadsleden zich genoodzaakt toe te staan dat steden en standen eigen milities mochten rekruteren voor hun verdediging tegen deze muiters. Daardoor vond ook in de loyaal gebleven provincies vanaf de zomer van 1576 een snelle bewapening plaats.⁹²

Toen Havré eind juli in de Nederlanden aankwam, bracht hij dus het nieuws dat Don Juan als nieuwe landvoogd de *verdaderos remedios* zou aankondigen en daardoor het bestuur zou herstellen zoals onder Karel V.⁹³ Daarop schreef Aarschot ook nog eens aan Filips II dat het noodzakelijker dan ooit was om de *verdaderos y generales remedios* meteen te zenden en uit te voeren.⁹⁴ Vrijwel onmiddellijk na de aankomst van Havré eind juli 1576 besliste de staatsraad al een nieuwe gezant naar de koning te zenden.⁹⁵ Ditmaal moest Ressegem erop hameren dat de *verdaderos remedios* niet langer konden worden uitgesteld in tijden van pest, slechte oogst en voedselschaarste. De koning moest daarom vooral zijn goedkeuring hechten aan de remonstranties van de Staten-Generaal van juni 1574. Iedereen wilde vrede na deze burgeroorlog die al bijna tien jaar duurde. Door de muitende Spanjaarden was er volgens de Raad van State geen andere oplossing dan het definitieve vertrek van de koninklijke troepen.⁹⁶ Intussen begon Havré reeds de Raad van State bij te wonen, terwijl hij pas veel later officiële benoemingsbrieven als raadslid kreeg.

Op 4 september 1576, kort na Ressegems vertrek, werd de Raad van State gevangen gezet. Waarschijnlijk was dat geregeld door leden van de Brusselse magistraat, met medeweten van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland.⁹⁷ Aarschot was die dag 'toevallig' ziek, maar werd onder huisarrest geplaatst. Havré werd wel gevangengenomen. Daags nadien kregen beide broers Croÿ opnieuw alle bewegingsvrijheid, terwijl de andere raadsliden gevangen bleven. Ondertus-

sen nodigden de Staten van Brabant alle statenvergaderingen uit voor gemeenschappelijk overleg over vragen van oorlog en vrede. Havré en Aarschot schreven aan de koning dat de Staten-Generaal op die manier zelf de *remedios* in handen wilden nemen, met de medewerking van de troepen die ze hadden gerekruteerd.⁹⁸ Na de vrijlating van enkele andere leden van de staatsraad, vroeg Aarschot hen op 17 september om zich achter een algemene statenvergadering te scharen. Drie dagen later zou de Raad van State als gouverneur-generaal officieel de Staten-Generaal laten bijeenroepen, zoals Requesens dat twee jaar voordien had gedaan om de onrust weg te nemen. Ditmaal gebeurde de convocatie zonder koninklijke dekking. Zo kwamen vanaf 22 september de eerste statendelegaties bijeen. Als basis van de onderhandelingen dienden zowel de remonstranties van de Brusselse Staten-Generaal uit 1574 als de Bredase onderhandelingsteksten uit 1575.⁹⁹

Na het nieuws van de arrestatie van de Raad van State en de op handen zijnde bijeenroeping van de Staten-Generaal had de koning in Madrid midden september 1576 de *junta de Flandes* andermaal laten bijeenkomen. Waar Egmont en Montigny destijds uit de beraadslagingen waren gehouden, mocht de inmiddels aangekomen Ressegem wel deelnemen aan deze besprekingen. Dat was opnieuw een teken dat de koning meer vertrouwen stelde in de verzoeningspogingen van de adel in de Zeventien Provinciën. Uiteindelijk werd beslist dat Don Juan meteen naar de Nederlanden moest vertrekken, want zijn tijdige aankomst was de ‘halve remedie’. Binnen acht dagen na zijn afreis moest Ressegem volgen met de papieren autorisaties om de *verdaderos remedios* uit te voeren, aangezien nog niet alle aktes waren opgemaakt en ondertekend. Zo werd nog geen twee maanden na de missie van Havré opnieuw een edelman uit de Nederlanden ingeschakeld in het verzoeningspleidooi van koning en landvoogd.¹⁰⁰

Vrede van Aarschot

Door de naderende komst van Don Juan bevond de hertog van Aarschot zich in een moeilijke positie. De reeds opgedaagde statendelegaties stelden hem op 25 september 1576 aan als opperbevelhebber van de door hen gelichte troepen. Ook probeerde de hertog vanuit Brussel om een nieuwe muiterij van het koninklijke garnizoen in Antwerpen te verhinderen. Daartoe zond hij onder meer Havré naar de havenstad om te onderhandelen met de Spaanse soldaten, en desnoods met hulptroepen tussenbeide te komen. Desalniettemin brak in Antwerpen op 4 november 1576 ‘de Spaanse furie’ uit, die het anti-Spaanse sentiment in de Nederlanden nog verder versterkte.¹⁰¹ Machteloos moest Aarschot toezien hoe de Brusselse magistraat vervolgens troepen van Oranje ontbood. Toch had de hertog kunnen vermijden dat de prins meteen naar Brabant afreisde en daar eventueel als *ruwaert* werd uitgeroepen.¹⁰² Zijn bemiddelingen werden niet meteen in dank afgenomen door de Spanjaarden in het bestuur van de Nederlanden. Volgens de Spaanse secretaris van de Raad van State bleven Aarschot en Havré ‘veel schade berokkenen aan de koninklijke zaak’. De man beschouwde deze edellieden in de Nederlanden als *los fundamentos de todo este mal* (de oorzaak van al dit kwaad), hoewel de koning nog voordien de markies van Havré met een vredesmissie had belast.¹⁰³

Tussen de miterijen en het escalerend geweld sloten de Staten-Generaal in Gent op 8 november een *Tractaat van Peyse*, dat evenwel vlug als Pacificatie van Gent bekend zou worden. Daarin was vervat dat de Staten-Generaal de Bredase vredeshandel wilden continueren, waar men reeds had gezocht naar *eene vaste vrede ende pacificatie*. De ‘Spanjaarden’ daarentegen waren steeds drierster te werk gegaan, waarop de *Staeten van herwaertsovere* zich verplicht hadden gezien de wapens op te nemen ter verdediging van het volk. Ze eisten daarom gezamenlijk het vertrek van de ‘vreemde troepen’. Dat was de minimumeis waar eensgezindheid over bestond. Bovendien hadden de Staten besloten iedereen amnestie te verlenen voor de eventuele misstappen, zonder daar een voorafgaandelijke katholieke reconciliatie aan vast te koppelen. Iedereen werd in zijn goederen, ambten en privileges hersteld. De ketterplakkaten werden opgeschort tot een nieuwe algemene statenvergadering hierover beslissingen zou treffen. Die Staten-Generaal zou dan ook beslissen over *’t faict der religie* in Holland, Zeeland, Zaltbommel en de andere geallieerde steden. Voorlopig zou de toestand daar *status quo* moeten blijven. De Staten beloofden elkaar voor de uitvoering van dit verdrag bijstand te bieden. Daardoor kregen de Staten-Generaal een soort permanente opdracht voor medebestuur, die ze meteen opnamen.¹⁰⁴ Voor Oranje was het verdrag een overwinning over de gehele lijn, aangezien hij zijn taken en functies in Holland en Zeeland mocht behouden, en dus straffeloos werd erkend in zijn aanspraken. Waar de koning hem steeds uit alle onderhandelingen had geweerd, werd hij nu gesterkt door het pacificatieverdrag. Toch zouden ook andere edellieden, inclusief Aarschot en Havré, de verdragstekst aangrijpen om met de koning over het vertrek van de vreemde troepen en het herstel van de privileges te onderhandelen. Deze Pacificatie van Gent werd volgens Koenigsberger een ‘soort mantra’ of een ‘soort grondwet’, waarbij iedere tegenstander als onrechtmatige overtreder werd beschouwd.¹⁰⁵

Toch bleef onzeker of de vijf dagen eerder aangekomen Don Juan dit verdrag zou aanvaarden, omdat het verregaande rechten aan de Staten-Generaal, Oranje en de protestanten toekende. Op zijn heenreis had Don Juan alvast aan Aarschot gevraagd om hem in Thionville te komen begroeten, om zich zo van de steun van de adel te verzekeren. De hertog bleef gewoonweg in Brussel.¹⁰⁶ Niet alleen de nieuwe landvoogd, maar ook de koning nam hem deze afwachtende houding bijzonder kwalijk. Filips II had na de missie van Havré gemeend om van het geslacht Croÿ steun te krijgen. In de marge krabbelde de koning dat hij voortaan geen brieven meer naar de hertog zou sturen.¹⁰⁷ Na zijn aankomst weigerde Don Juan dan ook het aanbod van de Staten-Generaal om naar Namen af te reizen ‘waar de adel hem zou begroeten’. Ook andere contacten met de Staten-Generaal verliepen moeizaam.¹⁰⁸

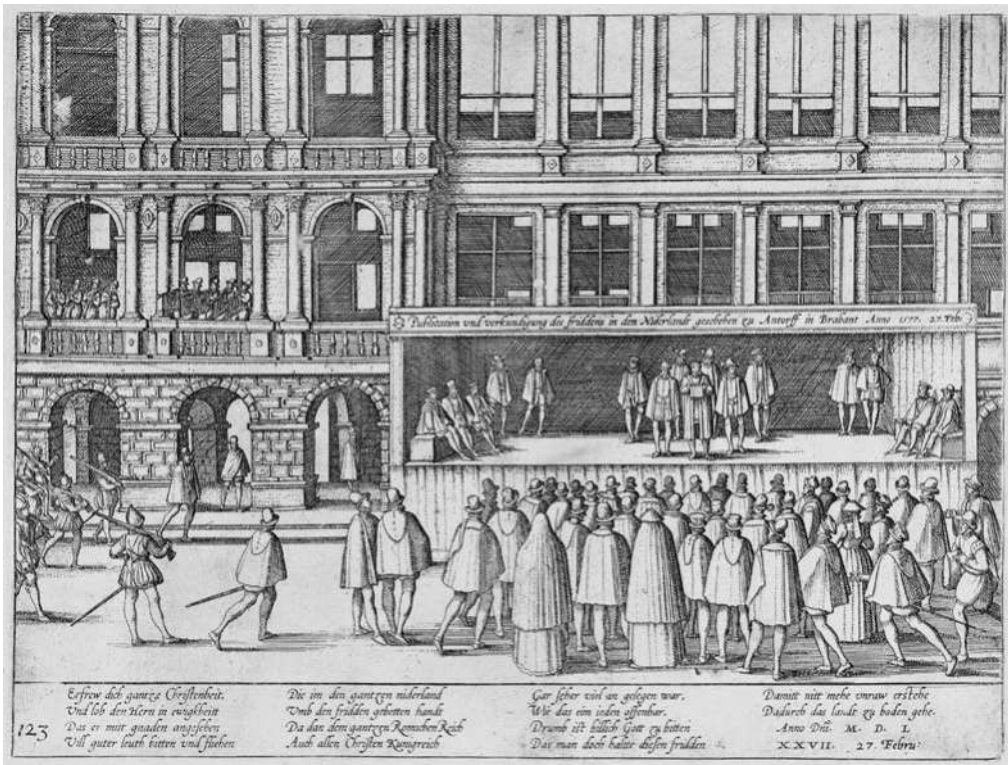
Twee weken later dan gepland, op 21 november 1576, kwam Ressegem met *les vrays remèdes* aan.¹⁰⁹ In feite erkende Filips II zelf in de desbetreffende aktes dat het grootste deel van de *vrays remèdes* al was uitgevoerd door de Raad van State, zoals de afschaffing van de Raad van Beroerten en van de Tiende Penning. Daarbij kreeg Don Juan vooral een nog ruimere volmacht om een generaal pardon te verlenen. In deze *acte pacificatoire* stond bovendien dat de landvoogd de collaterale raden en de ordonnantiebindes zou herstellen, en de inbreuken op lokale privileges zou terugschroeven. Daarmee gaf de koning ten slotte een indirecte goedkeuring aan de algemene

remonstranties van de Staten-Generaal in 1574.¹¹⁰ Don Juan moest dan met de Raad van State de meest geschikte vorm kiezen en eventueel maar een deel laten afkondigen ‘want soms kon men beter ter plaatse beslissen’. De landvoogd stuurde Ressegem meteen naar de Staten-Generaal, aangezien die de ‘remedies’ van de koning had meegebracht.¹¹¹ De landvoogd verwachtte dat de edelman aan de Staten-Generaal kon verduidelijken hoezeer de koning zijn Nederlandse vazallen liefhad.¹¹²

Hoewel Don Juan hoopte door Ressegems aankomst niet meteen over de Pacificatie van Gent te moeten onderhandelen, kwam hij daarin bedrogen uit. Op 8 december 1576 leidde juist Havré een vierkoppige delegatie namens de Staten-Generaal naar de landvoogd in Luxemburg. Deze staatse afvaardiging onder adellijke leiding wilde bij Don Juan over de ratificatie van de Gentse Pacificatie onderhandelen, niet over de aangekomen en voor hen inmiddels te beschieden *vraays remèdes*. Daarbij stond het vertrek van de Spaanse troepen bovenaan op de agenda. Beide partijen werden het in eerste instantie eens over een wapenstilstand tot het einde van het jaar en een mogelijk ontslag van koninklijke troepen in de toekomst. Daarmee was het heikele punt van de ratificatie van de Pacificatie van Gent nog niet van de baan. Voor Don Juan was het een aanslag op de koninklijke soevereiniteit om goedkeuring te verlenen aan een vredesverdrag waarin ‘kettters en rebellen’ waren begrepen. Op 17 december verklaarden de bisschoppen en enkele vooraanstaande prelaten echter dat de Pacificatie de katholieke religie niet schaadde.¹¹³ Drie dagen later werden ze daarin gevolgd door de Raad van State.¹¹⁴ Op kerstdag keurden ook de Leuvense theologen de tekst goed.¹¹⁵ Met het oog op de aflopende wapenstilstand zou ook een eerste Unie van Brussel van 9 januari 1577 het belang van de Pacificatie van Gent onderstrepen.¹¹⁶ Het wantrouwen tussen de nieuwe landvoogd en de staatse onderhandelaars bleef daardoor bijzonder groot.

Het is nauwelijks bekend dat keizerlijke diplomaten een uitweg uit de impasse boden. Op 18 december had de prins-bisschop van Luik, Gerard van Groesbeek, gemeld dat de pas verkozen keizer Rudolf II gezanten had afgevaardigd om te bemiddelen tussen de Staten-Generaal en Don Juan.¹¹⁷ Namens de keizer kwamen baron (*freiherr*) Filips van Wynenberg, doctor Andreas Gaill¹¹⁸, de landdrossaard van Gulik Werner van Gymnich en raadsheer Johan Lauermann in Luik aan. Aarschot kwam dit keer wel opdagen ‘namens de Raad van State’.¹¹⁹ De Staten-Generaal verklaarden daarop dat zij de hertog zonden om Don Juan officieel te groeten.¹²⁰ Havré stond als gijzelaar garant voor deze nieuwe onderhandelingen. Namens de Staten-Generaal onderhandelden nog Champagney en een trits andere edellieden en raadsheren, onder meer Bucho Aytta, aartsdiaken van Ieper en Matthieu Moullart¹²¹, abt van Sint-Ghislain en elect-bisschop van Atrecht.¹²² Hoewel Don Juan beloofde tot in Hoei in het prinsbisdom te reizen, naderde hij slechts tot in Marche-en-Famenne op koninklijk grondgebied.¹²³ Daarop vroeg Don Juan nog in allerijl aan paus Gregorius XIII om een afgezant voor de onderhandelingen over de godsdienstkwestie.¹²⁴

Uiteindelijk werd de doorbraak geforceerd door de onderhandelingen van Gerard van Groesbeek en de Spaanse jezuïet Pedro Trigoso.¹²⁵ Na de Spaanse furie was Trigoso Antwerpen ontvlucht en

Frans Hogenberg en atelier, *De afkondiging van het Eeuwige Edict in Antwerpen*.

© KU Leuven, Tabularium – Foto Bruno Vandermeulen.

sindsdien had hij zich als biechtvader *ad interim* van Don Juan aangemeld. Samen met Groesbeek bracht hij op 26 januari een *billet* bij Aarschot, waarin stond dat Don Juan de Pacificatie kon aannemen op voorwaarde dat er niets tegen de katholieke religie en de autoriteit van de koning zou worden ondernomen.¹²⁶ Na verder heen en weer gependel tussen het Luikse Hoi en het koninklijke Marche, erkende Don Juan op 12 februari 1577 de Pacificatie van Gent in de vorm van een Eeuwige Edict. Het *ghebodt* op dit *accord* werd op 17 februari in Brussel en in Antwerpen gepubliceerd. Daarbij ging Don Juan 'als ridder van het Gulden Vlies' in deze 'Vrede van Marchen- en-Famenne' akkoord met het vertrek van de Spaanse en Italiaanse troepen uit de Nederlanden, maar eiste hij nog steeds de erkenning van de katholieke religie. De Pacificatie van Gent werd dus 'volgens de katholieke interpretatie' goedgekeurd. De Staten-Generaal zouden op een later tijdstip bijeenkomen en dan over nog hangende zaken beslissen. Tegenover de ambassadeur bij de Heilige Stoel gaf Don Juan toe dat hij het verdrag alleen sloot 'om groter onheil te vermijden'. Hij voegde er in cijferschrift aan toe dat er nog steeds heel veel gevaar voor de katholieke religie bestond.¹²⁷

Don Juans persoonlijke secretaris Juan de Escovedo¹²⁸ en generaal Ottavio Gonzaga kregen vrijgeleides om in Antwerpen over het wegsturen van de koninklijke troepen te onderhandelen.¹²⁹ Na een financiële tegemoetkoming van de Staten-Generaal werd het vertrek van de Spaanse troepen op 8 maart afgekondigd.¹³⁰ Op 20 maart had een deel van het Spaanse garnizoen Antwerpen reeds verlaten.¹³¹ De koning ratificeerde vervolgens het Eeuwig Edict op 7 april 1577, vooral opdat zijn halfbroer zo vlug mogelijk het gouverneurschap op zich kon nemen.¹³² Op 10 mei 1577 maakte Don Juan zijn Blijde Intrede in Brussel. Tijdens het ceremonieel moest hij eerst op de bijbel zweren niet tegen de Pacificatie van Gent en de privileges van de Nederlanden in te gaan. Don Juan bleef evenwel de mogelijke bijeenroeping van de Staten-Generaal uitstellen, maar liet wel toe dat er in de Raad van State alleen inheemse raadsheren zetelden.¹³³ Zo leek de vrede tijdelijk hersteld, de buitenlandse troepen vertrokken en de eer van de adel gerespecteerd.

De Croÿ's slaagden er vervolgens in om hun onderhandelingspositie te verzilveren, ondanks de aanvankelijke argwaan van Don Juan. Tijdens de onderhandelingen dong Aarschot naar een positie als kapitein van de lijfwacht van de landvoogd.¹³⁴ In afwachting daarvan kreeg hij een nieuwe ordonnantiebende. De hertog werd wel meteen ingezet om te onderhandelen met het garnizoen in Antwerpen.¹³⁵ Aarschot kreeg ook het gouverneurschap over Antwerpen, terwijl zijn zoon Karel, prins van Chimay,* er de citadel mocht besturen. Havré wilde in het koninklijk leger kapitein van de cavalerie blijven.¹³⁶ Door deze gunsten aan en bemiddelingen van de Croÿ's suggereerde de Engelse diplomaat Thomas Wilson dat het Eeuwig Edict genoemd werd als 'the Duke of Aarschot's peace, whose soft and feareful nature hath yeilded to all things'. Volgens hem had Aarschot alle ambten verkregen 'to keep out the Prince of Orange from government here'.¹³⁷ Waar de Pacificatie van Gent een overwinning was voor Oranje, werd het Eeuwig Edict een triomf voor Aarschot. Bij zijn ratificatie van het verdrag dankte Filips II de hertog dan ook persoonlijk.¹³⁸ Toch bleef Don Juan nog steeds op zijn hoede voor de invloed van Aarschot en Havré. Daarom suggereerde hij voor Havré een benoeming in een 'Raad voor de Nederlanden' naast de koning – die door de Staten-Generaal in 1574 was gevraagd – aangezien hij 'daar meer van nut zou zijn'.¹³⁹

De Croÿ's zetten zich vervolgens in om Oranje te overtuigen om het Eeuwig Edict aan te nemen; omgekeerd had ook de prins geprobeerd om de beide broers te blijven behagen.¹⁴⁰ Havré schreef 23 maart een brief aan de prins waarin hij hem wilde overtuigen dat het Eeuwig Edict een daad van patriottisme was.¹⁴¹ Oranje had echter aangekondigd dat hij weliswaar de vredesinspanningen prees, maar niet akkoord kon gaan met de voorwaarden van het verdrag. Namens de landvoogd zou Aarschot vervolgens met andere raadslieden in Geertruidenberg overleggen met Oranje en Marnix van Sainte-Aldegonde over hun steun aan het Eeuwig Edict. Oranje herhaalde dat de vrede met Don Juan niet verzekerd was, net zoals hij dat destijds tegenover Noircarnes had betoogd. De terechtstellingen van Egmont en Horn hadden hem daarvan blijvend overtuigd. Bovendien ging hij ook niet akkoord met het herstel van het katholicisme, zoals dat in het Eeuwig Edict was bepaald. Ook de mogelijke terugkeer van zijn zoon Filips-Willem was een onvoldoende voorwaarde zich met de koning te verzoenen.¹⁴² De prins probeerde nog steeds het loyaal gebleven Amsterdam door een 'satisfactie' onder de gehoorzaamheid van de Staten

van Holland te brengen. Utrecht nam de aangeboden satisfactie aan. Uiteindelijk zou Oranje het Eeuwig Edict officieel afwijzen tegenover de gezanten van Don Juan in Geertruidenberg. De landvoogd liet daarna openlijk verkondigen dat Oranje daarmee de Pacificatie van Gent overtrad.¹⁴³ Voor Don Juan was het zeker dat de rebellen uiteindelijk gewetensvrijheid zouden vragen of *una paz tan perniciosa como la de Gante* (een zo schadelijke vrede als die van Gent).¹⁴⁴ In juli 1577 zond Don Juan zijn secretaris Escovedo naar Madrid om verslag uit te brengen over deze mislukte onderhandelingen met Oranje. Door allerlei hofintriges werd de man in Madrid vermoord, waarmee de naijver tussen de halfbroers voor de buitenwereld duidelijk werd.¹⁴⁵

Tijdens zijn landvoogdij vreesde Don Juan van alle kanten moordcomplotten, niet in het minst van Oranje, maar ook van Elizabeth I, de hertog van Anjou en burgers van de steden waarin hij verbleef.¹⁴⁶ Op 24 juli 1577 nam Don Juan daarom onverwacht de citadel van Namen in tijdens een bezoek van de Franse prinses Margaretha van Valois. Zo wilde hij zichzelf veilig stellen. Volgens de verdediging van Martín Antonio del Río¹⁴⁷ was Don Juan hiertoe gekomen omdat de halfbroers Croÿ hem op het gevaar voor zijn leven hadden gewezen. Zo zou Havré hem hebben gewaarschuwd voor een moordcomplot en Aarschot voor een scenario *à la* ‘de Leuvense defenestratie van 1379’.¹⁴⁸ Toch moest zelfs Del Río toegeven dat zoiets nog nooit in de geschiedenis van de Lage Landen was gebeurd.¹⁴⁹ De inname van de citadel was tegelijkertijd een duidelijke oorlogsverklaring. De vergelijking tussen Alva en Don Juan als overtreder van privileges werd in de pamfletten steeds uitdrukkelijker getrokken. Alleen Namen en Luxemburg bleven de landvoogd trouw, maar dan vooral door hun militaire afhankelijkheid van de Naamse citadel. De andere vijftien provincies volgden nu het regime van de Staten-Generaal, die zich als waardig tegenbewind profileerden. Voor Don Juan was het voortaan duidelijk: nu was het beter de Nederlanden te verwoesten, dan ze aan iemand anders over te laten.¹⁵⁰ De ‘geschiedenis’ leerde hem dat *flamencos* hun revolte zouden rekken.¹⁵¹

Aarschot en Havré legden aanvankelijk de eed van trouw af die Don Juan zijn volgelingen in Namen vroeg. Volgens de landvoogd had Aarschot daarop als eerste geantwoord dat hij zijn ‘persoon, familie en goederen in dienst van Filips II stelde en in dienst van Don Juan wilde sterven’.¹⁵² Toen op 30 juli 1577 de Croÿ’s in de *antichambre* van Don Juan hoorden dat het garnizoen van Antwerpen – officieel onder hun bevel – in opstand was gekomen, vluchtten ze echter meteen.¹⁵³ Dit verrassende vertrek van Aarschot, diens zoon en Havré uit Namen was voor Don Juan een streep door de rekening. Het lijstje trouw gebleven edelen was daarmee bijzonder klein geworden: Berlaymont, Arenberg, Le Roeulx en ‘vijf of zes anderen’. Don Juan verdacht Aarschot van afspraken met de Staten en meende dat niemand zich meer voor de koning durfde uit te spreken ‘omdat alle steden, adel en clerici nu Aarschot en Havré volgden’. Volgens legerleider Gonzaga was het eens te meer een teken dat men ‘die mensen’ niet kon vertrouwen.¹⁵⁴

Daarop probeerden Aarschot en Havré een andere verzoeningspoging tussen koning en opstandelingen. Zij stuurden hun creatuur Gauthier van der Gracht naar Wenen om er de keizer over de inname van de citadel van Namen te berichten. In het geheim vroeg deze man reeds op 19 augustus 1577 aan aartshertog Matthias van Oostenrijk, broer van de keizer, om de landvoogdij van de Nederlanden op zich te nemen. Dat was nog steeds een prins ‘van den bloede’ maar hij

moest vooral als pacifistische tegenhanger van de oorlogszuchtige Don Juan optreden.¹⁵⁵ Voor dit plan kregen Aarschot en Havré steun van andere edellieden, zoals Montigny*, Rennenberg, Egmont junior* en Ressegem. Aarschot werd intussen provinciegouverneur van Vlaanderen namens de Staten-Generaal. Op 9 oktober kon hij melden dat Matthias van Oostenrijk op weg was naar de Nederlanden.

De Gentenaars vreesden intussen dat Aarschot hen weer uitsluitend tot de katholieke religie zou verplichten, terwijl ze zelf binnen hun stadswallen een soort 'religievrede' hadden afgekondigd. Frans van Kethulle zette daarom op 28 oktober 1577 Aarschot, Ressegem en de bisschoppen van Ieper en Brugge vast. De officiële verdediging luidde dat men deze hoge heren met het oog op 'vrede en rust' had gevangen gezet. Oranje was op voorhand ingelicht en leek het plan niet af te keuren.¹⁵⁶ De prins bemiddelde wel om Aarschot vrij te krijgen, waardoor die na zijn vrijlating op 10 november volledig aan de wil van de prins was overgeleverd. De overige edellieden en bisschoppen bleven voorlopig gevangen in Gent. Op 8 december 1577 werd Matthias van Oostenrijk vervolgens door de Staten-Generaal erkend als nieuwe landvoogd, onder sterk beperkende voorwaarden en met de erkenning van Oranje als *ruwaerd* van Brabant naast zich.¹⁵⁷

Vanaf de landvoogdij van Requesens delibereerde de koninklijke partij alsmear vaker over verzoenende gebaren. In november 1574 kwam aan het koninklijke hof zelfs een *junta de Flandes* tot stand voor de beoordeling van de 'ware remedies voor de pacificatie van de Nederlanden'.¹⁵⁸ Tot halverwege 1577 werd zo stapsgewijs een ruimer generaal pardon, de afschaffing van de Raad van Beroerten, de intrekking van de Tiende Penning en het herstel van enkele lokale privileges toegestaan. Toch hoopte de koning in het bijzonder door de aanstelling van zijn halfbroer Don Juan goedwillendheid tegenover de Nederlanden te tonen. Door deze verzoenende gebaren probeerden Filips II en zijn raadgevers evenwel onderhandelingen met de opstandelingen op de lange baan te schuiven, maar daarin faalden ze. Vanaf 1575 zorgde de keizerlijke interventie voor het opstarten van formele gesprekken tussen de landvoogd en de opstandelingen. In 1577 boden keizerlijke onderhandelaars zelfs een diplomatieke uitweg, maar na een kortstondige toenadering werd het Eeuwig Edict door Oranje, Holland, Zeeland en uiteindelijk ook door Don Juan afgewezen. Door de inname van Namen in juli 1577, ondermijnde de landvoogd het pacificerende moment van zijn 'semi-vorstelijke' aanwezigheid.

In deze cruciale periode voerden de halfbroers Croy's een bijzonder eigengereide en wisselvallige verzoeningspolitiek, niet alleen tot grote consternatie van de koninklijke partij, maar ook van hun aloude rivaal Oranje. Zo kreeg Havré bij zijn terugkeer vanuit het Spaanse hof een beperkte vredesmissie van de koning. Kort daarop onderhandelden Aarschot en Havré met de Staten-Generaal voor de Pacificatie van Gent. Nadien bemiddelden ze tussen de Staten-Generaal en de nieuwe landvoogd Don Juan om dit verdrag te laten ratificeren door de koning. De broers wisten evenwel Oranje niet te overtuigen van de gepastheid van het Eeuwig Edict. Enkele dagen na de inname van de citadel van Namen besloten de Croy's de koningsgezinde partij te

verlaten. Door het aanbieden van de landvoogdij aan aartshertog Matthias van Oostenrijk probeerden ze alsnog een verzoening te bewerkstelligen tussen de koning en de opstandelingen, maar dan onder keizerlijke patronage. Nadien werd de Croÿ's de pas afgesneden doordat Oranje de toegang tot de nieuwe staatse landvoogd monopoliseerde. Zo vormde de vredehandel tussen 1574 en 1577 een nieuwe fase in de oude factiestrijd tussen de Croÿ's en de Nassaus.

HOOFDSTUK V

Interne en internationale vredehandel

SELLES, SCHWARZENBERG OF LA MOTTE? (1577-1578)

De hernieuwde vijandelijkheden in de zomer van 1577 betekenden niet meteen het einde van onderhandelingen tussen de koninklijke en de staatse partij, zoals de literatuur doorgaans suggereert. Integendeel, de aanwezigheid van Matthias van Oostenrijk als landvoogd voor de Staten-Generaal zorgde ervoor dat diplomatie een steeds grotere plaats in de beslechting van het conflict innam. De keizer Rudolf II, de Engelse koningin Elizabeth I en de broer van de Franse koning François van Valois, hertog van Alençon (en later van Anjou) boden de opstandige Staten-Generaal immers niet alleen materiële en militaire steun, maar ze zorgden ook voor diplomatieke tussenkomsten bij Filips II en Don Juan. Door de toegevingen in de voorafgaande jaren stelde de koning zich intussen inschikkelijker op, ook al steunde hij het militaire offensief van zijn halfbroer. Daarom moesten de koninklijke raadsheren strategisch kiezen tussen een open oorlog, een internationaal onderhandelde *pacification générale* of een interne *réconciliation particulière* met hen die bereid waren om zich opnieuw onder koninklijk gezag te stellen mits tegemoetkomingen.¹

Zo werd dit strategisch dilemma ook een queeste naar de meest aangewezen vrede-makers: moesten vredesonderhandelingen door interne of internationale gezanten gebeuren? Zelf zond de koning de Artesische edelman Jan van Sainte-Aldegonde (of van Noircarmes), baron van Selles* met een vredesmissie naar de Nederlanden. Selles was de jongere broer van Noircarmes, die in het derde hoofdstuk naar voren kwam als adellijk vrede-maker. Voordien was Selles luitenant-kapitein van de *guarda flamenca* aan het Spaanse hof, maar voortaan moest hij in de Nederlanden de vredeswil van de koning bij de opstandige Staten-Generaal overbrengen. Dat was een opmerkelijke evolutie want tevoren had de koning zich verzet tegen onderhandelingen met 'rebellens'. Namens de keizer moest graaf Otto-Heinrich von Schwarzenberg onderhandelen bij Don Juan. Toch verhinderde de aanwezigheid van deze koninklijke en keizerlijke gezanten niet dat loyaal gebleven edellieden opstandige standgenoten polsten. In het voorjaar van 1578 leidde dat tot de verzoening van Valentin de Pardieu, heer van La Motte. Op zijn beurt probeer-

de La Motte daarna standgenoten en steden over te halen om tot de koninklijke partij terug te keren. Zo onderhandelden voor het eerst koninklijke, keizerlijke en adellijke gezanten simultaan.

Selles

De inname van de citadel in Namen deed Filips II de gepaste strategie tegenover de Nederlanden herevalueren: bestond die voordien uit gelijktijdig slaan en zalven, dan bestond die voortaan uit gelijktijdig mobiliseren en onderhandelen. Ondanks het feit dat de koning aanvankelijk niet akkoord ging met de eigengereide beslissingen van Don Juan, adviseerde de *junta de Flandes* hem toch met de offensieve politiek door te gaan. (Ten laatste) op 9 september 1577 stemde de koning in met een open strijd en militaire mobilisering. Zoals Geoffrey Parker aantoonde, prevaleerde net als in 1566 het argument dat het verlies van de Nederlanden tot opstanden in andere delen van de Spaans-Habsburgse monarchie kon leiden. Volgens deze reeds genoemde premisse uit de koninklijke *grand strategy* was een militaire mobilisatie nodig om ergere rampen te voorkomen. Bovendien moesten de eer en het prestige van de koning worden gevrijwaard. In ieder geval kon de koning door een stilzwijgend staakt-het-vuren met de Sultan de Spaanse en Italiaanse troepen vrijmaken. Op 11 september werden alle betrokken partijen ingelicht over de goedkeuring van het hernieuwde offensief.²

Hoewel de koning middelen vrijmaakte voor de oorlog, bleef hij hameren op de noodzaak om de reeds opgestarte onderhandelingen voort te zetten. Niet alleen voor het offensief, zoals Parker dat toonde, maar ook voor de onderhandelingsweg gebruikte hij daarbij het argument 'om zo ergere rampen te vermijden'. Filips II was in feite bijzonder chagrijnig over het optreden van zijn halfbroer, al wilde of kon hij hem niet openlijk desavoueren.³ Daarom stelde hij voor om Margaretha van Parma en Granvelle naar de Nederlanden te zenden als bemiddelaars.⁴ Volgens de koning was Margaretha er nog steeds bijzonder geliefd, terwijl Granvelle steun zou krijgen van de *malcontente* Aarschot en Champagney.⁵ Op die manier wilde de koning een interne oplossing voor het conflict in de Nederlanden bereiken, hetgeen Don Juan door zijn strijdlust had gedwarsboord. Toch was het de eerste keer dat Filips II zich openlijk voor een onderhandelde oplossing betuigde. Granvelle vond dit bemiddelingsvoorstel merkwaardig gezien de grote haat tegenover zijn persoon, zeker bij zijn 'aartsrivaal' Oranje.⁶ Margaretha daarentegen aanvaardde de mogelijke vredesmissie wel, 'gelijk welk gevaar dit voor haar inhield'.⁷ Ze bracht meteen de broers Croÿ en Lalaing op de hoogte van haar verzoenende opdracht. De voormalige landvoogdes wilde zich reeds zo van de steun van deze adellijke families vergewissen. Toch hadden de Croÿ's zich reeds op dat moment tot de Oostenrijkse tak van de Habsburgse dynastie, en in het bijzonder tot Matthias van Oostenrijk gewend.⁸

Don Juan weigerde deze vredesmissie van Margaretha. Hij stelde dat Filips II zelf naar de Nederlanden moest afreizen, want 'hun beider vader' bewees destijds in Gent dat de aanwezigheid van een vorst een opstand kon bedaren. Bovendien probeerde de landvoogd zijn halfbroer ervan te overtuigen dat hij altijd de 'letter' van de koninklijke brieven probeerde te volgen, maar dat hij niet begreep wie die dubbele strategie van geweld en genade had aanbevolen.⁹ Na de

inname van Namen had Don Juan contacten laten onderhouden met gezanten uit de Staten-Generaal. Daartoe pendelde thesaurier-generaal Gaspar Schetz tussen Namen en Brussel.¹⁰ Desalniettemin werd Oranje in Brussel onthaald en die wees verdere gesprekken af. Op 7 december 1577 werd Don Juan bovendien namens de Staten-Generaal uit zijn functie als landvoogd gezet en een dag later werd Matthias als hun nieuwe gouverneur gehuldigd.¹¹ Op 10 december 1577 ontstond in Brussel ook nog een 'Tweede Unie' om de Pacificatie van Gent te blijven verdedigen.¹² Daarop trok Don Juan vanuit Namen naar Luxemburg, waar hij de inmiddels terugkerende troepen reorganiseerde. Hij kreeg daarbij hulp van zijn jeugdvriend Alexander Farnese, zoon van Margaretha van Parma.¹³ Voordien hadden beide mannen in Lepanto de Habsburgse zaak samen verdedigd.¹⁴ Don Juan was er inmiddels van overtuigd dat de confrontatie met de opstandelingen alleen op het slagveld kon plaatsvinden, niet aan de onderhandelingstafel. Hij verzette zich daarom steeds sterker tegen een mogelijke vredesmissie van Margaretha, zelfs al was dat zijn halfzus en de moeder van Farnese. Eind december 1577 besloot de koning daarom het plan voorlopig op te schorten.¹⁵

Door het veto van Don Juan is het des te opmerkelijker dat Filips II toch besliste om zijn luitenant-kapitein van de schutters, Jan van Noircarmes, baron van Selles, als vredesgezant naar de Nederlanden te zenden. De koning schreef eigenhandig dat hij geloofde dat 'er veel zou verbeteren met de aankomst van Selles'.¹⁶ In zijn instructiebrieven werd de Artesische edelman voorgesteld als de ideale verbindingspersoon tussen de Nederlanden en het Spaanse hof.¹⁷ In vergelijking met de eerdere missies van Havré en Ressegem viel op dat de koning spontaan een edelman uit de Nederlanden met een dergelijke onderhandelingsopdracht belastte. Repetto Álvarez benadrukte daarbij dat Selles' gezantschap voortkwam uit de idee om Margaretha en Granvelle als bemiddelaars te zenden.¹⁸ Toch wilde Selles – in het bijzonder na de dood van zijn broer – al langer een nieuwe reis naar de Nederlanden ondernemen, waarschijnlijk om familiezaken te regelen. Misschien had hij zelf op een dergelijk gezantschap aangestuurd. In ieder geval reisde Selles eind 1577 via Parijs naar de Nederlanden af, belast met een vredesmissie.¹⁹

De keuze voor Selles mag nog meer verbazen, aangezien de *gentilhombre de la boca* in 1568 de kritiek van Noircarmes op Alva aan de koning had gemeld.²⁰ Op verzoek van staatssecretaris Antonio Pérez, stelde Selles eind oktober 1577 ook zijn persoonlijke visie op de *remedios* op papier. Volgens Selles maakten de Franse burgeroorlogen duidelijk dat oorlog – en zeker deze tegen de eigen onderdanen – af te raden viel. De koning mocht zijn territorium immers niet willen 'veroveren', want dan riskeerde hij de steun van zijn onderdanen te verliezen. Daarom steunde hij de eis om de 'vreemde troepen' te laten vertrekken: ook in de *Vida* van Cisneros las men hoe deze kardinaal aan Karel V had aangeraden om de vreemde troepen te laten vertrekken, als hij de Castiliaanse-Aragonese landen wilde behouden. Volgens Selles moest Don Juan nauwgezet Cisneros' wijze raad opvolgen, want 'de voorgangers kenden al het antwoord'. In feite steunde de baron hiermee een belangrijke eis van de Pacificatie van Gent, maar toch had hij geen expliciet 'Nederlands' standpunt. Naar een idee van een niet nader genoemd persoon, meende de luitenant dat de Spaanse statenvergaderingen (*Cortes*) het best als bemiddelaars konden optreden, aangezien die de dure oorlog in de Zeventien Provinciën wilden beëindigen. Selles waarschuwde de

koning dat geen enkele remedie een onmiddellijke oplossing kon brengen: *el camino de paz* zou slechts over twee of drie jaar vruchten afwerpen. Bovendien moest de koning zich van de steun van de adel in de Nederlanden verzekeren, net zoals zijn broer destijds had opgemerkt.²¹ Selles koesterde een vrij persoonlijke opvatting over de pacificatie van de Nederlandse Opstand, maar hij slaagde er vooral in om de mogelijke remedies te hertalen naar een Spaanse context.

Volgens de officiële instructiebrieven moest Selles verklaren dat Filips II vrede wenste, zelfs tijdens de hernieuwde oorlogsmanoeuvres. De koning had alleen een leger gestuurd om de *gherustheyt ende tranquilliteyt* te verzekeren en op langere termijn de onderhandelingen opnieuw op te starten.²² Zoals beschreven was dat ook de redenering bij het heropstarten van de oorlog in september 1577, maar de argumentatie klonk dubbelzinnig. Heel concreet kon Selles gratie en zelfs *oubli du passé* (amnestie) beloven aan wie zich met de koning wilde verzoenen. Daarbij moest Selles het onderhandelingsdiscours stroomlijnen met de eerder toegestane verzoenende gebaren in de instructiebrieven van Don Juan. Daarin werd de terugkeer naar de situatie onder Karel V als oplossing voor alle problemen beschouwd. Dat was immers nog steeds het verzoeningsscenario dat de koning verkoos.²³ Over de Pacificatie van Gent daarentegen werd met geen woord gerept, terwijl pas een Tweede Unie van Brussel was gesloten om dit verdrag te verdedigen. Don Juan verheugde zich over deze koninklijke instructies 'want het verdrag [de Pacificatie van Gent] is zo schadelijk voor de religie en gehoorzaamheid' dat hij er spijt van had als 'het instrument ertoe' gediend te hebben. Volgens hem hadden de Staten als eersten de *paz de la Marcha* [Eeuwig Edict] verbroken: de Staten-Generaal waren zelf tirannen geworden door de kerken te beschadigen en de 'sectes' in andere gewesten dan Holland en Zeeland toe te laten.²⁴ Om de Pacificatie 'te laten vergeten' moest Selles de beloften van de Staten-Generaal uit de brieven van 23 augustus en 8 september 1577 laten bevestigen. De Staten-Generaal hadden deze brieven geschreven als verdediging van hun verzet na de inname van Namen. Volgens de koning beloofde de algemene statenvergadering hem trouw te zweren en de katholieke religie te herstellen 'zoals in de tijd van Karel V'. De Staten-Generaal betwistten deze lezing van hun brieven, en dat op basis van de Pacificatie van Gent. Net zoals tijdens de onderhandelingen voor het Eeuwig Edict botste tijdens Selles' vredesmissie de klassieke monarchale opvatting van verzoenende gebaren met de eisen vervat in de Pacificatie van Gent.

Don Juan bleef misnoegd over de dubbele strategie van mobiliseren en onderhandelen, maar over de missie van Selles had hij geen veto kunnen uitspreken.²⁵ Om Selles vóór te zijn had hij wel een generaal pardon afgekondigd op 25 januari 1578, zoals dat in zijn instructies was toegestaan als gebaar van goede wil. Het pardon kwam er aan de vooravond van zijn groots geplande legerexpeditie 'over de Maas'. Don Juan stelde dat de koning niet de verwoesting van het land beoogde, maar wel 'de verdoelden op de rechte weg' wilde brengen. Wie zich overgaf, zou daarom worden 'getracteert in alle soeticheit verghetende alle tghene dat voirdeden ende gepasseert is'. Geconfisqueerde goederen zouden worden teruggegeven en soldaten konden een vrijgeleide krijgen. Wie zich 'uit goede liefde' en spontaan overgaf, zou milder ontvangen worden dan wie uit noodzaak capituleerde.²⁶ De naaste raadgevers van Don Juan meenden dat de landvoogd met deze algemene gratiemogelijkheid de vredesmissie van Selles reeds overbodig had gemaakt.²⁷

Uiteindelijk betekende het generaal pardon van Don Juan een nieuwe oorlogsverklaring. De daaropvolgende klinkende koninklijke overwinning in Gembloers op 31 januari 1578 deed de vredesboodschap van de inmiddels aangekomen Selles verder verbleken. Vanuit strategisch oogpunt wilde Don Juan eerst de overwinning verzilveren: 'de eerste en beste les van de oorlog was geen gelegenheden te verliezen, maar ze juist met haast te benutten'. Ontgoocheld meende hij later dat zij die zich na Gembloers hadden willen overgeven, toch de beloften van Selles afwachtten.²⁸ De koninklijke campagne stokte in Brabant: alleen Leuven en Tienen werden weer onder koninklijk gezag gebracht. Het daaropvolgende bloedbad in Zichem op 21 februari 1578 onder leiding van Farnese verhoogde evenmin de geloofwaardigheid van Selles' vredesboodschap. Daarna gaven slechts Diest en Zoutleeuw zich nog over.²⁹ Toch liet Don Juan Selles' instructies op grote schaal publiceren en verspreiden, zodat iedereen nogmaals van de nieuwe gratiemogelijkheid op de hoogte werd gebracht.³⁰ De Staten riposteerden dat Don Juan zich als een vos gedroeg, net zoals Machiavelli dat voorschreef: zo waren de *moriscos* eveneens door Don Juan met *miel et douceur* verleid en vervolgens hardhandig onderdrukt.³¹

Volgens sommige waarnemers moest Selles voornamelijk Matthias van Oostenrijk doen vertrekken.³² De vredesgezant had inderdaad verlof gekregen om bij de aartshertog uit te leggen waarom die volgens de koning de echte vrede in de weg stond. De aanwezigheid van Matthias werd zo een duidelijk nieuw twistpunt tussen de koning en de Staten-Generaal. Selles beloofde aan de Staten-Generaal meermaals dat de aftocht van Matthias het vertrek van Don Juan met de 'vreemde' troepen kon inleiden. Dan zou een belangrijk punt van de Pacificatie van Gent alvast worden gerealiseerd.³³ Na de eerste audiëntie stuurde Matthias de koninklijke gezant echter met een kluitje in het riet. De Staten-Generaal weigerden bovendien de nodige vrijgeleides om de vredesboodschap in de opstandige gebieden te verspreiden. Vanuit het koninklijke kamp in Heverlee nabij Leuven suggereerde Selles op 18 februari 1578 om gijzelaars van beide partijen uit te wisselen. Farnese zou dan alleen en ongewapend naar de Staten-Generaal vertrekken, waarop Oranje 'redelijkerwijze' zich naar Don Juan (of desnoods een andere vorst) moest begeven.³⁴ Het gijzelaarsplan werd door beide partijen afgewezen, maar het toonde wel hoe graag Selles de prins van Oranje persoonlijk wilde benaderen, net zoals zijn broer Noircarmes dat in 1574 had gedaan.

Vervolgens hoopte Selles in het prinsbisdom Luik bijstand te vinden voor een onderhandelde oplossing, zoals dat tijdens de bemiddelingen voor het Eeuwig Edict was gebeurd. Na de inname van Namen had Don Juan de keizerlijke gezanten echter gewoonweg weggestuurd.³⁵ Toch apprecieerde de landvoogd nog steeds de rol van Groesbeek, *un hombre de tanto credito*.³⁶ Bij deze prins-bisschop moest Selles van de koning aftasten hoe de keizer diens bemiddelingsrol zag, opnieuw een nieuwe stap bij de acceptatie van keizerlijke bemiddeling.³⁷ Daarbij verzekerde Selles zich niet alleen van de steun van Groesbeek, maar ook van rijksvorst Willem V, hertog van Kleef en van Gulik (1516-1592). Hij prikkelde de nieuwsgierigheid door te beloven dat hij nieuwe koninklijke brieven en beloften kon voorleggen. Als conferentieplaats stelde Selles aan de Staten-Generaal het Luikse Sint-Truiden voor. Zo hoopte hij een doorbraak op neutraal terrein te forceren, net als tijdens de onderhandelingen voor het Eeuwig Edict was gebeurd.³⁸

Door de brede steun aan Selles in Luik, Kleef en Gulik voelden de Staten-Generaal zich

gedwongen om een verdediging te publiceren. Met deze opdracht belast, bestreed de inmiddels staatsgezinde jurist Elbertus Leoninus met 31 punten de vredesmissie van Selles en het daaraan voorafgaande generaal pardon van Don Juan.³⁹ De hoofdtenor van zijn *Responce veritable aux lettres patentes et persuasions abusives de Don Jehan d'Autrice* was de onverenigbaarheid tussen de Pacificatie van Gent en de terugkeer naar de 'omstandigheden onder Karel V'. In dat laatste scenario zouden de ketterplakkaten immers opnieuw in werking treden en de katholieke religie opnieuw exclusief in Holland en Zeeland worden ingesteld. Daarom maakte de missie van Selles de zaken 'complexer', want de 'sovereiniteit en de religie' zoals onder Karel V was een *chose impossible et directement contraire à la pacification de Gand*.⁴⁰ Deze argumentatie verschilde met de beginperiode van de opstand toen Oranje bewust de regeringstijd van Karel V idealiseerde.⁴¹ Het impliceerde dat de Staten-Generaal niet langer een beroep deden op de verheerlijking van het keizerlijk bewind, een belangrijke ideologische stap naar het afzweren van Filips II. In ieder geval hadden ze ook al Don Juan van de landvoogdij vervallen verklaard. Daartegenover bleef de koninklijke partij inzetten op beloftes van een terugkeer naar de geïdealiseerde verhoudingen onder Karel V.⁴²

Na veel gepalaver werd Selles op 23 april 1578 door de Staten-Generaal toch in Mechelen uitgenodigd. De Staten weigerden op koninklijk of neutraal terrein te onderhandelen, maar Mechelen was staatsgezind. Daar pleegde Selles overleg met de gouverneur Pontus van Noyelles, heer van Bours⁴³ en met Maximiliaan van Hennin-Liétard, graaf van Boussu.⁴⁴ Daardoor leek de conferentie op een vriendendienst onder oude bekenden. Over Boussu bijvoorbeeld had Selles geschreven dat Don Juan zijn landvoogdij beter had kunnen doen aanvaarden als hij deze edelman tot *caballerizo mayor of mayordomo mayor* in de hofhouding had aangesteld.⁴⁵ Selles beloofde in Mechelen andermaal het vertrek van Don Juan en de 'vreemde troepen' in ruil voor de erkenning van de koninklijke soevereiniteit en de katholieke religie. Hij propageerde dat de Pacificatie van Gent overbodig zou worden, aangezien de koning de religieplakkaten wilde aanpassen. Bovendien wisten de Staten-Generaal heel goed dat 'de' inquisitie nooit in de Nederlanden was doorgevoerd, nadat Maria van Hongarije daarover tussenbeide was gekomen. Selles verdedigde dat de terugroeping van Matthias niet meer dan normaal was.⁴⁶ Hij voerde daarbij ook de remonstrantie van de Staten-Generaal van 1574 aan – niet langer de betwiste brieven van 1577 – waarin de Staten-Generaal aan Requesens duidelijk hadden gemaakt de soevereiniteit van Filips II en de katholieke religie te respecteren. Selles ergerde zich eraan dat de Staten-Generaal met twee maten en gewichten wogen: volgens de Vrede van Augsburg – 'waar ze zo graag naar verwezen' – mocht de vorst ook de religie kiezen en de andersgelovigen verplichten om te emigreren.⁴⁷ De staatse onderhandelaars verklaarden echter gehoord te hebben dat de koning zich bleef verzetten tegen de inhoud van de Pacificatie van Gent, omwille van de 'schandalige' artikelen in het verdrag.⁴⁸

De onderhandelaars stelden Selles voor om niet langer in een staatse stad te wachten op antwoord, maar om naar het koninklijke kamp in Leuven terug te keren.⁴⁹ Daarna kreeg de vredesgezant geen verdere brieven van de Staten-Generaal meer, ondanks herhaaldelijk aandringen. Begin mei 1577 moest Don Juan aan Filips II toegeven dat men nog steeds op een antwoord

wachtte.⁵⁰ Een latere brief van Farnese lijkt te suggereren dat Selles blijvend voor een ‘pacificatie’ in de weer was maar hoe dat gestalte kreeg, blijft onduidelijk.⁵¹ Filips II schreef in ieder geval in augustus een dankbrief aan Selles voor de bewezen diensten.⁵² Het feit dat zowel het Plakkaat van Verlatinge als de *Apologie* van Oranje gewag maken van de onderhandelingen van Selles, toont aan dat het belang van deze missie niet onderschat mag worden. In de *Apologie* stelde Oranje dat de arme kapitein van de schutters als ‘españolizé’ in de val was gelopen van de ‘sirenen uit Spanje’. Met een lichte ironie voegde de prins er echter aan toe dat niemand hem zozeer hielp om de trouweloosheid van de beloften van de Spaanse koning over de Pacificatie van Gent aan te tonen.⁵³ Tegelijkertijd tonen deze passages hoe de opstandelingen toch het potentieel erkenden van een vredesboodschap gebracht door een lokaal adellijk bemiddelaar namens de koning.

Schwarzenberg

Door de aanwezigheid van Matthias in de Nederlanden, werd de keizer nog meer dan voordien betrokken partij in de onderhandelingen voor de pacificatie van de Zeventien Provinciën. Na Matthias’ vertrek zond Rudolf II dan ook meteen de katholieke graaf Otto-Heinrich von Schwarzenberg⁵⁴ naar de Nederlanden om er te bemiddelen tussen Matthias en Don Juan. De keizer hoopte nu door een *principal persona y catholica* de diplomatieke toenadering tot Don Juan te bewerkstelligen, maar vanzelfsprekend moest de gezant eerst bij Matthias langs. Zo was Schwarzenberg al begin december 1577 in het staatse kamp aangekomen, maar pas op 28 januari 1578 mocht hij zijn voorstellen toelichten.⁵⁵ In de historiografie – en zelfs door tijdgenoten – is de katholieke Schwarzenberg vaak verward met Oranjes lutherse zwager, Günther von Schwarzbürg, die voor Maximiliaan II in Breda onderhandelde.

Schwarzenberg werd als keizerlijk gezant de belangrijkste tegenspeler van Selles. De gelijktijdige vredesmissies verschilden echter fundamenteel. Filips II zag Matthias als een obstakel voor vrede en schaarde zich daarom des te meer achter de politiek van zijn halfbroer. Selles moest bovendien de Pacificatie van Gent ‘laten vergeten’. Schwarzenberg daarentegen beoogde de aanwezigheid van de aartshertog acceptabel te maken en daartoe diende Don Juan te vertrekken. Keizerlijke raadsheren beschouwden de Gentse Pacificatie als een uitdrukking van de *via media* tussen katholieken en protestanten, maar uiteindelijk verdedigden ze vooral de Vrede van Augsburg.⁵⁶ Toch moest ook Schwarzenberg vaststellen dat door de oorlog na Gembloers verdere verzoeningspogingen werden afgewezen door Matthias en Don Juan. Schwarzenberg hield zich toen hoofdzakelijk bij Matthias op, terwijl Selles bij Don Juan en de prins-bisschop van Luik verbleef.

De keizer wenste zijn broer in de landvoogdij van de Nederlanden erkend te zien, maar hij benadrukte ook geen scheuring in de *Casa de Austria* te willen veroorzaken. Daarom deed hij het tegenover Filips II schijnen alsof hij niets had geweten van de afreis en de plannen van Matthias.⁵⁷ Toch bleef het ultieme doel van de keizer om Filips II ertoe te bewegen om algemene vredesonderhandelingen onder keizerlijke patronage op te starten. Via zijn ambassadeur in Madrid, Hans von Khevenhüller, probeerde Rudolf II de koning daarvan te overtuigen. Door

bemiddelingen op het neutrale terrein van het Rijk wilde de keizer vervolgens de angel uit het conflict halen, net zoals voordien was gebeurd met het Eeuwig Edict. Precies daarom moest Selles reeds bij Groesbeek navragen hoe de keizer die vredesonderhandelingen wilde organiseren.

Hoewel Matthias een politiek en religieus irenisme verdedigde, werd ook hij in vragen van vrede en oorlog binnen de Staten-Generaal gemarginaliseerd. Intussen hadden de Staten-Generaal de Engelse koningin op 7 januari 1578 kunnen bewegen om het eerder gesloten bijstandsverdrag te bekrachtigen. Later besloot Elizabeth evenwel dat ze geen Engelse hulptroepen zou zenden, maar slechts de huurtroepen van paltsgraaf Johan Casimir zou bezoldigen. Volgens haar kon een Engelse interventie in de Nederlanden immers aanstoot geven in Frankrijk. Meteen was dit de aanleiding tot het zenden van diplomaten. De Engelse gezant Leyton die in opdracht van Elizabeth I bij Don Juan aanklopte, meende dat de landvoogd 'harde taal' sprak over het generaal pardon van hem en de beloftes van Selles: wie zich niet vrijwillig onderwierp, zou geen pardon krijgen. Don Juan weigerde evenmin in te stemmen met een wapenstilstand. De landvoogd was vooral verbolgen omdat Matthias door zijn aanwezigheid in de Nederlanden tweedracht durfde te zaaien binnen de Habsburgse dynastie. Ook Leyton ving dus bot in zijn bemiddelingspogingen.⁵⁸

Vervolgens deed de hertog van Anjou een aanbod voor steun aan de Staten-Generaal. Vooral graaf Filips van Lalaing*, staats grootbaljuw van Henegouwen en luitenant-generaal van de staatsgezinde troepen scheen hierin geïnteresseerd. Na Gembloers voelde Lalaing zich immers in zijn eer en prestige geschaad. Verbitterd weet hij het militaire verlies in het staatse kamp aan het gebrek aan staatse financiële steun en Oranjes beperkte hulp aan de 'Waalse edelen'.⁵⁹ Daarom accepteerde hij uiteindelijk het voorstel van Anjou, die hem wel alle steun en geld voor de Waalse troepen beloofde. Zo haalde de graaf van Lalaing op 12 juli 1578 de Franse hertog triomfantelijk in Henegouwen binnen. Daarop voelde Oranje zich verplicht om toch de steun van Anjou te accepteren. De hertog moest zelf zijn troepen bezoldigen, maar kreeg wel de titel van 'Verdediger van de Vrijheden'.⁶⁰

Tijdens deze internationalisering van het conflict bereikte Schwarzenberg wel dat er in het koninklijke Leuven tussen alle inmiddels betrokken partijen vergaderd zou worden. Vanaf midden augustus circuleerden daartoe vredesartikelen in de Staten-Generaal. Eind augustus 1578 kwamen dan staatse, keizerlijke en koninklijke, maar ook Franse en Engelse diplomaten samen aan de onderhandelingstafel, allen gewapend met vrijgeleides van Don Juan. Selles was de opvallende afwezige tijdens deze Leuvense diplomatieke bemiddelingen. Er was overeengekomen dat Don Juan zelf niet zou deelnemen aan de onderhandelingen, wegens de heersende antipathie tegenover zijn persoon en zijn beleid. Als hoofdonderhandelaar in Leuven trok Schwarzenberg duidelijk de kaart van de staatse onderhandelaars, die alle militaire overwinningen sinds de nieuwe expeditie van Don Juan wilden annuleren en die de interventie van Anjou wilden laten aanvaarden.⁶¹ Bij Don Juan zette het kwaad bloed dat zijn eigen onderhandelaars meer wilden toegeven dan wat hij had toegestaan.⁶²

De onderhandelingen van Schwarzenberg in de Nederlanden werden uiteindelijk door de beslissingen in Madrid achterhaald. De koning en zijn raad beschouwden inmiddels de aan-

geboden keizerlijke bemiddeling als de weg van het 'minste kwaad'. Tegenover de tussenkomst van Elizabeth I en Anjou in de onderhandelingen in Leuven leek het aanbod van keizer Rudolf II op zijn minst het proberen waard.⁶³ De koning ging er zelfs mee akkoord dat de onderhandelingen voor 'el concierto de Flandes' in Keulen zouden plaatsvinden. Eind juli werd de toestemming voor de keizerlijke bemiddeling gegeven, al wilde Filips II nog steeds niet dat de godsdienstkwesie uitsluitend door keizerlijke gezanten zou worden bediscussieerd. De toestemming toonde andermaal dat een onderhandelde oplossing acceptabeler was geworden in Madrid, maar ook dat de keizerlijke interventie alleen werd aanvaard vanwege de internationale repercussies van het conflict in de Nederlanden.

De instructies voor de koninklijke hoofdonderhandelaar Carlos d'Aragona, hertog van Terranova⁶⁴ en voormalig vicekoning van Sicilië, volgden al op 30 augustus. Ze verwezen reeds naar de 'mislukking' van Selles' missie.⁶⁵ Toch wilde de koning de Pacificatie van Gent nog steeds niet ratificeren, hoewel dat in feite al in het Eeuwig Edict was gebeurd. De instructies voor Terranova behandelden alle artikelen die in het Gentse verdrag moesten worden gewijzigd, alvorens de koning het verdrag opnieuw kon ratificeren. Bovendien wilde de koning nog steeds dat Matthias zou vertrekken. In een geheime instructie was de koning toegeeffijker: daar stond dat Terranova wel op de Pacificatie van Gent mocht toegeven, en eventueel een modificatie of zelfs een opschorting van de religieplakkaten in het vooruitzicht mocht stellen. Hij mocht ook het *jus emigrandi* toestaan. Daarom moest Terranova vooral eerst zelf naar de keizer afreizen om daar verder te overleggen.⁶⁶ Hieruit bleek opnieuw dat de koninklijke raadsheren inschikkelijker werden naarmate het conflict escaleerde.

Bij dit nieuws brak Don Juan meteen de internationale Leuvense onderhandelingen af, maar hij zette zijn campagne wel voort.⁶⁷ Hoewel de Staten-Generaal in Leuven onderhandelden met de steun van Schwarzenberg, stemden ze vooralsnog niet in met het koninklijk-keizerlijk onderhandelingsaanbod om op neutraal terrein te overleggen. Oranje wilde toen vooral verder steun winnen voor zijn plan van de Religievrede van 9 juni 1578, om zo de godsdienstige tegenstellingen binnen de Staten-Generaal te bedaren. Die werden op de spits gedreven door de nieuw ingestelde Calvinistische Republiek in Gent. Met de Religievrede kon in gewesten waar tot dan toe alleen de katholieke godsdienst was toegestaan volgens de Pacificatie van Gent, voortaan de uitoefening van de nieuwe religie worden aanvaard. Dat zou gebeuren in alle grote steden waar ten minste honderd gezinnen vragende partij waren, maar ook in kleinere plaatsen indien dit de wens van de meerderheid was. Vele katholieken zagen hierin het verbreken van de Pacificatie van Gent. Oranje *cum suis* betoogde dat de Religievrede als een verduidelijking op de Pacificatie van Gent was bedoeld.⁶⁸ Door de verschillende afgekondigde particuliere Religievredes kregen de calvinisten kerkgebouwen ter beschikking in Brabant en Vlaanderen, wat volgens de letter inging tegen de Pacificatie van Gent, die dit alleen in Holland en Zeeland toestond. In een heel korte tijd won het calvinisme nu een indrukwekkend aantal aanhangers, terwijl steeds meer clerici – vooral minderbroeders en jezuiteten – de steden werden uitgewezen.⁶⁹ Daardoor vond niet alleen tussen de Staten en de koning, maar ook binnen de Staten-Generaal een religieuze polarisering plaats. In tegenstelling tot de koning en zijn raadsheren, toonden Oranje en zijn medestanders zich wel bereid de religieuze onrust door multiconfessionele schikkingen weg te nemen.

La Motte

Eén loyaal gebleven Artesische edelman, Maximiliaan van Longueval, baron van Vaulx*, spuide veelvuldig kritiek op Selles' optreden. Beide heren kenden elkaar van hun gezamenlijk verblijf aan het koninklijk hof. Beiden waren ze ook commandeur van de Spaanse militaire orde van Calatrava en *criado del rey*. Vaulx was reeds in 1566 vanuit het Madrileense hof teruggekeerd en toen tot gouverneur van Atrecht in Artesië benoemd. Na de afkondiging van de Pacificatie van Gent was hij zijn gouverneurstad ontvlucht en door Don Juan naar Parijs gezonden. Daar bevonden zich toen reeds de Spaanse handelaars Jerónimo de Curiel en diens neef Alonso om voor de landvoogd wisselbrieven los te krijgen.⁷⁰ Zij werden geholpen door de Spaanse betaalmester Pedro Arcanti en de Spaanse ambassadeur in Parijs, Juan de Vargas Mexía.⁷¹ Toen Selles deze mannen in Parijs ontmoette, had Vaulx reeds gewaarschuwd dat de vredesgezant publiekelijk anders handelde dan volgens zijn instructies was toegestaan. Er was blijkbaar een zweem van naijver tussen beide Artesische edellieden.⁷² Toch zond Vaulx de vredesinstructies van Selles naar zijn contacten in Artesië.⁷³

Samen met de andere gezanten van Don Juan in Parijs, had Vaulx beslist om de afloop van Selles' missie niet af te wachten, maar alvast de pijlen te richten op de weifelende Valentin de Pardieu, heer van La Motte*. Valentin de Pardieu was dan wel staats gouverneur van een Vlaamse vestingstad, zijn heerlijkheid La Motte lag op 'drie mijl' van Sint-Omaars in Artesië. Zo was La Motte een oude bekende van Vaulx en onderhandelden edellieden opnieuw onder elkaar over verzoening. Via een Spaanse handelaar in Calais had het Parijse gezelschap vernomen dat La Motte twijfelde over zijn staatsgezindheid.⁷⁴ Jerónimo de Curiel vond de zaak ernstig genoeg om contacten aan te knopen. Na zijn dood in februari 1578 werden deze onderhandelingen door zijn neefje Alonso en de *contador* Pedro Arcanti voortgezet. Nog vóór Selles' eendagsconferentie in Mechelen, was het akkoord tot verzoening rond. Begin april zond Vaulx – de enige die over blanco brieven van Don Juan beschikte – zijn *mayordomo* met een gratiebrief naar La Motte.⁷⁵ Op 8 april 1578 maakte La Motte zich in naam van de koning meester van Grevelingen. Zo onderhandelden edellieden opnieuw zelf over vragen van oorlog, vrede en verzoening.

Net zoals bij Rennenberg, is in de literatuur de verzoening van La Motte door egoïsme en geldzucht verklaard. In 1895 formuleerde Bussemaker het als volgt: 'Het is moeilijk de drijfveeren, die La Motte tot zijne daad bewogen, geheel te ontdekken; ik geloof hem echter niet te kort te doen, indien ik haar voornamelijk aan berekening van eigenbelang toeschrijf. (...) Hij streed niet voor eene zaak maar voor een heer, dien hij diende niet uit liefde en geestdrift, maar om loon.'⁷⁶ In de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* draaide Leon van der Essen de gang van zaken om. La Motte had juist de Staten gediend om het geld, want hij had '...de zaak der Generaliteit als een ware huurling, meest met het oog op persoonlijke voordelen, (...) ondersteund'.⁷⁷ Geld was uiteraard belangrijk, ook bij de verzoening met de koninklijke partij: de Curiels hadden hem het royale bedrag van 8.000 *escudos de oro* voor de uitbetaling van zijn troepen voorgesteld. Toch hadden ook de Staten-Generaal hem opnieuw fondsen beloofd en hadden ze onderhandelaars gestuurd. Filips van Lalaing zond nog een *gentilhombre* en één van zijn secretarissen om La Motte van zijn plannen af te houden. Staats landvoogd Matthias van Oostenrijk vond de zaak zelfs gewichtig genoeg om zijn *maitre d'hôtel* naar La Motte te zenden.⁷⁸

De drijfveer van La Motte leek eerder militair-strategisch dan louter financieel. Valentin de Pardieu was bijzonder ontgoocheld dat de Gentse calvinisten hem als gouverneur van Vlaanderen hadden geweigerd. Hij zag weinig heil in het bestuur van Matthias van Oostenrijk, maar nog minder in het aanbod van Anjou. In zijn vestingstad Grevelingen vreesde hij ingesloten te raken tussen de Gentse calvinisten enerzijds en de troepen van Anjou anderzijds. De beslissing werd andermaal met zinspelingen op eer, stand en prestige ingekleed om zo te appelleren aan de adellijke *devoir de réconciliation*. Alonso de Curiel meldde dat hij vooral had gehamerd op de 'onsterfelijke roem' die La Motte kon bereiken. Toen zijn pardonbrief hem gratie schonk voor dienst aan Oranje, reageerde La Motte per kerende post met een zelf opgestelde voorbeeldbrief want 'hij had de prins nooit gediend'.⁷⁹ Opnieuw lagen de voorwaarden voor verzoening gevoelig.

Zelf schreef La Motte aan Filips II dat hij niets anders had gedaan, dan wat 'past voor een katholieke ridder, trouw aan God'.⁸⁰ De religieuze entourage van La Motte speelde inderdaad een belangrijke rol. Nadat Curiel in de nacht van 12 op 13 maart 1578 van elf uur 's avonds tot zes uur 's morgens had onderhandeld in een klooster, spoorde de biechtvader van La Motte, de minderbroeder don Francisco, Curiel aan om ook een habijt aan te trekken. Zo trokken ze al predikend door de stad en het kasteel, 'vooral tot jolijt van de moeder, vrouw en dochter van La Motte'. Ook andere Spanjaarden loofden La Motte later voor zijn grote inzet voor de katholieke religie: 'hij nodigde iedere geestelijke uit en had predikanten van iedere natie aan zijn tafel (*boca*) en in zijn kapel'.⁸¹

Vanaf april 1578 werd de heer van La Motte de plaatselijke pion van het Parijse gezelschap en probeerde hij andere steden en edelen eveneens tot de koninklijke partij over te halen. Hij werd daarin bijgestaan door Alonso de Curiel en Robert Bienaymé,⁸² abt van de Artesische abdij Renty, die zeker tweemaal naar Parijs reisde. Opnieuw speelden Artesische netwerken zo een rol.⁸³ Het overtuigingsoffensief van La Motte stakte meteen: Veurne, Sint-Winoksbergen en Duinkerken toonden zich weinig bereid om zich weer onder koninklijk gezag te stellen. Daarnaast probeerde La Motte vooral gesprekken met de Lalaings aan te knopen. Hij kon dat doen met een grote *familiaridad*, omdat hij zelf nog page bij de Lalaings was geweest. Filips van La laing daarentegen koos voor Anjou en Matthias, maar nog steeds niet voor de koning.⁸⁴

Vanzelfsprekend reageerde men met pamfletten tegen de verzoening van La Motte en diens daaropvolgende aanbod tot onderhandelen met Don Juan. In een venijnig strijdschrift verweerde *un gentilhomme de Haynault* zich tegen dit valse vredesaanbod *sous prétexte de les réconcilier avec l'Espagnol*.⁸⁵ Hij begreep niet dat La Motte een 'zo weinig mannelijk en eerlijk' advies gaf, dat hem niet alleen de reputatie gaf 'licht' en 'beïnvloedbaar' te zijn, maar ook *desloyal* en *meschant* door zijn land aan 'een wrede meester' te verraden. Hij zei dat Karel V nooit gratie had getoond 'tegenover de heren in Napels', en als men zei dat zijn zoon een zachtere natuur had (sic!), dan had hij zijn zoon Don Carlos toch onmenselijk laten sterven. A priori moesten de vredesartikelen een pardon bevatten, wat dan weer veronderstelde dat er een misdaad was begaan. Een ander pamflet beklagde zich over het feit dat *capitaine La Motte* zich had verzoend – *ce que je ne puis croire*. Volgens de schrijver toonde het dat in tijden van burgeroorlog de '*petite noblesse comme une alliance naturelle avec les Princes*' had.⁸⁶ Daarbij werd de sociale positie van de overloper ander-

maal tot verklaringsgrond verheven, net als bij Rennenberg. Veel later, in maart 1579, veroordeelden de Staten-Generaal La Motte op paradoxale wijze als *ennemy du Roy*.⁸⁷

Pacification générale of réconciliation particulière?

Evenals Requesens, stierf Don Juan onverwacht na minder dan twee jaar landvoogdij. Zijn overlijden in het kamp van Bouge op 1 oktober 1578 maakte de weg vrij voor een nieuwe toenadering tussen de opstandelingen en de koning, want de Staten-Generaal hadden specifiek de persoon van Don Juan tot staatsvijand verklaard. Precies daarom was Matthias als alternatieve gouverneur binnengehaald. Net als Alva had Don Juan zich ongeliefd gemaakt door zijn oorlogsbereidheid. Bij zijn dood ressorteerden slechts de provincies Namen en Luxemburg en de in Brabant heroverde steden Leuven, Tienen, Diest en Zoutleeuw onder koninklijk gezag. Alleen Grevelingen in Vlaanderen had zich onderhandelend verzoend door toedoen van La Motte. Op zijn sterfbed had Don Juan zijn rechterhand Farnese tot opvolger aangeduid, hetgeen nadien door Filips II werd bekrachtigd. Daarbij was Farnese via zijn moeder indirect met de Habsburgse dynastie verbonden, en kon hij zo deels de verwachtingen van landvoogd *de sangre real* inlossen.

Toch was er ook veel kritiek op deze keuze omdat met Alexander Farnese een Italiaanse prins aan het bewind kwam, en zodoende de privileges van de Nederlanden werden geschon- den.⁸⁸ Bovendien was de *goodwill* tegenover Farnese geslonken door diens reeds genoemde hardhandige aanpak in het kleine stadje Zichem. Daar trad de Italiaanse prins als luitenant van Don Juan bijzonder hard op tegen het garnizoen van het kasteel: de soldaten werden doodgeslagen en in de Demer gegooid. De commandant die om gratie smeekte met een prent van zijn echtgenote in de hand, werd gewoonweg opgehangen. Farnese kon niet verhinderen dat er ook onder clerici en burgers vele doden vielen. Dit herinnerde aan het hardhandige optreden van Alva. De tactiek was opnieuw bedoeld als een waarschuwing voor andere 'kleine stadjes', waarna Diest en Zoutleeuw zich spontaan overgaven. Toch suggereerde Farnese, en in zijn voetspoor ook diens biograaf Van der Essen, dat de hardhandige bestraffing een bevel was van Don Juan die daarmee wilde bereiken dat Farnese aan populariteit inboette.⁸⁹

Door de voorafgaande gebeurtenissen kreeg Farnese als nieuwe gouverneur-generaal drie scenario's voorgeschoteld voor de pacificatie van de Nederlanden: oorlog, algemene, of particuliere onderhandelingen. Vooreerst kon hij de strijd gewoon continueren. Net als Don Juan was de nieuwe landvoogd voornamelijk voor deze oplossing gewonnen. Vervolgens kon hij de algemene vredesonderhandelingen in Keulen afwachten. De nieuwe landvoogd geloofde weinig in de slaagkansen van de algemene vredesonderhandelingen, aangezien de Staten-Generaal nog steeds niet hadden ingestemd met mogelijke gesprekken. Hij wist zeer goed dat Oranje niet langer te vinden was voor keizerlijke bemiddeling, des te meer omdat die voortaan door de koning werd ondersteund. Farnese was bovendien geërgerd door het optreden van Schwarzenberg, die voor de start van de algemene vredesonderhandelingen reeds een wapenstilstand wilde bereiken. Met goedkeuring van Filips II vond Farnese bovendien dat de katholieke Schwarzenberg zich te duidelijk als vriend van Oranje opstelde. Hij vermoedde ook nog eens dubbelspel om koninklijke

overwinningen te belemmeren of nieuwe verzoeningen met de koning te vermijden. Farnese zou Schwarzenberg uiteindelijk sussen met een geschrift waarin hij nogmaals aan de Staten-Generaal beloofde om de *pacification générale* te steunen en hen opriep dat ook te doen. Schwarzenberg had daartoe een commissie in de Staten-Generaal in het leven geroepen, die op 18 januari 1579 instemde met de keizerlijke bemiddeling in Keulen.⁹⁰

Toch ondersteunde Farnese vooral de ‘particuliere reconciliatie’ zoals die onder Don Juan was opgestart. Zo werden via persoonlijke en bestaande contacten vooral *malcontenten* in Artesië en Henegouwen benaderd. Deze provincies grensden immers aan de loyaal gebleven provincie Namen. Farnese had zich daarom uit eigen initiatief in verbinding gesteld met La Motte en diens contactpersonen, en die begonnen geleidelijk aan succes te boeken in Artesië, zoals uit het volgende hoofdstuk zal blijken. Ook Filips II hamerde bij de nieuwe landvoogd op de voortzetting van deze gesprekken. Daarbij verkoos de koning in feite nog steeds interne gezanten boven keizerlijke tussenkomen. Hij raadde voor deze opdracht niet toevallig Selles en Vault aan, al koesterden beiden verschillende meningen over de manier waarop de pacificatie van de Nederlanden moest worden bereikt.⁹¹ Beiden hadden al contacten kunnen mobiliseren: Selles voor de eendagsconferentie in Mechelen, Vault voor de reconciliatie van La Motte. In eerste instantie meende Farnese echter dat ‘Selles en Vault heel sterk met hun eigen zaken bezig waren, al waren ze voor de koninklijke zaak gewonnen’.⁹² De tactiek tegenover Artesië, Henegouwen en de malcontente edelen in de Staten-Generaal was dus niet zozeer het persoonlijke initiatief van Farnese, zoals Van der Essen dat stelde, maar een onderdeel van de bredere koninklijke strategie om voortaan ook lokale edellieden in te schakelen voor vrede en verzoening.⁹³ Het bleef een opvallend leerproces van een koning die voordien te eigengereide onderhandelingen van edellieden streng had afgestraft.

Farnese hoopte vooral de Lalaings tot verzoening te kunnen bewegen.⁹⁴ Ook zijn moeder had steeds op de steun van dit adellijke geslacht kunnen rekenen. Bovendien toonden de Lalaings zich zeer ontevreden over de radicaliserende koers van de Staten-Generaal. Daarbij had Filips van Lalaing zoals gezegd, zich van de hulp van Anjou verzekerd om de invloed van Oranje te stuiten. Op 1 oktober 1578, de sterfdag van Don Juan, had diens veel jongere halfbroer, Emmanuel-Filibert van Lalaing, de nieuwe baron van Montigny* ook nog eens met zijn tien staatse vendels het Vlaamse Mene ingenomen.⁹⁵ Daarmee protesteerde Montigny tegen het uitblijven van de betaling van zijn troepen, het project van Religievrede dat Oranje in Henegouwen wilde doorvoeren en de anti-katholieke acties van de Gentenaren. Met de rond hem verzamelde *Malcontenten* veroverde Montigny nog Kassel, Wervik en Boezinge.⁹⁶ Voorlopig weigerden de beide broers evenwel contacten met de nieuwe landvoogd.

Farnese probeerde bovenal alle mogelijke strategieën open te houden; in die zin vroeg hij ook instructies voor verschillende scenario’s. Tijdens zijn leerperiode onder Don Juan had hij immers gemerkt dat Madrid vaak luisterde naar de raadgevers ter plaatse.⁹⁷ Farnese bereidde zichzelf vooral voor op een nieuw beleg, dat de isolatie van Maastricht moest bewerkstelligen. Daartoe belegerde hij achtereenvolgens succesvol Karpen, Erkelens, Weert en Eindhoven, en plunderde hij Borgerhout. Vanaf februari 1579 zou hij Roermond en Maastricht belegeren, met

als doel de herovering van de meer oostelijk gelegen provincies. Dat gebeurde tijdens de voorbereidingen van het Keulse vredescongres en tijdens de particuliere onderhandelingen in Artesië en Henegouwen. Sinds het hernieuwde offensief golden alle middelen – militair of diplomatiek – geschikt om ‘ergere rampen’ te vermijden.

Vanaf eind 1577 onderhandelden in de Nederlanden adellijke, koninklijke en keizerlijke gezanten met als doel een overeenkomst te bereiken tussen de strijdende partijen. Deze onderhandelingen bleven plaatsvinden in volle oorlog. Daarbij moest Selles namens de koning diens vredeswens verspreiden. De onderhandelingen van deze Artesische edelman liepen in april 1578 in Mechelen vast op de ratificatie van de Pacificatie van Gent. Tegelijkertijd moest Schwarzenberg namens de keizer bemiddelen bij Don Juan. Diens internationale bemiddelingen in Leuven werden in augustus afgebroken omdat Filips II instemde met een grotere conferentie in Keulen onder keizerlijke patronage.

Niet alleen de koninklijke goedkeuring voor onderhandelingen was nieuw, maar het was vooral markant dat lokale edellieden volop in deze koninklijke verzoeningspogingen werden ingeschakeld. Zo was Selles wel jarenlang schutter aan het Spaanse hof geweest, maar tijdens zijn missie moest hij toch vooral fungeren als tussenpersoon uit de Zeventien Provinciën. Bovendien stelde Don Juan groot vertrouwen in de tussenkomsten van Vaulx. Zo werd uiteindelijk de geweldloze verzoening van La Motte en diens vestingstad Grevelingen bereikt. Eerder waren edellieden die bemiddelden met rebellen of kettters tot de doodstraf veroordeeld; voortaan kregen ze een pardonbrief en de mogelijkheid om belangrijke onderhandelingsopdrachten uit te voeren. Ook verkoos de koning voortaan deze interne agenten boven internationale diplomaten. Zowel Selles, La Motte als Vaulx kwamen oorspronkelijk uit Artesië; het volgende hoofdstuk toont hoe deze netwerken in Artesië uiteindelijk een domino-effect van onderhandelde verzoeningen veroorzaakten.

HOOFDSTUK VI

De grote en kleine traditie van pacificatie

ADELLEIJKE VERZOENINGEN VAN ATRECHT TOT KEULEN (1578-1581)

Van mei tot november 1579 was er een grote diplomatieke bedrijvigheid in het Bruloffshaus aan de Keulse Quatermarkt. Keizerlijke commissarissen ontvingen er afwisselend de delegatie van de Staten-Generaal en die van de koning, op zoek naar een voor alle partijen eerbaar vergelijk. Het belang van deze vredesonderhandelingen, waarover in de proloog reeds sprake, is in superlatieven geduid: de Keulse vredehandel was de eerste moderne internationale vredesconferentie én het grootste colloquium buiten het koninklijk territorium vóór 1648.¹ Er zijn ook verregaande gevolgen gekoppeld aan het echeq van de conferentie. Voor Woltjer betekende dit de tweede en definitieve nederlaag van de gematigden.² W.R. Wybrands-Marcussen besloot dat de mislukking in Keulen de ‘revolutionaire koerswijziging’ van de Staten-Generaal veroorzaakte.³

Op die manier overschaduwde het diplomatieke failliet in Keulen het daaraan voorafgaande onderhandelde succes in Atrecht. Aan de vooravond van de Keulse vredehandel gingen de Unie van Atrecht en haar geallieerden wel akkoord met de verkregen voorwaarden voor een verzoening met de koning. In de traditionele visie vormde deze Unie van Atrecht een verbond van conservatief-katholieke krachten, waarbij katholieke edellieden zich uit eigenbelang aansloten. De Unie van Atrecht verzaakte zo de ambities van de Staten-Generaal, in het bijzonder hun strijd voor medebestuur en religieuze pluraliteit. Daarom vormde de Unie van Utrecht in dat opzicht een progressieve alliantie ter verdediging van volks- en godsdienstvrijheid.⁴ Deze visie is gebaseerd op de stelling die Carel Theodoor Bussemaker in 1894 inzond op een prijsvraag over de ‘scheiding van de Generaliteit’ of de desintegratie van de in opstand gekomen Staten-Generaal. Op basis van archiefstukken in het Belgisch Rijksarchief en Gachards afschriften uit Simancas verklaarde Bussemaker ‘de scheiding der geesten’ door de afvalligheid van de zogenaamde Waalse gewesten. Na Bussemakers boek uit 1896 werd de Unie van Atrecht (een stad die sinds 1659 tot het Franse staatsverband behoort) steeds stiefmoederlijk behandeld door Belgische, Nederlandse en Franse historici. Pas door de lokale erkenning dat Atrecht tussen de veertiende en zestiende

eeuw meerdere malen het schouwtoneel van ‘Europese diplomatie’ vormde, verscheen er in 1999 een moderne tekstuitgave en een artikel over de houding van Elizabeth I tegenover deze Unie.⁵

De focus op de ‘grote traditie van pacificatie’ tijdens de Atrechtse en Keulse vredehandel wordt hier opnieuw aangevuld met een bijzondere aandacht voor ‘de kleine traditie’ van bemiddelingen onder en door edellieden.⁶ Het zijn de gesprekken achter de schermen van de vredehandel in Atrecht en Keulen. In die context vormt de periode 1578-1580 een aaneenschakeling van adellijke verzoeningen met de koning. De verzoening van Rennenberg uit de proloog vormde het slot van die reeks. In de literatuur worden adellijke Waalse (en vooral Henegouwse) *malcontenten* binnen de Staten-Generaal stevast verantwoordelijk gesteld voor de Unie van Atrecht en haar verzoening met Filips II.⁷ Toch moet deze traditionele voorstelling worden gecorrigeerd. In het verlengde van het vorige hoofdstuk toont dit laatste deel aan hoe de dominosteentjes eerder in Artesië dan in Henegouwen vielen. Daarbij konden de Artesische heren La Motte en Selles nu wel hun ambities verwezenlijken in hun streek van afkomst. Desalniettemin liep de verzoening van de *malcontente* edelen binnen de Staten-Generaal moeilijker en langzamer dan tot nu toe in de historiografie werd verondersteld.

Domino-effect in Artesië

Door de felle strijd tussen orangisten en *johannistes* vormde het graafschap Artesië niet meteen een vruchtbare bodem voor een verzoening met de koning.⁸ Pas in november 1578 kon La Motte er een doorbraak forceren, maar dan meteen in de twee belangrijkste steden, de bisschopssteden Sint-Omaars en Atrecht. Met Sint-Omaars onderhield Valentin de Pardieu steeds goede contacten: niet alleen lag zijn titelgoed dicht bij de stad, ook zijn vader was er meerdere malen burgemeester geweest. La Motte onderhandelde er met gouverneur Rumingen en kapitein Nicolas d’Aubermont, heer van Manuy.⁹ De deken overtuigde Alonso de Curiel om extra fondsen vrij te maken voor de verzoening van de stad. Kort nadien werden de calvinisten uit Sint-Omaars verdreven. Het koninklijk gezag werd er hersteld op 11 november 1578. Curiel liet de eer voor de verzoening over aan La Motte, naar eigen zeggen omdat die ‘nogal lichtgeraakt’ was. Zeven maanden na diens eigen verzoening, had La Motte met Sint-Omaars een eerste opsteker op zak.¹⁰

Ook in Atrecht keerde het tij zich tegen het calvinistische Comité van de Vijftienmannen, die sinds mei de stad bestuurden en aanstuurden op de afkondiging van de Religievrede. Tijdens een opstand tegen deze ‘patriotten’ op 21 oktober 1578 werd de oude magistraat van Atrecht hersteld.¹¹ Daarbij onderhandelde Jean Sarrazin¹², abt van de belangrijkste Atrechtse abdij Sint-Vaast, om de staatse stadsgouverneur Oudart van Bournonville, baron van Capres* tot gehoorzaamheid aan de koning te bewegen. Sarrazin beloofde hem in ruil het gouverneurschap van de hele provincie Artesië en ook dat van de cruciale vestingstad Hesdin. Hij benadrukte de *joyeux souvenir* die diens nageslacht aan zijn roemrijke daad zou overhouden, appellerend aan de *devoir de réconciliation*. Algauw mengde La Motte zich in deze onderhandelingen in Atrecht. In de zitting van de Staten van Artesië van 15 november verklaarde Capres vervolgens *d’ung coeur*

magnanime et face allaigne dat hij voortaan de eer van God en de koning zou dienen.¹³ Daags erna beloofde hij in een korte akte zijn trouw aan de koning en de katholieke religie ‘conform met de Pacificatie van Gent’. De inzet van de onderhandelingen was andermaal snel duidelijk. Voor deze edellieden was er geen tegenspraak tussen de Gentse Pacificatie en de katholieke religie, terwijl dat voor de koning en de landvoogd wel het geval was.¹⁴ Farnese zond Capres meteen voorlopige benoemingsbrieven als gouverneur van Artesië. De landvoogd ging voorlopig akkoord met de verregaande beloftes van Sarrazin en La Motte, ‘gezien de winst die eruit volgde’, maar hij hoopte vooral dat de nieuwkomer niet alsnog naar Anjou zou overlopen.¹⁵ La Motte loofde Capres voor de *justicia y rigor* bij de katholieke magistratsvernieuwing en het verbannen en terechtstellen van andersgelovigen in Atrecht. Als nieuwe koninklijke provinciegouverneur ging Capres meteen in het verzoende Sint-Omaars langs en verzekerde er zich van de getrouwheid van de gouverneurs van de Artesische vestingsteden Béthune en Aire.¹⁶ Het herstel van de katholieke religie werd op die manier als intern stedelijke en gewestelijke aangelegenheid geregeld, eerder dan dat de landvoogd tussenbeide moest komen.

De verzoening van Capres bewerkte de verzoening van de staatse provinciegouverneur van Artesië, Robert van Melun, burggraaf van Gent*. Als nieuw aangeduide koningsgezinde stadhouder had Capres immers Melun uit de vergadering van de Staten van Artesië laten zetten. Deze Staten wilden vergaderen over het voorstel van enkele Henegouwse statenvertegenwoordigers om zich te verenigen ter verdediging van de *ware* interpretatie van de Pacificatie van Gent, tegen hen die de Religievrede hadden afgekondigd. Robert van Melun scheen daarop *ung peu esbranlé* te zijn, zeker over het feit dat men hem ervan verdacht *aultre que Catholique* te zijn.¹⁷ Ondertussen hadden ook diens moeder, zussen en echtgenote hem proberen te overtuigen van de koninklijke zaak. Melun verklaarde dat hij nog steeds katholiek was, maar enkel *l’expulsion de l’Espagnol* wilde en een *bonne et assurée pacification*, want de aanwezigheid van de buitenlandse troepen stond dat in de weg. Daarom verdedigde hij de Pacificatie van Gent en het medebestuur van de Staten-Generaal. Hij was bang dat de hem eerder beloofde brieven van zijn verheffing tot markies van Roubaix reeds waren ‘verbrand’.¹⁸ Hij wilde zich wel verzoenen op voorwaarde dat hij het gouverneurschap van Artesië mocht behouden.¹⁹ Dat gouverneurschap was dus eerder aan Capres beloofd, maar die verklaarde zich akkoord mits de compensatie van de graventitel van Hennin-Liétard. Zo verzoende ook Robert van Melun zich op 7 december 1578 met de koning, onder de belofte van een markiestitel en het stadhouderschap van Artesië. De Staten-Generaal deden hem nog vergeefs het aanbod om hem luitenant te maken, met 12.000 *escudos de oro* jaarvergoeding. Zijn broer zou bovendien opperkamerheer van Matthias kunnen worden. Deze tegenvoorstellen bleken vergeefs.²⁰ Na deze snelle partijwissel in Artesië werd ook in Dowai het college van de Achttien verjaagd en de jezuïetenban herroepen.²¹

Daarop sloten de Staten van Artesië, en (slechts) de ‘vertegenwoordigers’ van de Staten van Henegouwen en Dowai op 6 januari 1579 een *union générale* af in Atrecht. Doornik en het Doornikse, het Henegouwse Valenciën en de Waals-Vlaamse kasselrijen Rijsel en Oorschie bleven hierop afwezig. Deze Unie van Atrecht streed voortaan voor de volgens haar ‘correcte’ interpretatie van de Pacificatie van Gent. Volgens de verbondstekst was dat verdrag na de mouterijen

in Zierikzee, Antwerpen en Aalst ontstaan om het vertrek van de vreemde troepen te eisen. Het verdrag had daarbij ook en vooral de privileges en vrijheden 'van het vaderland' hersteld. Daarbij werden de ketterplakkaten buiten werking gesteld, maar er was ook besloten dat in alle provincies de katholieke religie werd behouden, behalve in Holland en Zeeland. Toch stelde deze Unie van Atrecht dat er nooit sprake van was geweest om de trouw aan de koning of de katholieke religie op te zeggen, terwijl de Gentenaars en de Staten-Generaal de nieuwe religie ondersteunden in gebieden waar dat niet was toegestaan. De Religievrede was geen verduidelijking, maar een inbreuk op de Pacificatie. Daarom wilde deze nieuwe Unie de katholieke religie, de gehoorzaamheid aan de koning én de privileges verdedigen. Over het vertrek van de vreemde troepen bleef de verbondstekst daarentegen op de vlakte.²² Dit verbond was een duidelijk signaal dat de ondertekenaars zich niet zomaar zouden verzoenen met de koning, zelfs al wilden ze net als hij de katholieke religie verdedigen.

De Unie van Atrecht stelde een ultimatum: de Staten-Generaal kregen tot het einde van de maand tijd om te reageren, in het andere geval zouden vanaf 6 februari de onderhandelingen met de koning doorgaan. Namens de Staten-Generaal moest Havré intussentijd de contacten tussen de Unie van Atrecht en Farnese pogen te verhinderen. Oorspronkelijk was de markies gezonden om alleen de verzoening van Sint-Omaars teniet te doen. De snel opeenvolgende partijwissels hadden daarbij ook de Staten-Generaal verrast.²³ Havré kon een goede tussenpersoon zijn, want hij was zowel lid van de Tweede Stand van Artesië als van die van Henegouwen en hij was katholiek. Havré verdedigde steeds opnieuw 'de grote kans' die er bestond om in Keulen tot een gemeenschappelijk onderhandelde oplossing te komen. Omdat de Staten-Generaal het ultimatum van de Unie van Atrecht niet inlostten voor eind februari, gingen de onderhandelingen met de gezanten van Farnese door. Havré vluchtte vervolgens uit Atrecht onder het voorwendsel een misviering in Kamerijk bij te wonen.²⁴

Namens Farnese onderhandelden de bisschop van Atrecht, Matthieu Moullart en de ontvanger-generaal van Artesië, Guillaume le Vasseur, heer van Valhuon.²⁵ Beide heren hadden reeds een half jaar voordien geprobeerd om de statenvergadering van Artesië van de Religievrede af te houden. Na de vorming van de Unie van Atrecht zond de landvoogd ook Selles ter versterking van zijn afvaardiging. De baron leek hem de perfecte bemiddelaar *aiant entendu de bouche du Roy Monseigneur avecq quelle sincérité il désire veoir ces pays hors de ces guerres* (omdat hij uit de mond van de koning had gehoord met welke oprechtheid hij deze landen zonder oorlog wenst te zien).²⁶ De prins van Parma verwachtte ditmaal wel veel van Selles' interventie, waarschijnlijk juist door zijn Artesische afkomst.²⁷ Zelfs de koning verheugde zich erop dat zo uitsluitend 'inlandse heren' onderhandelden, eerder dan buitenlandse vorsten.²⁸ Daarbij had de aanstaande keizerlijke interventie in Keulen opnieuw het effect dat de koning zich inschikkelijker opstelde voor zijn eigen elites. Bovendien bereidde hij zich voor op een interventie in Portugal om daar de vrijgekomen troon te verwerven, waardoor hij het conflict in de Nederlanden liever beëindigde. Dat was ook de mening van Granvelle, die inmiddels in Madrid verbleef.²⁹

Deze onderhandelingen met de Unie van Atrecht gingen dan wel niet langer over het godsdienstvraagstuk, maar toch bleven ze gespannen. De Unie bleef immers een ratificatie van de

Pacificatie van Gent eisen. Daarom waren Moullart en Valhuon in eerste instantie ontgoocheld dat Selles geen toestemming daarvoor meebracht.³⁰ Over de Pacificatie van Gent mocht Selles immers slechts toelichten wat hij eerder in 1577 als instructie van de koning had meegekregen.³¹ Na enkele dagen ontpopte Selles zich echter tot een vurige verdediger van de Pacificatie van Gent. De man die als vredesgezant naar de Nederlanden was gezonden om dit verdrag 'te laten vergeten', verklaarde nu dat verdere onderhandelingen geen effect zouden hebben als dit verdrag niet werd geratificeerd door de koning. Volgens hem vroeg de Unie van Atrecht dit niet met kwade bedoelingen maar juist 'om de soevereiniteit en de religie te bewaren'.³² Samen met de andere twee onderhandelaars verbaasde hij zich erover dat ze nu geen toestemming hadden 'voor iets dat Don Juan én de koning reeds geratificeerd hadden met het Eeuwig Edict'.³³

Selles speelde overigens op nog meer domeinen *cavalier seul*. Hij week andermaal van zijn instructies af toen Capres zich hard opstelde over het vertrek van de Spaanse troepen. Toen beloofde Selles dat de koning dat zeker zou toestaan wanneer ze diens soevereiniteit en de katholieke religie erkenden. Deze toegevingen strookten met zijn oorspronkelijke vredesmissie namens de koning, maar niet met de strategie van Farnese die het offensief tegen Maastricht door wilde zetten.³⁴ Selles ging nog verder toen hij de door Farnese gezonden François de Moncheaux wegstuurde 'omdat hij met diens instructies niet verder kon'.³⁵ Uiteindelijk werden Selles, Moullart en Valhuon uit de nood geholpen door de brieven van Filips II van 9 februari 1579, waarin die erin toestemde alles goed te keuren wat zijn onderhandelaars beloofden, inclusief een ratificatie van de Pacificatie van Gent en het Eeuwig Edict. Daardoor leek ook het vertrek van de buitenlandse troepen stilzwijgend goedgekeurd, gezien dat eveneens na het Eeuwig Edict was toegestaan.³⁶ Eind februari 1579 vertrokken Selles en Valhuon naar het koninklijke kamp in Namen met brieven van de Unie van Atrecht waarin die zich tot een verzoening bereid toonde.³⁷ Een maand later, in maart, kon Selles terugkeren naar Atrecht mét een uitdrukkelijke belofte van de ratificatie van het Gentse vredesverdrag, zolang het beleg van Maastricht kon doorgaan.³⁸ Farnese liet nu ook aan de Staten-Generaal in Antwerpen zijn toestemming voor een ratificatie van de Pacificatie van Gent kennen.³⁹

De verzoening van de Lalaings

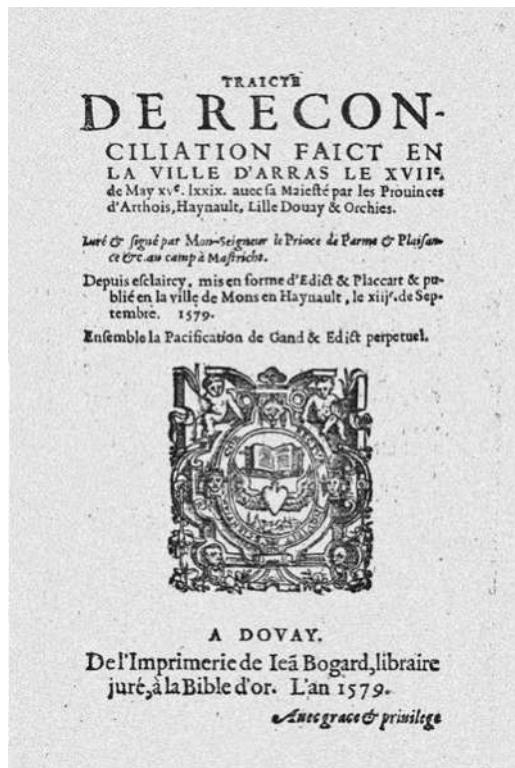
Hoewel enkele 'Statenvertegenwoordigers van Henegouwen' zich met de Unie van Atrecht bereid toonden tot een verzoening met de koning, hielden de voornaamste edellieden uit de Tweede Stand – de broers Lalaing en Croy – nog steeds de boot af. Vreemd genoeg bestaat in de literatuur de idee alsof de in het vorig hoofdstuk beschreven *malcontenterie* van de 'Henegouwse edelen' aan de basis lag van de verzoening van de Unie van Atrecht. Ook daar is die visie van Carel Bussemaker deels voor verantwoordelijk.⁴⁰ Toch weigerde staats grootbaljuw van Henegouwen Filips van Lalaing* aanvankelijk overleg over een verzoening met de koning, zowel met La Motte als met de onderhandelaars van Farnese. Desalniettemin nodigde Lalaings jongere halfbroer Emmanuel-Filibert, de nieuwe baron van Montigny* de heer van La Motte wel uit in het fort van Watten op 13 november 1578. Daags nadien vergezelde Montigny hem ook nog

eens naar Sint-Omaars, om daar de onderhandelingen in aanwezigheid van de pas verzoende Manuy en Rumingen voort te zetten. Montigny had zich over de koninklijke vredesbeloften heel opgetogen getoond, tenminste als de Pacificatie van Gent zou worden geratificeerd. Hij had ook beloofd zijn halfbroer Lalaing tot verzoening te bewegen, maar hij wilde niet handelen zonder diens goedkeuring. Twee weken later ontmoetten dezelfde mannen elkaar op het kasteel van Rumingen, ditmaal met de pas verzoende Capres erbij. Daar waren ze het er unaniem over eens dat Oranje met de Religievrede ‘tegen de wil van de bevolking’ inging.⁴¹

Net zoals bij Renneberg, La Motte en de eerste verzoende Artesische edellieden, veroorzaakte het koninklijke verzoeningsaanbod een staats tegenbod. Zo zonden Oranje en Matthias een gezant naar Montigny. Die verklaarde nu de staatse zaak wel trouw te willen blijven, maar hij zou met zijn Malcontenten Menen niet ontzetten, zolang de Gentenaren niet ophielden met hun aanvallen op het *Hinterland* en de daar gevangen hoge heren en bisschoppen niet vrijlieten.⁴² Vervolgens moest ook Havré proberen om Montigny voor de staatse zaak te bewerken. Hij mocht toen, namens de Staten-Generaal, over de brug komen met een *oubli du passé*, een betaling van hun troepen en aanlokkelijke stadhouderschappen.⁴³ Net als Lalaing toonde Montigny zich aanvankelijk ontgoocheld over de beperkte toegevingen die Moullart en Valhuon toestonden en ze beschuldigden La Motte daarom van hypocrisie.⁴⁴ La Motte hield echter vol en nodigde Montigny in december andermaal in Quermes uit, op het landgoed van Selles.⁴⁵

Daardoor raakten de broers Lalaing verdeeld over de steun van Anjou aan de staatse zaak. Lalaing wees Montigny terecht dat diens onderhandelingen het bondgenootschap met Anjou in gevaar brachten, maar Montigny repliceerde dat de Franse hertog nog steeds het beloofde oorlogsmaterieel niet had geleverd.⁴⁶ Uiteindelijk vertrok Anjou op 26 december 1578 uit Bergen, in nog steeds niet opgehelderde omstandigheden. Volgens sommigen vluchtte hij na een mislukte aanval op de stad, volgens anderen werd hij bang door de onderhandelingen van statenvertegenwoordigers van Henegouwen met die van Artesië.⁴⁷ Na het vertrek van Anjou namen de broers Lalaing verschillende beslissingen. Lalaing toonde zich opnieuw partijganger van Matthias en de Staten-Generaal.⁴⁸ Montigny koos voor onderhandelingen met La Motte en dus voor een verzoening met de koning. Daar had de nieuwe golf van beeldenstormerij in Gent op 10 maart 1579 veel mee te maken, maar ook het feit dat de onderhandelingen van de Unie van Atrecht steeds concretere vormen aannamen. Hij stuurde daarom Havré en diens medegezant definitief weg.⁴⁹ Op 6 april begeleidden La Motte, Moullart, Selles en Valhuon de baron van Montigny plechtig naar de abdij in Mont-Saint-Eloy, een paar mijlen van Atrecht, waar ook Capres en Melun mee aan de onderhandelingstafel zaten. Montigny zwoer de katholieke religie te onderhouden en gehoorzaam te zijn aan de koning, op grond van de Pacificatie van Gent én het Eeuwig Edict. Hij voelde zich evenwel tot niets verplicht, zolang de buitenlandse troepen niet vertrokken. De baron kreeg het nodige geld voor het onderhoud van zijn troepen, met een voorschot van 1500 florijnen.⁵⁰

De verzoening van Montigny bespoedigde het officiële akkoord tussen de Unie van Atrecht en de onderhandelaars van Farnese. Op 17 mei werd het verdrag van Atrecht gesloten, zoals het vervolgens door de koning zou moeten worden bekrachtigd. De overeenkomst werd

Traicté de reconciliation fait en la ville d'Arras le XVIIe de May 1579 avec sa maïesté par les prouinces d'Arthois, Haynault, Lille, Douay & Orchies..., Douai, Jean Bogard, 1579.

© KU Leuven, Maurits Sabbebibliotheek, P949.341.4 TRAI – Foto Bernard Deprez.

als een *traité de réconciliation* bezegeld. Dit traktaat erkende de Pacificatie van Gent, het Eeuwig Edict en zelfs Matthias' verordeningen, voor zover die niet ingingen tegen de katholieke religie of de koninklijke soevereiniteit. Alle partijen kregen *oubli du passé* en de restitutie van hun onroerende goederen, behalve diegenen die de stadsmagistraten eerder hadden vastgezet voor de afkondiging van de Religievrede. De privileges werden hersteld en belastingsheffingen en magistraatsvernieuwingen zouden zoals onder Karel V plaatsvinden. Zo verwierf de Unie van Atrecht een eervol compromis voor haar strijd voor de privileges en vrijheden van de Nederlanden.

Daarbij werd ook de politieke structuur van het Spaans-Habsburgse staatsbestel gereorganiseerd. Voortaan zou de Raad van State uit tien tot twaalf mannen bestaan, waarvan tweederde tot de verzoende partij behoorde. Een reeks andere ambten en functies in de verzoende gewesten mocht alleen aan *naturelz* worden gegeven.⁵⁷ Bovendien was de landvoogdij – gezien de ervaringen met Alva en Don Juan – voortaan aan strikte regels onderworpen. Toch moest eerst een schikking met Matthias worden gevonden. Pas na het vertrek van de vreemde troepen zou Farnese voor zes maanden gouverneur worden, met slechts twintig *serviteurs domestiques estran-*

giers en met een lijfwacht ‘zoals eertijds’. Daarna zou de koning alleen nog gouverneurs van ‘zijn bloed’ aanwijzen, die daarenboven de goedkeuring van de staten moesten wegdragen. Ten slotte vroegen ze aan de koning om een van zijn kinderen te sturen om in de Nederlanden *en toute piété et vertu convenable* te laten opvoeden.⁵²

De (politieke) remonstranties van de Staten-Generaal uit 1574 leken eindelijk gecodificeerd, en de *voie de douceur* scheen uitgevoerd, maar dat slechts na jarenlange vertraging en onderhandeling. De ultieme voorwaarde voor de politieke en militaire toegevingen was evenwel het herstel van een exclusief katholicisme in eigen rangen, maar daarover had de Unie intern een akkoord bereikt. Het grootste deel van het Verdrag van Atrecht betrof militaire schikkingen: wederzijdse gijzelaars werden vrijgelaten en afgebroken versterkingen en citadellen zouden niet worden heropgebouwd. Beide partijen zouden hun vreemde troepen terugtrekken: als de koning zijn buitenlandse soldaten terugtrok binnen de zes weken – ook uit Luxemburg en de Franche-Comté – zouden zij ook de Fransen, Schotten en Engelsen laten vertrekken. Een *corps d’armes de naturels* zou voortaan de expedities van de koning uitvoeren. Na dit verdrag moest de koning ten slotte de relaties herstellen met Elizabeth I en de hertog van Anjou.⁵³ Deze militaire schikkingen betekenden vanzelfsprekend voorrechten voor de adelstand, die nu de sleutelposities in een eigen leger kon verwerven. Bovendien mochten de provinciale statenvergaderingen nog steeds meebe-slissen wanneer toch buitenlandse troepen zouden worden geworven, wanneer nieuwe citadellen zouden worden gebouwd en wanneer garnizoenen zouden worden ingekwartierd.

Het Reconciliatieverdrag van Atrecht ontstond zonder de steun van Filips van Lalaing, die tot nader order nog steeds staats grootbaljuw van Henegouwen bleef. De Staten-Generaal bleven daarom de hoop koesteren dat Lalaing het tij zou keren en zijn halfbroer Montigny op andere ideeën zou brengen.⁵⁴ De koninklijke partij hoopte op het omgekeerde scenario. Daarom zond de Spaanse ambassadeur in Parijs Eleonora van Montmorency, de weduwe-gravin van Hoogstraten om in te praten op Filips van Lalaing. Ook diens schoonmoeder, Margaretha van der Marck, was daarvoor reeds in de weer.⁵⁵ Beide vrouwen kregen de opdracht vooral weinig te verklaren over de Pacificatie van Gent, en te verdedigen dat de Nassaus – hoewel oude vrienden – nu alleen maar tirannie brachten.⁵⁶ Na het verdrag van Atrecht oefenden de verzoende partijen grote druk op de staats grootbaljuw uit. Zes dagen later, op 23 mei, gaf Lalaing toe en verklaarde hij zich akkoord met het verdrag van Atrecht. Pas daarna vertrokken de onderhandelaars naar Farnese, met een delegatie van de vertegenwoordigers van Artesië, Henegouwen, Dowaaï en inmiddels ook Rijsel en Oorschie. De verzoening van de grootbaljuw van Henegouwen en van de Staten van Henegouwen betekende niet dat alle vestingsteden in het gewest zich meteen akkoord verklaarden: de gouverneur en de kapitein van Landrecies, Bouchain en de citadel van Kamerijk verklaarden zich nog steeds pro Oranje, net zoals de magistraat van Valenciën.⁵⁷ Ook in de ‘Waalse provincies’ bleven sterke particularistische tendenzen overeind; Kamerijk bleef zelfs tot in 1597 onder Frans bewind.

Daarmee waren belangrijke leden uit het geslacht Lalaing verzoend met de koning, maar de broers Croÿ nog steeds niet. Filips II had nochtans gehoopt dat ook zij zich in deze particuliere onderhandelingen zouden verzoenen.⁵⁸ Margaretha van Parma had de halfbroers opnieuw

aangeschreven, om zich te reconciliëren met haar zoon, ‘wat respect, oneindige eer en gunsten zou opleveren en het *bien public* ten goede zou komen’.⁵⁹ De Croy’s bleven echter vooral snog onderhandelaars in dienst van de Staten. Zoals vermeld werd Havré zelfs ingezet om de verzoening van de Unie van Atrecht en in het bijzonder Montigny te dwarsbomen. Aarschot werd vervolgens uit Bergen teruggeroepen voor de vredesonderhandelingen in Keulen, om daar in rang een tegengewicht te bieden aan de koninklijke hoofdonderhandelaar, de hertog van Terranova.⁶⁰ Granvelle spoorde Aarschot vervolgens aan om in te gaan op de ‘zachte’ Keulse verzoeningsvoorwaarden van de koning.⁶¹

Keulse vredehandel

Niet alleen de onderhandelingen in Atrecht, maar ook de totstandkoming van de Unie van Utrecht op 23 januari 1579 zou de vredesonderhandelingen in Keulen bemoeilijken. De Unie van Utrecht ontstond op voorstel van Jan van Nassau, de jongste broer van Oranje. Het was een strategisch verbond om gezamenlijk te beslissen in vragen van vrede en oorlog, dus in het bijzonder met het oog op de vredehandel in Keulen. Toch werd de Unie al gauw een streng calvinistisch verbond, waarvoor toegevingen aan protestanten een minimumeis zouden worden.⁶² Willem van Oranje was niet zo gelukkig met deze vlugge radicalisering. In maart 1579 riep de prins een voltallige statenvergadering bijeen in Antwerpen. Het was een verdragingsmanoeuvre om niet meteen naar Keulen te moeten gaan, maar de vergadering bevestigde de deelname aan de algemene vredehandel zonder te willen ingaan op Farneses gelijktijdige belofte over de ratificatie van de Gentse Pacificatie.⁶³ Als voortrekker van de Unie van Utrecht zou Jan van Nassau in Keulen opdagen, hoewel hij niet meteen tot de staatse delegatie behoorde. Hij bleef hameren op verregaande toegevingen aan andersgelovigen, die zelfs verder gingen dan de schikkingen daarover in de Pacificatie van Gent of de Religievrede. Zo bleven de Nassaus aan staatsgezinde zijde de adellijke protagonisten in de vredehandel.

De dag nadat het verdrag van Atrecht was gesloten, op 18 mei 1579, kwam in Keulen de delegatie van de Staten-Generaal meteen scherp uit de hoek. Ze eiste de uitbreiding van de Brabantse Blijde Inkomst naar alle gewesten, de erkenning van het *jus resistendi*, een status-quo voor geloofskwesties (dus de praktische erkenning van de Religievrede), de erkenning van Matthias als landvoogd, de terugkeer van alle ballingen en de borgstelling van Anjou.⁶⁴ De Friese jurist Aggaeus de Albada, theoreticus van het staatse gezelschap, verdedigde dat deze voorwaarden de noodzakelijke uitbreidingen op de Pacificatie van Gent vormden.⁶⁵ De keizerlijke diplomaten, waaronder ook Schwarzenberg, stelden meteen dat deze eisen het Gentse vredesverdrag schonden en weigerden erover te onderhandelen. Op 25 mei zwakten de staatse onderhandelaars het voorstel af door hun eisen over de Blijde Inkomst te laten vallen. Ze vroegen nog steeds de erkenning van Matthias, de door hem uitgevaardigde wetten en de opname van Anjou als *partie contractante*. Op het punt van de religie waren ze intussen bereid de status-quo te behouden ‘totdat door een Staten-Generaal anders werd beslist’, maar dat vereiste nog steeds de erkenning van de Religievredes. Uitsluitend over dit voorstel – *angemessen und mild* – startte de keizerlijke

delegatie gesprekken.⁶⁶ Intussen stelde de Staten-Generaal aan de onderhandelingen een ultimatum van zes weken.

Tot grote ontevredenheid van de koninklijke hoofdonderhandelaar Terranova, verdedigde de katholieke Aarschot dat er toegevingen op het gebied van de religie nodig waren, maar dan om het katholicisme te versterken.⁶⁷ Terranova begreep niet dat de katholieke leden van de staats delegatie hem steeds maar bestookten met vragen over toegevingen aan protestanten, die zij nodig achtten om het katholicisme te restaureren. Zo vond bijvoorbeeld staats onderhandelaar Jan Vanderlinden, abt van de Leuvense Sint-Geertruiabdij⁶⁸ ook dat de koning niet goed geïnformeerd was over de zwakke positie van de katholieken. Volgens hem was de inname van Namen de grootste *novitas* geweest, waardoor de Staten-Generaal uitdrukkelijk om de hulp van Oranje hadden gevraagd. Die had echter de Religievrede laten onderhandelen, waardoor vele katholieken onder een soort 'geestelijke tirannie' waren terechtgekomen.⁶⁹ Door deze situatie moest men voor deze katholieke onderhandelaars eerst herverzekeren dat het katholicisme overal in de Zeventien Provinciën kon worden beleden. Daarvoor waren ook toegevingen aan de protestanten nodig.

Het koninklijke voorstel van 3 juni weigerde nog steeds Matthias te erkennen, maar bevatte wel suggesties voor een ruime amnestie en een nieuwe gouverneur *van den bloede*, zoals dat eveneens in het Reconciliatieverdrag van Atrecht was beloofd. Ook de prins van Oranje moest niet meteen de Nederlanden verlaten. De belastingen en magistraatsvernieuwingen zouden als onder Karel V worden hersteld. Als uiterste toegeving aan de protestanten beloofden ze een *jus emigrandi* van vier jaar (met mogelijkheid tot behoud van goederen) en desgewenst een herziening van de ketterplakaten. Zoals voorheen mochten andersgelovigen gedurende de reconciliatieperiode geen 'schandaal' of onrust veroorzaken. Deze schikking was overigens niet in het Verdrag van Atrecht opgenomen, aangezien de verzoende gewesten en steden vooral intern het exclusieve herstel van de katholieke religie hadden geregeld. Precies op dit cruciale moment had de magistraat van Antwerpen op 12 juni 1579 nogmaals een bredere Religievrede afgekondigd.⁷⁰ Volgens Terranova was dit een manoeuvre van Oranje om van de religie het belangrijkste onderhandelingspunt te maken.⁷¹

Het keizerlijke compromis van 18 juli leunde eerder aan bij het koninklijke voorstel. De onderhandelaars van de keizer hadden de erkenning van Matthias laten vallen, maar dat in ruil voor de aanstelling van een nieuwe 'prins van den bloede'. Daarmee werd het klassieke verzoeningsscenario van Madrid bestendigd, net als in het verdrag van Atrecht. Daarnaast stelden de keizerlijke onderhandelaars op basis van de godsdienstvrede van Augsburg dat Filips II over het recht beschikte om de religie in zijn erflanden te bepalen. Een Staten-Generaal kon dus wel adviseren over een mogelijke moderatie van de godsdienstplakaten, maar alleen de koning kon daarover definitief beschikken. Desalniettemin vroegen de keizerlijke diplomaten aan de koning dat hij binnen de vierjarige termijn van een *jus emigrandi* ook de religieplakaten buiten werking stelde. Daarbij zou in Holland en Zeeland wel tijdelijk het protestantisme erkend worden, als ook het katholicisme in deze gewesten werd hersteld waar het op het moment van de Pacificatie van Gent werd beleden.⁷² Willem van Oranje sprak zich openlijk tegen dit compromis uit.⁷³ Toch

verhoogden de clerici en de katholieken van de staatse delegatie de inspanningen voor de acceptatie van het keizerlijke voorstel.⁷⁴

De koninklijke partij boekte intussen een militaire en morele overwinning door de val van Maastricht op 28 juni. Na vier maanden beleg had Farnese de versterkte grensstad veroverd, waarmee hij ook Limburg en de Landen van Overmaas herwon. De gouverneur beloofde pardon voor wie binnen een maand terugkwam en zich verzoende met de katholieke kerk, met uitzondering van aanstokers en protestanten.⁷⁵ In deze overwinningsroes beëdigde Farnese het verdrag van Atrecht ten overstaan van de gezanten van Artesië, Henegouwen en Dowai, die toen al meer dan een maand bij hem in het legerkamp waren. Omdat de onderhandelaars in feite hun instructies hadden overtreden, had Farnese al die tijd advies ingewonnen bij de hem omringende raadsheren en die in Keulen.⁷⁶ Hij wilde sowieso geen vermeldingen over Elizabeth I, Anjou of Matthias van Oostenrijk in het verdrag en maakte zich grote zorgen over het beloofde vertrek van de Spaanse en Italiaanse troepen binnen de zes maanden. Uiteindelijk stemde hij in met een eed op het verdrag, op voorwaarde dat een wederzijdse commissie de 'onduidelijkheden' zou verklaren. Ondertussen stuurde de landvoogd Christoffel de Mondragón naar de koning, die zowel de voordelen van de ratificatie uiteenzette, als de mogelijkheden om die alsnog te weigeren.⁷⁷ Pontus van Noyelles, heer van Bours, liet daarop weten dat zijn gouverneursstad Mechelen zich wilde verzoenen op basis van het verdrag van Atrecht, eerder dan op basis van de Keulse voorwaarden.⁷⁸ Op 12 juni gaf de landvoogd vanuit Maastricht pardon aan Mechelen.⁷⁹ Op 1 augustus werd het reconciliatieverdrag met deze stad ondertekend.⁸⁰ Intussen had 's-Hertogenbosch gevraagd om wel op de Keulse vredesvoorwaarden te verzoenen nadat een calvinistische coup was mislukt. Uiteindelijk werd de stad pas op 20 december in koninklijke gratie ontvangen.⁸¹ Ook de steden Venlo en Geldern zouden nog verzoeningsonderhandelingen starten, maar deze liepen spaak door de invloed van Jan van Nassau in Gelre.

In Keulen zaten de onderhandelingen intussen muurvast, terwijl het zes-weken-ultimatum van de Staten-Generaal afliep. Er kon geen vergelijk worden bereikt over het compromisvoorstel, waarbij zowel het godsdienstvraagstuk als het medebestuur van de Staten de grote twistpunten bleven. Reeds in september zond Terranova zijn zoon naar Madrid om het einde van de vredesonderhandeling aan te vragen. Op 3 november viel het reces van de vredesonderhandelingen. De mislukking bracht een cesuur in de bilaterale verhoudingen tussen de Nederlanden en het Heilig Roomse Rijk: tot de Vrede van Münster in 1648 gebeurde de keizerlijke bemiddeling alleen nog door gezantschappen, niet meer door middel van gezamenlijk overleg.⁸² Door de mislukte onderhandelingen in Keulen, kwamen de Staten-Generaal uiteindelijk in 1581 tot het onderhandelde vertrek van Matthias van Oostenrijk uit de Nederlanden. Volgens Howard Louthan betekende dat het einde van de Habsburgse *via media* en het politieke irenisme dat de keizerlijke factie voorstond.⁸³

Toch had het reces van de vredesonderhandelingen een katalyserend effect op de deelnemers van de staatse delegatie. De afgevaardigde clerici reconcilieerden zich op 2 november 1579 nog gezamenlijk met de koning op basis van de Keulse vredesvoorwaarden.⁸⁴ Uiteindelijk slaagde de abt van Maroilles⁸⁵ erin om ook Aarschot op het nippertje tot verzoening te bewegen.

Net op de dag voor Terranova's vertrek uit Keulen, kon Maroilles nog Aarschots beslissing tot verzoening meedelen.⁸⁶ Terranova beloofde aan Aarschot de handlichting van zijn goederen. De hertog schreef aan de koning dat hij zijn best had gedaan om de Nederlandse vazallen tot de vredesvoorwaarden te bewegen. Hij vroeg daarbij om de verzekering van zijn privileges als Gulden Vliesridder (!) en ook naar taken volgens 'zijn kwaliteit en die van zijn voorouders'. Hij hoopte dat de koning begreep hoeveel schade hij door de *guerres intestines* had geleden, en vroeg dat zijn gunstelingen in hun gouvernementen en landen werden hersteld. Via Fonck liet Aarschot aan Farnese weten dat hij diens handen zou komen kussen om zijn gehoorzaamheid te betuigen, maar dat hij eerst een pardonbrief wenste met de verzekering van de teruggave van goederen en ambten.⁸⁷

De verzoening van Aarschot lag ook voor de koninklijke partij gevoelig. Raadsheer Jan Fonck wou dat 'de goede Terranova' zich nooit in de verzoening van Aarschot had gemengd, omdat het gevaar reëel was dat de hertog opnieuw alles in de war zou sturen zoals dat na de inname van Namen was gebeurd. Assonleville protesteerde daarop tegen Aarschots eis om zich op de voorwaarden van Atrecht én Keulen te verzoenen. Pas op 3 april 1580 ratificeerde Farnese de restitutie van Aarschots goederen. Toen de landvoogd hem daarna opriep om in de Raad van State plaats te nemen, gaf Aarschot als smoesje dat zijn zieke vrouw de baden in Aken moest bezoeken.⁸⁸ De hertog wilde duidelijk neutraal blijven, maar daarover wonden Farnese en de koning zich danig op. Na aanmaningen kwam hij dan eind november 1580 Farnese in Bergen opzoeken en nam hij weer zitting in de Raad van State. De koning was blij met deze afloop, *puisque le tout tend a une mesme fin de sincere reconciliation*.⁸⁹

Aarschot beloofde op zijn beurt dat Havré zich zou verzoenen: die laatste was intussen uit Antwerpen 'ontsnapt' *soubz umbre d'aller visiter Madame sa femme, afin qu'il puist avec moy faire ce que convient pour le service de sa Majesté*.⁹⁰ Diens echtgenote Diane de Dommartin (intussen op haar landgoed in Lotharingen) bevestigde bij de Spaanse ambassadeur in Parijs Juan Vargas de Mexía dat haar man zich wenste te reconciliëren.⁹¹ Havré vertrok echter niet naar Keulen, maar wilde zich 'neutraal' in Lotharingen ophouden. Farnese was razend toen hij merkte dat beide broers over deze strategie hadden overlegd.⁹² Havré was één van de weinigen onder de gereconcilieerden die zijn verzoening niet meteen – ondanks herhaalde aanvragen – kon verzilveren met een plaats in de collaterale raden.⁹³ Zo waren uiteindelijk pas tegen eind 1579 de belangrijkste leden uit de Tweede Stand van de Staten van Henegouwen verzoend: deels te Atrecht, deels te Keulen.

Het was niet toevallig dat de onderhandelingen ter 'opklaring' van het Atrechtse reconciliatieverdrag in Bergen plaatsvonden. Farnese had voor die plaats gekozen om zo symbolisch de reconciliatie van de Lalaings te bekrachtigen.⁹⁴ Op 13 september ontstond aldus het 'gewijzigde' verdrag van Bergen, dat het '*traicté de réconciliation*' in de vorm van '*edit et placcard*' bekrachtigde. De pardonclausule werd nog verder ingeperkt door de uitsluiting van gemeenschappelijke vijanden en verraders. Dat was een duidelijk teken voor wie zich niet akkoord wilde verklaren met de voorwaarden van Atrecht en Bergen. Ook de verwijzingen naar buitenlandse vorsten werden uit de tekst gehaald.⁹⁵ Eerder toevallig had Filips II de dag voordien nog het verdrag van Atrecht

geratificeerd in Madrid. Daardoor kon de ratificatie van Bergen al op 22 november plaatsvinden, een ongebruikelijke korte ratificatieperiode.⁹⁶

Met *autres gentilshommes de sa suite* zette Filips van Lalaing vervolgens het nog steeds opstandige Valencijs onder druk, waarop enkele kapiteins de stad wilden verdedigen. De magistraat vroeg in paniek – en niet uit vrije wil, zoals Wybrands-Marcussen meende⁹⁷ – aan Terranova om te verzoenen op de voorwaarden van Keulen, wat vervolgens goedgekeurd werd.⁹⁸ Daarna hielp Filips van Lalaing de magistraat om de *chefs de ceste rebellion* te verbannen, gevangen te zetten of te executeren. Opnieuw werd de pacificatie van de Waalse gewesten eigenhandig geregeld, zonder dat de landvoogd er meteen verantwoording voor moest dragen. Onmiddellijk werd het verdrag in Valencijs aanvaard met *toute solemnité, alegresse et acclamations accoustumées et processions generalles*. De graaf zocht daarop ook contacten met burgers en garnizoenssoldaten in Landrecies, die hij *quelques deniers* betaalde, waarop het vestingsstadje zich opnieuw bij Henegouwen aansloot.⁹⁹ Zo waren in oktober 1579 Namen, Luxemburg, Limburg en de landen van Overmaas, Artesië, Henegouwen inclusief Valencijs, Waals-Vlaanderen, Mechelen en 's-Hertogenbosch koningsgezind.

Limieten

Na het 'verraad van Rennenberg' op 3 maart 1580 viel de reeks adellijke verzoeningen stil. In april 1580 werd het verzoende Mechelen alweer door staatse troepen ingenomen.¹⁰⁰ Kort daarop, in juni 1580, toonde het 'verraad van Heeze' de inwisselbaarheid van de adellijke reconciliaties aan. Zo had Willem van Hornes, heer van Hèze, zich samen met Montigny in Mont-Saint-Eloi verzoend. Toen Farnese er niet in slaagde om meteen met de beloofde financiering over de brug te komen en het vertrek van de buitenlandse troepen vervolgens uitstelde, legde Heeze contacten om zijn compagnieën opnieuw onder Oranje en Anjou te brengen. Daarbij koesterde hij ook het plan om zijn oude medestrijders Montigny en Melun gevangen te nemen. Toen iemand het plan lekte bij Montigny, lokte die hem in de val.¹⁰¹ Farnese deed er nu alles aan om het scenario van Egmont en Horn te vermijden, maar tegelijk wilde hij aantonen dat de toegekende *oubli du passé* slechts gold tot het moment van de verzoening: nieuwe misstappen werden niet geduld. De gouverneur vertrouwde zijn vader toe dat hij niet met de terechtstelling van een vooraanstaande edelman geassocieerd wenste te worden.¹⁰² Hij liet de veroordeling eerst over aan de Raad van Artesië en vervolgens aan een speciale commissie van *naturels*.¹⁰³ Daardoor werd het verdict van majesteitsschennis en de executie van Heeze op 8 november 1580 acceptabel in de ogen van de verzoende edellieden.¹⁰⁴

Bij de reeks adellijke reconciliaties had de koning aan hoge edellieden pardon geschonken voor daden die Egmont en Horn op het schavot hadden gebracht. Zo was hij geleidelijk aan tegemoet gekomen aan de wensen van de lokale edellieden, en had hij hen steeds meer ingeschakeld in zijn verzoeningspogingen. Toch toonde Filips II nog steeds voorbehoud wanneer het de persoon van Oranje betrof. In het verdrag van Atrecht vroegen de verzoende gewesten aan de koning om Oranjes zoon Filips-Willem uit Spanje te laten terugkeren. Ze probeerden net als

tijdens de Pacificatie van Gent om toegevingen voor de prins te verzekeren. In Keulen zag Terranova uiteindelijk af van de eis dat Oranje de Nederlanden meteen moest verlaten, waarop het keizerlijke compromisvoorstel veel belang toekende aan deze toegeving. Terranova benaderde de prins van Oranje zelfs rechtstreeks, met de belofte dat als hij zich in het Heilig Roomse Rijk zou terugtrekken, diens zoon zijn bezittingen en ambten mocht recupereren. Teneinde dat te bereiken werd Schwarzenberg andermaal als diplomaat ingeschakeld. Een secretaris van de prins, Nicolas Bruyninck, reisde daarvoor naar Keulen af. Oranje stelde echter meer voorwaarden voor zijn verzoening dan de koninklijke afgevaardigden konden of wilden inlossen: zo wilde hij vooral in de Nederlanden blijven, zelf zijn taken en ambten behouden en toegevingen voor de protestanten verzekeren. Het is allesbehalve zeker of die voorwaarden ernstig waren gemeend, maar Oranje speelde het spel behendig. Waarschijnlijk probeerde hij zo uit te zoeken wat hij kon verwachten in ruil voor zijn verzoening. De prins verklaarde aan zijn achterban dat hij nooit afzonderlijke onderhandelingen zou voeren, maar steeds de zaak van de Staten-Generaal zou steunen. Bovendien wees hij telkens opnieuw op het lot van Egmont en Horn, en op de spreuk *haereticis non est servanda fides*, wat wilde zeggen dat de koning volgens het katholieke geloof zijn woord tegenover ketters niet hoefde te houden.¹⁰⁵

Toen Terranova merkte dat Oranje zich niet wilde verzoenen, meende hij dat het beter was om de prins te vermoorden. Daartoe smeedde hij zelfs een concreet vergiftigingsplan, maar dat werd niet uitgevoerd. Aan de Spaanse staatssecretaris Antonio Pérez had Terranova al geschreven dat Oranje door de duivel was bezeten, zodat ‘geen enkele reden meer kon dienen om hem te overtuigen’.¹⁰⁶ In ieder geval werd de clausule ten gunste van Filips-Willem van Oranje in het Traktaat van Bergen weer geschrapt. De andermaal mislukte verzoeningsonderhandelingen met Oranje en zijn zwager leidden tot verregaande conclusies in Madrid. Op de dag van het Keulse reces stelde Granvelle voor Oranje in de ban te doen. Filips II vroeg daarop meteen advies aan Farnese en de Raad van State in de Nederlanden, die sterk verdeeld en eerder afwijzend op het voorstel reageerden.¹⁰⁷ Toch schreven ze een voorstel uit, waarin nog een maand gratietermijn voor de prins besloten was. Filips II en Granvelle lieten deze clausule nadien schrappen, aangezien zij stelden dat deze gratie in Keulen mogelijk was geweest. Op 15 maart 1580 ondertekende de koning de definitieve tekst van het banvonnis, die de prins en zijn medestanders voor de opstand verantwoordelijk stelde. Daarmee werd het nogmaals duidelijk dat de gratie van de koning steeds verder was gegaan, maar voortaan haar grenzen had bereikt. In zijn *Apologie* kon Willem van Oranje daarom gemakkelijk stellen dat de koninklijke clementie aan grote voorwaarden was gebonden, en zeker geen andersgelovigen betrof. Hij bleef de terechtstelling van Egmont en Horn aanvoeren als ‘ware karakter’ van de koninklijke politiek, en dus niet de recente pardonbrieven voor edellieden. Voor de prins was de verleende gratie aan de andere edellieden een daad van hypocrisie; hij kwalificeerde Filips II – en niet langer zijn dienaars – als tiran.¹⁰⁸

Niet alleen Oranje, maar ook de meeste opstandelingen hadden veel te verliezen bij een mogelijke verzoening met de koning. Opstandige statenvergaderingen hadden macht, invloed en inkomsten verworven die ze niet graag wilden afstaan.¹⁰⁹ In Keulen was meermaals gebleken dat medebestuur voor de Staten-Generaal niet mogelijk zou zijn, al waren aan de Staten van Ar-

tesië, Henegouwen en Waals-Vlaanderen bepaalde voorrechten toegestaan. Bij zijn uitgave van de akten van de Keulse vredehandel maakte Aggaeus de Albada daarom van volkssoevereiniteit het hoofdpunt van zijn verdediging voor verder verzet.¹¹⁰ De meeste steden beschikten voortaan zelf over hun bestuur en verdediging, zonder Spaanse garnizoenen en/of citadellen. Calvinisten en andere hervormingsgezinden hielden vast aan hun nieuwe 'beloofde land' en wilden zich niet – meteen of nadien – 'verzoenen' met de katholieke kerk. Een *jus emigrandi* was voor hen een onvoldoende toegeving, zeker na de erkenning van hun godsdienst door de Religievrede. Bovendien fungeerden de Calvinistische Republieken in Brabant en Vlaanderen als een soort toevluchtsoord waar het calvinisme het alleenrecht verwierf. Daarnaast bleven de concessies van de koning weifelachtig, enerzijds door de voorgeschiedenis, anderzijds doordat de 'Waalse provincies' in 1581 al instemden met de terugkeer van de Spaanse en Italiaanse troepen. Hoewel dat voor de verzoende edellieden niet meteen machtsverlies met zich meebracht – integendeel – was daardoor de belangrijkste eis van de Pacificatie van Gent alweer teniet gedaan. Door de aanhoudende oorlog bleef het economisch herstel in de verzoende provincies uit.

De Verenigde Provinciën verklaarden daarom dat zij niet langer heil zagen in het Habsburgse verzoenings- of onderhandelingsaanbod, en al helemaal niet in de koninklijke voorwaarden waarop verzoening moest gebeuren. Met het verdrag van Plessis-les-Tours in september 1580 namen de Staten-Generaal andermaal Anjou als nieuwe soeverein aan.¹¹¹ Het daaropvolgende Plakkaat van Verlatinge van 26 juli 1581 verklaarde Filips II van de kroon vervallen. Het Plakkaat stelde duidelijk dat de geünioneerden steeds hadden geprobeerd om vrede met de koning te sluiten, maar daar nu mee ophielden. Zij wezen erop dat 'by seker placcaet van proscriptien' – de verduidelijkingsclausule in het Traktaat van Bergen en de ban van Oranje – de koning alle partijgangers van Oranje en de Unie van Utrecht opnieuw tot rebellen verklaarde, waardoor hen 'lijf en goed' en iedere welvaart en handel waren ontzegd. Daarbij boden ze niet alleen een uitgebreide argumentatie van hun recht op verzet, maar een even uitvoerige bewijsvoering aan waarom ze zich 'gantselick van alle middele van reconciliatie wanhopende ende oock van alle andere remedie ende secours verlaten wesende'.¹¹²

Volgens het Plakkaat van Verlatinge had Filips II hen daarbij 'alle goedertierenheyt ende clementie' 'dickwils met zijne brieven gheveynsdelick (...) togheseyt'. Toch had de koning alle vredehandel ondermijnd. De missies door Egmont, Montigny en Bergen hadden tot niets geleid, behalve de onterechte dood van deze edellieden. Tijdens de vredesonderhandelingen van Breda waren de vijandelijkheden gewoon doorgegaan. Na de Pacificatie van Gent had de koning brieven geschreven om dit verdrag tegen te werken. Don Juan had slechts voorlopig het Eeuwig Edict goedgekeurd, en nadien meteen de 'vreemde troepen' teruggeroepen. In dat opzicht had ook Selles 'onder 't deksel van eenighe bequame middelen van accoorde voor te houdene' meermaals verklaard dat de koning de Pacificatie van Gent nooit zou goedkeuren. Omdat de Staten-Generaal wel naar een akkoord zochten, hadden ze gezanten in Keulen afgevaardigd 'voor te verkrijghen eenen versekerden peys, met eenighe gracelicke vryheyt, besondere van der religie (de conscientie ende Godt principalic raeckende)'. Daar was echter andermaal gebleken dat de koning dit niet wilde. Volgens het Plakkaat van Verlatinge waren eerdere beloftes steeds

ingetrokken. Zo verscheen Filips II als de tiran, die de privileges van zijn onderdanen niet had gerespecteerd, geen oprechte vrede wenste en zo zijn plicht als Goede Herder en Vader had verzaakt. Om die reden was het blijvende verzet van de provincies gerechtvaardigd. Volgens de Verenigde Provinciën dienden de vredesonderhandelingen immers alleen om twist te zaaien in de Nederlanden.¹¹³ Deze visie op de vredehandel tijdens de beginjaren van de Opstand zou steeds dominanter worden in de Republiek. Het Plakkaat mocht dan een bestaande situatie min of meer formaliseren en wettigen, maar het impliceerde de constitutionele en internationale start van een nieuw staatsverband. Daarom probeerde de Spaanse koning met man en macht de status van de Verenigde Provinciën op het Europese diplomatieke toneel te ondermijnen.¹¹⁴

De gesprekken met de Unie van Atrecht leidden tot een onderhandelde verzoening met Filips II. Deze gesprekken boekten resultaat omdat de koninklijke partij in de laatste jaren steeds vaker politieke toegevingen in het vooruitzicht had gesteld, en omdat de Unie van Atrecht de exclusiviteit van het katholieke geloof niet langer in twijfel trok. Toch was de doorbraak evenzeer geforceerd door particuliere verregaande beloftes van de gezanten van Farnese, in het bijzonder van Selles. Daarentegen boden de keizerlijke bemiddelingen tussen de koning en de Staten-Generaal in Keulen niet langer een diplomatieke uitweg, zoals dat in 1577 nog wel het geval was geweest. Het keizerlijke bemiddelingsvoorstel werd door de staatse en uiteindelijk ook door de koninklijke delegatie afgewezen, op basis van onverenigbaarheden over het godsdienstvraagstuk en het medebestuur van de Staten-Generaal. Toch zouden enkele edellieden en steden zich wel verzoenen op basis van de in Keulen verkregen voorwaarden. Daarna maakte de koning duidelijk dat zijn aanbod niet langer gold voor Oranje en evenmin voor diens partijgangsters. Door het Plakkaat van Verlatinge werd Filips II niet alleen als landsheer maar ook als onderhandelingspartner *persona non grata* voor de opstandelingen.

Bij zijn analyse van deze 'scheiding van de Generaliteit' wees Bussemaker in 1896 steeds op het eigenbelang van katholieke edellieden in de Waalse gewesten. Toch suggereerde J.C. Boogman reeds in 1972 om na te gaan of de Waalse edellieden zich niet om andere dan materiële drijfveren verzoenden.¹¹⁵ Als de 'adel' als sociale groep of stand aan de basis ligt voor de verzoening van de 'Waalse' provincies met Filips II, dan vooral omdat edellieden onderling onderhandelingen voerden vanaf 1578 tot 1580. Deze edelen verklaarden zich slechts traag medestanders van de Unie van Atrecht, en tegelijkertijd bleven ze over de bijkomende voorwaarden voor verzoening bemiddelen. Daarbij werden de politieke keuzes in deze periode een strategisch wikkelen en wegen, tegenover de verplichtingen aan het geslacht, de stand maar ook aan het gewest. Daardoor vonden de verzoeningsonderhandelingen van en met deze 'Waalse' edellieden zowel in Artesië, Henegouwen als in Keulen plaats. Al liep de grote en de kleine traditie van pacificatie niet synchroon, beide dynamieken versterkten elkaar wel. Daarom stipuleerden de reconciliatieverdragen van Atrecht en Bergen voor de verzoende (en de te verzoenen) edellieden nieuwe voorrechten in het staatsbestuur en het leger. Zo hadden ze uiteindelijk gehandeld volgens hun *devoir de réconciliation*.

BESLUIT

Van 1578 tot 1580 verzoenden de opstandige gewesten Artesië, Henegouwen, Waals-Vlaanderen en de rebellerende steden Grevelingen, Mechelen, 's-Hertogenbosch en Groningen zich met Filips II. In dezelfde periode besloot een belangrijke groep in verzet gekomen edellieden opnieuw loyaliteit aan de koning te betuigen. Deze partijwissels vonden plaats na herhaaldelijke en gespannen onderhandelingen. De reconciliatieverdragen van Atrecht-Bergen en de pardonbrieven aan edellieden en steden verzilverden toen een reeks politieke en militaire tegemoetkomingen van de koning: de ratificatie van de Pacificatie van Gent en het Eeuwig Edict, het herstel van de privileges en het vertrek van de 'vreemde' troepen uit de Nederlanden. Tegelijkertijd aanvaardden de onderhandelende partijen het principe van exclusief katholicisme. In 1581 stelde het Plakkaat van Verlatinge dat ook de opstandige Staten-Generaal steeds pogingen hadden ondernomen om 'met den voorsz. Coninck te reconciliëren ende accorderen', maar dat die dit voortaan zouden weigeren en dat ze Filips II als landsheer vervallen verklaarden. Dat nieuwe voorbehoud tegenover reconciliatie met de koning verwees andermaal naar de talrijke verzoeningspogingen vanaf 1564.

Het besluit van dit boek wil deze vredehandel in perspectief plaatsen. Eerst worden daartoe de motieven, modaliteiten en mogelijkheden van de adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen nogmaals afzonderlijk gereconstrueerd. Vervolgens verklaart de wisselwerking tussen deze veelvuldige verzoeningspogingen waarom deze vredehandel tot een partiële onderhandelde verzoening leidde, en tegelijkertijd bijdroeg aan een verdere polarisering tijdens de Opstand.

Le devoir de réconciliation

Edellieden in de Zeventien Provinciën hebben niet steeds op een koninklijke toestemming gewacht om te bemiddelen tussen de landsheer en diens onderdanen. Integendeel, ze namen graag zelf het initiatief voor de vredehandel. Om te beginnen bemiddelden deze aristocraten uit standsbesef, waarbij noties van eer en eed hun onderhandelingen legitimeerden. Daarnaast voelden ze zich tot bemiddeling verplicht door hun talrijke ambten in het provincie- en landsbestuur en het leger, zowel aan koninklijke als (tijdelijk) aan staatse zijde. Bovendien riskeerde de adel bij een algemene opstand sterk verminderde inkomsten uit heerlijkheden verspreid over de gehele Nederlanden. Ze aarzelden daarbij niet om akkoorden over de godsdienstkwestie uit te onderhandelen. Door dit alles kwamen de malcontente edellieden terecht in een schemerzone

tussen verzet en loyale oppositie, zelfs al bleven de meeste onder hen katholiek. De plicht om te onderhandelen en te verzoenen, *le devoir de réconciliation*, werd zo de keerzijde van de medaille van de plicht tot verzet, *le devoir de révolte*. Vooral Willem van Oranje werd de uitzondering op de regel door zich als onverzoeerbare tegenstander van de koning te profileren en onderhandelingen te weigeren.¹

Onder deze hoogadellijke *vrede-makers*, die op het eerste gezicht hetzelfde verklaarden en eisten, speelde een opvallende rivaliteit, zowel tussen individuen als tussen families. De verscheidene hoogadellijke huizen wedijverden niet alleen op het slagveld, maar ook in de vredehandel om de positie van *primus inter pares*. Zo losten telgen uit de families Egmont (1565), Montmorency (1566-1567), Croÿ (1574-1577) en Lalaing (1578-1580) elkaar af als hoofdrolspelers in de vredehandel. Tijdens deze onderhandelingen stonden ze in onderlinge competitie tegen over elkaar, maar bovenal concurreerden ze met de broers Nassau, en in het bijzonder met de prins van Oranje, die zich succesvol positioneerde als *pater patriae* en leider van de opstandelingen. Met het repetitieve pleidooi voor vrede werden allianties gemaakt en gekraakt. Adellijke vredehandel sproot dus niet alleen voort uit stands- en ambtsbesef, maar ook uit de competitie tussen adellijke geslachten in de Zeventien Provinciën.

Deze beweegredenen voor adellijke bemiddeling vertaalden zich in verschillende initiatieven. Aanvankelijk vormde een afvaardiging naar het Spaanse hof de klassieke weg voor bemiddeling tussen Brussel en Madrid. Een dergelijke missie bood voor edellieden een vrij traditionele invulling van het adelsdevies om de koning met raad en daad bij te staan. Zo vertrokken Egmont in 1565 en Montigny en Bergen in 1566 als gezanten naar de koning. Beide missies maakten duidelijk dat een ambassade naar het hof niet meteen voor meer onderhandelingsruimte zorgde, noch voor de Nederlanden in het algemeen, noch voor de edellieden in kwestie. Op basis van deze antecedenten zou Aarschot bijvoorbeeld in 1575 een missie naar de koning weigeren.² Hierdoor wordt meer algemeen bevestigd wat Geervers eerder beargumenteerde op basis van het *malcontente* triumviraat Oranje, Egmont en Horn: het Spaanse hof vormde voor hoge edellieden uit de Zeventien Provinciën niet langer een *locus* voor de verwerving van macht of prestige tijdens de Nederlandse Opstand.

Het is daarom niet verwonderlijk dat de meest eigensoortige bemiddeling van én onder edellieden in Brussel doorging, in het Koudenbergpaleis, net na het uitbreken van de Beeldenstorm. Toen profileerden de misnoegde edellieden zich als aangewezen bemiddelaars tussen de landvoogdes en het protesterende Eedverbond der Edelen in hun hoedanigheid als ridders van het Gulden Vlies. Zo verkregen de verbondsedelen op 23 augustus 1566 brieven ter verzekering van hun leven en bezit, als ze hun verbond beëindigden en voortaan beeldenstormers zouden bestrijden. In ruil daarvoor konden protestantse preken beperkt doorgaan. Deze schikking werd op 25 augustus bekrachtigd doordat de vertegenwoordigers van verbondsedelen ten overstaan van de Vliesridders een formele eed op dit akkoord aflegden. Deze *lettres d'assurance* vormden een opmerkelijk resultaat van adellijk corporatief handelen, dat tijdelijk de onderlinge rivaliteit neutraliseerde. Woltjer beschouwde dit akkoord van 23-25 augustus 1566 als een overwinning van de 'politieke middengroepen', maar in feite was het een uiting van adellijke *Selbstbehauptung*. Na-

dien zouden provinciegouverneurs in verschillende steden schikkingen *in fide* treffen die verder gingen dan de bepalingen in de *lettres d'assurance*.

Onder de landvoogdij van Alva werden deze eigengereide onderhandelingen van edellieden zwaar bestraft. Oranje, Egmont, Horn en Montigny *et alii* werden door de Raad van Beroerten op basis van wereldlijke en goddelijke majesteitsschennis veroordeeld tot de doodstraf en tot de confiscatie van hun goederen. Daarbij werd hun bemiddelend optreden als Vliesridder bestraft door het annuleren van de ordeprivileges tijdens het proces voor de Raad van Beroerten. Bovendien leidde deze repressie tot het uitsterven van de adellijke tak Montmorency-Nevele. Toch moest de hertog vaststellen dat ook diens eigen adellijke gunstelingen kritiek formuleerden op zijn harde beleid van juridische, financiële en militaire repressie. Zo zou de baron Noircarmes, intussen bevelhebber van de militaire expedities tegen de opstandelingen, geleidelijk aan niet alleen verzoeningsmaatregelen (zoals een pardon) verdedigen, maar uiteindelijk zelfs vredesonderhandelingen aanknopen met de Vrije Statenvergadering. Noircarmes greep de koninklijke arrestatie van Marnix van Sainte-Aldegonde aan om Willem van Oranje te benaderen voor vredesonderhandelingen. Zo bleven de adellijke verzoeningspogingen zelfs onder Alva doorgaan, zij het dan in een meer bescheiden vorm.

De exemplarische bestraffing van Egmont, Horn en Montigny remde de adellijke ambities in vragen van vrede en oorlog dus slechts tijdelijk af. Vanaf 1574 eigenden de Croÿ's zich een prominente rol toe in de vredehandel met de opstandelingen, terwijl ze in 1566 zelf tegen de bemiddelingen van het *malcontente* triumviraat hadden geageerd. Door hun onderhandelingen met de opstandelingen riskeerden deze edellieden nog steeds doodstraf en confiscatie van goederen. Toch vochten ze andermaal voor de erkenning van hun positie als eerste raadgever, zowel in de bestuursraden als (voortaan ook) in het leger. In 1576 leek de Pacificatie van Gent deze voorrangspositie opnieuw mogelijk te maken, althans onder de voorwaarde van medebestuur van andere standen- en statenvertegenwoordigers. Voor de meeste edelen in de opstandige Staten-Generaal (maar anders dan sommige medestanders) werden het herstel van de privileges en het vertrek van 'vreemde troepen' punten van verzet tegen, maar ook van onderhandeling mét de koning. Zo doende wisselden edellieden hun concrete vredesvoorwaarden naargelang de omstandigheden, waarbij hun *devoir de révolte* en *devoir de réconciliation* verstrengeld waren.

La voie de douceur

De koning, zijn landvoogden en zijn raadslieden dachten aanvankelijk niet aan onderhandelingen om de onrust in de Nederlanden te beëindigen, maar ze beraadslaagden wel over verzoenende gebaren om de 'harten te winnen'. Voor de handhaving van het gezag moest niet alleen repressie maar ook clementie worden nagestreefd, waardoor 'remedies' uit de *voie de douceur* telkens opnieuw werden overwogen. Door de historiografische focus op militaire strategie (in het voetspoor van Geoffrey Parker) werd de reflectie over interne en geweldloze pacificatie echter te vaak over het hoofd gezien. Vanzelfsprekend werden deze maatregelen gekaderd als de christelijk-humanistische plicht van de vorst om berouwvolle onderdanen in alle barmhartigheid te ontvangen,

als een Goede Koning, Goede Vader en Goede Herder. Deze ‘paternalistische retoriek’ maakte vervolgens via concrete maatregelen mogelijk dat opstandige onderdanen straffeloos onder koninklijk gezag konden terugkeren. Daarbij bleven de koning en zijn vertegenwoordigers vooral op hun hoede dat de toegevingen niet als een ‘teken van zwakte’ konden worden geïnterpreteerd. Zo werden concessies enkel toegestaan aan hen die zich daadwerkelijk bereid toonden om zich met koning én kerk te verzoenen. De trage uitvoering en verregaande beperkingen van deze maatregelen ondermijnden stelselmatig hun potentieel. Koninklijke verzoenende gebaren kwamen daarom niet grootmoedig maar vaak halfslachtig over bij de inwoners van de Nederlanden.

Tijdens het Wonderjaar bedacht Madrid de onmiddellijke en tastbare bestraffing van de Beeldenstorm in termen van een verzoeningsscenario op lange termijn. Na de exemplarische veroordelingen door de Raad van Beroerten en na het herstel van de orde door koninklijke troepen, zou Filips II volgens dit plan naar de Nederlanden reizen. Bij zijn Blijde Intrede zou hij dan ruimschoots gratie schenken door middel van een generaal pardon. Daarna kon hij een landvoogd van ‘koninklijken bloede’ aanstellen. Dat waren klassieke ingrediënten van een monarchale en dynastieke denkwijze om conflicten te pacificeren, maar de reis en een generaal pardon waren voordien ook reeds door de ontevreden adel gesuggereerd. Door de internationale oorlogssituatie en door problemen met kroonprins Don Carlos werd de reis van de koning evenwel eerst uitgesteld om daarna afgesteld te worden. Intussen voerde Alva zijn opdracht om ‘orde op zaken’ te stellen plichtsgetrouw uit.

Toch werd het geplande verzoeningsscenario van dynastieke benoemingen, gratie en het herstel van de privileges gefaseerd toegepast. De eerste koninklijke verzoenende gebaren behelsden de afkondiging van algemene gratiemaatregelen in 1570, 1572 en 1574, zoals eerder beschreven in *Geen pardon zonder paus*. De aanduiding van een nieuwe landvoogd en een nieuw generaal pardon hadden vanaf 1572 deze voorzichtige *voie de douceur* moeten ondersteunen. De militaire en politieke zegetocht van de opstandelingen vanaf april 1572 verhinderde dat evenwel. In de hernieuwde oorlogssituatie kreeg de pas aangestelde hertog van Medinaceli niet langer de kans om een verzachtende of verzoenende rol te spelen. Uiteindelijk werden Alva en Medinaceli als landvoogd vervangen door Requesens, die gewonnen was voor verzoenende maatregelen maar niet voor onderhandelingen. Eind november 1574 werd zelfs een *junta de Flandes* aan het Spaanse hof opgericht om de koning te adviseren over de ‘ware remedies’ om het conflict in de Nederlanden op een geweldloze wijze te beëindigen. Het valt te betwijfelen of Madrid zonder de aanhoudende suggesties van adellijke vrede-makers de *voie de douceur* steeds opnieuw zou hebben overwogen.

Een tweede reeks toegevingen volgde in het bewogen jaar 1576. Toen werd Don Juan als nieuwe landvoogd aangesteld: als zoon van Karel V en als eerste landvoogd van ‘koninklijken bloede’ moest hij de liefde van de Habsburgers voor de Nederlanden belichamen en zo de ‘harten winnen’. Bij zijn aankomst in november 1576 mocht Don Juan bovendien als verzoenend gebaar de Raad van Beroerten herroepen, de Tiende Penning afschaffen, inbreuken op privileges tenietdoen en een nog ruimer generaal pardon afkondigen. Hoewel het conflict onder Don Juan escaleerde in de zomer van 1577, vonden militaire mobilisatie en verzoenende maatregelen steeds vaker gelijktijdig plaats. De militaire dreiging diende daarbij soms als de stok achter de deur om

de verzoenende maatregelen doorgang te laten vinden. Toch verbond de koning zich tijdens deze open oorlog steeds meer aan een zalvende én bemiddelde oplossing, op basis van het leerproces uit de voorafgaande tegemoetkomingen.

In religieuze aangelegenheden gold eveneens het patroon van gelijktijdig slaan en zalven.³ Tegen de achtergrond van een nog steeds erg strenge ketterwetgeving met doodstraf en confiscatie vormden de toegevingen in het generaal pardon een concrete uitdrukking van die ‘zalvende’ houding: via een aangevraagde pauselijke schikking bestond voor berouwvollen de mogelijkheid zich eerst te verzoenen met de kerk. Die bekering of katholieke levenswijze bleef tot 1581 de absolute voorwaarde voor het verwerven van koninklijke gratie. Aanvankelijk wees Filips II het *jus emigrandi* radicaal af: volgens deze schikking hadden andersgelovigen in het Heilig Roomse Rijk in 1555 nog binnen bepaalde termijnen hun vertrek kunnen regelen, met schadeloosstelling door de verkoop van hun achtergelaten goederen. De koning verduidelijkte zijn veto tegen dit *jus emigrandi* tijdens de missie van Montigny/Bergen in 1566 en die van aarts Hertog Karel van Oostenrijk in 1568. Toch zou de koning zich op dit punt geleidelijk aan inschikkelijker opstellen door het *jus emigrandi* in 1579 als onderhandelbaar te beschouwen.⁴ Het einddoel bleef steeds alle onderdanen het katholieke geloof te laten belijden volgens de Tridentijnse decreten die reeds in 1565 in de Nederlanden waren gepubliceerd.

Op godsdienstig vlak bleef Filips II daarom strenger dan de keizer in het Heilig Roomse Rijk en dan de koning in Frankrijk. Deze rigiditeit tegenover andere confessies heeft onder historici tot verregaande conclusies geleid. Zo vond Philip Benedict het ‘particularly tragic and at least superficially puzzling’ dat de Spaanse koning niet koos voor toegevingen aan protestanten naar het voorbeeld van de Franse koningen: ‘Time and again – in 1566, 1577, 1579, 1589 and 1598 – Philip refused to concede rights of worship to the Protestants comparable to those granted by Charles IX and Henry III in France, even though it now seems with hindsight that these were all moments when he might have been able to end the political crisis in the Netherlands by doing so.’⁵ Toch schreef Filips II meermaals de tegenovergestelde mening op, en dat precies op basis van een strategische evaluatie van de Augsburgse godsdienstvrede en de Franse *édits de pacification*: toegevingen aan andersgelovigen zouden volgens hem tot méér religieus geweld leiden, niet minder. Achteraf beschouwd hebben noch de verregaande pacificatiemaatregelen van de Franse koningen, noch de Religievredes van Willem van Oranje, noch de intransigentie van Filips II de godsdiensttwisten op korte termijn kunnen bedwingen.

Vredehandel

De historiografie heeft het uitbreken van de Opstand niet alleen verklaard als een reactie op de koninklijke afwijzing van het protestantisme, maar ook als een reactie op diens onvermogen om een Staten-Generaal bijeen te roepen over de politieke en religieuze ontevredenheid, zoals Helmut Koenigsberger bijvoorbeeld betoogde. Filips II en zijn onmiddellijke raadgevers wilden inderdaad vermijden dat een algemene statenvergadering over de godsdienstkwestie of over medebestuur beraadslaagde. Een Staten-Generaal kon volgens hen pas bijeenkomen nadat de on-

rust was bedaar, niet om de onrust te bedaren. Toch is op die manier in de vergetelheid geraakt dat de landvoogden in de Zeventien Provinciën in 1566 provinciale statenvergaderingen over een gematigde geloofswetgeving bijeenriepen en in 1574 zelfs een Staten-Generaal convoceerden over mogelijke *remèdes* om het misnoegen weg te nemen. Desalniettemin vond de koning de Pacificatie van Gent zoals besloten door de Staten-Generaal in 1576 een brug te ver, niet alleen door de toegevingen aan protestanten in Holland en Zeeland maar ook door de verregaande eisen voor medebestuur van de algemene statenvergadering. Precies met deze verdragstekst legitimeerden de Staten-Generaal hun bewind in opstandige steden en gewesten.

Hoewel de koning het onderhandelingspad oorspronkelijk afwees, kwamen er vanaf 1575 toch formele vredesonderhandelingen met de opstandelingen tot stand. In de literatuur is het onopgemerkt gebleven dat alle algemene vredesonderhandelingen met de Vrije Statenvergadering en later met de Staten-Generaal – Breda (1575), Marche-en-Famenne (1577), Leuven (1578) en Keulen (1579) – mede door interventie van keizerlijke diplomaten werden gestart. Hugo de Schepper wees er wel op dat de diplomatieke onderhandelingen in de Nederlanden niet bilateraal tussen koning en opstandelingen verliepen, maar trilateraal, tussen koning, landvoogd en opstandelingen.⁶ Toch verliepen deze onderhandelingen tot 1579 steeds tussen vier partijen, met keizerlijke gezanten als constante. Keizerlijke inmenging werd voor de koninklijke partij slechts acceptabel om ‘erger kwaad’ te vermijden, zeker in 1577 toen Matthias van Oostenrijk namens de Staten-Generaal als landvoogd werd aangewezen en daartoe buitenlandse militaire hulp kreeg. Deze keizerlijke interventie zette Filips II ertoe aan om ook eigen vredesgezanten naar de Nederlanden te zenden. Door deze dynamiek vonden de vredesonderhandelingen tijdens de Nederlandse Opstand op steeds grotere schaal plaats: van een negenkoppig overleg in Brussel in 1565 tot een algemene vredesconferentie in Keulen in 1579.

Deze gesprekken onderstreepten dat de vroegmoderne ‘staat’ uiteindelijk slechts bestond bij gratie van een samenwerking tussen elites. Aan het begin van de Nederlandse Opstand werden bemiddelende edellieden nog door hun vorst teruggefloten. De koninklijke partij verloor veel krediet door de tegenvallende Spaanse missies van Egmont en Montigny/Bergen en door de terechtstelling van Egmont, Horn en Montigny. Deze repressie van edellieden had de campagne van Willem van Oranje en diens broers geloofwaardig gemaakt. Toch werd in dit boek duidelijk dat de koninklijke entourage steeds meer beseftte dat de adel in de Zeventien Provinciën een cruciale rol speelde in de vredehandel. De missies van Havré en Ressegem over de *vraays remèdes* waren daarvan een eerste uiting in de zomer en herfst van 1576. Daarna zond de koning eind 1577 zelf Selles vanuit Spanje naar de Nederlanden om vrede en pardon te beloven. Havré, Ressegem en Selles – alhoewel niet even hoog op de sociale ladder als een Egmont of Oranje – hadden elk op hun beurt de koning geadviseerd zich van de loyaliteit van de adel te verzekeren om de pacificatie van de Nederlanden te bereiken. Waar aanvankelijk adellijke vredesgezanten tevergeefs naar het Spaanse hof kwamen, zou de koning vanaf 1576 steeds meer zelf adellijke *flamencos* met een verzoenende boodschap naar de Zeventien Provinciën zenden. Nadien aarzelde de koning niet langer om berouwvolle edelen gratie te schenken in plaats van hen te vervolgen en terecht te stellen, zelfs al hadden ze met protestanten onderhandeld.

Adellijke én keizerlijke bemiddeling boden zo een diplomatieke uitweg in het conflict tussen de nieuwe landvoogd Don Juan en de Staten-Generaal over de Pacificatie van Gent. Vanaf december 1576 onderhandelden de Luikse prins-bisschop, keizerlijke gezanten, de halfbroers Croÿ en staatse diplomaten om het vredesverdrag voor Don Juan aanvaardbaar te maken. In het Eeuwig Edict dat daaruit in februari 1577 voortkwam, verklaarde de landvoogd zich akkoord met de ratificatie van de Pacificatie van Gent, inclusief het vertrek van de 'buitenlandse' troepen en het voorlopig buiten werking stellen van de ketterplakkaten. Toch bleef hij wel een exclusieve positie voor het katholicisme eisen. De vrede was slechts van korte duur: de Croÿ's konden de prins van Oranje niet overtuigen van de opportuniteit van het Edict en kort daarop wees Don Juan verdere onderhandelingen af door de citadel van Namen met geweld in te nemen. Hij riep daarop de pas ontslagen troepen terug om de Staten-Generaal voortaan militair te bestrijden. Door zijn kordate optreden verloor hij vrijwel alle krediet in de Nederlanden en werd hij tot vijand van de Staten-Generaal verklaard. Slechts een handvol edelen bleef de landvoogd steunen. De anderen schaarden zich achter de poging van de Croÿ's om voortaan Matthias van Oostenrijk als landvoogd namens de opstandige Staten-Generaal te erkennen.

Bij de start van 1579 verkoos de Unie van Atrecht reeds met koninklijke vertegenwoordigers over verzoening te onderhandelen, zonder inmenging van keizerlijke of internationale gezanten. Daarbij was de godsdienstkwestie niet langer een twistpunt, maar toch wilden de staten-vertegenwoordigers uit Artesië, Henegouwen en Rijsel nog steeds politieke concessies verkrijgen, zoals de ratificatie van de Pacificatie van Gent, het herstel van privileges, een nieuw staatsbestel en het vertrek van buitenlandse troepen. Daarbij was het belangrijk dat de koning zich in de twee daaraan voorafgaande jaren bereid had getoond om de meeste van deze toegevingen te aanvaarden, onder meer na aansporing van adellijke vrede-makers. Toch bleef de ratificatie van de Pacificatie van Gent en het vertrek van de 'vreemde troepen' aanvankelijk een breekpunt. In de loop van de onderhandelingen bevestigde Filips II evenwel dat hij akkoord zou gaan met wat zijn vertegenwoordigers ter plaatse zouden goedkeuren. Daarmee stelde hij andermaal vertrouwen in een gezant als Selles, die zo een cruciale rol speelde in de verzoening van de 'Waalse provincies'. De reconciliatieverdragen van Atrecht en Bergen lazen als een bijna volledige realisatie van de remedies uit de *voie de douceur*: een algemeen pardon mét bijhorend *oubli du passé*, een landvoogd van gegarandeerde koninklijke bloede, een meer uitgebreide Raad van State met tweederde gereconcilieerden, een opheffing van de confiscaties, een herstel van de privileges, belastingen en magistraatsvernieuwingen zoals onder de keizer en een vertrek van de 'buitenlandse' troepen. Voor Artesië, Henegouwen en Waals-Vlaanderen bleek de koning daarom de beste waarborg voor politieke toegevingen, militaire toezeggingen en de verdediging van de katholieke religie tegenover de radicaliserende koers van de Calvinistische Republieken binnen de Staten-Generaal.

Tijdens de onderhandelingen met de Unie van Atrecht verzoenden edellieden zich slechts behoedzaam met de koning, in tegenstelling tot suggesties in de literatuur. Ze gingen pas overstag wanneer de koninklijke vertegenwoordigers bereid bleken tot een eervolle erkenning van hun positie en tot politieke en militaire tegemoetkomingen. De onderhandelde afspraken creëerden op die manier voor beide partijen een win-winsituatie. Met de Reconciliatieverdragen

van Atrecht en Bergen bereikten de edellieden niet alleen vrijstelling van straf en confiscatie, maar ze verwierven daarbovenop voorrechten voor hun persoon en hun standgenoten, zowel in het leger als in het staatsbestuur. Tegenover deze politieke toegevingen verklaarden edellieden zich akkoord om hun trouw aan koning en kerk zelfs door een nieuwe vazalleneed te bezegelen. Ze streefden daarbij niet langer naar een schikking voor andersgelovigen.

Toch was het dilemma in 1579 voor deze edellieden niet langer één tussen koning en kerk enerzijds, en protestantisme en privileges anderzijds, zoals Van Nierop dat stelde, want in de verzoende provincies werden de privileges verdragmatig tot de situatie voor de Opstand hersteld en de gewestelijke statenvergaderingen mochten nog steeds advies geven over bepaalde vragen van vrede en oorlog. Oranje noch de Staten-Generaal konden deze schriftelijke verzekering van voorrechten en gunsten voor de adelstand garanderen. Tegelijkertijd waren edellieden bereid om de strijd voort te zetten. Deze adellijke verzoeningen met de koning kunnen daarbij niet langer louter met materiële motieven worden verklaard: noties van eer, stand, ambt en familie waren eveneens van belang. Verzoening bleef een proces van strategisch wikken en wegen tussen de politieke koers van de koning en die van de Staten-Generaal. Zo onderhandelde de katholieke Rennenberg maar liefst negen maanden over zijn reconciliatie met de koning. De adellijke keuzes na 1576 waren daarom geen koerswijziging⁷, maar een rechtstreeks gevolg van de adellijke verzoeningspogingen sinds 1564.

De onmogelijke verzoening

Hoewel Filips II in 1579 vanuit zijn standpunt verregaande toegevingen deed, bleven die steeds achter bij de radicaliserende eisen van de opstandelingen over godsdienstvrijheid en medebestuur van de Staten-Generaal. Waar een generaal pardon of een *jus emigrandi* voor de koninklijke partij een genereuze maatregel leek, bleef dat voor protestanten nog steeds een gedwongen bekering tot de katholieke kerk of een verplicht vertrek uit de thuishaven. Waar de voorrechten voor statenvergaderingen in de reconciliatieverdragen voor Madrid groots leken, boden ze slechts weinig politiek gewicht in vergelijking met de beslissingsmacht van de Staten-Generaal. Daartegenover kon de daadkrachtige dissidente propaganda de vorstelijke vergevingsgezindheid steeds doen verbleken, onder meer door de terechtstellingen door de Raad van Beroerten (en in het bijzonder die van Egmont en Horn), de harde bestraffing en belasting van steden en staten onder Alva en het hernieuwde militaire offensief onder Don Juan. Het koninklijke vredespleidooi strookte niet met de aanwezigheid van een indrukwekkend legercontingent, niet met de steeds hernieuwde oorlogsmanoeuvres en vooral niet met de plunderingen en munitierijen door koninklijke soldaten.

Toch maakten de vredesonderhandelingen in Keulen duidelijk dat ook in de staatse partij verdeeldheid heerste over de minimumvoorwaarden voor een verzoening met de koning. Een deel van de staatse delegatie eiste godsdienstvrijheid en medebestuur van de Staten-Generaal, maar een ander deel spande zich in voor het keizerlijke bemiddelingsvoorstel waarbij een *jus emigrandi* werd verleend, de geloofswetgeving tijdelijk buiten werking werd gesteld en de privileges werden hersteld. Uiteindelijk zou de volledige staatse delegatie het keizerlijke compromisvoor-

stel afwijzen, terwijl enkele van de onderhandelaars en opstandige steden vervolgens alsnog op deze voorwaarden tot verzoening met de koning gingen. Het failliet van de groots opgezette vredesonderhandelingen in Keulen in 1579 bracht meteen een cesuur in deze diplomatieke gespreksrondes: de keizerlijke bemiddeling vond tot in 1648 alleen nog via gezantschappen plaats en belangrijke vredesonderhandelingen met de Republiek werden tot in 1608 niet meer georganiseerd.

Alhoewel Filips II opstandige edellieden ruimschoots genade had geschonken vanaf 1578, hechte hij er in 1580 aan andermaal te verduidelijken dat zijn clementie niet gold voor de persoon van Willem van Oranje of zijn onmiddellijke medestanders.⁸ Daarop verklaarden de Staten-Generaal zich onverzoenbaar. Hoewel de historische *considerans* van het Plakkaat van Verlatinge niet meteen tot het kernbetoog van het afzweren van Filips II behoorde, is het duidelijk dat de Verenigde Provinciën daarin een uitgebreide rechtvaardiging opbouwden dat ook zij oprecht naar vrede hadden gezocht, maar dat de koning hen daarin had bedrogen. Daarmee wilde het Plakkaat onder meer een einde maken aan de tweedracht binnen eigen gelederen over de vraag om al dan niet te verzoenen met de koning. Toch bleef binnen de Verenigde Provinciën verdeeldheid bestaan over de opportuniteit van vredesonderhandelingen. Zo toonde Hibben aan hoe Gouda een ‘capitulatie’ of een ‘reconciliatie’ weigerde, maar wel wilde instemmen met een ‘onderhandelde vrede’ om zo haar handel en welvaart te beschermen. In 1587 somde de Goudse vroedschap een lijst van 31 punten op om de Staten-Generaal én de koning tot vredesonderhandelingen te bewegen.⁹

Dit boek stond stil bij de vredes pogingen op het hoogste niveau, aan het hof van Brussel en Madrid, of tijdens algemene en particuliere vredesonderhandelingen, en dat terwijl de religieuze polarisering en het stedelijk en gewestelijk particularisme de katalysator van de Opstand vormden. De *vrede-makers* moesten daarom zelf vaak vaststellen dat hun mandaat al lang door lokale of regionale gebeurtenissen was achterhaald. Daarom nodigt deze studie uit tot verder onderzoek naar de receptie van deze vredehandel in steden en regionale statenvergaderingen, en naar de besluitvorming binnen de gewestelijke delegaties tijdens de vredesgesprekken. De algemene strijd om het herstel van privileges was immers vaak met een grote dosis particularisme verweven. Bij de algemene remonstranties van de Staten-Generaal in 1574 hoorde een waslijst van afzonderlijke regionale privileges die – al dan niet vermeend – waren geschonden. Daarom hoorde bij de *vrays remèdes* die Ressegem in 1577 meebracht naar de Nederlanden, een reeks nietigverklaringen van beslissingen die deze particuliere privileges schonden. In Keulen vroegen de Staten-Generaal weer het privilege van de Blijde Inkomst van Brabant uit te breiden naar alle gewesten. Precies die wisselwerking tussen de algemene en lokale pogingen van vrede-maken vereist verder onderzoek. Ook de lokale, regionale én internationale receptie van compromissen vraagt verdere studie, in het bijzonder van de *lettres d'assurance*, maar ook van de Pacificatie van Gent, het Eeuwig Edict, de Satisfacties en de Religievredes. Zowel bij de lokale magistraten als in de vluchtelingenkerken zijn de officiële schikkingen op verschillende manieren uitgelegd en geïnterpreteerd. Daarbij waren niet alleen de propaganda, publieke opinie en politieke theorie, maar ook de collectieve herinnering van verzet, vervolging, ballingschap

en oorlog van essentieel belang.¹⁰ Alleen zo kan de draagwijdte van deze vredehandel verder in kaart worden gebracht.

Dit boek bracht het verhaal van crisisvergaderingen in het Brusselse Koudenbergpaleis, vredesonderhandelingen in ambtsgebouwen en ontmoetingen in adellijke *hôtels*. In eerste instantie leken deze gesprekken niet te rijmen met de duidelijke tweedelingen die geschiedschrijvers later in het conflict meenden te ontwaren, zoals die tussen katholiek en protestants, behoudend en vrijheidsgezind, conservatief en modern, monarchaal en staatsgezind. Evenmin strookte de inzet van de vredesonderhandelingen met vooroordelen en stereotypen in de collectieve herinnering in Spanje, Nederland en België. Verzoeningspogingen botsten immers met het stereotiepe beeld van de ‘wrede en hypocriete’ Filips II en onderhandelingen met ‘de Spanjaard’ werden lang als ‘verraad’ bestempeld. Zo miskende de historiografie een belangrijke dynamiek van de politieke cultuur tijdens de beginjaren van de Opstand. Voortaan kan de Opstand eveneens worden beschouwd als een gaandeweg gestaakte verzoeningspoging met de landsheer, waarbij niet alleen de keuzes voor verzet, maar ook de voorwaarden voor verzoening verregaande verdeeldheid in de Nederlanden zaaiden.

EPILOOG

Variaties op de vredehandel

DE CROÿ'S UITGEDAAGD DOOR MANSFELT (1581-1598)

Na 1581 bleven variaties op de voorbije vredehandel plaatsvinden, maar dan op een beperktere schaal. Filips II greep terug naar het dynastieke verzoeningsscenario, zonder daarbij langer onderhandelingen met de opstandelingen te overwegen. Slechts na een lange periode van afwezigheid eiste de keizer vanaf 1589 andermaal een rol als bemiddelaar op. Tegelijkertijd bleven edellieden in de Habsburgse Nederlanden zich inspannen voor verzoeningen van standgenoten en voor vredesgesprekken met de Verenigde Provinciën. De historiografie schetst het lot van deze edelen nochtans in sombere kleuren, als ware hun rol in de gecentraliseerde Spaans-Habsburgse monarchie volledig uitgespeeld. Immers, reeds in 1581 stemden de verzoende edellieden in met de terugkeer van Spaanse en Italiaanse troepen, waardoor ze hun pas verworven monopolie op het lokale slagveld lieten vallen.¹ De daaropvolgende militaire campagnes van Farnese in binnen- en buitenland verhinderden het werk van de collaterale raden, en door de aanhoudende maatregelen in Madrid konden de edellieden in de Raad van State in Brussel alleen nog maar sporadisch ingrijpen.² Ten slotte werd een belangrijk gouverneurschap als dat van Vlaanderen niet meer hersteld.³

Deze epiloog toont dat de onderhandelingsruimte voor edellieden inderdaad werd ingeperkt, maar dat dit geenszins het einde van adellijke verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand betekende. Zo bleven de halfbroers Croÿ hun vooraanstaande positie verzekeren door nog steeds voor vrede met de opstandelingen te onderhandelen; zoals voordien deden ze dat onder elkaar, bij de koning, de keizer en de Staten-Generaal. Eerst moest de zoon van Aarschot weer worden overgehaald voor het koninklijke kamp te kiezen, zodat het geslacht opnieuw eendrachtig naar buiten kon treden. Hugo de Schepper wees reeds op de indrukwekkende activiteit die Havré als *vrede-maker* in de jaren 1594 en 1595 ontplooidde,⁴ maar in feite betrof het andermaal een georkestreerde actie met diens halfbroer Aarschot. De Croÿ's kregen er evenwel een concurrent bij in de figuur van de graaf Pieter-Ernst van Mansfelt*. Tot grote afgunst van de Croÿ's

slaagde Mansfelt erin om waarnemend landvoogd te worden tijdens de buitenlandse campagnes van Farnese, en om na diens dood zelfs tot interim-landvoogd in Brussel te worden aangesteld.⁵ Zo onderhandelde Mansfelt zowel in de belangrijke vragen van vrede en oorlog, als voor de verzoening van de ‘verloren zoon’ Lamoraal van Egmont junior. De verzoening van edellieden en de vredesonderhandelingen met de Republiek bleven zo een toetssteen voor de verhouding tussen adelstand en koning enerzijds en voor de adellijke factiestrijd anderzijds. Toch bleek op lange termijn het dynastieke verzoeningsperspectief doorslaggegender.

Chimay

Na de mislukte vredesonderhandelingen in Keulen was de clan Croÿ als hoofdtrofee in het koninklijke kamp binnengehaald. Als gevolg daarvan hadden de leden van het hoogadellijk geslacht moeten deelnemen aan de nieuwe militaire campagne van Farnese die hij in 1582 voor Oudenaarde opstartte.⁶ Toch verliet op dat moment Karel van Croÿ, prins van Chimay* zijn gereconcilieerde vader Aarschot om zich bij de staatse partij te voegen. Hij was daarvoor al eerder naar de calvinistische vrijhaven Sedan gevlucht. Oranje beloonde Chimay daarvoor met het gouverneurschap over Brugge, waar intussen een Calvinistische Republiek was opgericht, net zoals in Gent, Brussel en Antwerpen.⁷ Aarschot smeekte zijn zoon nog om niet in te gaan tegen diens ‘persoonlijke eer en die van het hele huis’. Ontstemd over het calvinisme dat Chimay onder invloed van zijn echtgenote Maria van Brimeu beleed, meende de hertog dat het voor zijn zoon ‘beter ware zijn echtgenote te verliezen dan zijn ziel’.⁸ Nochtans had dat huwelijk voor de Croÿ’s talrijke gebieden in Henegouwen, Artesië en Picardië verzekerd.⁹

De tweespalt in het huis Croÿ weerhield Aarschot er niet van om vanuit het koninklijke kamp te proberen het familiepatrimonium van confiscatie te vrijwaren. In juni 1582 kon hij verhinderen dat het titelgoed van zijn zoon, de grensvesting Chimay, door de lokale gouverneur aan de Fransen werd overgeleverd. Aan het einde van het jaar loofde Filips II de hertog van Aarschot voor deze acties, aangezien hij zich niet liet ‘strikken door de natuurlijke affectie voor een enige zoon’.¹⁰ Aarschot smeekte toen bij Farnese om de administratie van zijn zoon te mogen overnemen en vooral om Chimay niet te ‘vernietigen, want dat zou zijn zoon in uiterste wanhoop brengen’. Toch liet Farnese de goederen van Maria van Brimeu confisqueren. Het benoemingsrecht in Chimay reserveerde de landvoogd voortaan voor de koning. Farnese verheugde zich een garnizoen in de stad te kunnen legeren, hetgeen Aarschot steeds had verhinderd. De oude strijd tussen adel en koning over verzet, confiscatie en reconciliatie ging zo onverminderd door.¹¹

Ondanks de mooie start van de campagne in Vlaanderen en Brabant, moest Farnese reeds tijdens de winter van 1582-1583 de tenten opslaan voor Ieper, waar hij door het gebrek aan proviand zijn troepen het omliggende land liet plunderen. Na de overwinning op Oudenaarde was de landvoogd in Brabant, Gaasbeek, Halle en Eindhoven kwijtgeraakt. In Vlaanderen had hij Ninove en Liedekerke gewonnen, maar Aalst verloren.¹² Ietwat paradoxaal werd Farnese nadien uit de nood geholpen door de ‘Franse Furies’ in januari 1583, waarmee Anjou zich verzekerde van Duinkerken, Diksmuide, Aalst, Menen en Dendermonde, maar alle politieke steun verloor in

Brugge, Oostende, Antwerpen en Gent. In de herfst van 1583 vroegen Menen en Sint-Winokbergen nog om een onderhandelde verzoening.¹³ Aan het begin van het winterreces van 1583 had Farnese de grote Vlaamse steden Brugge, Ieper en Gent evenwel omsingeld. De echte zegetocht van Farnese startte in 1584, onder meer door de provisies die zijn rechterhand Richardot kon meebrengen na zijn missie in Spanje. Bovendien werd de landvoogd geholpen door de tijdelijke staatse verzwakking na de moord op Willem van Oranje. Door het uithongeringsoffensief zag Ieper zich in april 1584 genoodzaakt om te capituleren.

In de militaire triomftocht van Farnese gaf (onder de grote steden) alleen Brugge zich gewonnen door middel van onderhandeling. Dat gebeurde slechts door de voorafgaande verzoening van de gouverneur Karel van Croÿ. In de lente van 1584 zagen de gereconcilieerde edelen als Richebourg en Montigny hun kans schoon om de prins van Chimay alsnog te overtuigen om tot het koninklijke kamp terug te keren. Dat gebeurde door de gevangennamen van een van diens vertrouwelingen, Lodewijk van Ennetières. Chimay smeekte hen immers deze kapitein van zijn lijfwacht niet in handen van zijn vader te zenden.¹⁴ Ennetières verzekerde op zijn beurt aan zijn gevangennemers dat hij Chimay voor de koning kon winnen, waaraan Farnese maar weinig geloof hechtte. Dit bewijst dat Chimay hem toen nog niet – zoals Swart meende – had aangeboden om een ‘getrouw en gehoorzame zoon’ te zijn.¹⁵ De gouverneur van Brugge wijzigde stilaan zijn politiek: na een consultatie met theologen, beled hij opnieuw het katholicisme en liet hij in Brugge zelfs het protestantisme verbieden. In april 1584 verzekerde Montigny – met aan zijn zijde Richardot namens de landvoogd – hem van de koninklijke genade. Chimay liet de magistraat eerst met *peiswillers* vernieuwen en bood daarna Farnese aan zich te reconciliëren.¹⁶ De daaropvolgende onderhandelingen met de Brugse magistraat resulteerden op Pinksterdag 20 mei in de publicatie van een verzoeningsverdrag. De pogingen om Gent, Sluis en Oostende in dezelfde onderhandelingsronde op te nemen mislukten. Het uitgehongerde Gent, verstoken van steun van buitenaf, capituleerde in september 1584.¹⁷

Tijdens zijn zegetocht zou Farnese erin slagen om tot 1585 alle Calvinistische Republieken in Vlaanderen en Brabant te overwinnen; tegelijkertijd vertrok de hertog van Anjou opnieuw naar Frankrijk. Bij overgave kregen de steden ruimschoots gratie en pardon, soms zelfs politieke toegevingen in de vorm van een restitutie van privileges. De traditionele geldboetes moesten gebruikt worden voor het herstel van het kerkelijke patrimonium. Daarmee bouwde Farnese aan een reputatie als clemente veldheer. In diens strategie stonden *victoria* en *clementia* in een dialectische verhouding tot elkaar, zoals in de klassieke traktaten uit de Oudheid. Zo probeerde hij alle associaties met het regime van Alva te vermijden. In sommige grotere steden werd aan protestanten zelfs tijdelijk een *jus emigrandi* toegestaan. Daardoor werd niet overal een voorafgaande reconciliatie met de katholieke kerk geëist.¹⁸ Toch werd in geen enkel capitulatieverdrag de Pacificatie van Gent opnieuw geratificeerd, zoals dat in het Reconciliatieverdrag van Atrecht en Bergen nog wel het geval was geweest. Vele burgers uit de overwonnen steden verkozen gebruik te maken van het recht om te emigreren en hun goederen te verkopen. Dat was het duidelijkst in Antwerpen dat capituleerde in augustus 1585. Het *traité de réconciliation* voor de havenstad beloofde nog vredesgesprekken aan te knopen met Holland en Zeeland, maar die vonden ondanks

een uitnodiging nooit plaats. Intussen stokte de veldtocht van Farnese door diens inschakeling in de ongelukkige expeditie van de Spaanse Armada tegen Engeland in 1588. Maurits van Nassau ontpopte zich vanaf dat moment als uitmuntend aanvoerder van de troepen van de Verenigde Provinciën en boekte geleidelijk aan opnieuw overwinningen op het koninklijke leger.

Keizer (bis)

Zoals voordien meldden bemiddelaars uit het Heilig Roomse Rijk zich onverwacht aan de onderhandelingstafel. In maart 1589 verscheen Otto Heinrich von Bylandt, baron van Rheydt, bij Farnese als gezant namens hertog Willem van Kleef. De baron stelde zich voor als de ideale bemiddelaar omdat hij Frans sprak, luthers gezind was en zowel in het belegerde Gelre als in Kleef en Westfalen gebieden bezat.¹⁹ Farnese wimpelde dit aanbod voor een 'vrede' beleefd af.²⁰ Filips II stemde daarmee in: 'Het is gekend dat mijn onderdanen tot mij toegang vonden, iedere keer dat ze zich wilden verzoenen, zonder dat er nood was om bemiddelaars in te schakelen; daarvan getuigen de reconciliatieverdragen die u in mijn naam toestond'. Farnese moest zelfs geen officiële brief meer naar Rheydt of de keizer schrijven.²¹ De koning vond het bijzonder ongepast dat de hertog van Kleef nog een extra *criado* naar Madrid had gestuurd. In feite wilde hij de hertog vermanen voor zijn twijfel over de noodzakelijke exclusiviteit van de rooms-katholieke religie.²² Zoals voordien waren de discussies over de inhoud van begrippen als vrede, clementie en reconciliatie tussen koning en keizerlijke bemiddelaars nooit ver weg.

Toch achtte Farnese onderhandeling met de Verenigde Provinciën stilaan nodig, zeker toen de Spaanse Armada door de Engelse vloot was verslagen, de koning een interventie in Frankrijk plande en hij terrein in de Nederlanden verloor.²³ Op hetzelfde moment als het aanbod van Rheydt probeerde hij daarom zijn rechterhand Jan Richardot naar de koning te zenden. De landvoogd wilde vooral het offensief tegen Holland en Zeeland opnieuw lanceren en een expeditie in Frankrijk vermijden. Volgens de landvoogd moesten de kustprovincies zeker door onderhandeling worden benaderd, indien het tot een inval in Frankrijk zou komen.²⁴ Door Richardots zwakke gezondheid werd de missie steeds opnieuw uitgesteld. Pas in november 1589 kwam hij aan in Madrid, te laat om nog echt invloed uit te oefenen op de koninklijke beslissing om de Franse katholieke *Ligue* te steunen. Zo kreeg Farnese dus het bevel richting Frankrijk te marcheren en het beleg in het noorden te staken, zonder een toestemming voor onderhandelingen met de Verenigde Provinciën te verkrijgen.²⁵

Door de oorlog met Frankrijk liet Filips II echter een heel ander geluid horen over een keizerlijke bemiddeling. Net zoals in 1578-9 creëerde de internationale politiek een extra motief om de keizerlijke bemiddeling te aanvaarden. Duits ambassadeur Khevenhüller had de koning reeds ingelicht dat meerdere rijksvorsten – niet alleen Kleef – daarover bij de keizer onderhandelden. In april 1590 stelde de koning dat een keizerlijke bemiddeling tijdens de oorlog met Frankrijk wel eens de aangewezen weg kon zijn, omdat de religievrede van Augsburg erkende dat de vazallen zich moesten aanpassen aan de godsdienst van hun landsheer.²⁶ Farnese daarentegen stelde zich nog steeds weigerachtig op tegenover keizerlijke inmenging, al wilde hij iedereen

met *oubli du passé* ontvangen, zoals beloofd in Keulen in 1579 en gerealiseerd bij de overwonnen Vlaamse en Brabantse steden.²⁷ Omstreeks november 1590 beschouwde de koning de mogelijke vredesonderhandelingen reeds als een soort heruitgave van de Keulse vredehandel. Hij koos Guillén de San Clemente, zijn ambassadeur bij de keizer, om in zijn naam te onderhandelen en hij vroeg de hertog van Terranova meteen om hem te onderrichten. Een herhaling van Keulen 1579 leek dus in de maak.²⁸

In november 1590 hadden vier *Reichskreise* op de Frankfurtse Rijksdag evenwel besloten om voordien nog bemiddelaars te zenden.²⁹ De gezanten in Den Haag kregen meteen te horen dat alle vorige vredehandel 'bedrieglijk' was gebleken.³⁰ In januari 1591 verklaarden de Staten-Generaal in Den Haag andermaal dat ze niet geloofden in een 'nieuwe Keulse vredehandel'.³¹ Filips II daarentegen ging gewoon verder met de voorbereiding van een keizerlijke bemiddeling: Farnese kreeg commissiebrieven³² en hoofdonderhandelaar Guillén de San Clemente instructies.³³ Ook de keizer wees zijn gezanten aan: baron Ottho van Rheydt werd nu onder meer vergezeld door graaf Simon van Lippe, die de opdracht twijfelend had aangenomen, maar er wel een interessant dagboek over bijhield.³⁴ Deze gezanten werden op 22 november 1591 hartelijk verwelkomd in Brussel. Farnese ging akkoord met het voorstel dat een deel van de onderhandelaars reeds naar Den Haag vertrok.³⁵ Toch bleven vrijgeleides van de Republiek uit. In januari 1592 kwamen die alsnog, maar toen keerden de graaf van Lippe (en co) toch maar meteen naar Keulen terug. Rheydt reisde wel nog naar Den Haag. Filips II voelde zich opgelucht dat zelfs de keizerlijke delegatie hiermee toonde te twifelen aan de 'goede ingesteldheid van de Hollanders'.³⁶ Na verschillende weken aandringen kreeg Rheydt op 27 maart een audiëntie.³⁷ De Staten-Generaal weigerden andermaal het vredesvoorstel, verwijzend naar de 'hypocrisie' van de Spanjaarden.³⁸ Net als in Breda en Keulen liep de bespreking vast, maar ditmaal was zelfs niet eens op een gemeenschappelijke vergaderplaats onderhandeld.

In januari 1592 had de koning alsnog Juan Pacheco, markies van Cerralvo gezonden 'om te helpen in deze vredesonderhandelingen', mede om zo 'aan de wereld zijn vredeswil duidelijk te maken'.³⁹ In feite was deze zending een middel om de landvoogd van het toneel te verwijderen, nadat hij zowel in de Nederlanden als in Spanje in ongenade was gevallen. Cerralvo moest proberen Farnese naar Madrid te lokken, zogenaamd om daar verder te beraadslagen over de militaire strategie. De onderhandelingen moesten zo spoedig mogelijk worden aangevat om kardinaal Andreas van Oostenrijk, broer van keizer Rudolf II, als gouverneur naar de Nederlanden te halen. Kort na zijn vertrek stierf de markies van Cerralvo in maart 1592. Daarna kreeg Pedro Enríquez de Acevedo, graaf van Fuentes in juni 1592 dezelfde 'vredesinstructies' als de overleden markies van Cerralvo. Bij aankomst besliste de graaf van Fuentes om de zieke Farnese niet meer op de hoogte te brengen van de ware toedracht van zijn instructiebrief. Op 2 december 1592 stierf Farnese in Atrecht. In de maanden voor zijn dood gingen Steenwijk in Friesland en Coevorden, 'de poort naar Groningen', verloren aan Maurits.

Mansfelt

Na het overlijden van Farnese mocht Mansfelt in Brussel het gouverneurschap *ad interim* voortzetten. Als generaal onderscheidde de graaf zich reeds in de veldslagen om Tunis, Saint-Quentin en Grevelingen. Margaretha van Parma gaf hem eervolle taken, maar Alva hield hem liever ver van het hof. Requesens bekleedde hem wel weer met de op één na hoogste functie in het leger.⁴⁰ In feite had de Grootcommandeur op zijn sterfbed Mansfelt zelfs als zijn opvolger en intendant voor oorlogszaken aangeduid, maar de Raad van State – met Aarschot voorop – verklaarde dat testament uiteindelijk ongeldig. Vanaf 1588 werd de graaf telkens waarnemend landvoogd in Brussel bij de buitenlandse campagnes van Farnese. Mansfelt was de enige lokale edelman die erin slaagde om onder het bewind van Filips II de landvoogdij, zij het dan *ad interim*, waar te nemen.⁴¹ Hij verhuisde toen meteen naar het Koudenbergpaleis, maar werd er door de clan Croÿ voortdurend geboycot.⁴² Toch had hij zich in de oude factiestrijd tussen Nassau en Croÿ een duidelijke plaats toegeëigend.

Zoals andere edellieden probeerde de oude graaf vooral zijn zoon Karel te lanceren, zelfs als zijn opvolger voor de landvoogdij.⁴³ Daartoe was diens huwelijk met Maria Christina van Egmont in 1590 een belangrijke stap, hoewel ze reeds eerder in de echt was getreden met Oudart van Bournonville en Willem van Lalaing. Deze laatste had bemiddelingen opgestart voor de reconciliatie van Lamoraal van Egmont junior, de ‘verloren zoon’ onder het talrijke nageslacht van de terechtgestelde Egmont (zie genealogische tabel 2 op pagina 38).⁴⁴ Lamoraal junior behoorde tot de edellieden die zich in 1579 met Filips II hadden verzoend, maar kort daarna door Franse troepen gevangen genomen was. Tijdens zijn gevangenschap was hij vervolgens in dienst van Anjou getreden en daarna in Frankrijk gebleven. Hij kon toen genieten van de opbrengsten van de Franse goederen van de Egmonts. Waarom Lamoraal junior zich in 1590 plotseling wel wilde verzoenen, is niet bekend. Misschien had het te maken met het feit dat zijn oudste broer Filips* intussen Spaanse troepen leidde die de *Ligue* in Frankrijk ondersteunden. Waarschijnlijk wilde Lamoraal ingeschakeld worden in de regimenten van zijn broer, en daarvoor een vergoeding van de koning opstrijken. Hij verklaarde in ieder geval dat hij na zijn dienst bij Catharina de’ Medici de partij van de Guises had gevolgd, die zich ook als leiders van de *Ligue* hadden opgeworpen.⁴⁵

Net als bij Rennenberg werd aan de mogelijke verzoening van Lamoraal junior een uitzonderlijk belang toegekend. Het ging opnieuw om de bredere verhouding tussen de adelstand en de koning. Farnese had reeds getwijfeld of hij de verzoening zomaar kon toestaan, dit in tegenstelling tot de ruime vergevingsbereidheid die hij samen met de koning in 1578-1580 tegenover edellieden had betoond. De landvoogd ‘wist wel dat de koning bij deze gelegenheden clementie boven gestrengheid verkoos’ en dat hij voordien al van die clementie gebruik had gemaakt om anderen te vergeven die de koninklijke majesteit nog erger hadden geschonden. Toch was hij er zeker van dat meteen na de verzoening processen tussen Lamoraal en zijn jongste broer Karel zouden volgen. Al die tijd had Karel immers klaar gestaan om zijn kinderloze oudste broer Filips als *chef de la maison* op te volgen.⁴⁶ Na zijn verzoening zou Lamoraal vanzelfsprekend ook een deel van de koek opeisen. Filips II leek wel geneigd de reconciliatie toe te staan, maar vroeg aan Farnese om de mogelijke disputen op een rij te zetten. Farnese volgde de zaak echter niet meteen

op, waarop Lamoraal dan maar een agent naar Madrid zond.⁴⁷ Kort nadien, op 14 maart 1590, stierf graaf Filips van Egmont op het Franse slagveld nabij Ivry.⁴⁸

In dit vacuüm greep Mansfelt de kans om zich te profileren, des te meer omdat Maria Christina van Egmont inmiddels met zijn zoon Karel was hertrouwd. Verzoeningen werden nog altijd eerder onder de adel onderhandeld. Mansfelt vond dat de koning Lamoraal moest verzoenen, om een gunst te verlenen aan een ‘zo belangrijk en luisterrijk huis als dat van Egmont (...) want daarna zouden ze hem zeker dienst bewijzen zoals lieden uit een zo oude adel’.⁴⁹ In de zomer van 1592 verzekerde de interim-landvoogd aan de koning dat Lamoraals goederen nooit waren geconfisqueerd, maar hij gaf wel toe dat Filips in zijn testament niets aan Lamoraal had geschonken.⁵⁰ Pas daarna haastte Farnese zich om zijn visie op Lamoraals eventuele verzoening te geven. Volgens hem sprak de helft slecht over Lamoraal, de andere helft goed. Sommigen beweerden zelfs dat Lamoraal God had verlaten, maar daartegenover getuigden de bisschop van Boulogne en die van Luik dat de edelman steeds een goede katholiek was gebleven. Farnese wilde toen in ieder geval als reconciliatievoorwaarde dat eventuele toekomstige geschillen tussen de broers via de landvoogd werden geregeld. Lamoraal bleef ondertussen in het neutrale Luik. Hij verklaarde er benaderd te zijn om een moordaanslag op Farnese uit te voeren.⁵¹

Na bemiddeling van Lamoraals agent in Madrid, gaf de koning een voorlopige toestemming voor de verzoening: in afwachting van de concrete goederenverdeling en verzoeningsvoorwaarden mocht Mansfelt hem ‘onderhouden’.⁵² Hij vroeg ook om de gratiebrief en clausules eerst in de Nederlanden op te stellen en dan ter goedkeuring naar hem te zenden.⁵³ De landvoogd vond het ‘niet meer dan redelijk’ dat het gevolg van Lamoraal voortaan uitsluitend uit *naturellen* zou bestaan, en dat bij ontstentenis van kinderen, de goederen in de familie zouden blijven.⁵⁴ Mansfelt was verheugd dit nieuws in augustus te melden aan Lamoraal, ‘zowel voor de vriendschap tussen hun *maisons* als voor hem persoonlijk’. Hij nodigde hem uit aan het hof, maar stelde wel de voorwaarde zijn gevolg van Fransen te zuiveren en de conflicten met zijn familieleden *par la voie amiable* te regelen.⁵⁵

Na de dood van Farnese werd Lamoraal meteen in november 1593 door Mansfelt feestelijk aan het hof ontvangen. Een Spaanse administrator vond het een schandelijke vertoning, want *de jure* was Lamoraal op dat moment nog een rebel.⁵⁶ Havré en Arenberg dienden als adellijke intermediairen tussen Lamoraal en zijn broer Karel. De goed voorbereide vergadering liep evenwel op niets uit: Karel wenste de zaak alleen nog voor de rechtbank uit te vechten.⁵⁷ Daarna trok Lamoraal zich in Luik terug. Mansfelt probeerde toch nog een voorstel voor een reconciliatiebrief naar de koning te sturen.⁵⁸ Lamoraal zond vervolgens zijn versie van het verhaal naar Madrid. Hij stelde daarbij nadrukkelijk dat hij reeds voor de dood van zijn broer voor ‘God en de koning’ had gekozen.⁵⁹ De verongelijkte edelman probeerde ook nog bij de koning een gratiebrief te krijgen, en schoof de schuld voor de mislukking volledig op zijn broer. Lamoraal maakte echter de fout vervolgens naar Holland te gaan, waardoor hij niet meer welkom was in Brussel.⁶⁰ De verzoening van Lamoraal was daardoor voor alle betrokken partijen met een sisser afgelopen. Hoewel de koning zich bereid had getoond om voorwaardelijke gratie te schenken, waren de onderhandelingen onder edellieden in de Nederlanden zelf mislukt.

Als nieuwe gouverneur startte Mansfelt op 28 maart 1593 *in extremis* een verdedigings-expeditie om Geertruidenberg voor de koning te vrijwaren, maar toch ging de stad op 25 juni definitief verloren. Na de wapenstilstand van La Villette met de Fransen in juni begonnen koninklijke troepen te muiten in Saint-Pol en vervolgens in Pont-sur-Sambre.⁶¹ In augustus 1593 gaf Mansfelt aan de voorzitter van de Geheime Raad Jan van der Burch en thesaurier-generaal Johannes van Drenkwaert daarom de toestemming om toch nog met ‘de rebellen’ te onderhandelen.⁶² In september zonden deze twee heren een gezant naar Holland, waarop een ‘katholieke tussenpersoon’ zich aanbood in Brussel.⁶³ Intussen vroeg de koning evenwel aan Mansfelt om deze verzoeningspogingen te staken in het vooruitzicht van de intrede van de nieuwe landvoogd.

Croy (bis)

Mansfelt was slechts als interim-gouverneur aangesteld. De koning hield zich immers aan de belofte van het reconciliatieverdrag van Atrecht/Bergen om alleen nog landvoogden *de sangre real* te benoemen.⁶⁴ Reeds in 1592 viel de keuze op Ernst van Oostenrijk, broer van keizer Rudolf II en in zijn kindertijd opgevoed aan het Spaanse hof. Bovendien waren de relaties tussen de Spaanse en Oostenrijkse tak na de uittocht van Matthias van Oostenrijk weer gezuiverd. De koning besliste intussen dat de aartshertog ook echtgenoot van zijn lievelingsdochter Isabella zou worden.⁶⁵ Reeds in Wenen had aartshertog Ernst van Oostenrijk samen de keizer besloten om de pacificatie van de Nederlanden te bereiken, of minstens toch tot een wapenstilstand te komen, zodat de loyale provincies én het Rijk niet verder werden belast.⁶⁶ Rudolf II wilde diplomaten zenden, maar slechts op voorwaarde dat de Verenigde Provinciën eerst beloofden het vergelijk te aanvaarden.⁶⁷ Filips II eiste daarbij dat keizerlijke gezanten naar Den Haag reisden.⁶⁸ De grootse festiviteiten in Brussel op 30 januari 1594 voor de Blijde Intrede van deze Oostenrijkse aartshertog hadden dan ook een niet te miskennen onderton: als vredesduif en prins van den bloede moest Ernst het land opnieuw tot bloei brengen, waardoor de opstandelingen zich graag met de koning zouden verzoenen.⁶⁹

Ernst probeerde de adellijke factiestrijd in de Nederlanden zichtbaar te omzeilen. Zo weigerde hij uit Wenen af te reizen in het gezelschap van Aarschot.⁷⁰ Toch is het markant dat de landvoogd slechts effectief onderhandelingen met de Republiek opstartte, toen de jurist Otto Hartius naar Holland vertrok om in opdracht van Chimay te onderhandelen met Maria van Brimeu. Waarschijnlijk was de clan Croÿ erin geslaagd bij die gelegenheid de nieuwe landvoogd zijn belofte voor vredesonderhandelingen in daden te laten omzetten. Daarmee wilden ze ook de eerdere vredehandel van Mansfelt ondergraven. De landvoogd schreef een brief aan de ‘Staten van Holland’ waarin hij verzekerde dat hij een ‘echte vrede’ wenste en ‘zonder bijbedoelingen’ onderhandelde.⁷¹ De bemiddelaars Hartius en zijn assistent Jérôme Coomans moesten intussen bij kennissen polsen naar de bereidheid in de Republiek om zich met de koning te verzoenen en zich weer tot de katholieke religie te bekeren. Zij moesten ook benadrukken hoe, onder het voorwendsel van de Pacificatie van Gent, schadelijke zaken in de Verenigde Provinciën waren doorgevoerd.⁷² Bij hun aankomst in Den Haag op 11 mei 1594 vreesden beide juristen reeds voor

het welslagen van hun missie. De gevangen Naamse priester Michel Renichon had immers verklaard dat hij geld had gekregen om Maurits te vermoorden. Bovendien creëerde het koninklijke beleg van Kapelle evenmin een vredelievende indruk.⁷³

De visie van de loyale en opstandige gewesten op de bemiddelingsrol van de keizer kon niet duidelijker uiteenlopen dan in 1594. Tijdens hun audiëntie op 16 mei betoogden Hartius en Coomans dat (1) ze volledig oprecht onderhandelden, (2) onderhandelingen beter waren dan oorlog en (3) het huis van Oostenrijk een ideale bemiddelaar was, zeker omdat Ernst de zoon van Maximiliaan II was.⁷⁴ De Staten-Generaal daarentegen argumenteerden dat voor hen de vredehandel altijd bedriegelijk was gebleken. Bovendien hielden ze vast aan de historische voorbeelden die het Plakkaat van Verlatinge had opgesomd. Nu bleek dat Ernst een aanslag op Maurits beraamde, wilden de Verenigde Provinciën zeker niet meer in de val trappen.⁷⁵ Meteen na de verovering van Groningen verscheen een ‘brief’ aan Ernst in pamfletvorm. Het was een radicaal pleidooi tegen de *valse* onderhandelingen van de *verspaansten* en de jezuiten, deze argumenten doken nu nieuw op in de afwijzing van de vredehandel. Ook de Republiek keurde de oorlog af: juist daarom had ze beslist niet opnieuw onder het juk van de Spanjaarden te komen en zich bijgevolg ‘onverzoenbaar’ te verklaren.⁷⁶ Ernst vond dit zo ‘arrogant’ dat hij het pamflet zelfs niet naar de koning wilde zenden.⁷⁷

De staatse weigering was niet alleen een klap voor Ernst van Oostenrijk, maar ook en vooral voor Havré.⁷⁸ Als gezant van de Habsburgse Nederlanden op de Rijksdag van Regensburg had de markies immers pas bereikt dat de keizer zich andermaal voor de ‘pacificatie’ zou inzetten. Op 27 mei 1594 had Havré bij de keizer ruim een uur de tijd gekregen, *à la presdiner*, om de ‘miserabele staat’ van de Nederlanden toe te lichten. Rudolf II had verzekerd dat hij de rijksban efficiënter zou inzetten om de ‘rebellens’ te bestraffen, maar hij hamerde op een onderhandelde oplossing.⁷⁹ De keizerlijke ambassadeur Khevenhüller moest daarop in Madrid controleren of dit naar wens van de koning gebeurde.⁸⁰ Filips II stond in december 1594 alsnog toe dat keizerlijke gezanten naar Brussel zouden reizen, zolang er maar geen afzonderlijke onderhandelingen met de opstandige provincies werden gevoerd.⁸¹ Ernst antwoordde toen dat de pacificatiepogingen in die zin sowieso reeds waren gestaakt als gevolg van het ‘venijnige’ pamflet.⁸²

Volgens een Spaans raadslid hadden Aarschot en Havré vervolgens de nieuwe landvoogd gedwongen om een omvangrijke vergadering op touw te zetten om daar de *remèdes* voor de koninklijke provincies te bespreken. Door de veroveringen van Maurits van Nassau waren er immers steeds meer koninklijke soldaten aan het muiten geslagen. Door de blokkade van de Schelde ging de economische situatie van de Habsburgse Nederlanden sterk achteruit.⁸³ De *junta* werd op 5 januari 1595 geopend, maar de echte beraadslagingen vonden pas op 18 en 19 januari plaats. Die *junta* – samengesteld uit de provinciale staten en de collaterale raden, maar ook bisschoppen en Gulden Vliesridders – vormde een herhaling van de idee dat crisisvergaderingen pacificerend konden werken, en kwam dus opnieuw door adellijke bemiddeling tot stand. De *remèdes* fungeerden toen als provisorische *cabiers de doléances*, aangezien het technisch gezien niet om een Staten-Generaal ging.⁸⁴ De adviezen van dit plenum liepen opvallend gelijk met de remedies van de Staten-Generaal in 1574. Het enige opmerkelijke verschil tussen de twee lijsten

was de openingsparagraaf van 1595. Het episcopaat had immers verkregen dat het zijn klachten bovenaan mocht plaatsen. Het Tridentijns katholicisme kon zich voortaan wel manifesteren in de regeringsadviezen, waar het in 1565 nog angstvallig buiten politieke compromisvoorstellen was gehouden.⁸⁵ Bovendien probeerde de vergadering nog steeds de Reconciliatieverdragen van Atrecht en Bergen te verzilveren: 'Had de koning gedaan wat er in het reconciliatieverdrag van de Waalse provincies was besloten, dan verkeerden *ces pais* al lang onder gehoorzaamheid van de koning'.

Door de voortijdige dood van Ernst in de nacht van 20 op 21 februari 1595 kwam het staatsbestel in de Habsburgse Nederlanden opnieuw onder druk te staan. Daags voor zijn dood had Ernst van Oostenrijk nog de Spaanse graaf van Fuentes als interim-opvolger aangeduid. Aarschot, Havré en Chimay tekenden meteen verzet aan tegen deze machtsoverdracht. Henegouwen en Artesië protesteerden onder leiding van Chimay dat ze zich hadden gereconcilieerd, op voorwaarde dat de koning een landvoogd koos die hen welgevallig was.⁸⁶ Aarschot probeerde daarna om zelf als superintendent van de Raad van State te worden aangewezen, terwijl Fuentes de militaire zaken op zich kon nemen. Na Fuentes' weigering zond de hertog uit protest *un gentilhomme* naar de koning.⁸⁷ De koning ging niet in op de vraag van Aarschot en koos al meteen als nieuwe opvolger Ernsts broer Albrecht van Oostenrijk, reeds lang zijn vertrouweling aan het hof.

Konden de Croÿ's de positie van landvoogd niet opeisen, dan bleven ze toch vredesonderhandelingen verdedigen, zelfs na de manifeste weigering van 1594. Havré probeerde Fuentes te overtuigen tot onderhandelingen met de opstandige provincies.⁸⁸ Na overleg stond die uiteindelijk toe dat de jurist Willem Maes naar Den Haag vertrok.⁸⁹ Daar bevond zich reeds Jakob van Malderen, ooit lid van de hofhouding van Havré. De huwelijksfeesten van Sabina van Egmont met Georges Evrard, graaf van Solms, boden in ieder geval de ideale gelegenheid om een opening te forceren. Havré drong bij Fuentes aan op grote haast voor de onderhandelingen, zeker nu Hendrik van Navarra de oorlog aan Filips II had verklaard en in een alliantie met de Republiek dreigde om Artesië binnen te vallen.⁹⁰ De grote twistappel bleef het vertrek van de Spaanse troepen en ook de nieuwe eis van de Verenigde Provinciën om te onderhandelen met de Staten van de loyale provincies, zonder tussenkomst van onderhandelaars namens de koning. Toen Maes daarover in Middelburg overlegde met Maurits, liet die hem weten dat dit nodig was omdat 'de Spanjaarden uitgingen van het principe dat akkoorden met ketters niet moesten worden gevolgd' (*haereticis non est servanda fides*). Om dezelfde reden had zijn vader ook de Keulse vredesonderhandelingen afgewezen. Havré verdedigde intussen bij de koning dat men de onderhandelingen toch moest doorzetten, ondanks deze ongehoorde eisen, omdat de bevolking haar leiders wel tot vrede zou dwingen.⁹¹

Net zoals Requesens destijds, liet Fuentes zich daarop adviseren door de Raad van State. Toch wist hij dat de koning onderhandelingen reeds had afgekeurd. Aarschot verklaarde dat het moeilijk was om daarover zijn mening te geven 'zonder daartoe een bevel van de koning te hebben gekregen'. De hertog bleef bij zijn oude idee dat de onderhandelingen moesten doorgaan, maar dat de vrede de autoriteit van de koning of de exclusiviteit van de katholieke religie niet mocht aantasten.⁹² Havré erkende ten slotte het problematische karakter van de onderhande-

lingsvoorwaarden, maar bleef hameren op de noodzaak van vrede.⁹³ De markies probeerde nog een vrijgeleide te krijgen om naar Den Haag te mogen afreizen, maar dat werd hem geweigerd.⁹⁴ In afwachting van Albrechts aankomst in de Nederlanden, nam de koning intussen tegelijkertijd twee tegenstrijdige standpunten in. Enerzijds liet hij aan Havré (en de Raad van State) weten dat zij verder mochten onderhandelen.⁹⁵ Anderzijds vroeg hij in een geheime brief aan Fuentes om de onderhandelingen slechts *pro forma* verder te laten gaan om de Croÿ's te sussen.⁹⁶ Zo stokten de adellijke verzoeningspogingen andermaal. Aarschot vertrok in juni op pelgrimstocht naar Rome; hij stierf in Venetië op 11 december 1595.

Dynastie (bis)

Vanaf 1592 zette de oude Filips II andermaal hoog in op een dynastieke oplossing voor het conflict in de Nederlanden. Daarmee wilde hij zich onafhankelijker opstellen tegenover de adellijke vredehandel. De aanstelling van Ernst vormde een eerste duidelijk teken van deze dynastieke verzoeningspolitiek. De reeds genoemde plannen voor een huwelijk van zijn dochter Isabella met deze Oostenrijkse aartshertog bleken op lange termijn evenwel belangrijker te zijn. Op 7 maart 1594 liet de koning in zijn testament de mogelijkheid opnemen om bij die gelegenheid de Nederlanden en het Vrijgraafschap Bourgondië als bruidsschat te schenken. Zo probeerde hij alsnog in Frankrijk steun te winnen om Isabella daar als troonopvolger te laten erkennen.⁹⁷ Tegelijkertijd wilde de koning in de Nederlanden het probleem van de immer afwezige vorst oplossen. Het afstaan van de Nederlanden kwam dus niet alleen voort uit de internationale politiek, maar ook uit de langdurige voorafgaande reflecties over de mogelijke pacificatie van de Nederlanden.⁹⁸ Desalniettemin liet de koning voorlopig de mogelijkheid open om op deze beslissing terug te komen, indien dat nodig zou blijken door veranderende oorlogsomstandigheden.⁹⁹ Na de voortijdige dood van Ernst zou de koning Albrecht van Oostenrijk als huwelijkspartner voor zijn dochter voortbestemmen, opnieuw met de Zeventien Provinciën als bruidsschat. Wanneer vervolgens eind augustus 1597 duidelijk werd dat Isabella nooit koningin van Frankrijk zou worden, vulde de koning zijn testament aan met een codicil dat de juridische basis voor de overdracht verder onderbouwde. Tegelijkertijd zorgden de voorwaarden voor deze bruidsschat ervoor dat Brusselse politiek van de aartshertogen aan Madrid gebonden zou blijven.

Op 10 september 1597 ondertekende de koning niet minder dan 71 brieven aan standen, steden, instellingen en edellieden in de koninklijke Nederlanden om hen op de hoogte te brengen van deze verregeande beslissingen. Volgens Valladares was dit nieuws eerder bedoeld om met Frankrijk tot een vrede te komen en de steun van de keizer te verwerven, dan om intrinsiek de Nederlanden te verzoenen.¹⁰⁰ Het discours van de brieven luidde echter anders: volgens de tekst gebeurde de schenking om 'de bijzondere liefde te tonen' die Filips II 'altijd had gehad voor zijn erflanden'. Het zou een middel moeten vormen om tot *une bonne et solide paix* te komen en om *se délivrer d'une si ennuyeuse guerre*. De koning verheugde zich dat de Nederlanden vanaf dan geregeerd zouden kunnen worden in aanwezigheid van hun *prince et seigneur naturel*. Daarmee bleef de koning trouw aan de uitvoering van het klassieke verzoeningsscenario, in plaats van in

te stemmen met wederzijdse onderhandelingen zoals hij tijdelijk vanaf 1577 tot 1580 had gedaan. De Akte van Afstand moet dus niet meteen worden gezien als een onderhandelingsaanbod aan de Verenigde Provinciën.¹⁰¹ Toen in november 1597 de brieven over dit scenario aankwamen, creëerde dit in de loyale provincies toch hoop op een hereniging met de opstandige provincies, maar opnieuw liepen de bemiddelingen vlug spaak.¹⁰²

In mei 1598 ondertekende de koning de 'Akte van Afstand' op zijn ziekbed, in het bijzijn van Isabella en kroonprins Filips, die inmiddels ook zijn goedkeuring aan het plan had verleend.¹⁰³ In de Akte van Afstand erkende Filips impliciet dat hij niet meteen de juiste prioriteiten had gesteld. De koning gaf toe dat hij de Nederlanden niet door zijn vorstelijke aanwezigheid had kunnen pacificeren, en dat hij omwille van de vele rijken die God hem had geschonken op dat punt in gebreke was gebleven tegenover de Nederlanden. Doordat noch hij noch zijn zoon in de nabije toekomst konden afreizen, stelde de koning dat de machtsoverdracht aan de aartshertogen de ideale oplossing vormde. De tekst behandelde zo min mogelijk de noodzaak om de katholieke religie te verdedigen, om alsnog de opstandige provincies te kunnen overtuigen. Op 24 augustus keurden de bijeengeroepen Staten-Generaal in Brussel de plannen goed, en lieten ze landvoogd Albrecht naar Spanje vertrekken om daar in het huwelijk te treden met Isabella.¹⁰⁴ Zo vormde deze Akte van Afstand in zekere zin het hoogtepunt van de koninklijke pacificatiestrategieën om het conflict in de Nederlanden op een dynastieke en verzoenende wijze op te lossen.

Tijdens hun bewind zouden de aartshertogen de verwijzingen naar de Habsburgse dynastie op allerlei terreinen uitbuiten. Bij hun Blijde Intrede domineerde het beeld van de terugkeer naar de keizerlijke 'Gouden Tijd': Albrecht en Isabella zouden de voorspoed brengen die de 'Zeventien Provinciën' onder Karel V hadden gekend. Tegelijkertijd verleenden ze veelvuldig gratie.¹⁰⁵ Dat was niet meer of niet minder dan het programma waarmee Don Juan naar de Nederlanden was gekomen, maar door middel van grootse propaganda en een gelijktijdige katholiseringsoffensief zouden de aartshertogen de Habsburgse Nederlanden daarmee ditmaal wel intern pacificeren.¹⁰⁶ De Republiek daarentegen wilde ook op deze nieuwe voorwaarde van semi-soevereine Nederlanden niet verder onderhandelen met de aartshertogen. Uiteindelijk verkregen de Verenigde Provinciën met het Twaalfjarig Bestand in 1609 een reeks politieke en economische voorrechten. De vredesonderhandelingen in Münster in 1648 zorgden ten slotte voor de formele erkenning van de onafhankelijkheid van de Verenigde Provinciën. Daarmee was de verzoening tussen de oude Zeventien Provinciën definitief mislukt, maar in de plaats kwam voorlopig wel vrede tussen twee staten.

NOTEN

Proloog

- 1 *Akte met de intentie van reconciliatie van Rennenberg*, 4/3/1580: ARA Aud 588, fol. 74 en 84, cf. Aud 1396/3, s.f. (kopie): 'Promectant soubz ledict serment en oultre toute fidelité et obéissance a sadicte Majesté comme à bon et loyal vassal et subiectz appartient faire allendroit de son souverain seigneur et prince naturel'. Deze proloog vindt men in een uitgebreide vorm terug in V. Soen, 'De verzoening van Rennenberg (1579-1581). Adellijke beweegredenen tijdens de Opstand anders bekeken', *TvG* 122 (2009), 318-333.
- 2 *Akte van reconciliatie aan Rennenberg*, zoals die door Farnese werd ondertekend, 15/3/1580: ARA Aud 587/1, s.f.
- 3 *Instructie voor de eed en reconciliatie van Rennenberg*, 15/3/1580: ARA Aud 587/1, s.f. (minuut).
- 4 H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen, 2001, 64-65, desbetreffende biografieën op 244-247.
- 5 *Instruction pour ... George de Lalaing... de ce qu'il aura a traicter et negocier a Groeninghen et Frize, vers ou Messieurs du Conseil d'Etat commis par sa Majesté au Gouvernement general des pays de pardeça l'envoyent presentement*, 6/12/1576: ARA Aud 795, fol. 309-311 (kopie). Ook in de Staten-Generaal werd op 11 december over zijn instructie gedebatteerd: *RSG* I, 138.
- 6 F.U. Ros, *Rennenberg en de Groningse Malcontenten*, Assen, 1964, 35-37.
- 7 HERMAN VAN RENNENBERG (?-15/01/1585): zoon van Willem van Rennenberg en Cornelia van Culemborg, kanunnik van Sint-Lambertskapittel in Luik, proost van het Utrechtse Sint-Salvatorskapittel; hij ontving nog de 'Grote Geus' Lumey net voor diens dood in 1578 (waardoor het gerucht ontstond dat Rennenberg hem vergiftigde). Na de dood van Frederik Schenk van Toutenburg in 1580 benoemd tot aartsbisschop van Utrecht, maar nooit effectief de bisschopszetel bezet; brief te zijnen gunste door Antoon van Lalaing aan Margaretha van Parma 9/2/1565: ARA Aud 1729/3 map A, fol. 12.
- 8 Rennenberg aan de Raad van State, 29/12/1576: ARA Aud 1729/3 map C, fol. 59 (origineel). In dienst genomen door de voorgaande stadhouders en landvoogden voor de verdediging van Groningen, weigerde het garnizoen aanvankelijk Rennenberg als gouverneur te erkennen. Over het ontstaan van het staats leger: E. Swart, *Krijgsvolk: militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590*, Amsterdam, 2006.
- 9 Deze beslissing om de andere verdedigingswerken intact te houden, kwam er door aandringen van de Staten-Generaal, zie Aud 1729/3 map C, fol. 64.
- 10 Dit gebeurde met het Verdrag van Winsum: *Tractaet und onderhandlinge tuschen... Georgen van Lalaing tho Rennenberg ... und die abten... hovelingen und eigenarffden, die Gedeputeerden der Staten der Friescher Umlanden... upten XI. Juny anno 1579 ghemaect und upgberichtet... Actum Winsum den elfften juny anno XVc negen end tzoventich*. De Universiteitsbibliotheek Groningen bewaart een exemplaar, gereproduceerd in Soen, 'Rennenberg', 321.

- 11 JAN FONCK (Amersfoort ?-Monzón, 10/10/1585), proost Sint-Maria in Utrecht: vijftien jaar lang *réviseur des suppliques de justice* in Rome, onderhandelde in 1574 met de aartsbisschop van Keulen over de pacificatie in de Nederlanden (AGS E 560, f° 20 en f° 122), sinds 1576 verbonden aan de Geheime Raad, gevangengezet door de Staten-Generaal, dubbele rol bij de aankomst van Don Juan in Luxemburg, maar later diens gezant bij de Staten (3/1577), diplomaat van Farnese in Keulen (1579), benoemd tot zegelbewaarder naast de koning na de dood van Hopperus (1579), reisde af in 1580 en volgde de koning in Lissabon (AHN E 644I, doc. 16), kanselier Gulden Vlies (1581), benoemd tot bisschop van Gent maar stierf voor aan zijn aanstelling: M. Baelde, *De collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, Brussel, 1965, 262-263.
- 12 Jan Fonck aan Farnese, 12/2/1580: ARA Aud 588, fol. 50-55; cf. ARA Aud 589bis, fol. 24-28.
- 13 JACQUES COUDENHOVE (?-Doornik, 1594): gehuwd met Jeanne Du Quesnoy, vrouwe van Locron, geridderd op 5/II/1580 door Filips II in Lissabon, *gentilhomme de la boca* en valkenier van de koning, begraven in Doornik: Herckenrode en Vegiano, *Nobiliaire*, dl. I, 593; zie ook Filips II aan Farnese, 27/9/1581: ARA Aud 177, fol. 146 (origineel, Frans); Filips II aan Farnese, 16/1/1582: ARA Aud 178, fol. 11 (origineel).
- 14 Filips II aan Farnese, 27/9/1581: ARA Aud 177, fol. 146 (origineel, Frans).
- 15 Uittreksels uit dit akkoord in ARA Aud 1396/3, fol. 11.
- 16 Jan Fonck aan Farnese, 12/2/1580: ARA Aud 588 fol. 50-55; cf. ARA Aud 589bis, fol. 24-28.
- 17 ANNA VAN RENNENBERG (?-1583): dochter van Willem van Rennenberg en Cornelia van Culemborg, vrouw van de tweede graaf van Hoogstraten; in Hoogstraten zelf hield ze streng aan de katholieke gebruiken vast, cf. Ros, *Rennenberg*, 109, voetnoot 5. Voor een interessant genderperspectief op de adel tijdens de Nederlandse Opstand: S. Marshall, *The Dutch Gentry, 1500-1650: Family, Faith, and Fortune*, New York, 1987 en meer recent M. Marini, 'Female Authority in the *Pietas Nobilita*: Habsburg Allegiance during the Dutch Revolt', *Dutch Crossing* 34 (2010), 5-24.
- 18 Althans volgens L.J. Rogier, 'Rennenbergs afval', *Annalen van het Thijmgenootschap* 45 (1957), 125-134, 128; Farnese aan Filips II, 2/1580: ARA Aud 185, fol. 45-52 (minuut) vermeldt in ieder geval dat ze na de reconciliatie van Filips van Lalaing samen met hem bij Farnese bemiddelde.
- 19 Trosée, *De Graaf van Rennenberg*, bijlage X, 23.
- 20 MONTMORENCY, ELEONORA (LÉONOR) VAN (?-3/1585): zus van de graaf van Horn en Maria van Montmorency (echtgenote van Karel van Lalaing), echtgenote van Antoon van Lalaing, als weduwe gravin van Hoogstraten, verkreeg nog het Land van Nevele uit de erfenis van haar terechtgestelde broer maar moest het in 1583 noodgedwongen verkopen, in 1579 verblijft zij met haar zoon in het huis van Anne de Montmorency, verschillende contacten toen met Juan de Vargas Mexía; archiefmateriaal in AGS série K, ook in Eleonora van Montmorency aan Farnese, 9/II/1559: ARA Aud 1425/2, s.f.
- 21 Juan de Vargas Mexía aan Filips II, 6/1/1579: AGS K 1552, nr. 20 (ontcijfering); Juan de Vargas Mexía aan Filips II, 7/2/1579: AGS K 1552, nr. 88/1 (origineel), nr. 88/2 (ontcijfering met aantekeningen van Filips II) en onderhandelaars voor Farnese in Atrecht aan Farnese, 13/4/1579: ARA Aud 192, fol. 66v-67v.
- 22 CORNELIA VAN LALAING (ca. 1545-II/10/1610): zesde kind van Filips van Lalaing, uit huwelijk met Anna van Rennenberg, gehuwd met Willem van Hamal in Mechelen op 28 december 1576, verblijf in Groningen (1580-1582). Zie: E. Swart, 'Lalaing, Cornelia van', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL:<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Lalaing> [24/6/2009].
- 23 WILLEM VAN HAMAL, baron van Monceau (in Henegouwen) (1551-04/1582): gehuwd met Cornelia van Lalaing op 28 december 1576, hij bleef na de onderhandelingen achter in Groningen en schreef ten gunste van zijn zwager om militaire hulp, zie autograaf Willem van Hamal uit Groningen, 15/4/1580: ARA Aud 1428, stuk 8.
- 24 Volgens Pieter Bor wilde Rennenberg haar de laatste dagen van zijn leven niet meer zien, *want sy hem met quaeden raet vervoert hadde*: Bor, *Oorsprongk*, dl. II, 276.

- 25 G. Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven/Londen, 1998, 157.
- 26 Filips aan Farnese, 1/5/1580: ARA Aud 176, fol. 170 (origineel).
- 27 Farnese aan Jan Fonck, 11/1/1580: ARA Aud 588, fol. 29-31, cf. 589bis, fol. 11-12.
- 28 'Quoy faisant assurez vous que sa majesté non seulement vous gardera le traicte d'Arthois ou les offres de Couloingne', Farnese aan Rennenberg, 7/11/1579: ARA Aud 589bis, fol. 6; Farnese aan Filips II, 2/1580: ARA Aud 185, fol. 45-52 (minuut).
- 29 Farnese aan Filips II, 28/12/1579: ARA Aud 184, fol. 183-190 (minuut); cf. *Relation de certain personnage sur les affaires de Frize et Groeninge au mois de janvier 1580*: ARA Aud 589bis, fol. 11-18.
- 30 ARNOLDUS NIJLEN: prior van de Dominicanen in Groningen, vicaris-generaal van het bisdom Groningen (augustus 1589), verliet de stad bij de Reductie in 1594, zie J.J. Woltjer, 'Van katholiek tot protestant', in: *Historie van Groningen, Stad en Land*, Groningen, 1976, 227.
- 31 W.R. Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pacificationskongress 1579*, Universität Wien, 1970, 116.
- 32 J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, Leiden, 1962, 307.
- 33 Farnese aan Filips II, 2/1580: ARA Aud 185, fol. 45-52 (minuut).
- 34 Farnese aan Fonck, 18/1/1580: ARA Aud 588, fol. 32, cf. ARA Aud 589bis, fol. 19: '...que l'intention de Sa Maiesté et la notre a tousiours este d'accomoder les affaires par la voye de pacification et negotiation, non par armes et la force, comme nous vous avons escript par diverses fois'.
- 35 Filips II aan Farnese, 1/5/1580: ARA Aud 176, fol. 170 (origineel).
- 36 Filips II aan Rennenberg, 1581: ARA Aud 1396/3, s.f. (kopie): 'blasme, honte et deshonneur envers leurs parens et tous gens d'honneur et d'entendement'. Het afschilderen van Willem van Oranje als zondebok, duivel en vijand van de natuurlijke adel behoorde tot een bredere propagandastrategie van het Habsburgse regime: M. Stensland, 'Not as Bad as All That: The Strategies and Effectiveness of Loyalist Propaganda in the Early Years of Alexander Farnese's Governorship', *Dutch Crossing* 31 (2007), 91-112.
- 37 M. van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, Cambridge, 2002, 153-157.
- 38 P.A.M. Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten*, Utrecht, 1983², 91 en 102 en K. van Berkel, 'Aggaeus de Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)', *BMGN* 96 (1981), 1-25.
- 39 Bor, *Oorsprongk*, dl. II, 276; A.E.M. Janssen, 'Pieter Bor Christiaenszoon (1559-1635), geschiedschrijver van "waerheyt ende onpartijtschap"', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssens (red.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*, 's-Gravenhage, 1981, dl. II, 21-38.
- 40 Geciteerd naar Rogier, 'Rennenbergs afval', 132.
- 41 Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af: Uit de geloofwaardigste schryvers en egte gedenkstukken samengesteld*, 21 dln., Amsterdam, 1790-1796, dl. VII, 1792, 310.
- 42 J. Nomszoon, *De graaf van Rennenberg*, Treurspel, s.l., 1789.
- 43 D.F. van Heyst, *George de Lalaing, graaf van Rennenberg: historisch drama in vijf bedrijven en zes tafereelen*, Haarlem, 1873. Voor de receptiegeschiedenis van dit toneelstuk: D.A. van Heyst, 'Levensbericht van David François van Heyst', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1910), 195-209.
- 44 J.A.C. Trosée, *Het verraad van George van Lalaing, graaf van Rennenburg, baron van Ville, stadhouder en kapitein-generaal van Friesland, Overijssel, Groningen, de Ommelanden, Drente, Lingem, enz.*, 's-Hertogenbosch, 1894.
- 45 Verhaald in Ros, *Rennenberg*, 1; 'Brieven en andere stukken betreffende den toestand van Groningen 1580-1593' (red. H.O. Feith), *Bijdragen tot de Geschiedenis van Groningen* 1 (1864), 2 (1865) en 8 (1871).
- 46 P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, 3 dln., Amsterdam/Antwerpen, 1948-1959, dl. I, 268.
- 47 Rogier, 'Rennenbergs afval', 133.
- 48 J. Van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)*, Assen, 2007, 524.

- 49 Eveline Bergwerf, *De erfdochter van Rennenberg*, Houten, 2005.
- 50 BERLAYMONT, GILLES VAN, heer van Hierges (?-Maastricht, 17/6/1579): zoon van Karel van Berlaymont, stadhouder Gelre (in 1570 aangeduid, in 1572 van Megen overgenomen), aanvoerder van 400 Waalse soldaten (1572), lid van de Raad van State (1/1577), hoofd Raad van Financiën (21/6/1578), sindsdien ook provisioneel koninklijk meester van de artillerie, in 1578 aangeduid als stadhouder van Namen, stierf nog voor zijn officiële aanstelling bij het beleg van Maastricht, zie: G. Guillaume, 'Berlaymont (Gilles de)', BN II, 257-265, Baelde, *Collaterale Raden*, 233 en Janssens, *Brabant in het verweer*, 163.
- 51 H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier, Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam, 1999, 113, vertaald als *Treason in the Northern Quarter. War, Terror, and the Rule of Law in the Dutch Revolt*, Princeton, 2009; cf. Ib., 'Serving the King and resisting: dilemmas of loyalty and treason in the revolt of the Netherlands', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica. Tomo I: El Gobierno de la Monarquía (Corte y Reinos)*, 2 dln., Madrid, 1998, 567-578; cf. A.C. Duke, 'From King and Country to King or Country? Loyalty and Treason in the Revolt of the Netherlands', *Transactions of the Royal Historical Society, 5th Series* 32 (1982), 113-115.
- 52 Bijvoorbeeld Karel van Croÿ* en Brugge in 1584: A.C. Duke, 'The search for Religious Identity in a Confessional Age: the Conversions of Jean Haren (c. 1545-1613)', in: Ib., *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Aldershot, 2009, 223-250.
- 53 ARA Audiëntie nrs. 1.396-1.502, *formant la série des 'dossiers' ou des 'anciens cartons'*, M. Soenen, *Institutions centrales des Pays-Bas sous l'Ancien Régime*, Brussel, 1994, 269-270; H. Nelis, *Inventaire des numéros 1396 à 1502 des papiers d'état et de l'audience (met index van P. Gorissen en M. Soenen)*, Brussel, 1995.
- 54 H.L. Zwitzer, 'Het 'verraad' van Rennenberg', *Mars et Historia* 15 (1981), 183-200.
- 55 W. Blockmans, 'Wie weit und wie tief? Die politische Integration der burgundisch-habsburgischen Niederlande', in: W. Malczek (red.), *Fragen der Politischen Integration im Mittelalterlichen Europa*, Ostfildern, 2005, 449-471.
- 56 L. Duerloo en L. De Frenne (red.), *Het verdeelde huis: De Nederlandse adel tussen opstand en reconciliatie*, Maastricht, 2011. De *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* verzorgden in 2008 een themanummer over de adel in de Lage Landen, net als de *Revue belge de Philologie et d'Histoire* in 2010.
- 57 Ros, *Rennenberg*, 27.
- 58 Ros, *Rennenberg*, 22 en 34.
- 59 H. Cools, 'Équilibres ou déséquilibres régionaux au sein de l'aristocratie des Pays-Bas (1477-1530)', in: *Les élites nobiliaires dans les Pays-Bas au seuil des temps modernes. Mobilité sociale et service du pouvoir*, Brussel, 2001, 49-82, 71-73.
- 60 Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, dl. I, 260: '... want Rennenberg, uit het grote Henegouwse geslacht van de Lalaings, was wel intiem verbonden met de Prins van Oranje, die hem, de jongere broer van zijn overleden vriend en medestander Hoogstraten, vertrouwde en steunde, maar hij was tevens goed katholiek'.
- 61 Voor de bredere context van adellijke *hôtels* in regeringscentra: B. Vannieuwenhuyze en S. Meijering, 'Het Brusselse *hof van Nassau*. De oprichting van een laatmiddeleeuwse stadsresidentie', *RBPH* 88 (2010), 349-376.
- 62 Baelde, *Collaterale Raden*, 175-176. Niet toevallig illustreerde Rosenfeld de opvatting van *patria* aan de hand van deze twee personages. Terwijl Antoon zich oorspronkelijk *à la française* kleeedde, zou hij zich stilaan een 'Hollandse stijl' aanmeten. Karel verduidelijkte dat hij zich *le plus loud flameng* voelde, maar geen Brabander of Henegouwer, Rosenfeld, *Provincial Governors*, 14-16.
- 63 *La Casa del Rey*, dl. II, 238.

- 64 Het jaar voordien had hij in de kerk in Hoogstraten ridders verzameld om het Heilig Graf te beschermen, maar de paus weigerde toen iedere medewerking voor een nieuwe ridderorde, zie Stroobant, 'Notice sur un chapitre de l'ordre du Saint-Sépulcre de Jérusalem, tenu en 1558 dans l'église de Hoogstraten', *Académie d'archéologie de Belgique, Annales* 6 (1849).
- 65 Born, *Les Lalaings*, 333-335.
- 66 V. Soen, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)*, Brussel, 2007, 148-149.
- 67 A.C. Duke, 'From 'Loyal Servant' tot 'Irreconcilable Opponent' of Spain: Koenraad Swart's Interpretation of William of Orange, 1533-1572', in: *William of Orange and the Revolt of the Netherlands*, Aldershot, 2003, 8-27.
- 68 Born, *Les Lalaing*, 337-340.
- 69 *Cargos contra el Conde de Hoochstratte*, s.d.: ARA RvB 154, fol. 83-84.
- 70 Antoon van Lalaing, *La défense de messire Antoine de Lalaing contre les fausses et apostées accusations des cas contenus ès lettres patentes d'ajournement personnel impetrées à sa charge* (ed. Société des bibliophiles de Mons), Mons, 1838; voor de verdediging van Oranje, zie Van Gelderen, *Political Thought*, 120-122.
- 71 'Comm'ainsi soit que l'homme noble et genereux n'a rien, apres Dieu, plus cher que son honneur, aussi est il juste et raisonnable que pourtant il le garde, defende et conserve par tous moiens à lui possibles, y employant mesmes ses biens et sa vie', in: *Ibid.*, 29.
- 72 Stukken van het dossier van confiscatie: ARA RvB 395 (vereffening schulden en overnemen pachten).
- 73 Born, *Les Lalaings*, 340.
- 74 Citaat uit Bor, *Oorsprongk*, dl. II, 276, wordt gevolgd door Born, *Les Lalaing*, 341.
- 75 *La Casa del Rey*, dl. II, 238; H. de Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', *TvG* 93 (1980), 410-423.
- 76 Emmanuel-Filibert van Lalaing* vertrekt op reis en geeft procuratie voor goederen aan Filips van Lalaing*, 2/4/1575: AMD Lalaing B 262, s.f.: 'desirant ensuyvre les traches de mes nobles predecesseurs en toutes actions vertueuses pour a quoy atteindre mieux prouffictre tresgrandement entreprendre quelques voyaiges pour cognoistre diverses moeurs des nations apprendre leur langues et se habituer a tous exercices d'honneur et de vertu comme a noble homme appartient' of 'om in de voetsporen te treden van mijn edele voorgangers in alle deugdelijke daden, wil ik enkele reizen ondernemen om de verschillende zeden van volkeren te kennen, hun talen te leren en zich te wennen aan alle uitingen van eer en deugd, zoals het een edelman betaamt'.
- 77 Van 1573-1576 had hij onder meer bevel gevoerd over een vendel uit de ordonnantie van Filips van Lalaing: ARA Aud 1729/3 map C, s.f.
- 78 ARA Aud 1729/3 map C; Born, *Les Lalaings*, hfdst. VIII: Un Prince charmant, 341.
- 79 Farnese aan Rennenberg, 7/11/1579: ARA Aud 589bis, stuk 6: 'Je vous pryeray par cestes prendre coeur et volente de faire ce que le vertueux et noble homme doit faire pour son prince naturel et souverain seigneur'.
- 80 Ros, *Rennenberg*, 108.
- 81 V. Soen, 'Les Malcontents au sein des États-Généraux rebelles aux Pays-Bas (1578-1581): Défense du pouvoir de la noblesse ou défense de l'orthodoxie?', in: A. Boltanski en F. Mercier (red.), *La noblesse et la défense de l'orthodoxie XIII-XVIIIe siècles*, Rennes, 2011, 135-149; F. Duquenne, 'Des 'républiques calvinistes' avortées? La contestation des échevinages à Douai et Arras en 1577 et 1578', in: M. Weis (red.), *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du 16e siècle*, Turnhout, 2010, 53-63.
- 82 Ros, *Rennenberg*, passim.
- 83 H. de Schepper, 'De mentale rekonversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacificatie van Gent', *TvG* 89 (1976), 420-428.

- 84 *Akte met de intentie van reconciliatie door Rennenberg*, 4/3/1580: ARA Aud 588, fol. 74 en 84, cf. 1396/3, s.f. (kopie): 'Acceptant aussy la paix generale et la b nivolence de sa majesté octroy e a tous ses vassaulx et subiectz selon les traictez et accordz tant de gand Edict Perp tuel Union ensuyvie traictez d'Artois et Couloigne que autres qu'elle pourroit indulger a sesd subiectz'.
- 85 Rennenberg aan Jan van Nassau, 30/3/1579, uitgegeven in J.A.C. Trosée, *Historische Studiën*, XIII-XV, d.i. een correctie op de uitgave door Groen van Prinsterer, *Archives* VI, 598-600 (DCCCLXXIX): '... unnd beger nicht anders dan alle getrewe freundliche correspondentz unnd nachburschafft mit euer lieb zu halten unnd derselber getrewe freundt unnd dener zu pleiben, wie ich dan auch woll bereit sei solches mitterdaet jegen euer lieb. zu vertoenen'.
- 86 Rogier, 'Rennenbergs afval', 129; cf. de correspondentie met de Raad van State op dat moment: ARA Aud 1729/3 map C.
- 87 Jan Fonck, *Advies over de verzoening van Rennenberg*, s.d. [omstreeks 8/1579]: ARA Aud 587/1, s.f. (Italiaans).
- 88 *Instructie voor Igram van Mechelen, Johan de Mepsche, Pierre de Fritema en George van Westendorp*, n.a.v. de Raad van State in Bergen, 8/7/1580: ARA Aud 795, fol. 320-322 (Frans, kopie).
- 89 Geciteerd in Ros, *Rennenberg*, 2.
- 90 Bor, *Oorsprongk*, dl. II, 276.
- 91 Ros, *Rennenberg*, 196-197.
- 92 In dit boek valt de discussie van gewestelijke gevoeligheden en particularisme buiten beschouwing. Het thema is verder uitgewerkt in Soen, 'Rennenberg', *passim*.
- 93 R. Descimon, 'Nobles de lignage et Noblesse de service. Sociog nese compar es de l' p e et de la robe (XVe-XVIIIe siècle)', in: R. Descimon en E. Haddad (red.), * preuves de noblesse. Les expériences nobiliaires de la haute robe parisienne (XVIe-XVIIIe siècle)*, Parijs, 2010, 277-302. Voor de laatmiddeleeuwse adel, F. Buylaert, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 2010.
- 94 G.H. Janssen, *Creaturen van de Macht: Patronage bij Willen Frederik van Nassau (1613-1664)*, Amsterdam, 2005. Zie ook J. Pollmann, 'Dienst en wederdienst. Patronage en de kunst van het netwerken in het Ancien Régime', in: W. Frijhoff en L. Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek. Europa in het Ancien Régime, 1450-1800*, Nijmegen, 2006, 213-236.
- 95 H. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Dieren, 1984, hoofdstuk VII: Geuzen en Glippers.
- 96 H. van Nierop, 'Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden', *BMGN* 99 (1984), 651-676, maar zie ook M.-A. Delen, *Het hof van Willem van Oranje*, Amsterdam, 2002.
- 97 L. Geevers, *Gevallen vazallen: de integratie van Oranje, Egmont en Horn in the Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*, Amsterdam, 2008.
- 98 Rosenfeld, *Provincial Governors*, 41.
- 99 Doordat de streek in rebelse handen was, kon hij nooit in functie treden en bleef hij resideren in Luik: Post, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, Amsterdam, 1945, dl. I, 282.
- 100 Joris van Lalaing aan Berty, 15/2/1574: ARA Aud 1729/3 map C, fol. 9.
- 101 *Akte met de intentie van reconciliatie van Rennenberg*, 4/3/1580: ARA Aud 588, fol. 74 en 84, cf. 1396/3, s.f. (kopie).
- 102 ARA Aud 1396/3, fol. 4.
- 103 *Belofte aan Jacques Coudenbove in Maastricht*, 5/4/1580: ARA Aud 588, fol. 73.
- 104 Oudenhoorn werd gedoneerd aan Willem Blois van Treslong, Admiraal van Zeeland en sindsdien ook heer van Oudenhoorn.
- 105 Rekwest met akkoord van Farnese op 20/7/1581: ARA Aud 1396/3, fol. 10.

- 106 Ros, *Rennenberg*, 18, voetnoot 6.
- 107 Carlos d'Aragona, hertog van Terranova aan Filips II, 23/11/1579: AGS E 2845, s.f., samengevat in Lefèvre, *CPhII*, 718 (1247); cf. zelfde verhaal later bij Jan Fonck aan Farnese, 12/2/1580: ARA Aud 588, fol. 50-55; cf. ARA Aud 589bis, fol. 24-28.
- 108 *Instructie gegeven byden Eertsbertoge van Oostenrycke (...) ende den Prince van Oraignen (...) ende de Generale Staten (...)*, 25/5/1580: ARA Aud 654, fol. 48-50, cf. WvO 12174.
- 109 Zwitzer, 'Het 'verraad' van Rennenberg', 183-200.
- 110 Ros, *Rennenberg*, 41.
- 111 Van Nierop, 'Willem van Oranje', 664-667.
- 112 *Instructie voor Igram van Mechelen, Johan de Mepsche, Pierre de Fritema en George van Westendorp*, n.a.v. de Raad van State in Bergen, 8/7/1580: ARA Aud 795, fol. 320-322 (Frans, kopie).
- 113 Filips II aan Farnese, 27/9/1581: ARA Aud 177, fol. 146 (origineel, Frans); Filips II aan Farnese, 16/1/1582: ARA Aud 178, fol. 11 (origineel).
- 114 *Casa del rey*, dl. I, 566-567.
- 115 Althans volgens Herckenrode en Vegiano, *Nobiliaire*, 536.
- 116 Born, *Les Lalaing*, 346.
- 117 *Perpetua Comes est iam dignus laude Lalaingus, Qui Regis genero foedere vota dedit*, J. Lauwerys, 'Heilzang, opgedragen aan Antoon de Lalaing, vijfden graaf van Hoogstraten (1588-1613)', *Oudheid en kunst* (1932).
- 118 L. Van der Essen, *Alexandre Farnèse. Prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas (1545-1592). Tome III: 1582-1584*, Brussel, 1934, 34.
- 119 R. Fruin, 'Prins Willem in onderhandeling met de vijand over vrede, 1572-1576', in: *Ib.*, *Opstellen over Willem van Oranje*, Utrecht/Antwerpen, 1960, 130-184.
- 120 H. van Nierop, 'The Nobility and the Revolt of the Netherlands: Between Church and King, and Protestantism and Privileges', in: *Reformation, Revolt and Civil War*, 96.
- 121 Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, Amsterdam, 1994, 87.

Inleiding

- 1 F. Tallett, *War and Society in Early Modern Europe*, Londen/New York, 1992.
- 2 C. Tilly, 'Reflection on the History of European State-Making', in: C. Tilly (red.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975, 44.
- 3 G. Parker, *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West*, Cambridge, 1996 (tweede herziene uitgave, eerste uitgave 1988).
- 4 Een historiografisch overzicht van dit debat in: S. Gunn, D. Grummitt en H. Cools, 'War and State in Early Modern Europe: Widening the Debate', *War in History* 15 (2008), 371-388, zie ook hun *War, State and Society, England and the Netherlands 1477-1559*, Oxford, 2008; H.A. Lloyd, *The Rouen Campaign, 1590-1592. Politics, Warfare and the Early-Modern State*, Oxford, 1973; E. Swart, *Krijgsvolk: militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590*, Amsterdam, 2006; G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1572-1680)*, Amsterdam, 2006 en ten slotte L. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld: overleven aan de frontlines in de meierij van Den Bosch, 1572-1629*, Amsterdam, 2007.
- 5 K. Garber, 'Die Friedens-Utopie im europäischen Humanismus: Versuch einer geschichtlichen Rekonstruktion', *MLN* 101 (1986), 516-552; P. Dust, *Three Renaissance Pacifists: Essays in the Theories of Erasmus, More and Vives*, New York, 1987; J. Tracy, *The Politics of Erasmus. A Pacifist Intellectual and His Political Milieu*, Toronto, 1978; J. Hutton, 'Erasmus and France: the Propaganda for Peace', *Studies in the Renaissance*

- 8 (1961), 103-127 en Ib., *Themes of Peace in Renaissance Poetry*, Ithaca/Londen, 1960; E.V. George, 'Rhetorical Strategies in Vives' Peace Writings: The Letter to Charles V and the De Concordia', in: J. IJsewijn, G. Tournoy en D. Sacré (red.), *Ut granum sinapis. Essays on Neo-Latin Literature in honour of Jozef IJsewijn*, Leuven, 1997, 249-263; zie ook H.-M. Kaulbach, 'Friedenspersonifikationen in der Frühen Neuzeit', *Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft* 12 (1991), 191-209.
- 6 R. Lesaffer (red.), *Peace Treaties and International Law in European History. From the Late Middle Ages to World War One*, Cambridge, 2004 en R. Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede? 1453-1763 en 1945-1997*, Leuven, 1999.
- 7 L. Bély, *L'art de la paix. Naissance de la diplomatie moderne (XVIe-XVIIIe siècles)*, Parijs, 2007.
- 8 I.M. Harris, L.J. Fisk en C. Rank, 'A portrait of university Peace Studies in North America and Western Europe at the End of the Millennium', *International Journal of Peace Studies* 3 (1998), 91-112. Sommige wetenschappers verkiezen intussen om hun discipline te definiëren als *conflict studies*: H. Botes, 'Conflict Transformation: A debate over semantics or a crucial shift in the theory and practice of Peace and Conflict Studies?', *International Journal of Peace Studies* 8 (2003), 1-27. In Nederland opteerde men tot 1995 voor de benaming *polemologie*, naar de term van de Franse socioloog Gaston Bouthoul (1896-1980).
- 9 M. Greengrass, *Governing Passions, Peace and Reform in the French Kingdom, 1576-1585*, Oxford, 2007; cf. J. Foa, 'Making peace: the commission for enforcing the pacification edicts in the reign of Charles IX (1560-1574)', *French History* 18 (2004), 256-274.
- 10 J.W. Smit, 'The present position of studies regarding the revolt of the Netherlands', in: S. Bromley and E.H. Kossmann (red.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*, Den Haag, 1981, dl. II, 42-54; G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Opstand', in: W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht, 1983, 48-82; H. van Nierop, 'Alba's Throne, making sense of the revolt of the Netherlands', in: G. Darby (red.), *The origins and development of the Dutch Revolt*, Londen, 2001, 29-47; G. Janssens, 'La guerra de Flandes (1559-1598): el estado de la cuestión y tendencias historiográficas, 1963-2008', in: L. Van der Essen (ed. G. Janssens), *El Ejército español en Flandes 1567-1584*, Cuacos de Yuste, 2008, 73-90 en J. Pollmann, 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand', *BMGN* 124 (2009), 515-535.
- 11 S. Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Den Haag, 2009 en Ib., *Unie-Bestand-Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum, 2009; H. Duchhardt (red.), *Der Westfälische Friede. Diplomatie, politische Zäsur, kulturelles Umfeld, Rezeptionsgeschichte*, München, 1998; H. de Schepper, C.L. Tümpel en J.J. de Vet (red.), *1648: La paz de Münster*, Barcelona/Nijmegen, 2000 en het themanummer van *De Zeventiende Eeuw* 13/1 (2007).
- 12 Of ze werden uitsluitend als prelude op het Twaalfjarig Bestand gethematiseerd: H. de Schepper, 'Los Países Bajos y la Monarquía Hispánica. Intentos de reconciliación hasta la Tregua de los Doce Años (1574-1609)', in: A. Crespo Solana en M. Herrero Sánchez (red.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (siglos XVI-XVIII)*, Córdoba, 2002, 325-354; zie intussen evenwel Y. Junot, 'Pratiques et limites de la réconciliation après les guerres de religion dans les villes des Pays-Bas méridionaux (années 1570-années 1590)', *Revue du Nord* (ter perse).
- 13 W. Brustein en M. Levi, 'The Geography of Rebellion. Rulers, rebels and regions, 1500 to 1700', *Theory and Society* 16 (1987), 467-495, 471; H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam, 1999, 275. Zo toonde Chris Hibben aan dat Gouda als kleinste stad van het Hollandse Zuiderkwartier zelfs tot in 1587 wilde instemmen met een 'onderhandelde vrede' met de Spaanse koning: C.C. Hibben, *Gouda in Revolt. Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588*, Utrecht, 1983, 220.

- 14 J.J. Woltjer, 'De vrede-makers', *TvG* 89 (1976), 229-321; J.J. Woltjer, 'Political moderates and religious moderates in the Revolt of the Netherlands', in: P. Benedict, G. Marnef en H. van Nierop (red.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, 1999, 185-200. Woltjer werd daarom ook wel eens de 'profeet van de middengroepen' genoemd: De Bruin, 'De geschiedschrijving', 68.
- 15 De Bruin, 'De geschiedschrijving', 68-69. Vooral Benjamin Kaplan meende dat de term middengroepen of 'religious centre' misleidend kon zijn: wie het Tridentijns katholicisme of het orthodoxe calvinisme verwierp, beleefde zijn geloof met noties van laatmiddeleeuws mysticisme, nieuw spiritualisme of eigen ideeën, maar dat was niet ergens 'halfweg' tussen het Tridentijns katholicisme en het orthodox calvinisme, zie B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*, Oxford, 1995, 109; cf. J. Pollmann, Bespreking van M. Hageman, *Het kwade exempel van Gelre, BMGN* 122 (2007), 268-271, 269.
- 16 W. Reinhard (red.), *Power elites and state building*, Oxford, 1996; en vooral B. Yun Casalilla (red.), *Las Redes del Imperio. Élités sociales en la articulación de la Monarquía Hispánica, 1492-1714*, Madrid, 2009.
- 17 A. Boltanski, *Les ducs de Nevers et l'état royal: Genèse d'un compromis (ca. 1550-ca. 1600)*, Genève, 2006; J. Duindam, *Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals 1550-1780*, Cambridge, 2003 en Ib., 'Van cohabitatie naar coëxistentie? Hofhouding en staatsbestuur in vroeg-modern Europa', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115 (2002), 254-273; H. Cools, 'Hoge adel en staatsvorming in de Nederlanden, ca. 1470-1630. Enkele historiografische beschouwingen', *Virtus* 4 (1997), 35-45.
- 18 R. Asch, *Nobilities in Transition 1550-1700. Courtiers and Rebels in Britain and Europe*, Londen, 2003, 80-98 en 126-132 en J. Dewald, *The European Nobility 1400-1800*, Cambridge, 1996. Voor de Nederlanden P. Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late Middeleeuwen*, Brussel, 1989 en R. Vermeir en G. Marnef (red.), *Adel en Macht. Politiek, Economie, Cultuur*, Maastricht, 2004. Aflevering 4 van jaargang 122 (2008) van *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* was een themanummer gewijd aan de adel in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Lage Landen, net als aflevering 2 van jaargang 88 (2010) van de *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*.
- 19 H. de Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', *TvG* 93 (1980), 410-423.
- 20 H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Turnhout, 2001, hoofdstuk II: Aristocratische instellingen.
- 21 A. Jouanna, *Le devoir de revolte. La noblesse française et la gestation de l'état moderne*, Parijs, 1989, 8-9 en Asch, *Nobilities in transition*, passim.
- 22 L. Sicking en J. Haemers, 'De Vlaamse opstand van Filips van Kleef en de Nederlandse Opstand van Willem van Oranje: een vergelijking', *TvG* 119 (2006), 328-347, resp. 333-335; F. Buylaert en J. Dumolyn, 'L'importance sociale, politique et culturelle de la haute noblesse dans les Pays-Bas Bourguignons et Habsbourgeois (1475-1525): un état de la question', in: J. Haemers, C. Van Hoorebeeck en H. Wijsman (red.), *Entre la ville, la noblesse et l'état: Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile*, Turnhout, 2008, 279-294; J. Haemers, 'Factionalism and State Power during the Flemish Revolt (1477-1492)', *Journal of Social History* 42 (2009), 1009-1039.
- 23 K.W. Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', *BMGN* 99 (1984) 554-57 en A. Duke, 'Van "trouwe dienaar" tot "onverzoenlijke tegenstander van Spanje": K.W. Swarts interpretatie van Willem van Oranje, 1533-1572', in: K.W. Swart, *Willem van Oranje* (bezorgd door R. Fagel, N. Mout en H. van Nierop), Den Haag, 1994, 29; H.A. Enno Van Gelder, 'Het streven van prins Willem van Oranje, 1568-1572', in: H.A. Enno Van Gelder (red.), *Van Beeldenstorm tot Pacificatie: Acht opstellen over de Nederlandse Revolutie der zestiende eeuw*, Amsterdam/Brussel, 1964, 115-137; M-Th. Isaac, 'Genèse de la confrontation entre Philippe II et Guillaume d'Orange', in: *Dos monarcas y una historia en común: España y Flandes bajo los reinados de Carlos V y Felipe II*, Madrid, 2001, 75-85; O. Mörke, *Wilhelm von Oranien (1533-1584), Fürst und Vater der Republik*, Stuttgart, 2007.

- 24 L. Geevers, *Gevallen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*, Amsterdam, 2008; Ib., 'Family matters: William of Orange and the Habsburgs after the abdication of Charles V (1555)', *Renaissance Quarterly* 63 (2010), 459-490.
- 25 H. van Nierop, 'The Nobility and the Revolt of the Netherlands: Between Church and King, and Protestantism and Privileges', in: *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, 1999, 83-98. Hij toonde in het bijzonder voor Holland aan dat de adel niet in verzet kwam door economische ellende, zoals negentiende-eeuwse liberale geschiedschrijvers dat hadden gesteld. H. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Dieren, 1984, vertaald als: *The Nobility of Holland. From Knights to Regents, 1500-1650*, Cambridge, 1993; zie voor de bredere context M. Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, Cambridge, 2005, 122-134, in het bijzonder over adel: 132-133. Nog steeds: H.A. Enno Van Gelder, 'Friesche en Groningsche edelen in de tijd van de opstand tegen Spanje', in: *Historische Opstellen opgedragen aan prof. dr. H. Brugmans*, Amsterdam, 1929, 78-94 en Ib., 'Bailleul, Bronckhorst, Brederode', in: Ib., *Van Beeldenstorm tot Pacificatie*, Amsterdam/Brussel, 1964, 40-79.
- 26 K.W. Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', cf. publicaties in eindnoot 23.
- 27 L. Sicking en J. Haemers, 'De Vlaamse opstand van Filips van Kleef en de Nederlandse Opstand van Willem van Oranje: een vergelijking', *TvG* 119 (2006), 328-347, resp. 333-335.
- 28 H. Cools, 'Philip of Cleves at Genoa: The Governor who Failed', in: *Entre la ville, la noblesse et l'état*, 101-114, 101-102.
- 29 J.J. Woltjer, 'De vrede-makers', *TvG* 89 (1976), 229-321; Woltjer, 'Political Moderates and Religious Moderates', 188. Woltjer erkende reeds dat het theoretisch onmogelijk was om adellijke vrede-makers van 'echte dissidenten' te onderscheiden; in feite vormden de adellijke *devoir de réconciliation* en de *devoir de révolte* keerzijden van dezelfde medaille.
- 30 Van Nierop, 'The Nobility', passim.
- 31 I. Schulze Schneider, *La leyenda negra de España, Propaganda en la Guerra de Flandes (1566-1584)*, Madrid, 2008, 103-111; J. Pollmann, 'Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der Schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581', in: F. Bosbach (red.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*, Keulen, 1992, 78-81; K.W. Swart, 'The Black Legend during the Eighty Years War', *Britain and the Netherlands V* (1975) 36-57, 38, 43, 46; W. Thomas, '1492-1992: heropleving van de 'Zwarte Legende'?', *Onze Alma Mater* 92 (1992), 394-414. Een bredere context van de Zwarte Legende in: J. Pérez, *La Légende noire de l'Espagne*, Parijs, 2009; J.N. Hillgarth, *The Mirror of Spain, 1500-1700: The Formation of a Myth*, Ann Arbor, 2000 en B. Schmidt, *Innocence Abroad: The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670*, Cambridge, 2001.
- 32 Verschillende historici hebben de gematigde maatregelen van Filips II in verband gebracht met de strijd tussen de facties aan het Spaanse hof. In andere bijdragen heb ik op de heuristische en interpretatieve moeilijkheden van het factiemodel gewezen, in dit boek laat ik deze discussie grotendeels achterwege. D. Lagomarsino, *Court Factions and Formulation of Spanish Policy towards the Netherlands*, University of Cambridge, onuitgegeven proefschrift, 1974; J. Martínez Millán en C.J. De Carlos Morales, *Felipe II (1527-1598), La configuración de la monarquía hispana*, Valladolid, 1998; A. Weststeijn, 'Antonio Pérez y la formación de la política española respecto a la rebelión de los Países Bajos, 1576-1579', *Historia y política. Ideas, procesos y movimientos sociales* 19 (2008), 231-254; een veel frissere benadering van de Spaanse factiestrijd en de Nederlandse Opstand in Geevers, *Gevallen vazallen*, passim. Nuances op de gelijkshakeling van pacifistische ideeën met de factie van de *ebolistas* of *papistas* in V. Soen, 'Zwagers aan het Spaanse hof, vredesgezanten in de Nederlandse Opstand. Jan van Noircarmes (†1585) en Karel van Tisnacq jr. (†1597)', *Handelingen van*

- de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij 62 (2008), 27-45 en Ib., 'Naturales del país o Españañolizés? Agentes de la Corte como negociadores de paz durante la guerra de Flandes (1577-1595)' in: M. Ebben, R. Fagel en R. Vermeir (red.), *Agentes y Identidades en movimiento. España y los Países Bajos, siglos XVI-XVIII*, Madrid, 2011, 171-194.
- 33 Daarbij bestond in de Nieuwe Tijd zowel een machiavellistische als een christelijk-humanistische lezing van Cicero en Seneca: J.J. Barlow, 'The Fox and the Lion: Machiavelli replies to Cicero', *History of Political Thought* 20 (1999), 627-645.
- 34 G. Janssens, *Brabant in het verweer. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578*, Kortrijk/Heule, 1989, was de eerste die onderstreepte hoe sterk het debat over matiging en verzoening leefde binnen Habsburgse kringen, en dan in het bijzonder bij de loyale oppositie; cf. diens 'El oficio del rey y la oposición legal en Flandes contra Felipe II', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica. Tomo I: El Gobierno de la Monarquía (Corte y Reinos)*, 2 dln., Madrid, 1998, dl. I, 401-412 en 'Pacification générale ou réconciliation particulière? Problèmes de guerre et de paix aux Pays-Bas au début du gouvernement d'Alexandre Farnèse (1578-1579)', *BHIR* 63 (1993), 251-278. Zie ook B.J. García García, 'Ganar los corazones y obligar los vecinos. Estrategias de pacificación de los Países Bajos (1604-1610)', in: A. Crespo Solana en M. Herrero Sánchez (red.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)*, 2 dln., Córdoba, 2002, dl. I, 137-166.
- 35 V. Soen, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)*, Brussel, 2007.
- 36 Hoewel P. Arnade, *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca, 2008, 173 in dit verband spreekt van een 'retoriek van paternalisme', werd die retoriek toch door concrete maatregelen onderbouwd.
- 37 G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge, 1972, 107-120.
- 38 M. de Waele, *Réconcilier les Français: Henri IV et la fin des troubles de religion, 1589-1598*, Montréal, 2010 en Ib. (red.), *Lendemain de guerre civile: Réconciliation et restauration en France sous Henri IV*, Québec, 2011. Mediëvisten hebben daarentegen steeds opnieuw het belang van repressie en staatsvormend geweld benadrukt: W. Blockmans, 'La répression de révoltes urbaines comme méthode de centralisation dans les Pays-Bas bourguignons', in: *Milan et les États bourguignons: deux ensembles politiques princiers entre Moyen Âge et Renaissance (XIVe-XVe siècles)*, Bâle, 1988, 5-9; M. Boone, 'Civitas mori potest si autoritate superioris damnetur. Politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw)', in: *Verwoesting en wederopbouw van steden van de middeleeuwen tot heden*, Brussel, 1999, 339-368; J. Dumolyn, 'The legal repression of revolts in late medieval Flanders', *The Legal History Review* 68 (2000), 479-521.
- 39 M. Weis, *Les Pays-Bas espagnols et les Etats du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles*, Brussel, 2003 en J. Arndt, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg*, Keulen, 1998. Symptomatisch voor de onderschatting van de keizerlijke gezanten in de vredesverdragen is bijvoorbeeld: J. Arndt, 'Die kaiserlichen Friedensvermittlungen im spanisch-niederländischen Krieg 1568-1609', *Rheinische Vierteljahresblätter* 62 (1998), 161-183 en V. Press, 'Wilhelm von Oranien, die deutschen Reichstände und der niederländische Aufstand', *BMGN* 99 (1984), 677-707.
- 40 M. Bataillon, *Erasmus et l'Espagne*, Genève, 1998 [eerste uitgave 1937]. Voor Bataillon was Erasmus de onbetwiste voorvechter van de eenheid in Europa en eendracht binnen de kerk, maar tegelijkertijd was hij de incarnatie van het irenisme. De *Lof der Zotheid*, het eerste werk uit Erasmus' oeuvre dat in het Castiliaans werd vertaald, beïnvloedde zelfs de hele Europese vroegmoderne cultuur. Al moest het 'erasmianisme' uiteindelijk het onderspit delven aan het Spaanse hof, toch bleven Erasmus' werken populair aan dat andere

- Habsburgse hof, in het bijzonder bij Ferdinand I, Maximiliaan II en zelfs bij Rudolf II, zie G.F. Nuttal, 'Erasmus and Spain: the vision of Marcel Bataillon', *JEH* 45 (1994), 105-113 en R.H. Bainton, 'The Querela Pacis of Erasmus: Classical and Christian Sources', *ARG* 42 (1951), 32-48.
- 41 Over de invloed van Erasmus aan het hof van Filips II bestaat geen consensus. J. Martínez Millán, 'Del humanismo carolino al proceso de confesionalización filipino', in: *Dos monarcas y una historia común: España y Flandes bajo los reinados de Carlos V y Felipe II*, Madrid, 1998, 103-142; J.L. Gonzalo Sánchez-Molero, *El erasmismo y la educación de Felipe II (1527-1557)*, Onuitgegeven proefschrift, Universidad Complutense de Madrid, 1997, 22-26; R. García Cárcel, 'Los contrastes de Carlos V y Felipe II en la política cultural', in: *Dos monarcas y una historia en común*, 48-62, 54.
- 42 N. Mout, 'Erasmianism in Modern Dutch Historiography', in: N. Mout, H. Smolinsky en J. Trapman (red.), *Erasmianism: Idea and Reality*, Amsterdam, 1997, 189-199, 192; cf. G. Marnef, 'Belgian and Dutch Post-War Historiography on the Protestant and Catholic Reformation in the Netherlands', *ARG* 100 (2009), 271-291, 276-280.
- 43 Ietwat paradoxaal schetste Huizinga de prins van Oranje wel als een staatsman met erasmiaanse karakteristieken, al wist hij niet zeker of de prins de werken van Erasmus ooit had gelezen. Mout, 'Erasmianism', 196; bovendien kon Nederland alleen erasmiaans zijn omdat Erasmus zijn goede kwaliteiten van de streek had: A. Van der Lem, *Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed: Huizinga en de Nederlandse beschaving*, Amsterdam, 1997, 119-121.
- 44 N. Mout, 'Abschied vom Erasmianismus. Humanisten und der niederländische Aufstand', *Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung* 6 (1987), 63-80.
- 45 C. Augustijn, 'Verba valent usu: was ist Erasmianismus?', in: *Erasmianism: Idea and Reality*, 5-15 en *Erasmus. Der Humanist als Theologe und Kirchenreformer*, Leiden/New York/Keulen, 1996.
- 46 W.R. Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pacificationskongress 1579*, Universität Wien, 1970, 5-9 over de vlugschriften en pamfletten over de Keulse vredehandel, de Akten werden uiteindelijk bij Plantijn in 1580 gedrukt; R. Kaper, *Pamfletten over oorlog en vrede. Reacties van tijdgenoten op de vredesonderhandelingen van 1607-1609*, Amsterdam, 1980.
- 47 M. Stensland, 'Peace or no Peace? The Role of Pamphleteering in Public Debate in the Run-up to the Twelve-Year Truce', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders (red.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*, Leiden/Boston, 2011, 227-252.
- 48 A. Jouanna, 'Idéologies de la guerre et idéologies de la paix en France dans la seconde moitié du XVIe siècle', in: M. Yardeni (red.), *Idéologie et propagande en France*, Parijs, 1987, 87-98.
- 49 P. Roberts, 'The Languages of Peace during the French Religious Wars', *Cultural and Social History* 4 (2007), 293-311.
- 50 P. Benedict, G. Marnef, H. van Nierop e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, 1999.
- 51 J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, Amsterdam, 1994.
- 52 Zie ook Woltjers opmerkingen daaromtrent, *Ibid.*, 64-65 en Janssens, *Brabant in het verweer*, 20. Volgens de canon begon die oorlog in 1568, toen Willem van Oranje vier invallen tegen de hertog van Alva orkestreerde. Tachtig jaar later eindigde de vrijheidsstrijd met de erkenning van de Republiek der Verenigde Nederlanden in de Vrede van Münster. De nieuwe term 'Nederlandse Opstand' vermijdt daarentegen handig een te strikte chronologische afbakening, al blijft het vanuit geografisch standpunt correcter om over de *Opstand in de Nederlanden* te spreken.
- 53 H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier, Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam, 1999, 113, inmiddels vertaald als *Treason in the Northern Quarter. War, Terror, and the Rule of Law in the Dutch Revolt*, Princeton, 2009.

- 54 W. Blockmans, 'Alternatives to Monarchical Centralization: The Great Tradition of Revolt in Flanders and Brabant', in: H.G. Koenigsberger (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit*, München, 1988, 145-154; M. Boone en M. Prak, 'Vorsten, patriciërs en burgers: de kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief*, Amsterdam, 2005, 91-124 en J. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic, War Finance, and Politics in Holland, 1572-1588*, Oxford, 2008. Zie ook M. 't Hart, 'Intercity Rivalries and the Making of the Dutch State', in: W. Blockmans en C. Tilly (red.), *Cities and the Rise of States in Europe A.D. 1000 to 1800*, Boulder/San Francisco/Oxford, 1994, 196-218.
- 55 P. Arnade, *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca, 2008.
- 56 L. Cruz, 'Reworking the Grand Narrative. A Review of Recent Books on the Dutch Revolt', *BMGN* 125 (2010), 29-38.
- 57 L. Manzano Baena, *Conflicting Words. The Peace Treaty of Münster (1648) and the Political Culture of the Dutch Republic and the Spanish Monarchy*, Leuven, 2011.
- 58 M. Soenen, *Institutions centrales des Pays-Bas sous l'Ancien Régime*, Brussel, 1994, 269-270; H. Nelis, *Inventaire des numéros 1396 à 1502 des papiers d'état et de l'audience (met index van P. Gorissen en M. Soenen)*, Brussel, 1995.
- 59 G. Janssens, 'L.-P. Gachard en de ontsluiting van het Archivo General de Simancas', in: *Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en Historiografie*, Leuven, 1987, 313-341. De *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas* uitgegeven door Gachard en later Lefèvre bevat hoofdzakelijk samenvattingen in het Frans: *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas* (ed. L.P. Gachard en J. Lefèvre), 6 dln., Brussel, 1848-1936. Gachard gaf ook uittreksels van de 'Audiëntie' uit in de appendices van zijn *Correspondance* en in de *Bulletins de la Commission Royale d'Histoire*.
- 60 G. Parker, *Guide to the Archives of the Spanish Institutions in or concerned with the Netherlands (1556-1706)*, Brussel, 1971, 29.
- 61 E. Bort Tormo, 'Don Juan de Zúñiga y Requesens: 1577-1578-1579', in: J.M. González Beltrán, J.L. Pereira Iglesias en J.M. de Bernardo Ares (red.), *V Reunión Científica Asociación Española de Historia Moderna, Felipe II y su tiempo*, Madrid, 1999, dl. I, 423-430 en *Ibid.*, 'Recomendar: oficio de embajadores (las gestiones en Roma de Don Juan de Zúñiga Requesens)', in: A. Alvar Ezquerro, J. Contreras Contreras en J.I. Ruiz Rodríguez (red.), *Política y cultura en la época moderna: Cambios dinásticos, milenarismos, mesianismos y utopías*, Madrid, 2004, 775-786.
- 62 M. Noviembre Martínez, 'La biblioteca de Francisco de Zabálburu: del siglo XVI al XXI', *Pliegos de Bibliofilia* 6 (1999), 19-32, 19; Zabálburu gaf zijn collectie eerst uit in de *Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España*, later in zijn eigen uitgaven van de *Nueva colección de documentos inéditos para la Historia de España y de sus Indias*. (ed. F. de Zabálburu en J. Sancho Rajón), Madrid, 1892-1896.
- 63 J. Kleyntjens, 'Nederlandsche bescheiden in het Instituut van 'Valencia de Juan' te Madrid', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 26 (1953), 340-342; G. de Andrés, 'La dispersión de la valiosa colección bibliográfica y documental de la Casa de Altamira', *Hispania. Revista española de historia* 46 (1986), 587-635 en A. Paz y Melia, *Archivo Histórico del Instituto de Valencia de Don Juan, Índice de informes*, Madrid, 1912-1915 (vandaag geïntegreerd in de *Catálogo* van 1993).

Hoofdstuk I

- 1 A. Jouanna, *Le devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l'état moderne*, Parijs, 1989.
- 2 Arnade, *Beggars*, 260-305; H.A. Enno Van Gelder, 'De Nederlandse adel en de opstand tegen Spanje, 1565-1572', in: *Van Beeldenstorm tot pacificatie*, 138-170.
- 3 Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 19-22.
- 4 N. Le Roux, 'Honneur et fidélité. Les dilemmes de l'obéissance nobiliaire au temps des troubles de Religion', *Nouvelle Revue du Seizième Siècle* 22 (2004), 127-146.
- 5 Bijvoorbeeld Arnade, *Beggars*, 76.
- 6 A. Goosens, 'La fortune du comte Lamoral d'Egmond vers 1567-1568', *RBPH* 70 (1992), 357-380. Als heer van Egmond-Binnen en Egmond aan Zee, en als graaf van Egmont over een aantal dorpen, werd Lamoraal op de dagvaart der edelen in Holland verwacht, net als op de Staten van Artesië, Henegouwen en die van Vlaanderen. Toen hij in 1565 de heerlijkheid van Gaasbeek kocht, kon hij ook deelnemen aan de vergaderingen van de Staten van Brabant.
- 7 E. Peeters, *Het labyrint van het verleden. Natie, vrijheid en geweld in de Belgische geschiedschrijving, 1787-1850*, Leuven, 2003, 121-122, cf. Th. Juste, *Le comte d'Egmont et le comte de Hornes, d'après les documents authentiques et inédits*, Brussel, 1862.
- 8 H. van Nuffel, *Lamoraal van Egmond in de geschiedenis, literatuur, beeldende kunst en legende*, Leuven, 1968, 103 en 105-107.
- 9 J.L. Motley, *The Rise of the Dutch Republic*, 3 dln., New York, 1861, dl. II, 76-78, op pag. 76 naar aanleiding van het beleg van Valencijs in 1567, schreef Motley: 'Certainly, the Count had now separated himself far enough from William of Orange, and was manifesting an energy in the cause of tyranny which was sufficiently unscrupulous.'
- 10 A. Goosens, *Le Comte Lamoral d'Egmond (1522-1568): les aléas du pouvoir de la haute noblesse à l'aube de la Révolte des Pays-Bas*, Brussel, 2003; vertaald als *De graaf van Egmond, Slachtoffer van intrige en verraad*, Leuven, 2007.
- 11 Goosens, *Slachtoffer*, 175.
- 12 *Instructie voor Egmond als gouverneur van Vlaanderen, 7/8/1559*: ARA Aud 784, fol. 317-321 (Frans, kopie), cf. ARA Aud 785, fol. 39v-43.
- 13 F. Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel', in: K. de Jonge en G. Janssens (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, Leuven, 2000, 157-177. In alle opzichten mislukte de transitie: I. Sánchez Balmaseda, 'La transición del reinado de Carlos V a Felipe II desde la metodología del análisis de redes', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598)*, Madrid, 1998, dl. II, 711-738; J.E. Hortal Muñoz, *Los asuntos de Flandes. Las relaciones entre las Cortes de la Monarquía Hispánica y de los Países Bajos durante el siglo XVI*, Saarbrücken, 2011, 56-98.
- 14 G. Parker en F. González de León, 'The Grand Strategy of Philip II and the Revolt of the Netherlands, 1559-1584', in: *Reformation, Revolt and Civil War*, 215-232, 223; Geervers, *Gevallen vazallen*, 50-56. In dat opzicht tekenden Oranje en Egmont meteen verzet aan tegen de inkwartiering van Spaanse *tercios* in de grensstreek met Frankrijk, waardoor die twee jaar later alweer vertrokken. Hoewel gekleurd toch B. De Troeyer, *Lamoraal van Egmont: een kritische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564 in verband met het schuldvraagstuk*, Brussel, 1961; cf. W. Alt, *Sprache und Macht: Das Spanische in den Niederlanden unter Philipp II. bis zur Eroberung Antwerpens (1555-1585)*, Inauguraldissertation, Universität Trier, 2005.
- 15 Geervers, *Gevallen vazallen*, 93-94.
- 16 ANTOON PERRENOT, KARDINAAL GRANVELLE (Besançon, 26/8/1517-Madrid, 1586): studies te Leuven, Padua, Parijs, bisschop Atrecht (1538), kanunnik Sint-Lambertus, kardinaal (1561), vicekoning Napels (1571), voorzitter *Consejo de Italia* (1579), lid *junta de noche* (1585), zie M. Van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van*

- Atrecht, kardinaal van Granvelle*, Brussel, 1953 en K. de Jonge en G. Janssens (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas, Liber doctori Mauricio Van Durme dedicatus*, Leuven, 2000.
- 17 MARGARETHA VAN PARMA (Oudenaarde, 5/7/1522–Ortona, 18/1/1586): G.-H. Dumont, *Marguerite de Parme, bâtarde de Charles Quint (1522-1586)*, Brussel, 1999; J. de Jongh, *Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Parma en Piacenza 1522-1586*, Amsterdam, 1965; F. Rachfahl, *Margaretha von Parma: Statthalterin der Niederlande (1559-1567)*, München, 1898; L.P. Gachard, *Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, régente et gouvernante des Pays-Bas*, Brussel, 1867 en de roman J. Siebelink, *Margaretha*, Amsterdam, 2002. Vanuit haar connectie met de Italiaanse dynastieën: A. Puaux, *Madama, fille de Charles Quint, régente des Pays-Bas*, Parijs, 1987; E. Giannetti (red.), *Margarita d'Austria e l'Abruzzo*, Ortona, 1983; R. Lefèvre, *Ricerche su "Madama" Margherita d'Austria e l'Italia del '500* Castelmadama, 1980; S.A. van Lennep, *Les années italiennes de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme*, Genève, 1952; G. Spada, *Margherita d'Austria, duchessa di Parma*, Parma, 1893. De meest gedegen congresbundel vanuit internationaal en interdisciplinair perspectief: S. Mantini (red.), *Margherita d'Austria (1522-1586). Costruzioni politiche e diplomazia, tra corte Farnese e Monarchia spagnola*, Rome, 2003.
- 18 'Brieven van Lamoraal van Egmond' (ed. A.A. Van Schelven), *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 66 (1948), 63-65; vertaling van de hand van H. Vandormael in Goosens, *Slachtoffer*, 76 en 77.
- 19 Mees, *Lamoraal van Egmond*, 107-108 en De Troeyer, *Egmond*, 105-107.
- 20 Geevers, *Gevallen vazallen, passim* en Baelde, *Collaterale Raden*, 190.
- 21 S. Derks, 'Madama's Minister: Tomás de Armenteros at the Court of Margarita of Austria', in: M. Ebben, R. Fagel en R. Vermeir (red.), *Agentes y Identidades en movimiento. España y los Países Bajos, siglos XVI-XVIII*, Madrid, 2011, 51-72 en J. Versele, 'Les secrétaires particuliers des gouverneurs généraux des Pays-Bas sous Philippe II: aux origines de la Secrétairerie d'État et de Guerre?', in: *Ibid.*, 25-48, 27-30.
- 22 Swart, *Willem van Oranje*, 26.
- 23 Baelde, *Collaterale Raden*, 183-185; F. Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel', in: *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, 157-177; cf. over deze kwestie Geevers, *Gevallen vazallen*, 88-91.
- 24 J.A. Escudero, *Felipe II, El rey en el despacho*, Madrid, 2002.
- 25 Viglius, *Mémoires*, 78.
- 26 Zo ook nog in de Willem van Oranje-herdenkingen in 1984: Th. van Deursen en H. de Schepper, *Willem van Oranje. Een strijd voor vrijheid en vrendraagzaamheid*, Weesp/Tielt, 1984.
- 27 Goosens, *Lamoraal van Egmond*, 74-75.
- 28 M.J. Rodríguez-Salgado, 'King, Bishop, Pawn? Philip II and Granvelle in the 1550s and 1560s', in: *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, 105-134; H. Koenigsberger, 'Orange, Granvelle and Philip II', *BMGN* 99 (1984), 573-595; cf. de kunstpatronage van Granvelle aan het hof: C. Banz, *Höfisches Mäzenatentum in Brüssel: Kardinal Antoine Perrenot de Granvelle 1517-1586) und die Erzherzöge Albrecht (1559-1621) und Isabella (1566-1633)*, Berlijn, 2000.
- 29 F. Postma, 'Een nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *BMGN* 103 (1990), 10-27; H. Neukermans, *De rol van de Adel en de Staten van Brabant in de tweede helft van de zestiende eeuw, 1555-1564*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 84 over een maaltijd bij Egmont in 1561, waarover Assonleville aan Negri berichtte dat de edelen het de koning vooral kwalijk namen hen niet geraadpleegd te hebben.
- 30 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570)*, Antwerpen, 1950, 115-126; Pollmann, *Catholic Identity*, 74-80; zie voor de praktijk voordien: Cools, *Mannen met macht*, hfdst VIII: Een vorstelijke kerk, 1477-1559, 131-140.
- 31 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, 119, verwijzend naar brief van Margaretha van Parma aan Filips II, 21/3/1562: Gachard, *CMag* II, 165.

- 32 Goosens, *Slachtoffer*, 74.
- 33 Parker, *Van Beeldenstorm tot Bestand*, 270 en Janssens, *Brabant in het verweer*, 110.
- 34 Neukermans, *Staten van Brabant*, 92-93.
- 35 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 1907, 258.
- 36 A. Goosens, 'Les hésitations du comte Lamoral d'Égmond concernant la politique religieuse des Pays-Bas dans les années 1560', in: A. Dierkens (red.), *Le penseur, la violence, la religion*, Brussel, 1996, 63-70, 63; Goosens, *Slachtoffer*, III.
- 37 Van Nierop, 'The Nobility', 83-98.
- 38 W. Thomas, 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden in de zestiende eeuw', *BMGN* 105 (1990), 325-353, 337-339; F.F. Beemon, 'The Myth of the Spanish Inquisition and the Preconditions for the Dutch Revolt', *ARG* 85 (1994), 246-264, cf. Zie voor het relaas van deze gebeurtenissen: J. Alonso Burgos, *El luteranismo en Castilla durante el siglo XVI. Autos de Fe de Valladolid de 21 de Mayo y 8 de Octubre de 1559*, San Lorenzo del Escorial, 1983.
- 39 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 123.
- 40 F. Deen, 'Nieuwenaer, Amelie van', in: *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland*, URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Nieuwenaer> [26/09/2007].
- 41 L. GeEVERS, 'Family matters: William of Orange and the Habsburgs after the abdication of Charles V (1555)', *Renaissance Quarterly* 63 (2010), 459-490.
- 42 Swart, *Willem van Oranje*, 25-26.
- 43 Morillon aan Granvelle, 9/12/1565: Pouillet, *CGr* I, 40-68 (XI).
- 44 Oranje aan Pius IV, *Defensa de su acusación que le trata en materia de religion*, 17/12/1563: BFZM cpt. 107, doc. 34, uitgegeven in CODOIN IV, 294-300, cf. AGS E 525, f° 160 (kopie), cf. WvO 10217. Zie ook P. Benedict, 'Settlements: France', in: T.A. Brady, H.A. Oberman en J.D. Tracy (red.), *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, Leiden/New York/Keulen, 1994, dl. II, 417-554.
- 45 Van Nierop, 'The Nobility', 89. Van Nierop schetste drie redenen voor de relatief geringe adellijke steun voor de hervormingsgezinde beweging (althans in vergelijking met Frankrijk): de harde repressie, het ontbreken van protestantse *grand seigneurs* die hun huishouden verplichten om zich te bekeren en het gemis aan adellijke protestantse predikanten. Voor de Franse situatie: J.M. Constant, 'The Protestant Nobility in France during the Wars of Religion: A Leavon of Innovation in a Traditional World', in: *Reformation, Revolt and Civil War*, 69-82.
- 46 S. Ter Braake, 'Opereren in een grijs gebied. De rol van ambtenaren bij het Hof van Holland bij de kettervervolgung (1525-1560)', *TvG* 122 (2009), 206-317.
- 47 A. Goosens, *Les Inquisitions dans les Pays-Bas méridionaux à la Renaissance (1519-1633)*, 2 dln., Brussel, 1997-1998 situeerde de inquisitie op drie niveaus; in Soen, *Geen pardon zonder paus*, 106 argumenteerde ik voor vier niveaus, cf. G. Gielis, *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen*, Leuven, 2009.
- 48 De Troeyer, *Egmont*, 105-107.
- 49 Ibid., 134-136 (zie ook bijlage II, 198-200).
- 50 H.G. Koenigsberger, 'The States-General of the Netherlands before the Revolt', in: *Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History*, New York/Londen, 1971, 125-143.
- 51 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 127.
- 52 Arnade, *Beggars*, 66-74.
- 53 Rosenfeld, *Provincial Governors*, 27.
- 54 Morillon aan Granvelle, 22/6/1565: Weiss, *CGr* IX, 338-344 (LXXXVI).
- 55 R. Fruin, *Het voorspel van den 80-jarigen oorlog*, Utrecht s.d. (eerste druk 1859), 105-112; B. Henze, 'Erasmiaans: Die Methode Konflikte zu lösen? Das Wirken Witzels und Cassanders', in: N. Mout, H. Smolinsky

- en J. Trapman (red.), *Erasmianism: Idea and Reality*, Amsterdam, 1997, 155-168 en M.E. Nolte, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen, 1951, 119.
- 56 Morillon aan Granvelle, 9/12/1565; Poulet, *CGr I*, 40-68 (XI).
- 57 Oranje aan Schwendi, 20/1/1564: AGS E 525, f° 142 (kopie), Egmont aan Schwendi, 5/2/1564: AGS E 525, f° 140 (kopie); O. Christin, 'Lazarus von Schwendi, 'Politique' allemand?', in: T. Wanegfellen (red.), *De Michel de L'Hospital à l'édit de Nantes. Politique et religion face aux Églises*, Parijs, 2002, 85-96; K. von Greyerz, 'Un moine solitaire: Lazarus von Schwendi et la politique religieuse de l'Empire au XVIe siècle tardif', in: R. Decot en M. Arnold (red.), *Frömmigkeit und Spiritualität: Auswirkungen der Reformation im 16. und 17. Jahrhundert*, Mainz, 2002, dl. II, 147-160 en het zesde hoofdstuk van H. Louthan, *The Quest for Compromise: Peacemakers in Counter-reformation Vienna*, Cambridge, 1997, 116 en volgende.
- 58 Schwendi aan Margaretha van Parma, 24/9/1564: AGS E 525, f° 132 (kopie, Frans).
- 59 Goosens, *Slachtoffer*, 90-91.
- 60 N. Mout, 'Abschied vom Erasmianismus. Humanisten und der niederländische Aufstand', *Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung* 6 (1987), 63-80.
- 61 Willockx, *L'introduction*, 106-108, zie ook Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 448.
- 62 *Ibid.*, 106-108.
- 63 Christin, *La paix de religion*, 32-38.
- 64 Over de manier waarop brieven, gezanten en agenten de relaties tussen centrum en periferie konden beïnvloeden: M. Rivero Rodríguez, "De todo di aviso a Vuestra Señoría por cartas": centro, periferia y poder en la corte de Felipe II", in: J. Bravo Lozano (red.), *Espacios de poder: cortes, ciudades y villas (s. XVI-XVIII)*, 2 dln., Madrid, 2001, dl. I, 267-290.
- 65 *Instruction et memoire de ce que vous mon bon cousin le Prince de Gavres... aurez de ma part a negocier en Espagne devers le Roy Monseigneur*, 23/1/1565 (n.s.): AGS E 533, s.f., cf. Gachard, *CMag*, 539-552 (CCCXLVII): 'comme estant voisin contre voisin, frere contre frere, et pere contre ses propres enfans, et que l'on pourroit tenir tel pour catholicque que seroit aultre'.
- 66 Volgens Viglius wilden ze wel tien of twaalf leden edelen laten benoemen: Viglius, *Mémoires*, 84. In werkelijkheid steunde het driemanschap in het bijzonder de kandidatuur van vier Liga-leden, met name Bergen, Montigny, Megen en Noircarmes. *Recuerdos del conde de gmond demas de lo contenido en su instruccion*, 24/3/1564: AGS E 527, f° 18 (kopie), cf. Gachard, *Don Carlos*, 314-315.
- 67 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 472, citaat op 506; Geever, *Gezellen vazallen*, 129-130 en 181.
- 68 De Troeyer, *Egmond*, 142-143 en 171-174.
- 69 Viglius, *Mémoires*, 87-88.
- 70 P. Van Peteghem, 'La justice et la police aux anciens Pays-Bas: des jumeaux siamois?', in: *La justice dans les États bourguignons et les régions voisines aux XIVe-XVIe siècles: institutions, procédure, mentalités*, Neuchâtel, 1990, 5-15; H. de Schepper en J.-M. Cauchies, 'Justice, gracie en wetgeving: juridische instrumenten van de landsheerlijke macht in de Nederlanden (1200-1600)', in: H. Soly en R. Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 127-181.
- 71 Granvelle aan Viglius, 18/2/1565; Weiss, *PECG IX*, 29-31 (VIII).
- 72 De instructie is zeker door Hopperus geschreven; Rachfahl suggereerde dat de kardinalisten meenden dat de markies van Bergen de instructie had opgesteld, maar dat is zeer ongeloofwaardig: Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 475.
- 73 In 1554 was Hopperus raadsheer in de Grote Raad van Mechelen geworden, in welke hoedanigheid hij Pedro Jiménez steunde, die jonge Spaanse intellectuelen bijeenbracht om te discussiëren over de progressieve genadeleer van de theoloog Michael Baius, cf. G. Janssens, 'Joachim Hopperus en Willem van Oranje, 1566-1576', in: D. Vanyacker, P. Delsaerd, J.-P. Delville en H. Schwall (red.), *The Quintessence of lives. Intel-*

- lectual biographies in the Low Countries presented to Jan Roegiers*, Turnhout, 2010, 29-42. JOACHIM HOPPERUS, heer van Dalem (Sneek, 11/11/1523-Madrid, 15/12/1576): huwde met de dochter van de voorzitter van het Hof van Friesland, na zijn doctoraat in de rechten werd hij hoogleraar in Leuven, raadsheer in Grote Raad Mechelen (1554), door Viglius' ziekte kwam hij steeds meer aan het Brusselse hof, zegelbewaarder naast Filips II (benoeming 10/1565; aankomst in Madrid 4/1566), officieus voorzitter van de *junta de Flandes* (1574-1576); G. Janssens, 'Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II', in: *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd: liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, 419-433, Id., 'Doctrina y oficio del rey segun el consejero Hoppero (J. Hopperus)', *Lias* 9 (1982), 137 en Id., "Barmhartig en rechtvaardig". Visies van L. Villavicencio en J. Hopperus op de taak van de koning', in: *État et religion aux XVe et XVIe siècles, Actes du colloque à Bruxelles du 9 au 12 oct. 1984*, Brussel, 1986, 25-42, 31; E.H. Waterbolk, 'Hopperus, tirannenbestrijder?', in: *Omtrekkende bewegingen: Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag*, Hilversum, 1995, 69-97, 69.
- 74 *Informacion sobre algunos consejeros, con dos anotaciones de mano de madama en los margines*: AGS E 532, s.f.
- 75 Hopperus, *Recueil*, 263-264. De tekst van de toespraak is niet overgeleverd, maar welbekend door de Mémoires van Viglius en Hopperus en de katholieke geschiedschrijver Florentius Van der Haer. Zie hierover de bijdrage van Anton van der Lem op de website Dutch Revolt: 'De Oudejaarsrede van Willem van Oranje'.
- 76 Lagomarsino, *Court Factions*, 126: 'a strong recommendation for religious toleration'; vergelijk met *Instruction et memoire de ce que vous mon bon cousin le Prince de Gavres... auez de ma part a negocier en Espagne de ver le Roy Monseigneur*, 23/1/1565 (n.s.): AGS E 533, s.f., cf Gachard, *CMag*, 539-552 (CCCXLVII), cf. Geevers, *Gevallen vazallen*, 130 en 183.
- 77 De Troeyer, *Egmont*, 140-147; Avermaete, *Egmond*, 157-164; Mees, *Egmond*, 138-144; Juste, *Egmont et Hornes*, 114-121.
- 78 Juste, *Egmond et Hornes*, 124.
- 79 Bijvoorbeeld bij Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 508 en Mees, *Egmond*, 138-144.
- 80 Gonzalo Pérez was sinds 1543 persoonlijke secretaris van Filips II, vanaf 1555 kreeg hij het volledige staatssecretariaat onder zijn hoede. Na zijn dood in 1566 werd dit secretariaat gesplitst. 'Breve noticia de Gonzalo Pérez, padre del célebre Antonio Perez, escrita por el jesuita Esteban de Arteaga y Lopez', *CODOIN* 13 (1848), 531-549.
- 81 *Billetes van Gonzalo Pérez*: AGS E 527, f° 5.
- 82 Willem van Oranje aan Lodewijk van Nassau, 3/4/1565: Groen, *Archives* I:I, 244-245, WvO 4464.
- 83 Aantekeningen van de koning op de *billetes* van Gonzalo Pérez: AGS E 527, f° 5.
- 84 Idem en AGS E 527 15/1°-2°, cf. Gachard, *CPbIII*, 315-316 (269).
- 85 Egmont aan Filips II, 12/7/1565: AGS E 530, s.f. (origineel, autograaf).
- 86 Al moest hij later erop een hypotheek aangaan om het grondbezit in Heeze en Leende vrij te krijgen: Van Nierop, *Van Ridders tot Regenten*, 143.
- 87 G. Bertini, *Le nozze di Alessandro Farnese: feste alle corti di Lisbona e Bruxelles*, Milaan, 1997 en Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, dl. I, 103-104.
- 88 *Recuerdos del conde de Egmond demas de lo contenido en su instruccion*, 24/3/1564: AGS E 527, f° 18 (kopie), cf. Gachard, *Don Carlos*, 314-315.
- 89 Aantekeningen op AGS E 527, 15/1°-2°.
- 90 D. Nicholls, 'The Theatre of Martyrdom in the French Reformation', *Past and Present* 121 (1988), 49-73, 71; B.S. Gregory, *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*, Cambridge, 1999.
- 91 Geevers, *Gevallen vazallen*, 133.
- 92 Zoals gesuggereerd door Willockx, *L'introduction*, 118.

- 93 *Aantekeningen van Filips II op de minuten van de instructie voor Egmont*: AGS E 527, f° 8: '[Egmont] me proponia juntar mucho mas personas por esto', maar hij wilde niet uit angst dat 'moviessen algo como en Francia en aunque creo cierto que el las dice con buena intencion, podria que algunos que no la tuviessen tal le pusiessen en ello quiza con no buen fin'. Zie ook Lagomarsino, *Court Factions*, 110-112; M. Reinbold, *Jenseits der Konfession: die frühe Frankreichpolitik Philipps II. von Spanien, 1559-1571*, Stuttgart, 2005 toonde evenwel aan dat Filips II in de politieke sfeer diens religieuze reserves toch opzij kon zetten om een oorlog met Frankrijk te voorkomen.
- 94 *Instruction de lo que Vos el Príncipe de Gavres... aveis de dezir y declarar de mi parte à la Duquesa de Parma mi hermana*, 4/1565: AGS E 527, f° 4 (minuut met aantekeningen van Gonzalo Pérez), cf. Gachard, *CPbII*, 346-347 (274).
- 95 *Aantekeningen op de minuten van de instructie voor Egmont*: AGS E 527, f° 8: 'menos yo tengo que consentir que aya mudança en ella' 'en que no tendre en nada perder cien vidas si antes tuviesses que consentirla'; al wordt in dat verband meestal de brief aan de ambassadeur bij de Heilige Stoel geciteerd die een jaar later werd geschreven: G. Janssens, 'Van vader op zoon. Continuïteit in het beleid van Karel V en Filips II met betrekking tot de Nederlanden', in: *Dos monarcas y una historia en común: España y Flandes bajo los reinados de Carlos V y Felipe II*, Madrid, 1999, 89-102, voetnoot 23.
- 96 G. Parker en F. González de León, 'The Grand Strategy of Philip II and the Revolt of the Netherlands, 1559-1584', in: *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, 215-232.
- 97 Voor de strijd van Karel V: H. Schilling, 'The struggle for the Integrity and Unity of Christendom', in: H. Soly (red.), *Charles V*, Antwerpen, 1999, 285-365.
- 98 Vázquez de Prada, *Felipe II y Francia*, 131.
- 99 D. Crouzet, *Les guerriers de Dieu: la violence au temps des troubles de religions, vers 1525-vers 1610*, Parijs, 1984.
- 100 M. Weis, *Les Pays-Bas espagnols et les États du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles*, Brussel, 2003, 235.
- 101 Goosens, *Slachtoffer*, 84-85.
- 102 'que el, y los otros sus amigos traen esta platica, para con voluntad, y titulo de V.Md. hazerse patrones de todos los consejos': AGS E 527, f° 5.
- 103 Horn antwoordde aan de koning, met een eigenhandige brief in het Castiliaans, dit altijd te zullen doen: Horn aan Filips II, 4/5/1565: AGS E 530, s.f. (autograaf, Castiliaans).
- 104 Parker en González de León, 'The Grand Strategy of Philip II', 221, spreken echter in dat verband over *a fatal misunderstanding of future Spanish policy*.
- 105 Oranje moest in Amsterdam op verzoek van Margaretha bemiddelen na de *Doleantie* tegen de magistraat: H. van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam, 1566-1567*, Nijmegen, 1978, 20-22.
- 106 *Spaanse vertaling van het rapport van de commissie*, 8/6/1565: AGS E 529, f° 46: 'Siendo uno de las cosas principales de la instruccion de Egmond'; Egmont aan Filips II; 15/5/1565: AGS E 530, s.f.
- 107 J. García Oro en M.J. Portela Silva, 'Felipe II y las iglesias de Castilla a la hora de la Reforma Tridentina (Preguntas y respuestas sobre la vida religiosa castellana)', *Cuadernos de historia moderna* 20 (1998), 9-32, 9-10; I. Fernández Terricabras, 'Primeros momentos de la Contrarreforma en la Monarquía Hispánica. Recepción y aplicación del Concilio de Trento por Felipe II (1564-1565)', in: J.M. González Beltrán, J.L. Pereira Iglesias en J.M. de Bernardo Ares (red.), *V Reunión Científica Asociación Española de Historia Moderna, Felipe II y su tiempo*, Madrid, 1999, dl. I, 455-462.
- 108 Willockx, *L'introduction*, 104. De koning had ook nog enkele maanden voordien advies gevraagd aan Leuvense canonisten en theologen, in het dispuut tussen de bisschop en de magistraat van Brugge: Filips aan Margaretha van Parma, 3/2/1564: Gachard, *CMag* III, 556-558 (CCCLI); cf. J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, 2 dl.n., Brussel, 1975, dl. I, 163-170.

- 109 Granvelle aan Filips II, 19/6/1565: Weiss, *PECG IX*, 353-358.
- 110 Morillon aan Granvelle, 22/6/1565: Weiss, *PECG IX*, 338-344.
- 111 H. Kamen, 'Toleration and Dissent in Sixteenth-Century Spain: The Alternative Tradition', *SCJ* 19 (1988), 3-23, 19.
- 112 H.A. Oberman, 'The Travail of Tolerance: Containing chaos in early modern Europe', in: B. Scribner en O.P. Grell (red.), *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, Cambridge, 1996, 13-31.
- 113 MARTINUS RYTHOVIUS (1511-1583): geboren in Riethoven bij 's-Hertogenbosch, deken van het Sint-Pieterskapittel, inquisiteur-generaal, bisschop van Ieper, bijzonder heftige oppositie onder Alva, werkte mee aan de Pacificatie van Gent (1576) en de actie van de Staten-Generaal. De troepen van de Hembyze zetten hem tot 1581 gevangen, zie A. Iweins, *Esquisse historique et biographique sur Rythovius, premier évêque d'Ypres*, Brugge, 1859 en P.H. Verhoven, *Maarten van Riethoven, eerste bisschop van Ieper*, Wetteren, 1961.
- 114 AGS E 527, f° 5.
- 115 ARA Aud. 244/1, fol. 40 (origineel).
- 116 J. De Kort en J. Lockefeer (red.), *Cornelius Jansenius van Hulst (1510-1576). Theoloog en Pastor. Bisschop van Gent*, Hulst, 2010, 160-168 toont de participatie van Jansenius in de vergadering, cf. J. Roegiers, 'Cornelius Jansenius (1565-1576)' in: M. Cloet e.a. (red.) *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*. Gent, 1991, 35-40 en voordien G. De Munck, 'Cornelius Jansenius. Eerste bisschop van Gent', *Collationes Gandenses* 13 (1926), 85-95.
- 117 WILMART (Vulmarus, Volmaire) BEERNAERTS (1510-1571): professor in de beide rechten, deelname aan de tweede zittingsperiode van het Concilie van Trente: H. Vanderlinden, 'L'université de Louvain en 1568', *BCRH* 77 (1908), 9-36, 20.
- 118 *Informacion sobre algunos consejeros, con dos anotaciones de mano de madama en los margines*: AGS E 532, s.f. (hieruit ook het gecursiveerde citaat over Martens).
- 119 Woltjer, *Friesland in de hervormingstijd*, 110-121 en Herman Letmatius aan Franciscus Sonnius, 12/7/1554: ARA Aud 1777, fol. 316-318, cf. DAN VIII, 55-57 (XXXIV).
- 120 Cf. supra, AGS E 532, s.f.
- 121 Verheyden, 'Inquisitie', 390.
- 122 Tracy, 'Heresy Law', 305-306.
- 123 Woltjer, 'Political and Religious Moderates', 188; Morillon aan Granvelle, 22/6/1565: Weiss, *PECG IX*, 338-344 (LXXXVI).
- 124 Villavicencio vond overigens dat Persijn té vertrouwelijk omging met de prins van Oranje: Lagomarsino, *Court Factions*, 184.
- 125 Morillon aan Granvelle, 22/6/1565: Weiss, *PECG IX*, 338-344 (LXXXVI).
- 126 Goosens, 'Les hésitations du comte Lamoral d'Égmond', 64.
- 127 Origineel besluit, 8/6/1565: AGS E 529, f° 44-45 (Latijn, met aantekeningen van Filips II), cf. Franse samenvatting in L.-P. Gachard, *Don Carlos et Philippe II*, Brussel, 1863, dl. I, 319-320. *Minuten van de Raad van State*: ARA Aud 779, f° 165, f° 169, f° 170.
- 128 Morillon aan Granvelle, 22/6/1565: Weiss, *PECG IX*, 338-344 (LXXXVI).
- 129 Origineel besluit, 8/6/1565: AGS E 529, f° 44-45 (Latijn, met aantekeningen van Filips II), cf. Franse samenvatting in L.P. Gachard, *Don Carlos et Philippe II*, Brussel, 1863, dl. I, 319-320.
- 130 J. Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: Clerical Leadership and Catholic Violence 1560-1585', *Past and Present* 190 (2006), 83-120, 111; J. Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, Oxford, 2011, 79.
- 131 In de bisdommen Gent, Leeuwarden, Groningen, Deventer en Roermond waren de bisschoppen nog niet geïnstalleerd; het bisdom Antwerpen was op dat moment zelfs tijdelijk opgeheven. De bisschoppen van

- 's-Hertogenbosch, Mechelen, Namen en Haarlem waren nog maar in een deel van hun jurisdictie erkend; alleen in Middelburg, Brugge, Ieper en Sint-Omaars was de erkenning volledig gebeurd.
- 132 Morillon aan Granvelle, 22/6/1565: Weiss, *PECG IX*, 338-344 (LXXXVI).
- 133 Origineel besluit, 8/6/1565: AGS E 529, f° 44-45 (Latijn, met aantekeningen van Filips II), cf. Franse samenvatting in L.P. Gachard, *Don Carlos et Philippe II*, Brussel, 1863, dl. I, 319-320.
- 134 Ibid., passim.
- 135 Ibid., passim.
- 136 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 126-127. Het niet zo nauwkeurige verslag van Lindanus over deze commissie op pag. 125-126 toont hoe de inquisiteur de conferentie als een krachtmeting tussen Oranje en de bisschoppen zag.
- 137 KAREL VAN TISNACQ SENIOR (?-Brussel, 17/3/1573): zoon van Simon van Tisnacq en Maria Van Thielt, advocaat-fiscaal, daarna raadsheer en rekwestenmeester Raad van Brabant, raadsheer Raad van State, zegelbewaarder bij Filips II (1559-1573), schatbewaarder Gulden Vlies (1562), benoemd tot hoofd Geheime Raad (1565) maar pas in 1570 uiteindelijk aangesteld, zie J. Lefèvre, 'Tisnacq (Charles de) ou Van Tisenaecken', BN XXV (1930-1932), 334-340 en onuitgegeven bronnen: ADA Caja 52, n° 87-90, Brieven van Karel van Tisnacq sr. en jr. aan Alva en Albornoz (1573).
- 138 JOSSE (JOOST) VAN COURTEWILLE/COURTEVILLE (?-1572): heer van Pollinkhove, lid van Filips' hofhouding, secretaris van de Raad van State en de Geheime Raad, volgde de koning naar Spanje, vriend van Viglius, griffier van Gulden Vlies (1561), secretaris van Alva (1567), zie C. Piot, 'Courtewille (Josse de)' in: BN XIX, 427-429 en Baelde, *Collaterale raden*, 249.
- 139 Margaretha van Parma aan Filips II, 22/7/1565: Theissen, *CMag I*, 60-69 (CCCLXXXVI).
- 140 Lagomarsino, *Court Factions*, 124-126.
- 141 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 497-498.
- 142 Besluit van de godsdienstconferentie, 8/6/1565: AGS E 529, f° 44-45 (Latijn, met aantekeningen van Filips II), cf. Franse samenvatting in L.P. Gachard, *Don Carlos et Philippe II*, Brussel, 1863, dl. I, 319-320.
- 143 G. Marnef, 'Protestant Conversions in an Age of Catholic Reformation: the Case of Sixteenth-Century Antwerp', in: A.-J. Gelderblom, J.L. de Jong en M. van Vaecck (red.), *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs*, Leiden, 2004, 49-64; Pollmann, *Catholic Identity*, 76-79.
- 144 Geevers, *Gevallen vazallen*, 181.
- 145 Ibid., 133-134.
- 146 De zaak van de inquisiteurs komt tweemaal aan bod: Filips II aan Margaretha, 17/10/1565: Theissen, *CMag I*, 99-103 en Filips II aan Margaretha van Parma, 20/10/1565: AGS E 525 s.f., cf. Gachard, *CPhII I*, 372-374 (322).
- 147 V. Soen, 'C'estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon. Obstructie bij een pacificatiemaatregel (1566-1567)', *BMGN* 119 (2004), 309-328, 314 en ook Lagomarsino, *Court Factions*, 85.
- 148 Het was misschien een poging om Hopperus' invloed in Brussel te neutraliseren, want sommigen koesterden wantrouwen over diens orthodoxie: *Informacion sobre algunos consejeros, con dos anotaciones de mano de madama en los margines*: AGS E 532, s.f. en Goosens, *Slachtoffer*, 89; Janssens, 'Joachim Hopperus en Willem van Oranje, 1566-1576', 32-33.
- 149 *Relaçion de estado de lo de Flandes que embia Diego de Guzman de Sylva a Ruy Gomez*, 24/11/1565: AGS E 528 s.f., cf. Gachard, *CPhIII I*, 383-384 (337) en Margareta aan Filips II, 26/2/1566: AGS E 530, s.f., cf. Gachard, *CPhII I*, 396-397 (356). Eigenlijk beschuldigde ook Margaretha van Parma Granvelle van deze brieven die het huwelijk van haar zoon in de war dreigden te schoppen.
- 150 Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, dl. I, 163-170; H.Th.M. Roosenboom, 'Fray Lorenzo de Villavicencio. Een geheim rapporteur in de Nederlanden en zijn invloed op Filips II, 1563-1565', *Archief*

- voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 21 (1979), 146-174; G. Dorren, 'Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto. Twee Spaanse informanten over de Nederlandse elite (1564-1566)', *TvG* III (1998), 352-376; G. Dorren, 'Por la honra de Dios. Informadores del rey sobre la situación en Flandes (1564-1566)', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica. Tomo I: El Gobierno de la Monarquía (Corte y Reinos)*, 2 dln., Madrid, 1998, dl. I, 161-168, voor de missie van Egmont in het bijzonder 162.
- 151 Lagomarsino, *Court Factions*, 163-165.
- 152 Dorren, 'Lorenzo de Villavicencio', 354.
- 153 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 126-128.
- 154 Lagomarsino, *Court Factions*, 5 en 11-13.
- 155 J. Reglà Campistol, *Felipe II y Cataluña, Edición y estudio de Ernest Belenguier Cebrià*, Madrid, 2000, 93 en 159-164. Voor de *moriscos*-vraag in het bijzonder: M. Barrios Aguilera, 'El reinado de Granada a la época de Felipe II a una nueva luz: De la cuestión morisca al paradigma contrarreformista', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la monarquía católica III*, Madrid, 1998, 63-88.
- 156 Parker en Gonzalo de León, 'The Grand Strategy', 223.
- 157 Margaretha aan Filips II, 26/2/1566: AGS E 530, s.f., cf. Gachard, *CPhII* I, 396-397 (356).
- 158 Margaretha aan Filips II, 9/1/1566: AGS E 532, s.f., cf. Gachard, *CPhII* I, 386-288 (345).
- 159 Jan van Glymes aan Margaretha van Parma, 8/1/1566: AGS E 528 s.f., cf. Reiffenberg, *CMag*, 256-259 (LXII) of Gachard, *CPhII* I, 386.
- 160 Rosenfeld, *Provincial Governors*, 62; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 552; Woltjer, 'Political and Religious Moderates', 189.
- 161 Arnade, *Political Culture*, 59; R.C. Rittersma, *Egmont da capo: eine mythogenetische Studie*, Münster e.a., 2009 en Id., 'Van schrikbeeld tot prototype: De mythogenese van Graaf Lamoraal van Egmont (1522-1568)', *TvG* 121 (2008), 388-400.
- 162 C.-V. De Bavay, *Le procès du comte d'Égmont, avec pièces justificatives, d'après les manuscrits originaux trouvés à Mons*, Brussel, 1854, 88-89.
- 163 In zijn historische studie kreeg het patriottisme en het anti-orangisme van De Bavay de overhand door Egmont van majesteitsschennis vrij te pleiten, terwijl de procureur in zijn juridische praktijk wel alle uitingen van antiroyalisme en orangisme als majesteitsschennis catalogiseerde, daarin gesteund door Leopold I: G. Deneckere en G. Donckers, 'Een publiek geheim voor de rechtbank. Paradoxen in de censuur op 'majesteitsschennis' in een liberale constitutionele monarchie. België, 1846-1847', *RBPH* 85 (2007), 339-360, 345-346.
- 164 B. De Troeyer, *Lamoraal van Egmond: een kritische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564 in verband met het schuldvragestuk*, Brussel, 1961, 28, voor de stelling van majesteitsschennis, 122 en 193.
- 165 M. Dierickx, 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden', *BMGN* 18 (1964), 167-192.
- 166 J.J. Woltjer, 'De vrede-makers', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), 229-321, 307.
- 167 J.J. Woltjer, 'Political moderates and religious moderates in the Revolt of the Netherlands', in: *Reformation, Revolt and Civil War*, 185-200, 188.
- 168 L. De Vos, *Het proces van Egmont. 3: Veroordeling en terechtstelling*, Zottegem, 1987, 35 en 72.
- 169 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 552.

Hoofdstuk II

- 1 J.A. Servert, 'Felipe II: El toison de oro y los sucesos de Flandes', *Cuadernos de Historia del Derecho* 6 (1999), 475-490.
- 2 E. Kloek, 'De weduwen van Egmont en Horne: Sabina van Beieren (1528-1578) en Walburgis van Nieuwe-naer (1522-1600)', *Spiegel Historiae* 40 (2005), 299-304.
- 3 De koninklijke schutters waren de *guarda de archeros de corps*: J.E. Hortal Muñoz, 'La Noble Guarda de Archeros de Corps en el contexto de la Casa Real de los monarcas Austrias hispanos', in: M. Ebben, R. Fagel en R. Vermeir (red.), *Agentes y Identidades en movimiento. España y los Países Bajos, siglos XVI-XVIII*, Madrid, 2010, 195-230, 231-270, 251-252; J.E. Hortal Muñoz, 'Las guardas palatino-personales de Felipe II', in: J. Martínez Millán and S. Fernández Conti (red.), *La monarquía de Felipe II: la casa del Rey*, Madrid, 2005, 453-516, 462. Over het belang van deze schutters voor de encensering van koninklijke majesteit, zie A. Álvarez-Ossorio Alvaríño, 'Las guardas reales en la corte de los Austrias y la salvaguarda de la autoridad regia', in: J. Martínez Millán en S. Fernández Conti (red.), *La monarquía de Felipe II*, 430-453; H. Cools, 'The Burgundian-Habsburg Court as a Military Institution from Charles the Bold to Philip II', in: S. Gunn en A. Janse (red.), *The Court as a Stage. England and the Low Countries in the Later Middle Ages*, Woodbridge, 2006, 156-168 en A. Esteban Estríngana, 'El ejército en Palacio? La jurisdicción de la guardia flamenco-borgoñona de corps entre los siglos XVI y XVII', in: A. Jiménez Estrella en F. Andújar Castillo (red.), *Los nervios de la guerra. Estudios sociales sobre el ejército de la Monarquía Hispánica (s. XVI-XVIII): nuevas perspectivas*, Granada, 2007, 191-230.
- 4 Geevers, *Gevallen vazallen*, 160.
- 5 Mees, *Lamoraal van Egmond*, 107-108; De Troeyer, *Egmond*, 105-107.
- 6 Toen Egmont op missie ging naar het hof, was Montigny wel Habsburgs bemiddelaar voor het handelscolloquium tussen de Engelsen en Nederlanders in Brugge. Bij de hervatting in 1566 bleef Montigny echter afwezig: G.D. Ramsay, *The Queen's merchants and the revolt of the Netherlands*, Manchester, 1986, chpt II: The Interrupted Colloquy, 27.
- 7 Stukken over het huwelijk zijn te vinden in AGS E 533, s.f.
- 8 Ondanks de verkoop van hun Franse bezittingen, behielden ze wel nauwe contacten met het *maison de Montmorency*. Zo bracht Montigny drie jaren van zijn jeugd door in de hofhouding van Anne de Montmorency, die in 1551 door Hendrik II tot hertog en *pair de France* was bevorderd. In 1579 verbleef ook hun zus Eleonora*, intussen weduwe-gravin van Hoogstraten, in het *maison de Montmorency*; twee jaar later trouwde haar dochter Anna met de zoon van de intussen overleden hertog van Montmorency (zie genealogische tabel 3 op pagina 56). Juan Vargas Mexía aan Filips II, 6/1/1579: AGS K 1552, nr. 20 (ontcijfering).
- 9 FILIPS VAN MONTMORENCY, heer van Hachicourt (1502-13/12/1566): Gulden Vlies (1555), hoofd van de Raad van Financiën (11/4/1554-1566), Geevers, *Gevallen vazallen*, 23 en 197 voetnoot 82.
- 10 'Levensbericht van Hendrik Herman Klijn (1773-1856)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1856), 109-139, citaten op p. 123.
- 11 H. Henrichs, 'Un holandés 'distinto', Johan Brouwer y la historia de España', *Revista de occidente* 304 (2006), 57-81.
- 12 Geevers, *Gevallen vazallen*, passim.
- 13 De meest recente interpretatie over het Eedverbond vindt men bij Arnade, *Beggars*, 74-89. Over de Moderatie, zie Janssens, *Brabant in bet verweer*, 121-122.
- 14 Fruin, *Het voorspel van de 80-jarige oorlog*, 122-125; over de 'Duitse' connectie in dit verhaal, voornamelijk tussen Filips van Marnix en Lodewijk van Nassau: M. Weis, *Philippe de Marnix et le Saint Empire (1566-1578): les connexions allemandes d'un porte-parole de la Révolte des Pays-Bas*, Brussel, 2004.
- 15 Van Nierop, 'The Nobility', 88.

- 16 M. van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, Cambridge, 2002, 106-107 en in bredere zin: R.M. Kingdon, 'Calvinism and resistance theory, 1550-1580', in: J.H. Burns en M. Goldie (red.), *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700*, Cambridge, 1991, 195-218.
- 17 H. van Nierop, 'Edelman, bedelman' en meer specifiek voor Holland, Id., *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Dieren, 1984, 191-211; cf. S. Marshall, 'Family Allegiance and Religious Persuasion: the Lesser Nobility and the Revolt of the Netherlands', *SCJ* 12 (1981), 43-60.
- 18 Tekst van het Verbond der Edelen: Bor, *Oorspronck*, dl. I, 974-975.
- 19 Een uitvoerige bespreking van de biografie en de missie aan het hof bij: Geevers, *Gevallen vazallen*, 159-16, en vooral Ib., 'How to save a life? Alonso de Laloo, secretary to the count of Horn, on a mission to the Spanish Court (1566-1567)' in: *Agentes y Identidades en movimiento*, 71-87; Egmont aan Filips II, 23/1/1566: AGS E 530 (autograaf en Spaanse vertaling, meegegeven met Alonso de Laloo); een deel van de correspondentie die in de Universiteitsbibliotheek van Leiden wordt bewaard, werd uitgegeven door J. Brouwer, *Montigny, afgezant van de Nederlanden bij Filips II*, Amsterdam, 1941.
- 20 Geevers, *Gevallen vazallen*, 147.
- 21 KAREL VAN BRIMEU, graaf van Megen (?-1572): kapitein van de wacht van Karel V, in 1556 gecompenseerd door ordonnantiebende en Gulden Vlies, luitenant en kapitein van Henegouwen, gouverneur van Gelre en Zutphen (1559-1570), gouverneur van Friesland, Overijssel en Groningen (1570-1572), zie Général Guillaume, 'Brimeu (Charles de)', BN III, 664-667; *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland (1560-1567)* (ed. J.S. van Veen), Arnhem, 1912; over diens houding in 1566, in het bijzonder in Nijmegen, zie Pollmann, *Catholic identity*, 71.
- 22 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 130-131.
- 23 Margaretha van Parma aan Filips II, 24/3/1566: Theissen, *CMag* I, 128-132 (CDXVII).
- 24 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. III, 771. Egmont en Megen hadden de landvoogdes daarenboven op het hart gedrukt dat een verhoogde troepenmacht – zeker met Spaanse soldaten – de 'liefde van de Nederlandse vazallen' voor hun koning zou doen verminderen. Egmont schreef aan de koning dat hij met wapens zijn erflanden zeker zou verliezen, zelfs al zou hij komen: 'por ser un medio por el qual çiertamente el pays se perderia aunque V.Md. huviessse venido', Egmont aan Filips II, 22/3/1566: AGS E 530, s.f.
- 25 *Notulen Raad van State*, 22/3/1566: ARA Aud 780, fol. 47 (eerst Horn en Hoogstraten), fol. 48 (alle provinciegouverneurs).
- 26 Margaretha van Parma aan Filips II, 3/4/1566: Theissen, *CMag* I, 132-138 (CDXIX), cf. Gachard, *CPhII* I, 403-406 (366).
- 27 Bijvoorbeeld: Woltjer, 'Political and Religious Moderates', 189 of Pollmann, *Catholic identity*, 75-77.
- 28 Oranje, Egmont, Horn, Megen, Bergen en Mansfelt waren al op de eerste dag hiermee akkoord gegaan. De volgende dag gaven ook Hachicourt, Berlaymont, Aarschot en Montigny hun goedkeuring: *Notulen Raad van State*, 22/3/1566: ARA Aud 780, fol. 47. In deze discussies verscheen de 'inquisiteursfunctie' als de 'pauselijke inquisitie', terwijl het bij de inquisiteursfunctie in feite ging om een koninklijke benoeming en pauselijke instructie. Daarnaast waren ook pauselijke inquisiteurs, met alleen een pauselijke machtiging aan het werk in de Nederlanden. Soen, *Geen pardon zonder paus*, 103-120.
- 29 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 101-117 en Morillon aan Granvelle, 31/3/1566: Poulet, *CGr* I, 190-196 (XLVIII).
- 30 *Notulen Raad van State*, 28/3/1566: ARA Aud 780, fol. 53.
- 31 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 132.
- 32 *Notulen Raad van State*, 28/3/1566: ARA Aud 780, fol. 53.
- 33 *Notulen Raad van State*, 29/3/1566: ARA Aud 780, fol. 58.

- 34 CHRISTOFFEL ASSONLEVILLE, baron de Bouchout (Atrecht, 1528-Brussel, 1607): doctor in de Rechten, rekwostenmeester Geheime Raad (1555), missie in Engeland (1557-1558), hulp Viglius in de Raad van State (1559), lid Raad van State als robijn (1574), thesaurier Gulden Vlies (1574), missie in Praag (1575), voorzitter Raad van State (1594), zie de Schepper, 'Kollaterale Raden', 67-85 en biografie van dezelfde auteur op website Dutch Revolt; J. Britz, 'D'Assonleville (Christophe) 1528-1607', *Messenger des Sciences historiques* (1865), 77-118 en vooral L. Van der Essen, 'De raadsheer d'Assonleville en zijn houding betreffende vrede en vredehandel met de Nederlandse "Rebellen" in de jaren 1578 en 1579', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 7 (1953), 183-197; over de missies in Engeland: G.D. Ramsay, *The City of London in International Politics at the Accession of Elizabeth Tudor*, Manchester, 1975, 189-197.
- 35 De Moureau, *Histoire du protestantisme à Tournai*, 26.
- 36 Assonleville aan Granvelle, 21/4/1566: AGS E 531, f° 125 (autograaf), cf. Gachard, *CPhII* I, 410 (373).
- 37 *Notulen Raad van State*, 30/3/1566: ARA Aud 780, fol. 61: 'le conseiller d'Assonleville leu l'escrpt conceu au conseil prive par la moderation des placcart sur le fait de heresie'.
- 38 *Concept de placcart de la moderation des anchiens placcartz sur le fait de la religion*, BME Ms. L-I-22, doc. 17, fol. 16v-27 (Frans, kopie), AGS SP 2604, los stuk (Frans, kopie), ADN 3G12, cf. M. Weis, 'La Paix d'Augsbourg de 1555: Un modèle pour les Pays-Bas? L'ambassade des princes luthériens allemands auprès de Marguerite de Parme en 1567', in: *Entre Royaume et Empire: Frontières, rivalités et modèles*, Neuchâtel, 2002, 87-100, toonde hoe ook nadien de Vrede van Augsburg moeilijk bleef liggen in Brussel en Madrid.
- 39 Oranje aan Margaretha, 24/1/1566: Groen, *Archives* II, 16-21 (CXXV), cf. Reiffenberg, *CMag*, 16-18 (V), cf. WvO 321 en Margaretha aan Filips II, 26/2/1566: AGS E 530, s.f., cf. Gachard, *CPhII* I, 396-397 (356) en Dorren, 'Lorenzo de Villavicencio and Alonso del Canto', 367.
- 40 Assonleville aan Granvelle, 30/6/1566: AGS E 903, f° 4, cf. Poulet, *CGr* I, 341-345; Havet aan Granvelle, 30/6/1566: AGS E 903, f° 25 (origineel).
- 41 Nederlandse tekst Smeekschrift, 5/4/1566: integraal op website Dutch Revolt; Franstalige tekst onder meer opgenomen in: *Copie de la requeste présentée a la Duchesse de Parme... ensemble de l'appostille donnée par son Alteze sur ladicté Requeste*, Brussel, 1566, uitgegeven in *Mémoires de Jacques de Wesenbeke* (ed. C. Rahlenbeck), Brussel, 1859, 344-347.
- 42 Koenigsberger, *Monarchies*, 210-211.
- 43 Arnade, *Beggars*, 74-89.
- 44 *Copie de la requeste présentée a la Duchesse de Parme... ensemble de l'appostille donnée par son Alteze sur ladicté Requeste*, Brussel, 1566; zie ook Repliek op *Apostille*, 6/4/1566: Groen, *Archives* I:II, 86-87 en *Mémoires de Jacques de Wesenbeke*, 347-349.
- 45 Morillon aan Granvelle, 7/4/1566: Poulet, *CGr* I, 196-205 (XLIX). Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten werd reeds genoemd in de proloog, en is opgenomen in de lijst van edellieden aan het einde van dit boek.
- 46 Volgens de landvoogdes wilde hij zo gewetensvrijheid introduceren: Margaretha van Parma aan Filips II, 13/4/1566: Theissen, *CMag* I, 138-144 (CDXX).
- 47 *Notulen Raad van State*, 10/4/1566: ARA Aud 780, fol. 73.
- 48 *Notulen Raad van State*, 22/4/1566: ARA Aud 780, fol. 80.
- 49 Koenigsberger, *Monarchies*, 210-211.
- 50 F. Deen, *The dynamic of petitions. Public debate and political practice around the Wonder Year 1566*, paper Masterclass Koninklijk Nederlands Instituut te Rome, mei 2006; zie over een latere periode F. Deen, 'Handwritten propaganda: letters and pamphlets in Amsterdam during the Dutch Revolt (1572-1578)', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders (red.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*, Leiden/Boston, 2011, 207-226; H. van Nierop, 'Private Interests, Public Policies: Petitions in the Dutch Republic' in: A.K. Wheelock, Jr. en A. Seeff (red.), *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age*, Newark, 2000, 33-39.

- 51 *Advertissement que sont les bons et loiaux suiets & habitans du Pais Bas, aux Gouverneurs et Estats diceluy pais, de ce quilz entendent et requierent estre ordonne sur le fait de la religion*, s.l., 1566 (KBR VB 10 204 II A 12, ook exemplaar in AGS E 903, f° 33, geannoteerd door Assonleville en naar Granvelle opgezonden, die het vervolgens aan de koning bezorgde).
- 52 *Ordinantie ende placcaet sconiynx... touchierende de ballinghen... (ghegheven in... Bruessele... den 27. dagh van april, 1566)*, Brussel, 1566 (BT 9484).
- 53 Granvelle aan Filips II, 19/6/1566: AGS E 903, f° 50, Pouillet, *CGr I*, 314-321 (LXXXII).
- 54 *Advies van Staten van Artesië*, 4/5/1566: BME Ms. L-I-22 doc. 19, fol. 30r-v (kopie), cf. ARA Aud 244/1, fol. 14 (kopie, Frans), AGS E 529, f° 107 (kopie, Frans).
- 55 *Advies van Staten van Henegouwen*, 5/5/1566: AGS E 529, f° 108 (kopie, Frans).
- 56 *Advies van Staten van Rijsel-Dowaai-Oorschies*, 15/6/1566: BME Ms. L-I-22, fol. 30v-33.
- 57 *Copia del paresçer que dio el magistrado de Tornay y los Prelados y Señores*, 24/5/1566: AGS E 529, f° 159.
- 58 *Copia de los puntos y articulos ordenados por los prevoste, jurados, consejeros, de villa, consejos particulares y gran consejo de Valençianas açerca el nuevo concepto de la moderaçion de los placartes, juntamente con su paresçer*, 1/6/1566: AGS E 529, f° 160 (met aantekeningen Filips II).
- 59 *Responce advis et resolution des quatre membres de Flandres sur la proposition a eulx faicte touchant la moderation et observance des placars pour le faict de la Relligion et abolition de l'inquisition*, 15/5/1566: BME L-I-22 doc. 18, fol. 27-30 (kopie), cf. AGS E 520, f° 157 (Spaanse vertaling met aantekeningen Filips II), cf. Groen, *Archives I:II* 124-125.
- 60 Morillon aan Granvelle, 26/5/1566: Pouillet, *CGr I*, 272-281 (LXXVI).
- 61 Ibid.
- 62 Karel van Berlaymont* aan Margaretha van Parma, 27/5/1566: ARA Aud 244/1, fol. 20 (origineel).
- 63 Maximilien Vilain, heer van Ressegem* aan Egmont, 14/6/1566: AGS E 529, f° 149 (Spaanse vertaling met aantekeningen van Filips II).
- 64 Egmont aan Filips II, 30/5/1566: AGS E 530, s.f. (Spaanse vertaling).
- 65 Morillon aan Granvelle, 26/5/1566: Pouillet, *CGr I*, 272-281 (LXXVI); zie daaromtrent ook nog Granvelle aan Havet, 29/7/1566: AGS SP 2532, fol. 20, cf. Pouillet, *CGr I*, 394-395 (XCVII).
- 66 Havet aan Granvelle, 30/6/1566: AGS E 903, f° 25 (origineel): 'servy de pierre de touche en plusieurs lieux pour descouvrir ceulx quy ont signe et jure la ligue'. In Artesië vroegen drie *gentilsbommes* om een Staten-Generaal, waarop de anderen met een zekere ironie vroegen 'waar ze dan wel andere staten in het gewest vonden', volgens Morillon aan Granvelle, 26/5/1566: Pouillet, *CGr I*, 272-281 (LXXVI).
- 67 *Ordinantie s'conynx... daerby verboden ende gbeinterdicteert werden alle conventiclen, ende ongheoirloofde vergaderinghe secrete oft openbare (Ghegheven in ... Bruessele... den derden... julio XVc zessentsich)*, Gent, 3/7/1566 (BT 7271). In E 531 f° 98 merkt een raadslid op dat de straffen van deze ordonnantie veel te zacht uitvielen in vergelijking met het plakkaat van 1555.
- 68 *Les propos en forme de discours que passarat le 6 de juillet 1566 entre messieurs les Princes d'Oranges, conte de Hornes et moy d'Assonleville partie en presence du jeusne secretaire Vanderaa*: AGS E 530, s.f.
- 69 Margaretha aan Filips II, 19/7/1566: Reiffenberg, *CMag*, 83-96 (XV) en Gachard, *CPhII I*, 432-434 (411).
- 70 Egmont aan Filips II, 15/7/1566: AGS E 530, s.f. (Spaanse vertaling).
- 71 Notulen Raad van State, 9-10/4/1566: ARA Aud 780, fol. 71-73.
- 72 Zo riep Aarschot reeds in de plaats van Bergen de provinciale Staten van Henegouwen samen; cf. Geever, *Gevallen vazallen*, 149.
- 73 *Mémoire exhibé par Monseigneur le Marquis de Bergbes le XXVme d'april*: ARA Aud 780, fol. 90 en AGS E 533, los stuk, s.f.
- 74 *Instruction pour les Marquis de Bergbes et Baron de Montigny*, 29/5/1566: AGS E 533, s.f. (duplacaat), cf. Gachard, *CPhII I*, 418 (392).

- 75 *Memoire des pieches que le Sr. de Montigny a delivré au Roy le XXIe de Juing 1566*: AGS E 533, los stuk (kopie).
- 76 *Copia de los puntos y articulos ordenados por los prevoste, jurados, consejeros, de villa, consejos particulares y gran consejo de Valençianas açerca el nuevo concepto de la moderación de los placartes, juntamente con su paresçer, 1/6/1566*: AGS E 529, f° 160 (met aantekeningen Filips II).
- 77 Egmont aan Filips II, 30/5/1566: AGS E 530, s.f. (Spaanse vertaling): Filips II onderstreepte de zin en schreef 'ojo!' (pas op!) in de kantlijn.
- 78 *Memorial pour sa Majesté sur les affaires de Flandres du Seigneur de Montigny du 20. Juillet 1566 au Bosque de Segovia*: AGS E 533, los stuk.
- 79 Gachard, *Don Carlos*, dl. II, 365-366; GeEVERS, *Gevallen vazallen*, 149-151.
- 80 GeEVERS, *Gevallen vazallen*, 151-152.
- 81 Filips II aan Margaretha, 31/7/1566: Reiffenberg, *CMag*, 96-105: 'je me suis accommodé à tout ce que m'a esté possible, gardant ma conscience et obligation que j'ay au service de Dieu et la conservation de la saincte foy et de la respublicque, sans aultre respect quelconque ne chose que soit'.
- 82 Filips II aan Margaretha van Parma, 02/8/1566: Gachard, *CMag* II, LXXIV-LXXVI (IX) en Gachard, *CPhII* I, 438-439 (427).
- 83 *Esriptura publica en ydioma latino de reserbacion de un edicto de perdon general otorgada por el Señor Rey Don Phelipe 2° en el Palacio del Bosque de Segovia à 9. de Agosto del Año de 1566 ane Pedro de Hoyo secretario de S.M. por la que reserbó ensi la facultad y potestad de poder castigar à los comprendidos como cavezas y capitanes en los moimes y reveliones de Flandes y Brabante no obstante el Edicto de perdon general anteriormente Expedido por su Magestad*; ADA Caja 163, n° 10 (origineel, ondertekend door de koning en Petrus de Hoyo met in bijlage twee Spaanse vertalingen), cf. AGS E 532, f° 52-53; *La protestación y declaración secreta que su Majestad hizó en el Bosque de Segovia, cuando concedió el perdon general de los rebeldes de Flandes, en la qual reserva algunos para ser castigados*: AGS E 2843 (niet gefolieerd), cf. Gachard, *CPhII* I, 443, cf. Soen, *Geen pardon zonder paus*, 141-142. Over Luis de Requesens, zie hoofdstuk IV, eindnoot 4.
- 84 Filips II aan Requesens, 12/8/1566: AGS E 901, f° 85 (minuut), cf. Gachard, *CPhII* I, 445-446 (488), DEND III, 299-301, cf. Serrano, CD III, 312-315 (122); andere brief van dezelfde datum aan Requesens: AGS E 901, f° 76, cf. Serrano, CD III, 308-312 (121).
- 85 Hij somde daarvoor vier redenen op: de protestanten zelf wilden alleen de absolute godsdienstvrijheid, zoals te lezen was in de pamfletten die ze verspreidden. Het Eedverbond wilde evenmin een moderatie, die niet door de Staten-Generaal was opgesteld. De Vier Steden van Brabant hadden reeds verklaard voortaan de plakkatens te respecteren, nu de inquisitie er was opgeschort en ten slotte moesten voor 'goede katholieken' geen nieuwe plakkatens worden opgesteld.
- 86 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 141.
- 87 GeEVERS, *Gevallen vazallen*, 158.
- 88 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 141-142.
- 89 Filips II aan Maximiliaan II, 13/8/1566: HHStA Wien, *Belg. Korr.* 2, fol. 129-131; opgegeven bij J. Arndt, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg*, Keulen, 1998, 44.
- 90 Filips had in de minuutbrief 'rey' doorschraapt en vervangen door het juridische correcter 'señor!'.
- 91 Parker en González de León, 'The Grand Strategy of Philip II', 222-224. Parker, *Beeldenstorm*, 81 ziet de toegevingen als een strategie om tijd te winnen voor de Ottomaanse dreiging.
- 92 Montigny aan Margaretha, 2/8/1566: AGS E 533 s.f. (kopie).
- 93 Gachard, *Don Carlos*, dl. II, 347.
- 94 Ibidem, 347.
- 95 GeEVERS, *Gevallen vazallen*, 165.

- 96 Over deze onderhandelingen bestaat veel onduidelijkheid. In ieder geval moest Egmont zich hieromtrent verantwoorden op zijn proces voor de Raad van Beroerten. In artikel 29 werd hem tenlaste gelegd dat hij de Verbondsedelen zaken had beloofd, waarvan hij de landvoogdes niet op de hoogte had gebracht. L. De Vos, *Het proces van Egmont*, 3 dln., Zottegem, 1983-1987, deel II. Zie ook het officieuze *Response de la noblesse à la duchesse de Parme... sur les articles proposez par les... prince d'Orenge & conte d'Egmont à l'assemblee... à Saint-trom. Avec la declaration de ladicte response... Et la requeste du peuple... de ces pays bas advouans la requeste... de la noblesse & confederez*, 1566 (BT 4144, BT 6630).
- 97 Horn aan Laloo, 10/10/1566: AGS E 530, s.f. (Spaanse vertaling).
- 98 *Verslag onderhandelingen tussen de geconfedereerden en landvoogdes van 30 juli tot 6 augustus*: AGS SP 2604, s.f. (Frans).
- 99 Margaretha aan Filips II, 8/8/1566: Reiffenberg, *CMag*, 141-152 (XXV): 'et encoires ladicte assurance ne fera le remède, mais bien une préparation pour faire cesser les armes estrangières et de poinct mectre eux ny le peuple en armes, ains le refréner et contenir jusques à la résolution de l'assemblée des Estats généraulx'.
- 100 P. Arnade, 'The rage of the 'canaille': the logic of fury in the iconoclast riots of 1566', in: E. Lecuppre-Dejardin en A.-L. Van Bruaene (red.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)*, Turnhout, 2005, 93-111; Arnade, *Beggars*, 90-124; H. Cools, 'Tabula rasa: the iconoclastic fury in the Low Countries', *The Low Countries: arts and society in Flanders and The Netherlands* (2002), 12-20.
- 101 Oranje, Egmont, Mansfelt, Horn, Arenberg, Hoogstraten, Berlaymont, Hachicourt, maar ook Noircarmes, Viglius, Philibert van Brussel en Assonleville (Aarschot en Meghen hadden zich door ziekte verontschuldigd).
- 102 Margaretha aan Filips II, 27/8/1566: AGS E 530, s.f., Gachard, *CMag* I, 452-454 (463).
- 103 Notulen Raad van State, 22/8/1566: ARA Aud 780, fol. 137-140.
- 104 Juste, *Egmond*, 188, maar vooral: F. Postma, 'Van bescheiden humanist tot vechtjas. Viglius van Aytta en de crisis van 1566-1567', *BMGN* 123 (2008), 323-340.
- 105 *Pour les seigneurs cheveliers de l'ordre que de la part de son alteze traictent avec les confoederez et s'en servir de memoire, sans toutesfois le donner aux confederez par escript, advise par son Alteze*, 23/8/1566 (dans la nuit): ARA Aud 244/1, fol. 114: 'et par telle condition qu'ilz n'empescheront aucunement en maniere que ce soit la religion catholique ny l'exercice d'icelle ny feront contre l'eglise ou les ministres dicelles, ains laisseront librement user les catholique de leurs eglises en la forme et maniere que du passe'. Daaruit kan ook het gebrek aan notuleren van de Raad van State worden verklaard, zie Postma, 'Van humanist tot bescheiden vechtjas', 332.
- 106 De minuut in ARA Aud 244/1, fol. 112 (minuut).
- 107 Daarbij lieten de Vliesridders handig de bepaling weg dat dit alleen kon waar de bisschoppelijke jurisdictie al was geïnstalleerd. Egmont had in de zitting de dag voordien verdedigd dat men de beslissing van de koning zo moest communiceren: *Notulen Raad van State*, 22/8/1566: ARA Aud 780, fol. 137-140.
- 108 Aantekeningen op ARA Aud 244/1, fol. 112 (minuut).
- 109 Filips II aan Margaretha, 24/8/1566: Reiffenberg, *CMag*, 163-165 (XXXIII).
- 110 *Serment solempnel faicte par les confederez le 25 d'aoust 1566 d'entretenir les poincts icy declarez*, 25/8/1566: AGS SP 2604, los stuk (Frans).
- 111 *Copie des lettres patentes en forme d'assevrance que la Duchesse de Parme, Regente etc. a donné aux Gentilzhommes confederez, ayant presenté la Requeste, au mois d'Avril soixantecinq avant Pasques. Ensemble des Reuersalles desdictz Gentilshommes. Et aussi des lettres closes escriptes par son Alteze pour le mesme effect aux Consaulx et principales villes de pardeça. Avec Privilege de son Alteze*, Brussel, 1566 (BT 2490, KBR LP 1433 A, K. 139); Nederlandse tekst in Bor, *Oorspronck*, dl. I, 94-96; Franse tekst ook in kopie in AGS SP 2604 s.f.
- 112 Brederode aan Lodewijk van Nassau, 3/9/1566: Groen, *Archives* I:II, 275-277.

- 113 Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 55.
- 114 Margaretha aan Filips II, 27/8/1566: AGS E 530, s.f., cf. Gachard, *CMag* I, 452-454 (463).
- 115 *Placcart et ordonnance du roy... pour remedier aux saccaigemens, pilleries & ruynes des temples, eglises, cloistres & monasteres. Et donner orde à l'Emotion populaire, en ces pays d'embas*, Brussel, Michel de Hamont, 1566 (BT 249I, KBR LP 1434 A, VH 24 478).
- 116 Margaretha aan Filips II, 27/8/1566: AGS E 530, s.f., cf. Gachard, *CMag* I, 452-454 (463).
- 117 Gerard, *Filips van Montmorency*, 63.
- 118 Horn aan Filips II, 10/10/1566: AGS E 530, s.f.
- 119 Moreau, *Histoire du protestantisme à Tournai*, passim.
- 120 Geevers, *Gevallen vazallen*, 167.
- 121 Notulen van de Raad van State, 5/9/1566: ARA Aud 780, fol. 147-148.
- 122 M. Hageman, *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568*, Nijmegen, 2005.
- 123 J. Pollmann, Bespreking van M. Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, *BMGN* 122 (2007), 268-271, 269; cf. Id., *Catholic Identity*, 68-69.
- 124 Ibid., 68-78.
- 125 Horn aan Laloo, 10/10/1566: AGS E 530, s.f. (Spaanse vertaling).
- 126 Horn aan Laloo, 16/10/1566: AGS E 530, s.f. (Spaanse vertaling).
- 127 Geevers, *Gevallen vazallen*, 168-169.
- 128 Margaretha aan Montigny, 16/10/1566: AGS E 533, s.f. (origineel).
- 129 Horn aan Filips II, 10/10/1566: AGS E 530, s.f. (Spaanse vertaling), Horn aan Filips II, 20/11/1566: AGS E 540, s.f. (relación).
- 130 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 150-154.
- 131 Memorandum van Alva voor Filips II, met diens aantekeningen, 27/12/1566: ADA caja 151, n° 7.
- 132 *Consideraciones que se han tomado y disputado pro y contra en el consejo destado que se ha juntado algunos dias sobre las cartas de su Magestad de 3 de octubre 1566 para tomar expediente al Remedio destes males, speçialmente como se pueda sustentar el estado mientras que llega su Magestad*: BLL Add. Mss. 28386, f° 13.
- 133 *Las razones que yo, Assonleville he dicho en el consejo que se hizo a IJ y IIIJ de noviembre 1566 sobre lo que su Alteza determino de saber para entender si avria manera destornar las predicas y los abusos y desordenes que su çedían, y si seria mejor por via de fuerça o de acuerdo, y la forma que se teniria para executarlo...*: AGS E 530, los stuk (Spaanse vertaling).
- 134 Ibid.: 'del comun que no es capaz de razon, y assi no se puede todo remediar de golpe, es necessario venir a ello passo a passo por su orden y grandos'.
- 135 G. Janssens, 'Rapporten uit 1569 over herstellde schade aan kerken en kapellen in de Vlaamse Westhoek, een bron voor de geschiedenis van de eerste fase van de Beeldenstorm in 1566', in: J. de Zutter, L. Charles en A. Capiteyn (red.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan Dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent*, Gent, 1996, 279-288; cf. A. Spicer, 'Consecration and Violation: Preserving the Sacred Landscape in the (Arch)diocese of Cambrai, c. 1550-1570', in: M. Schraven en M. Delbeke (red.), *Foundation, Dedication, and Consecration Rituals in Early Modern Culture*, Leiden/Boston, 2011, 253-274; Pollmann, *Catholic Identity*, 84.
- 136 Margaretha aan Montigny en Bergen, 3/1/1566: AGS E 533, s.f. (origineel).
- 137 O. Christin, 'From Repression to Pacification: French Royal Policy in the Face of Protestantism', in: *Reformation, Revolt and Civil War*, 201-214, 213.
- 138 Egmont aan Filips II, 22/3/1566: AGS E 530 s.f.; maar de koning had daarop niet geantwoord omdat het plan niet meer aan bod was gekomen in andere brieven: Filips II aan Margaretha van Parma, 2/8/1566:

- Gachard, *CMag* II, LXXIV-LXXVI (IX), cf. Gachard, *CPhII* I, 438-439 (427), cf. Postma, 'Van bescheiden humanist tot vechtjas', 327 en Geevers, *Gevallen vazallen*, 170. Meer algemene beschouwingen in: H. Koenigsberger, 'Liga, Ligadisziplin und Treue zum Fürsten im Westeuropa der frühen Neuzeit', in: P. Prodi en E. Müller-Luckner (red.), *Glaude und Eid: Treuformeln, Glaubensbekenntnisse und Sozialdisziplinierung zwischen Mittelalter und Neuzeit*, München, 1993, 173-178.
- 139 Aantekening van Filips II op Perez' samenvattingen van de brieven van Granvelle van september, 11/1566: AGS E 903, f° 40.
- 140 Moreau, *Histoire du protestantisme à Tournai*, 234-238.
- 141 Ibid., 234-238. De Antwerpse synode van 21 november 1564 had daarom nog eens expliciet Calvijns verbod herhaald.
- 142 Margaretha aan Filips II, 30/1/1567: Gachard, *CPhII* I, 500-503.
- 143 Margaretha aan Filips II, 3/1/1567: AGS E 536 s.f., cf. Gachard, *CPhII* I, 500-502 (513).
- 144 Margaretha aan Filips II, 14/4/1567: Reiffenberg, *CMag*, 237-238 (LIII); volgens Cristóbal de Castellanos aan Pedro de Hoyo, 24/4/1567: BLL Add. Mss. 28.386 fol. 32-34 (origineel met aantekeningen van Hoyo) was Horn er het ergst op achteruitgegaan: 'Hij kwam zelfs niet meer naar de Raad'. Zie ook Geevers, *Gevallen vazallen*, 174-175.
- 145 *Ordonnance et edict provisional.. par sa majesté sur la pacification des troubles... d'Anvers, au fait de la religion... publié le XXVIII. jour de may.... MDLXVII*, Antwerpen, 1567 (BT 2505).
- 146 Arnade, *Beggars*, 185.
- 147 Machtiging voor Alva om de Vliesridders te straffen, 24/3/1567: ARA Aud 1221, fol. 149r-152 (Frans, kopie) en IVDJ envío 6 cpt. 1, fol. 254v-255.
- 148 *Machtiging voor Alva om de Vliesridders te straffen*, 15/4/1567: AGS E 535, f° 262-263 (Latijn, duplicaat), CODOIN IV 344-349; ook in kopievorm (Latijn) als *La declaracion hecha por su Magestad sobre lo que toca al castigo de los cavalleros de la orden del Tuson* in AGS E 2842, s.f.; *Breve relation y sumario de los poderes y comisiones del Señor Duque d'Alva para el Gobierno de Flandres y Borgoña*: BFZM Altamira cpt. 110, doc. 76.
- 149 Juste, *Le comte d'Egmond*, 289-295.
- 150 Ibid., 289-295.
- 151 Berlaymont aan Filips II, 29/12/1567: AGS E 535, f° 179; cf. Janssens, *Brabant in het verweer*, 146.
- 152 Morillon aan Granvelle, 1/2/1568: Poulet, *CGr* III, 190-195 (LXI).
- 153 Juste, *Le comte d'Egmond*, 302-304.
- 154 Arnade, *Beggars*, 181-191.
- 155 Walburgis van Nieuwenaeer aan Filips II, 15/11/1567: AGS E 535, f° 171 (origineel met aantekeningen Filips II): 'creo que se engaña'.
- 156 Anna van Egmont aan Filips II, 15/11/1567: AGS E 535, f° 172 (origineel).
- 157 Alva aan Mateo Vázquez, 28/1/1576: IVDJ envío 6, doc. 181; 'Documentos relativos a la prision y muerte de Montigny', CODOIN 4 (1844), 526-566; L.-P. Gachard, 'Floris de Montmorency, baron de Montigny: sa mission en Espagne, son arrestation à Madrid et son supplice au château de Simancas: 1566-1570', in: L.-P. Gachard (red.), *Études et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas*, Brussel, 1890, dl. III, 59-95.
- 158 Cools, *Mannen met Macht*, 123.
- 159 *Les propos en forme de discours que passarat le 6 de juillet 1566 entre messieurs les Princes d'Oranges, conte de Hornes et moy dassonleville partie en presence du jeusne secretaire Vanderaraa*: AGS E 530, s.f.

Hoofdstuk III

- 1 W. Maltby, *Alba: a biography of Fernando Álvarez de Toledo, third duke of Alba 1507-1582*, Berkeley, 1983; G. Janssens, *Don Fernando Álvarez de Toledo, derde hertog van Alva, en de Nederlanden*, Brussel, 1993; H. Kamen, *The Duke of Alba*, Londen, 2004 en vertaald als *Alva: een biografie*, Antwerpen, 2005; M. Fernández Álvarez, *El Duque de Hierro: Fernando Álvarez de Toledo, III. Duque de Alba*, Madrid, 2007.
- 2 A. Verheyden, *Le Conseil des Troubles*, Flavion/Florennes, 1981; G. Marnef en H. de Schepper, 'Raad van Beroerten (1567-1576)', in: E. Aerts (red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*, Brussel, 1994, dl. I, 469-477. Voor een vergelijking in Europees perspectief: W. Monter, 'Heresy executions in Reformation Europe 1520-1565' in: O.P. Grell en B. Scribner (red.), *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, Cambridge, 1996, 48-64. Zie over de onthutste reacties bij katholieken in de Nederlanden: Pollmann, *Catholic Identity*, 87-88.
- 3 L. Van der Essen (ed. G. Janssens), *El ejército español en Flandes 1567-1584*, Cuacos de Yuste, 2008 bevat de Spaanse vertaling van diens verschillende bijdragen over de 'Kritische studie over de oorlogvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden in de XVIe eeuw, nl. de bestraffing van opstandige steden', verschenen in de *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren* vanaf 1949; J.-M. Charles, 'Le sac des villes dans les Pays-Bas au seizième siècle. Étude critique des règles de guerre', *Revue internationale d'histoire militaire* 24 (1965), 288-302; G. Parker, 'The Etiquette of Atrocity: The Laws of War in Early Modern Europe', in: G. Parker (red.), *Empire, War and Faith in Early Modern Europe*, Allen Lane, 2002, 144-168.
- 4 Arnade, *Beggars, 167-211*; cf. M. Boone, 'The Dutch Revolt and the medieval traditions of dissent', *JEMH* 11 (2007), 351-375.
- 5 J. Pollmann, 'Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der Schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581', in: F. Bosbach (red.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*, Keulen, 1992, 78-81.
- 6 V. Soen, '¿Más allá de la leyenda negra? León van der Essen y la historiografía reciente en torno al castigo de las ciudades rebeldes en los Países Bajos (siglos XIV a XVI)', in: *El ejército español*, 45-72.
- 7 Volgens Woltjer kwam pas in 1572 een nieuwe 'heterogene centrum-groepering' tot stand want 'verzoening in gematigdheid, in Nederlandse gematigdheid, was nodig': Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 69.
- 8 G. Janssens, 'Barmhartig en rechtvaardig'. Visies van L. Villavicencio en J. Hopperus op de taak van de koning', in: H. van Nuffel en W.P. Blockmans (red.), *État et religion aux XVe et XVIe siècles, Actes du colloque à Bruxelles du 9 au 12 oct. 1984*, Brussel, 1986, 25-42.
- 9 V. Pokorny, 'Clementia Austriaca. Studien zur Bedeutung der Clementia Principis für die Habsburg im 16. und 17. Jahrhundert', *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 86 (1978), 311-364 en voor de periode van de aartshertogen: L. Duerloo, 'Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag', *BMGN* 112 (1997), 1-18.
- 10 H. Louthan, *The Quest for Compromise: Peacemakers in Counter-reformation Vienna*, Cambridge, 1997, 143.
- 11 Bijvoorbeeld: Arnade, *Beggars*, 182. Voor een breder kader van deze problematiek, ook binnen de facties aan het Spaanse hof: V. Soen, 'Collaborators and Parvenus? Berlaymont and Noircarmes, Loyal Noblemen in the Dutch Revolt', *Dutch Crossing* 35 (2011), 20-38.
- 12 J. Martínez Millán, *La Corte de Carlos V, los servidores de las Casas Reales*, dl. IV, Madrid, 2001, 276.
- 13 *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, IV 29-3, 51, 59; Seneca, *De clementia libri duo* (ed. E. Malaspina), Alessandria, 2002; zie ook *Calvin's Commentary on Seneca's De Clementia* (ed. A.M. Hugo en F.L. Battles), Leiden, 1969; R.W. Truman, *Spanish treatises on Government, Society and Religion in the time of Philips II*.

- The 'de regimine principum' and Associated Traditions*, Leiden/Boston/Keulen, 1999, 70. Voor de praktijk: J.-M. Cauchies, 'La signification politique des entrées princières dans les Pays-Bas: Maximilien d'Autriche et Philippe le Beau', in: J.-M. Cauchies (red.), *À la cour de Bourgogne. Le duc, son entourage, son train*, Turnhout, 1998, 137-154.
- 14 Janssens, *Brabant in het verweer*, 132-133.
- 15 J. Gascón Pérez, 'La rebelión aragonesa de 1591. Reflexiones a propósito de un conflicto político', in: *Felipe II y su tiempo*, Madrid, 1999, dl. I, 295-304.
- 16 Parker, 'The End of the Dutch Revolt?', 281-282.
- 17 J. Boutier, A. Dewerpe en D. Nordman, *Un tour de France royal: le voyage de Charles IX (1564-1566)*, Parijs, 1984, 160-161. Ook E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, 2004 plaatst vraagtekens bij de rituele kracht van vorstelijke intrèdes.
- 18 Over de *longue durée* van dit idee en zijn uitvoering: M. de Waele, "Paris est libre". Entries as reconciliations: from Charles VII to Charles de Gaulle', *French History* 23 (2009), 425-445; T. Zotz, 'Präsenz und Repräsentation. Beobachtungen zur königlichen Herrschaftspraxis im hohen und späten Mittelalter', in: A. Lüdtké (red.), *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien*, Göttingen, 1991, 168-194.
- 19 Janssens, *Brabant in het verweer*, 132-134; Soen, *Geen pardon zonder paus*, 165-190.
- 20 Marnef en de Schepper, 'Raad van Beroerten (1567-1576)', 470-478.
- 21 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 165-190.
- 22 G. Janssens, 'Het oordeel van tijdgenoten en historici over Alva's bestuur in de Nederlanden', *RBPB* 54 (1976), 474-488.
- 23 Granvelle aan Filips II, 15/4/1567: AGS E 904, f° 4, cf. Poulet, *CGr* I, 383. G. Janssens, 'Cardinal Granvelle and the Revolt in the Netherlands. The evolution of his thought on a desirable political approach to the problem 1567-1578', in: G. Janssens en K. de Jonge (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, Leuven, 2000, 135-156.
- 24 Boyden, *Ruy Gomez*, 133.
- 25 Parker, 'The End of the Dutch Revolt?', 275 en 279-280.
- 26 IVDJ, Envío 6, carpeta 1, fol. 253-254: *Memoria de los despachos necesarios al Duque para Flandes*.
- 27 Geciteerd in J.A. Fühner, *Die Kirchen- und die antireformatorische Religionspolitik Kaiser Karls V. in den siebzehn Provinzen der Niederlande 1515-1555*, Leiden/Boston, 2004, 51, voetnoot 15: '... los de allí no pueden bien sufrir ser gobernados por estrangeros (...) y así siempre proveido de alguno de nuestra sangre' (Grote Politieke Testament van 18/1/1548).
- 28 Gachard, *Don Carlos*, dl. II, 143; G. Moreno Espinosa, *Don Carlos: el príncipe de la leyenda negra*, Madrid, 2006, 134; Boyden, *The Courtier and the King*, 131-133.
- 29 *Lo que passo en el consejo que su Excellencia tuvo a 17 de diciembre [1567] y assimismo la platica que tubo con madama el mismo dia*: AGS E 535, f° 110; verdere details over deze audiëntie: Soen, *Geen pardon zonder paus*, 158.
- 30 Arnade, *Beggars*, 181-191 en Soen, *Geen pardon zonder paus*, 167-170.
- 31 P. Vanhoutte, 'Filips-Willem van Oranje-Nassau en zijn familiale belangen en contacten in Noord en Zuid (1554-1618)', in: L. Duerloo en L. De Frenne (red.), *Het verdeelde huis*, Maastricht, 2011, 11-22, 13-16.
- 32 A. Duke, 'From 'Loyal Servant' tot 'Irreconcilable Opponent' of Spain: Koenraad Swart's Interpretation of William of Orange, 1533-1572', in: *William of Orange and the Revolt of the Netherlands 1572-1584*, Ashgate, 2003, 8-27; H. Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje. Een thematische biografie*, Heerenveen, 1997.
- 33 Morillon aan Granvelle, 14/7/1567: Poulet, *CGr* III, 3-11 (II) en Morillon aan Granvelle, 12/10/1567: Poulet, *CGr* III, 43-49 (XIV).

- 34 Volgens ARA Aud 1721/3, los stuk, 3/7/1566.
- 35 Dat was ook de mening van Egmont: Egmont aan Margaretha, 19/9/1566: ARA Aud 244/2, fol. 88 (origineel).
- 36 Morillon aan Granvelle, 22/3/1567: Poulet, *CGr* II, 300-310 (LXVI).
- 37 Term van A. Lottin en P. Guignet, *Histoires des Provinces de Nord*, Arras, 2006, 90-93; instructie voor Egmont in Valencijs, als hulp van Noircarmes, *capitain dudict camp*, 11/3/1567: ARA Aud 796, fol. 59-64 (minuut); P.J. Van Herwerden, *Het verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk. Huguenoten en Geuzen 1568-1572*, Assen, 1932.
- 38 Hortal Muñoz, *El Manejo*, 26-28 en Ib., 'La estancia del Prior de Castilla, Don Hernando de Toledo, en la Corte de Bruselas (1567-1569). Las luchas cortesanias', in: F. Ruiz Gómez en J. Molero García (red.), *Actas del II Congreso Internacional sobre la Orden de San Juan en Alcázar de San Juan (Ciudad Real), del 15-17/10/2002*, Alcázar de San Juan, 2009, 327-350.
- 39 Janssens, *Brabant in het verweer*, 143-144.
- 40 Zoals Hopperus schreef aan Alva, in de brief die hij met Selles meegaf, 27/6/1568: ADA Caja 36, n° 50.
- 41 Deze tot nu toe ongekende autograaf wordt in de British Library bewaard: *Lo que Monsieur de Noircarmes mi Hermano me encargo de decir a su Magestad para la conservacion de los estados de Flandres* (sic), s.d. [9/1568]: BLL Ms. Add. 28.387, fol. 140-141 (autograaf), fol. 138-139 (kopie).
- 42 Filips II aan Granvelle, 30/6/1570: AGS E libro 78, f° 45-47 (kopie).
- 43 In juni 1570 toonde Hopperus zich enthousiast over de idee, maar stelde voor deze *encomiendas* in het Gulden Vlies te incorporeren, al maakte raadsheer en doctor in de rechten Martín de Velasco voorbehoud bij de haalbaarheid van het plan, waarop Filips II beide adviezen doorstuurde naar Granvelle: *Paresçer de Velasco comunicado con Hopperus en Ocaña a 17. de Junio 1570 çerca de los feudos y encomiendas*: AGS E 544, f° 96 (minuut), f° 97 (kopie); *Paresçer de Hopperus sobre los feudos que su Magestad quiere aplicar a la orden del Tison*, s.d. [6/1570]: AGS E 2842 s.f. Een aanzet voor de genese van dit plan bij: J.E. Hortal Muñoz, 'La concesión de mercedes en los Países Bajos durante el gobierno del duque de Alba. La importancia del control del gobierno de las ciudades y provincias', in: J. Bravo Lozano (red.), *Actas del congreso internacional Espacios de poder: Cortes, ciudades y villas*, Madrid, 2002, dl. I, 187-215; ook in andere militaire ordes werd er in deze periode kariger omgesprongen met gunsten: F. Fernández Izquierdo, 'Las encomiendas de órdenes militares y Felipe II: la suspensión de concesiones y apropiación de rentas por la Corona en Calatrava y Alcántara entre 1574 y 1579', in: *Felipe II y su tiempo*, 117-130.
- 44 KAREL VAN OOSTENRIJK, ook wel Karel van Stiermarken (1540-1590): zoon van Ferdinand I en Anna van Bohemen, na de dood van zijn vader werd hij aartshertog van Oostenrijk (1564), huwde met Maria Anna van Beieren, zie B. Chudoba, 'Karl von Steiermark und der spanische Hof', *Innerösterreich 1564-1619*, Graz, 1967, 63-72. Zie ook J.E. Hortal Muñoz, 'Las relaciones entre Flandes y el Imperio tras el comienzo de la revuelta de los Países Bajos (1567-1571): el entendimiento entre el III duque de Alba y Thomas Perrenot, Señor de Chantonay', *Miscelánea Comillas, Revista de Ciencias Humanas y Sociales* 62 (2004), 139-156; cf. volgende archivalia: *Relación de lo que se ha passado con el Archiduque Carlos desde X. de deziembre 1568... hasta... IIIJ de Março 1569*: AGS E 662, f° 72, cf. BRAH Salazar N-52, f° 18 en *Antwoorden van Filips II aan de aartshertog van Oostenrijk over de regering in de Nederlanden* (s.d., 1569): BNE Hsverz 8928, fol. 41-69.
- 45 Bredere context in: F. Edelmayer (red.), *Hispania-Austria II: Die Epoche Philipps II. (1556-1598)*, Wenen/München, 1999.
- 46 P. Sutter Fichtner, *Emperor Maximilian II*, New Haven/Londen, 2001, 18-21 en 51. Emmanuel-Filibert van Savoie had vanaf 1557 de landvoogdij waargenomen, maar kon door het verdrag van Cateau-Cambrésis opnieuw over zijn patrimoniale landen regeren.
- 47 *Samenvattingen van de brieven van Margaretha aan Chantonay van 3, 5, 23 november en 1 december 1566*: AGS E 654, f° 55; zie ook Fichtner, *Maximilian II*, 160-161.

- 48 Parker, '1567: The End of the Revolt?', 274; Pollmann, *Catholic Identity*, 82.
- 49 Fichtner, *Maximilian II*, 164-166.
- 50 Maximiliaan II aan Filips II, 11/11/1567: AGS E 656, f° 53 (origineel, Castiliaans); cf. Hortal Muñoz, 'Las relaciones entre Flandes y el Imperio', 147; over het pleidooi voor clementie van de keizer: Weis, *Les Pays-Bas espagnols*, 282; Fichtner, *Maximilian II*, 166 en E. Kloek, 'De weduwen van Egmont en Horne: Sabina van Beieren (1528-1578) en Walburgis van Nieuwenaer (1522-1600)', *Spiegel Historiael* 40 (2005), 299-304.
- 51 Maximiliaan II aan Alva, 22/10/1568: AGS E 662 f° 45 (Spaanse vertaling uit het Latijn).
- 52 De aartsbisschoppen van Trier, Mainz en Keulen leden schade door de doortocht en de aanwezigheid van Spaanse soldaten op hun grondgebied. In juni 1568 hadden zij in Bacharach in de Palts een vergadering met de protestantse keurvorst van de Palts en van Saksen, die Oranje door religieus-politieke redenen en familiebanden steunden en diens troepenlichtingen in hun gebieden toelieten: J. Arndt, 'Die kaiserlichen Friedensvermittlungen im spanisch-niederländischen Krieg 1568-1609', *Rheinische Vierteljahresblätter* 62 (1998), 161-183.
- 53 THOMAS PERRENOT (1521-1571): getrouwd met Helena van Brederode (1549), *gentilhomme de la bouche* aan het hof van Karel V, deelname aan Concilie van Trente in 1543, diplomatieke missie naar Hendrik VIII in 1544, kamerheer van aartshertog Maximiliaan tijdens diens gouverneurschap in Spanje, ambassadeur in Frankrijk (1549-1564), ambassadeur in het Heilig Roomse Rijk (1564-1570), stierf in Besançon, zie J. Martínez Millán, *La Corte de Carlos V*, 5 dln., Madrid, 2000, dl. III, 337-338; Hortal Muñoz, 'Las relaciones entre Flandes y el Imperio', 141-143; archiefmateriaal in ADA Caja 32, n° 145-187 (1560-1571).
- 54 Chantonny aan Filips II, 28/10/1568: AGS E 659, f° 30 (origineel).
- 55 Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pazifikationstag*, 18.
- 56 P. Rauscher, 'Kaisertum und hegemoniales Königtum: Die kaiserliche Reaktion auf die niederländische Politik Philipps II. von Spanien', in: F. Edelmayer (red.), *Hispania-Austria II: Die Epoche Philips II.*, Oldenburg, 1999, 57-88 en V. Press, 'Wilhelm von Oranien, die deutschen Reichstände und der niederländische Aufstand', *BMGN* 99 (1984), 677-707.
- 57 Alva aan Maximiliaan II, 19/10/1568: CODOIN XXXVII, 470-473; Maximiliaan II aan Alva, 22/10/1568: AGS E 662, f° 45 (Spaanse vertaling uit het Latijn).
- 58 Daarop tekenden verschillende Spaanse raadsheren andermaal protest aan in de *Consejo de Estado Discurso del Sr. Don Juan Manrique de Lara*, 14/11/1568: AGS E 662, f° 67; *De mano del Doctor Velasco sobre las negocios del Archiduque* (s.d.): AGS E 662, f° 68.
- 59 Filips II aan Dietrichstein, 14/11/1568: AGS E 659, f° 11 (minuut); 'si no truxera en comision algunas cosas que me dicen que trae tan ajenas de lo que conviene á mi autoridad y reputacion'; Filips II aan Maximiliaan II, 21/11/1568: AGS E 659 f° 56 (minuut, in autograaf opgezonden), cf. CODOIN CIII 27.
- 60 Chantonny aan Filips II, 28/10/1568: AGS E 659, f° 30 (origineel).
- 61 *Esta es la lista de los que an de ir por la posta a España en compaña del Serinissimo Archiduque Carlos y el numero de los cavallos de posta y an de correr en dos vandas*: AGS E 659, f° 66, AGS E 662, f° 54.
- 62 Adam Dietrichstein aan Filips II, 11/11/1568: AGS E 659, f° 10 (origineel).
- 63 Chantonny aan Filips II, 10/11/1568: AGS E 568, f° 28 (origineel).
- 64 *Copia de la demanda que los estados del imperio hizieron al emperador sobre las cosas de Flandes y Principe Doranges*, 22/9/1568: AGS E 662, f° 48.
- 65 M. Weis, 'La peur du grand complot catholique. La diplomatie espagnole face aux soupçons des protestants allemands (1560-1570)', *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 32 (2005), 15-30. Context van deze mythe in het Heilig Roomse Rijk: A.C. Duke, 'A Legend in the Making: News of the 'Spanish Inquisition' in the Low Countries in German evangelical Pamphlets, 1546-1550', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 77 (1997), 125-144. Filips II en Alva toonden zich hoogst verontwaardigd dat de aartsbis-

- schoppen klachten hadden over de Spaanse troepen, terwijl ze volgens hen uit *bon voisinage* des te meer het katholieke geloof moesten beschermen. Alva liet wel zijn troepen meteen uit die gebieden verwijderen en bracht ze in de Nederlanden onder: Hortal Muñoz, 'Las relaciones entre Flandes y el Imperio', 147.
- 66 'mayor moderacion, blandura, mansedumbre y clemencia'; *Copia de la Instrucion del Emperador al Archiduque Carlos su hermano sobre las cosas y negocio de Flandes y del Principe de Oranges*, 21/10/1568: AGS E 662, f° 14 (Spaanse vertaling), f° 44 (Latijnse kopie).
- 67 *Copia de la demanda que los estados del imperio hizieron al emperador sobre las cosas de Flandes y Principe Doranges*, 22/9/1568: AGS E 662, f° 48.
- 68 *Copia de la Instrucion del Emperador al Archiduque Carlos su hermano sobre las cosas y negocio de Flandes y del Principe de Oranges*, 21/10/1568: AGS E 662, f° 14 (Spaanse vertaling), f° 44 (Latijnse kopie).
- 69 *Copia de la demanda que los estados del imperio hizieron al emperador sobre las cosas de Flandes y Principe Doranges*, 22/9/1568: AGS E 662, f° 48.
- 70 Chantonny aan Filips II, 10/11/1568: AGS E 568, f° 28 (origineel).
- 71 'y en las dichas letras no trata el emperador de perdon sino de reconciliacion como si fuesse entre yguales': Alva aan Chantonny, 25/11/1568: AGS E 659, f° 16 (kopie).
- 72 *El scripto que Dietricstan dio a su Magestad en Madrid a XV de Deziembre 1568 sobre las cosas de Flandes y el Principe de Oranges*: AGS E 662, f° 65.
- 73 De adviezen van Tisnacq en Hopperus over de missie van Karel van Oostenrijk tonen dat het water diep was. Ook zij keurden godsdienstschikkingen zoals in het Heilig Roomse Rijk af en stelden de hervorming van de clerus als prioriteit *in fide*. Alleen God kon Willem van Oranje – 'bron van alle kwaad' – straffen of vergeven, maar ook God zou kiezen voor de strategie van de koning. Beide raadsheren verdedigden toen wel een algemene genade voor berouwvolle onderdanen, in de vorm van een generaal pardon: *La respuesta que ha parecido a los Presidentes Tisnach y Hopperus podria dar su Magestad a lo que de parte del Emperador le ha propuesto el Archiduque Carlos*: AGS E 662, f° 50 (Latijn) en f° 51 (Spaanse vertaling).
- 74 *Respuesta de parte del Rey Catholico a lo que el Serenissimo Archiduque, su primo, le ha propuesto en nombre del Emperador, su muy caro y muy amado hermano*, 20/1/1569: AGS E 662, f° 10 en f° 21-22 (voorbereiding) en *Antwoorden van Filips II aan de aartshertog van Oostenrijk over de regering in de Nederlanden* (s.d., 1569): BNE Hsverz 8928, fol. 41-69.
- 75 G. Janssens, 'Van vader op zoon. Continuïteit in het beleid van Karel V en Filips II met betrekking tot de Nederlanden', in: *Dos monarcas y una historia en común: España y Flandes bajo los reinados de Carlos V y Felipe II*, Madrid, 1999, 89-102.
- 76 *Respuesta de parte del Rey Catholico a lo que el Serenissimo Archiduque, su primo, le ha propuesto en nombre del Emperador, su muy caro y muy amado hermano*, 20/1/1569: AGS E 662, f° 10 en f° 21-22 (voorbereiding) en *Antwoorden van Filips II aan de aartshertog van Oostenrijk over de regering in de Nederlanden* (s.d., 1569): BNE Hsverz 8928, fol. 41-69.
- 77 Ibid.
- 78 In februari 1569 werden ook nog eens zo'n honderd Diestenaars verbannen en enkelen terechtgesteld. In maart 1572 werd Diest door de Raad van Beroerten omwille van majesteitsschennis veroordeeld, met vernietiging van de stedelijke privileges, een fikse geldboete en de sloop van de stadswallen als straf (al werden de stadswallen uiteindelijk niet gesloopt, omdat de oorlog opnieuw uitbrak): J. Dehantschutter, *Diest tussen Filips II en Willem van Oranje 1568-1572*, Katholieke Universiteit Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2003.
- 79 *La replica que hizo el archiduque Carlos a la respuesta general que su Magestad le havia dado*, 23/1/1569: AGS E 662, f° 12-14 (Spaanse vertaling), f° 17-19 (kopieën); *La respuesta del Archiduque Carlos al particular recuerdo que su Magestad le havia dado juntamente con el scripto general*, 23/1/1569: AGS E 662, f° 13/1.

- 80 *Lo que paresçe responder V.Md. a la Replica del Archiduque*, 31/1/1569: AGS E 662, f° 11/1.
- 81 Filips II aan Alva, 29/10/1568: AGS E 1570/2, fol. 96, cf. CODOIN 37, 484.
- 82 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 174-176.
- 83 *Ibid.*, 176-177.
- 84 Arnade, *Beggars*, 199-211.
- 85 Alva aan Filips II, 9/8/1570: EDA II, 392 (1115), 'y hanse de gobernar desde ahí y no de aquí'.
- 86 H. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Century*, Cambridge, 2001, 222-235 en J. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic, War Finance, and Politics in Holland, 1572-1588*, Oxford, 2008, 79.
- 87 Filips II aan Alva, 18/2/1569: AGS E 542, fol. 40, cf. CODOIN 38, 549.
- 88 G. Janssens, 'Superexcellat autem misericordia iudicium. The homily of François Richardot on the occasion of the solemn announcement of the General Pardon in the Netherlands (Antwerp, 16 July 1570)', in: J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden/Boston, 2007, 107-124.
- 89 Morillon aan Granvelle, 10/3/1572: Pouillet, *CGr IV*, 125-128 (XLIX).
- 90 Janssens, *Brabant in het verweer*, 147-159.
- 91 *Lo que apunto su Magestad çerca de la consulta de los gobiernos, vandas, feudos, encomiendas, y otras cosas de Flandes en Madrid lunes 19 de septiembre 1569*: AGS E 544, f° 99 (kopie): 'lo de St. Omer dessea Mos. de çelles para retirarse, porque si el cargo de los Archeros no se disse a su hermano se les haria muy grave ser teniente de otro ninguno'.
- 92 Alva aan Filips II, 2/2/1570: EDA II, 331-336 (1064). Die kwalificatie als *buen cavallero*, *no es amigo de negoçios* kwam nogmaals voor in diens politieke testament aan Requesens, zie G. Janssens, 'Het 'politiek testament van de hertog van Alva: aanbevelingen voor don Luis de Requesens over het te voeren beleid in de Nederlanden (Brussel, 2 december 1573)', *BCRH* 175 (2009) 447-474, 464.
- 93 Hortal Muñoz, *El Manejo*, 31, voetnoot 37. Als compensatie werd Aarschot als admiraal aangesteld, een positie die vacant was gekomen door Horns terechtstelling.
- 94 Alva aan Filips II, 27/8/1571: EDA II, 712 (1406).
- 95 Alva aan Filips II, 5/9/1571: EDA II, 724 (1418).
- 96 Bovendien vond de koning dat in dat geval ook Berlaymont niet tot graaf kon worden verheven, want dan zou Noircarmes dat als een teken van wantrouwen interpreteren: Hortal Muñoz, *El Manejo*, 33.
- 97 H. Hetteema, 'De route van prins Willem I in 1572', *BMVGO*, zesde reeks 6 (1928), 48-52.
- 98 Soen, '¿Más allá de la leyenda negra?', 45-72; Alva aan Filips II, 1/6/1572: AGS E 551, f° 139, cf. EDA II, 130, cf. Gachard, *CPbII II*, 260; Tekst stadspardon Valencijs, 31/5/1572: Pierre-Joseph Le Boucq, *Histoire des troubles advenues a Valenciennes à cause des hérésies 1562-1579 tirée de plusieurs écrits en 1699* (ed A.-P.-L. De Robaulx de Soumoy), Brussel, 1864, 100-102.
- 99 H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Century*, Cambridge, 2001. Zie het historiografische overzicht in M. Boone, "In den beginne was het woord". De vroege groei van 'parlementen' in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden', *BMGN* 120 (2005), 338-361.
- 100 Pollmann, *Catholic Identity*, 98.
- 101 Tracy, *The Founding of the Dutch Republic*, 110-111; M. 't Hart, 'De democratische paradox en de Opstand in Vlaanderen, Brabant en Holland', in: M. Damen en L. Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*, Hilversum, 2010, 375-388.
- 102 H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, passim.
- 103 JUAN DE LA CERDA, HERTOG VAN MEDINACELI (?-1594): Vicekoning Sicilië (1557-1561), vicekoning Navarra

- (1564-1570), gouverneur-generaal van de Lage Landen (1570-1573), zie: Ch. Piot, 'Medina-Celi (don Juan de la Cerda, duc de)' in: BN XIV, 221-226 en Janssens, 'Juan de la Cerda'.
- 104 Janssens, *Brabant in het verweer*, 182.
- 105 Janssens, 'Juan de la Cerda'; Janssens, *Brabant*, 179-181; de Wolf, 'Bureaucratie', 87-93.
- 106 Morillon aan Granvelle, 9/6/1572: Piot, *CGr IV*, 249 (LXXII).
- 107 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 225-239.
- 108 *Ibid.*, 243-245.
- 109 Alva aan Filips II, 21/8/1572: AGS E 552, f° 49, cf. EDA III, 181; zie G. Janssens, 'Collaboratie en repressie in de Nederlanden vanaf de komst van Alva tot de pacificatie van Gent, 1567-1576' in: *Handelingen van het XXXIe Vlaamse Filologencongres*, Brussel, s.d. [1977], 265-270, 281 en ook Janssens, *Brabant in het verweer*, 181.
- 110 Morillon aan Granvelle, 8/7/1572: Piot, *CGr IV*, 297.
- 111 Alva aan Filips II, 13/7/1572: EDA II, 570-571.
- 112 Hortal Muñoz, *El Manejo*, 52.
- 113 Een bredere context van de repressie in Bergen en Valencijs in: Soen, 'Más allá de la leyenda negra?', 52-55.
- 114 ARA Aud 1.265bis, s.f., cf. A. Goosens, *Les Inquisitions dans les Pays-Bas méridionaux à la Renaissance (1519-1633)*, Brussel, 1997-1998, dl. I, 119.
- 115 De zes aangeduide commissarissen beperkten zich niet tot wereldlijke majesteitsschennis, maar spoorden ook kettters op: C. Canon en T. Delplancq, "Pour mettre ordre en icelle ville de Mons", Approche de la répression après la prise de la cité en 1572', in: C. Billen, J.-M. Duvosquel, A. Vanrie e.a. (red.), *Hainaut et Tournais: regards sur dix siècles d'histoire*, Brussel, 2000, 331-354; nog steeds nuttig: J.-J. Altmeyer, *Une succursale du tribunal de sang*, Brussel, 1853 en 'Notice et extraits des papiers de la Commission établie à Mons à l'occasion de la surprise et de l'occupation de cette ville par le Comte Louis de Nassau (1572-1575)' (ed. L. Devillers), *BCRH. Série IV* 4 (1877), 211-368.
- 116 Van 15 december 1572 tot einde 1573 werden 68 personen ook geëxecuteerd op de marktplaats en hun familie verbannen. De meest gedegen studie over de repressie tijdens de Nederlandse Opstand is: X. Bergen, 'Mons, une ville dans la tourmente (1560-1579)', *Annales du Cercle Archéologique de Mons* 80 (2006), 327-481.
- 117 H. Installé, 'Verwoesting en wederopbouw te Mechelen in de zestiende eeuw', in: *Verwoesting en wederopbouw van steden van de middeleeuwen tot heden*, Brussel, 1999, 155-184, 161; in dezelfde bundel C. Baes, 'La guerre au XVIe siècle: un vecteur de destruction', 185-206; cf. Morillon aan Granvelle, 17/10/1572: Piot, *CGr IV*, 459.
- 118 *Declaration des justes causes du saccaïement de la ville de Malines*, 4/10/1572, s.l., gedrukt, 1 pag (ARA Aud 1177/5, ook opgenomen in Bor, *Oorsprongk*, dl. I, 409-410).
- 119 Albornoz aan Gabriel de Zayas, 6/11/1572: CODOIN LXXV, 250-254. Over Juan de Albornoz: J. Versele, 'Les secrétaires particuliers des gouverneurs généraux des Pays-Bas sous Philippe II: aux origines de la Secrétairerie d'État et de Guerre?', in: M. Ebben, R. Fagel en R. Vermeir (red.), *Agentes y Identidades en movimiento. España y los Países Bajos, siglos XVI-XVIII*, Madrid, 2011, 25-48, 30-32. Medinaceli zocht voortaan duidelijk toenadering tot Granvelle.
- 120 François Richardot aan Juan de Albornoz, 29/11/1572: ADA Caja 48, n° 82 (origineel).
- 121 Parker, 'The Etiquette of Atrocity', 144-168.
- 122 In de stadsrekeningen vindt men talrijke impliciete verwijzingen naar reparaties die moesten gebeuren. De stadsrekeningen van 1570-1575 zijn volledig getranscribeerd en consulteerbaar op: www.streekarchiefzutfphen.nl.
- 123 Hij riep daarvoor Luis Del Río, lid van de Raad van Beroerten, naar Nijmegen om samen met hem en Juan de Vargas een tekst op te stellen. Bij Requesens viel deze Del Río in ongenade en één van zijn taken was juist het onderzoek naar de restitutie van de privileges in Mechelen: J. Versele, *Louis del Río (1537-1578)*, *Réflexions d'une période troublée*, Brussel, 2004, 40 en 70.

- 124 De stad was in ieder geval strategisch van cruciaal belang en later werd er opnieuw een vesting gebouwd door de Verenigde Provinciën, cf. het Vestingmuseum in Naarden: www.vestingmuseum.nl en David Kips op www.vestingnaarden.nl.
- 125 *Pardon voor Haarlem*, 26/7/1573: AGS E 555, f° 143.
- 126 Arnade, *Beggars*, 212-259.
- 127 Noircarmes aan Alva, 10/12/1573: ADA Caja 46, n° 71 (kopie, Frans).
- 128 Hibben, *Gouda in Revolt*, 210; Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, 113.
- 129 Morillon aan Granvelle, 26/1/1574: Pouillet, *CGr V*, 11-14 (V).
- 130 Noircarmes aan Alva, 10/12/1573: ADA Caja 46, n° 71 (kopie, Frans).
- 131 Oranje aan Marnix, 1/12/1573: ARA Aud 1618, s.f. (kopie).
- 132 Marnix van Sinte-Aldegonde antwoordde dat er toch een ‘accord tolérable’ nodig was om de totale ruïnering van het land te vermijden: Marnix aan Oranje, 4/12/1573: WvO 6466, AGS E 558, f° 18, cf. ADA Caja 46, n° 74 (kopie, Frans) [deze laatste vindplaats niet opgenomen in WvO – zie ook melding in Janssens, *Brabant in het verweer*, 231, voetnoot 95], cf. Groen, *Archives IV*, 285-293 (CDLVIII); Oranje aan Marnix, 23/12/1573: Groen, *Archives IV*, 298-300 (CDLXI).
- 133 Oranje aan Noircarmes, 4/1/1574: WvO 10905, AGS E 557, f° 50; R. Fruin, ‘Prins Willem in onderhandeling met de vijand over vrede, 1572-1576’, in: *Opstellen over Willem van Oranje*, Utrecht/Antwerpen, 1960, 130-184.
- 134 Oranje aan Noircarmes, 23/12/1573: WvO 3089, cf. Groen, *Archives IV*, 300-302 (CDLXI/a).
- 135 *Las causas que los españoles que sirven, en este felicissimo Exercito de su Magestad dan, para mostrar la neçessidad que ay, de que V.Exa. asista personalmente a todo lo que resta de hazer en la guerra presente, son en substancia* [s.d. einde 1573]: BLL Ms. Add. 28388, fol. 18-14.
- 136 Alva aan Requesens, 1/1/1574: EA III 573.
- 137 Morillon aan Granvelle: Pouillet, *CGr V*, 14-17 (VI).
- 138 Granvelle aan Juan de Zúñiga, 11/4/1574: BLL Add. Mss. 28. 388, fol. 42v (kopie): ‘...no perdiera nada en ello su Magestad, quando mas le favorescia el Duque escriuia letras infernales contra el Duque y la forma del gobierno, quiza tienen algunas en España, yo podria mostrar algunas’.

Hoofdstuk IV

- 1 J.-M. Cauchies, “Croit conseil” et ses “ministers”. L’entourage politique de Philippe le Beau (1494-1506), in: A. Marchandisse (red.), *A l’ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Âge*, Luik, 2002, 291-311.
- 2 H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Century*, Cambridge, 2001, 194.
- 3 Hugo de Schepper maakte vreemd genoeg geen melding van deze missie in een biografische schets van de complexe vrede-maker: H. de Schepper, ‘De markies van Havré, vredemaker en adellijk bureaucraat (1549-1613)’, in: N. Mout en S. Groenveld (red.), *Bestuurders en geleerden: opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 1985, 33-43.
- 4 J.M. March, *La Embajada de D. Luis de Requesens en Roma por Felipe II cerca de Pío IV y Pío V: 1563-1569 (estudio documentado con materiales inéditos)*, Madrid, 1950; J.M. March, *El Comendador Mayor de Castilla Don Luis de Requesens en el Gobierno de Milán (1571-1573): Estudio y narración documentada de fuentes inéditas*, Madrid, 1946 (tweede uitgave, eerste in 1943); A. Borràs y Feliu, *Luis de Requesens y Zúñiga. Cataluña y Lepanto. Nuevos documentos*, Barcelona, 1971; A.W. Lovett, ‘A new governor for the Netherlands: the appointment of Don Luis de Requesens, comendador Mayor de Castilla’, *European Studies Review* 1 (1971), 89-103; H. de Schepper, ‘Un Catalán en Flandes: don Lluís de Requesens y Zúñiga, 1573-1576’, *Pedralbes* 18 (1998), 157-167.
- 5 De *voie de douceur* verscheen bij hen als ‘camino de blandura’, cf. de beraadslaging met zijn broer, toen ambas-

- sadeur bij de paus: Juan de Zúñiga aan Requesens, 23/1/1574: NC I, 65-69; over de contacten tussen Granvelle en de broers Requesens en Zúñiga: J. Versele, 'Los razones de la elección de don Luis de Requesens como gobernador tras la retirada del Duque de Alba (1573)', *Studia Historica (Universidad de Salamanca)* 28 (2006), 259-276.
- 6 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 259-262 en J. Lefèvre, 'Les débuts du gouvernement de Don Luis de Requesens', in: *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen*, 2 dln., Brussel, 1947, dl. II, 515-522.
- 7 Voor de militaire inspanningen, zie onder meer: A. Brouwer en I. Vellekoop, *Spaans benauwd. Strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575*, Vlaardingen, 1984.
- 8 A. Cajal Valero, *Domingo de Zavala, la Guerra y la Hacienda (1535-1614)*, Basau, 2006, 87 en Janssens, *Brabant in het verweer*, 207-210 en Versele, 'Les secrétaires particuliers', 33-40.
- 9 Domingo de Závala aan Filips II, 11/4/1574: BFZM Altamira cpt. 105, doc. 48. Hij vond het jammer dat de koning nog steeds niet kon komen, nochtans 'la unica remedía want een persoon van koninklijken bloede was altijd beter voor de oorlog': Juan de Zúñiga aan Requesens, 8/1/1574: NC I, 24-26; Requesens suggereerde de hertog van Medina Sidonia (in 1588 de aanvoerder van de *Armada*) en Juan de Cardona.
- 10 Requesens aan Filips II, 18/1/1574: IVDJ envío 67, doc. 6 (kopie), AGS E 557, f° 28 (kopie), cf. Gachard, *CPhII* III, 3.
- 11 Een kopie van het verdrag tussen Oranje en Mondragón over Middelburg, 19/2/1574: ARA Aud 1618, s.f.
- 12 Requesens aan Filips II, 18/1/1574: IVDJ envío 67, doc. 6 (kopie), AGS E 557, f° 28 (kopie), cf. Gachard, *CPhII* III, 3: 'En otros tiempos siempre oy tener por inconveniente el juntar todos los estados, pero agora me dicen todos estos consejeros que conviene hazello, porque por estar las cosas en terminos que no abra ninguno de los dichos estados que venga en nada sin comunicarse con los demas, y juntandolos y poniendolos a todas delante las necesidades presentes y la abolcion de la decima y hechando les cargo que a instancia y contemplacion de los buenos concede Vuestra Magestad el perdon a los que no lo han sido'.
- 13 *Lo que passo en el consejo que su Exa. tuvo a 17 de diciembre y assimismo la platica que tubo con madama el mismo dia*, 17/12/1567: AGS E 535, f° 110.
- 14 Requesens aan Filips II, 6/3/1574: NC I, 303-305.
- 15 Koenigsberger, *Monarchies*, 179-185; middeleeuwse traditie: Boone, 'In den beginne was het woord', 338-361.
- 16 Koenigsberger, *Monarchies*, passim; J. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic, War Finance, and Politics in Holland, 1572-1588*, Oxford, 2008, 79.
- 17 Zijn vergeefse onderhandelingen met de Staten van Brabant in het voorjaar van 1574 hadden hem nog in die overtuiging gesterkt: Janssens, *Brabant in het verweer*, 214-216.
- 18 Requesens aan Filips II, 18/1/1574: IVDJ envío 67, doc. 6 (kopie), AGS E 557, f° 28 (kopie), cf. Gachard, *CPhII* III, 3.
- 19 Janssens, *Brabant in het verweer*, 147-159 en Soen, *Geen pardon zonder paus*, 178.
- 20 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 259-273.
- 21 Ook de Raad van State ging ervanuit dat een pardon uiterst voordelig zou worden *en ceste conjuncture de la desfecte de l'ennemy*: Raad van State aan Requesens, 14/5/1574: ARA Aud 1682/2, s.f.
- 22 HUGO BONTIUS (Bonte) (?-Antwerpen, 3/6/1601): Zeeuws jurist, studies aan de universiteit van Leuven, pensionaris Middelburg (1560-1566), belast met het onderzoek naar de Beeldenstorm in Middelburg (1566-1567), werkzaam in de kanselarij van Brabant (vanaf 1568), staatsgezind na de Pacificatie, verzoening met de koning (15/11/1585), zie A. Mulder, 'Bonte (Hugo de)', *NNBW* VII (1927), 166-167.
- 23 De prins inspecteerde er de verdedigingswerken en de munitie van de stad: verslag van Hugo Bontius over zijn gesprek met Willem van Oranje op 19/4/1574 in Zaltbommel: WvO 11024, AGS E 558, f° 29; instructie voor Bontius: WvO 11023, AGS E 558 f° 12; cf. Fruin, *Opstellen over Willem van Oranje*, 1960, 156-158.
- 24 Requesens aan Diego de Zúñiga, 5/6/1574: BFZM Altamira cpt. 98, doc. 21 (minuut): 'pero la causa es de dios y podria ser que de donde nos parece que ha venido el mal viniese el remedio', cf. NC II, 335-339.

- 25 Soen, *Geen pardon zonder paus*, 259-273.
- 26 *Proposición del Comendador Mayor de Castilla, hecha a los diputados de los estados baxos en Bruselas a VIJ de Junio 1574*: AGS E 2842, s.f., *Plática del Comendador a los estados*, 7/6/1574: ADA Caja 69, n°8; Italiaanse vertaling: BFZM Altamira cpt. 98, doc. 21.
- 27 *Requesta dada a su Excelencia por los estados en Brusselas a 7 de Junio 1574*: AGS E 2842, s.f. 'el reestablecimiento y pacificación destos payses baxos'; Italiaanse vertaling in IVDJ envío 68, doc. 263.
- 28 G. Marnef, 'Resistance and the Celebration of Privileges in Sixteenth-Century Brabant', in: J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden, 2007, 125-140.
- 29 *Copia de la Requesta que los tres estados del Pays y Ducado de Bravante embiavan a su Magestad con su mensagero que murio en Madrid*, s.d.: AGS E 2842, los stuk; cf. Janssens, *Brabant in het verweer*, 228, noot 78 en 'Stukken betreffende de zending van Dirk van Hille naar Spanje vanwege de Staten van Brabant 1574-1575' (red. P.L. Muller), *Bijdragen en Mededelingen van het historisch genootschap 10* (1887), 1-35.
- 30 Antwoord Requesens op het rekwest van de Staten-Generaal: AGS E 2842, s.f.
- 31 *Lo que se ha tratado en consejo destado açerca de las cosas que vinieron ultimamente de Flandes*, s.d. [zomer 1574]: AGS E 2842, s.f.
- 32 De leden van deze raad waren grootinquisiteur Gaspar de Quiroga y Vela (Espinosa's opvolger), mayordomo Pedro de Cabrera y Bobadilla, tweede graaf van Chinchón, het pas benoemde raadslid Andrés Ponce de León (overigens voormalig *procurador* van Requesens) en Luis Manrique, met Gabriel de Zayas als secretaris. Zij behoorden allen tot de nieuwe generatie raadsleden na het overlijden van de *gran patrones* Espinosa en Eboli in 1572 en 1573, maar Ponce de León en Chinchón konden hun positie nooit echt consolideren door hun voortijdige dood in respectievelijk 1575 en 1576. Quiroga werd wel de nieuwe *gran patrón*: de raadsliden kwamen tussen 14 en 30 december 1574 maar liefst zevenmaal bijeen in diens huis. Ze vergaderden toen voornamelijk over het feit of men de eisen van de Staten-Generaal de *XV estados no rebelados* kon aanvaarden. Henar Pizarro Llorente toonde in Quiroga's biografie aan dat de strategie tegenover de Nederlanden toen nog weinig invloed ondervond van de voordien aanwezige factiestrijd, maar wel van de dominante invloed van Alva. Volgens Mateo Vázquez diende de junta zelfs voornamelijk om Requesens te ondersteunen in zijn strijd tegen de invloed van Alva aan het hof. H. Pizarro Llorente, *Un gran patrón en la corte de Felipe II: Don Gaspar de Quiroga*, Madrid, 2004, 346-348; over Chinchón de inleiding op: S. Fernández Conti, 'La nobleza cortesana: Don Diego de Cabrera y Bobadilla, tercer conde de Chinchón', in: Martínez Millán (red.), *La corte de Felipe II*, Madrid, 1994, 229-270; over de rol van Hopperus in diens adviezen binnen deze raad: Janssens, 'Joachim Hopperus en Willem van Oranje, 1566-1576', 39-41.
- 33 Pizarro Llorente, *Gaspar de Quiroga*, 347.
- 34 *Lo que se ha platicado en consejo destado XXXJ de enero 1575*: AGS E 923, f° 106-110.
- 35 Requesens aan Hopperus, 12/1574: BFZM Altamira cpt. 102, doc. 41 (kopie): 'yo tengo tanta falta de salud y fuerças para llevar esta carga seria para mi grandissimo contentamiento que su Magestad los contentase con proveer en este gobierno persona de su sangre o otro y me dexa se pasar lo que me queda de la vida con quietud que no la he tenido desde que naci.'; Requesens aan Hopperus, 4/1575: BFZM Altamira cpt. 101, doc. 44.
- 36 Toespraak in het Castiliaans gehouden door Requesens voor de bijeengeroepen commissie, 24/11/1574: AGS E 560, f° 26, cf. Gachard, *CPhII* III, 569-571 (2).
- 37 *Requesta dada a su Excelencia por los estados en Brusselas a 7 de Junio 1574*: AGS E 2842, s.f. 'el reestablecimiento y pacificación destos payses baxos'; Italiaanse vertaling in IVDJ envío 68, doc. 263; Janssens, *Brabant in het verweer*, 246-247.
- 38 *Relaçion de lo que el consegero Fonck trato con el elector de Colonia en Agosto 1574 para entender los medios que*

- proponia para dar orden en la pacificacion de los estados baxos*: AGS E 560, f° 20 en f° 122 (samenvatting) en *Relación sumaria de lo que ha passado entre el Comendador Mayor de Castilla y el Arçobispo de Colonia sobre la pacificación de las alteraciones de los payses Baxos*, s.d.: AGS E 560, f° 18 (Spaanse vertaling).
- 39 GERARD VAN GROESBEEK, prins-bisschop Luik, kardinaal (1517-1580): A. Le Roy, 'Groesbeck (Gérard de)', BN VIII, 330-342 en Weis, *Les Pays-Bas espagnols*, 344-347.
- 40 Khevenhüller, *Diario*, 100-101; F. Edelmayer, 'Wolf Rumpf de Wielross y la España de Felipe II y Felipe III', *Pedralbes. Revista d'Historia Moderna* 16 (1996), 133-163; R. Van Roosbroeck, 'Kanttekeningen bij 'Eenheid en scheiding der Nederlanden'', *Wetenschappelijke tijdingen* 35 (1976), 6.
- 41 GÜNTHER VON SCHWARZBURG, vanaf 1564 graaf van Schwarzburg (1529-1583): gehuwd met Katharina van Nassau in Thüringen (1560) en zo onderhandelaar voor het huwelijk van Oranje met Anna van Saksen (1561), lutheraan, *gentilhomme de la boca* (1551), Metz (1552), pensionaris van Filips II in het Heilig Roomse Rijk maar problemen met uitbetaling, goede vriend van Egmont, Horn en Oranje, terug in het Heilig Roomse Rijk (1559-1563), onderhandelaar keizer (1574-1575): *Günther XLI. Graf von Schwarzburg in Diensten Karls V. und Philipps II. in den Niederlanden (1550) 1551-1559 (1583). Briefe, Berichte und andere Dokumente aus den Jahren 1550-1583* (ed. J. Beger, E. Pedruelo Martín, J.L. Rodríguez de Diego e.a.), Weimar, 2003; Geervers, *Gevallen vazallen*, 81-87; Swart, *Krijgsvolk*, 55; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, dl. II, 508-513.
- 42 J. Versele, 'Gerónimo de Roda', *Nouvelle Biographie Nationale* VII (2003), 119-121.
- 43 CORNELIUS SUYS, heer van Rijswijk (? , 1524-Den Haag, 19/9/1580): voorzitter Hof van Holland (1559), onderhandelde met Boussu voor de Tiende Penning, week uit naar Utrecht (1/4/1574), na de Pacificatie van Gent keerde hij terug naar Rijswijk, zie Van der Aa, *Biografisch Woordenboek*, 17/2 (1874), 1084.
- 44 ARNOLD SASBOUT (?-1583): Delftse jurist, buitengewoon raadslid in het Hof van Holland (1543), door Alva benoemd tot kanselier van Gelre (1569), lid van de Geheime Raad (1575) en hoofdvoorzitter van de Geheime Raad (8/9/1575), lid van de Raad van State (1576), ging naar de Staatse partij over, zie Baelde, *Collaterale Raden*, 304.
- 45 Advies van de Raad van State, 26-27/11/1574: Gachard, *CPhII* III, 577-580 (4).
- 46 *Avis de Maximilien Vilain, baron de Rassenghien, donné dans la junte d'État convoquée par le grand commandeur de Castille, sur les négociations à ouvrir avec le prince d'Orange et les états de Hollande et Zélande*, 26/11/1574: cf. *Analectes historiques* II, 476-506 of *BCRH Serie II* 12 (1859), 428-458, AGS E 2842, s.f. (Spaanse vertaling).
- 47 ELBERTUS LEONINUS (1519/1520-1598): hoogleraar in Leuven, juridisch adviseur van de Staten van Brabant, Habsburgs diplomaat in de vredesonderhandelingen in Breda (1575) en de Pacificatie van Gent (1576), namens de Staten-Generaal kanselier van Gelderland en Zutphen, lid van de Raad van State onder Leicester, zie A.E.M. Janssen, 'Elbertus Leoninus, neutralist en libertijn tijdens de Nederlandse Opstand', *Lias* 6 (1979), 39-76.
- 48 *Brief recueil de ce qua este besoigne en la ville de Breda en la communication y tenue sur la pacification des troubles entres les commissaires du Roy notre dune part et les deputez du Prince d'Oranges et ses associez daultre et ce depuis le III. De mars 1574 jusques 14 de juillet ensuyvant*: ARA Aud 409, fol. 1-11; Elbertus Leoninus, *Discours ou verbal en besoigne des Mess. Les commissaires deputez de la part du Roy Catholique notre seigneur a la communication tenue sur la pacification des troubles des pays dembas avec les deputez du prince d'Oranges, nobles, estatz, et villes de Hollande et Zeelande, ensemble des ville de Bommel et Buyren en la ville de Breda*: ARA Aud 409, fol. 13-40; Van Roosbroeck, 'Kanttekeningen', kol. 197-200.
- 49 URBAAN SCHARBERGER (ook Scharenberger) (?-op terugreis uit Keulen, 21/10/1579): secretaris van Karel V, secretaris voor de Duitse brieven (24/12/1553), gevangengezet samen met de Raad van State (4/9/1576), secretaris bij de vredehandel in Keulen, stierf op terugweg van deze onderhandelingen: zie Baelde, *Collaterale Raden*, 305-306 en vooral Weis, *Les Pays-Bas espagnols*, 42-45, zie ook H. de Schepper, 'Scharberger, Urbain', NBW III, Brussel, 1968, 765-769.

- 50 Verklaring van de koninklijke gezanten, 11/3/1575: Gachard, *CPhII* III, 634-635 (36); Mening van Karel van Berlaymont over Schwarzburg: Berlaymont aan Medinaceli, 3/3/1575: BFZM Altamira cpt. 102, doc. 17 (kopie). Van Roosbroeck stelde dat 'de rol van de keizerlijke bemiddelaar schijnt ons niet belangrijk geweest te zijn' ('Kanttekeningen', kol. 200), maar toch is Schwarzburg steeds aanwezig en probeert hij nadien bij Requesens nog de onderhandelingen te redden.
- 51 *Lo que parece al inquisidor general sobre lo que ha scripto el Comendador Mayor de Castilla y propuesto el Pre-sidente Hopperus*, 4/5/1575: AGS E 562, f° 89, cf. Gachard, *CPhII* III, 289-290 (1464). Een gedetailleerder verslag van deze zitting van de *junta de Flandes* vindt men bij Pizarro Llorente, *Gaspar de Quiroga*, 346-350.
- 52 Requesens aan Ressegem, 13/3/1574: Gachard, *CPhII* III, 642-643 (40). Requesens was ontstemd toen hij hoorde dat een deel van de staatse onderhandelaars toch in de stad was gelogeerd en daar dagelijks met de bevolking sprak over hun 'vals geloof'. Uiteindelijk werd de delegatie volledig overgeplaatst naar het huis in het park van het kasteel en bewaakt door een garde. Op een bepaald punt suggereerde Ressegem een paviljoen te bouwen rond Steelhoven op de weg naar Geertruidenberg, zodat men van het hele probleem van gijzelaars af was.
- 53 Verklaring van de koninklijke gezanten, 14/3/1575: Gachard, *CPhII* III, 643-645 (XLI). De delegatie van Holland en Zeeland bestond uit: Jakob van der Does, Charles van Noisot, Willem van Nijvelt, Marnix Dorp, Adriaan van der Myle, Nanning van Forest en Cornelis (Adriaansz.) Backer.
- 54 Ressegem aan Requesens, 18/3/1575: Gachard, *CPhII* III, 652-653 (46).
- 55 Zie ook de verankering van dit beeld in literaire teksten: Y. Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (1548-1673)*, Amsterdam, 2003.
- 56 Verklaring van de Staten van Holland en Zeeland op het vredesaanbod, 20/3/1575: Gachard, *CPhII* III, 653-661 (47); Koenigsberger, *Monarchies*, 252-257.
- 57 Requesens aan de koninklijke onderhandelaars, 23/3/1575: Gachard, *CPhII* III, 665 (50).
- 58 *Uitbreiding van de instructie voor Ressegem met het oog op de vredesonderhandelingen in Breda*, 29/3/1575: IVDJ envío 128, doc. 11 (Italiaans, bestemd voor Juan de Zúñiga).
- 59 Van Roosbroeck, 'Kanttekeningen', kol. 205-206.
- 60 *Memoria de lo que se ha de dezir a las personas que aqui se juntan y se ha de traduzir en Frances*, 13/6/1575: IVDJ Envío 68, doc. 316 (kopie); *Copia de la memoria que el Comendador mayor de Castilla hizo en 15 de Junio 1575 para hablar a los del consejo de estado sobre la comunicacion con las rebeldas*, 15/6/1575: IVDJ Envío 68, doc. 181.
- 61 Advies van de nieuwe commissie, 18/6/1575: Gachard, *CPhII* III, 737 (88) en *Copia del parescer de los personages que el Comendador Mayor de Castilla junto con los del consejo destado sobre el tratado con los rebeldes*: AGS E 2842, los stuk; Janssens, *Brabant in het verweer*, 250-251 en Van Roosbroeck, 'Kanttekeningen', 7.
- 62 Requesens aan Filips II, 23/7/1575: Gachard, *CPhII* III, 341; Janssens, *Brabant in het verweer*, 252. Ook Berlaymont had aan de koning geschreven dat het beter was gewoon *razonable contentamiento* aan de eisen van de Staten-Generaal van 1574 te geven: Berlaymont aan Filips II, 3/3/1575: AGS E 562, f° 61 (kopie).
- 63 Jerónimo de Roda, *Advies over onderhandelingen met de rebellen*, s.d. [eind 1574]: AGS E 555, f° 146 (niet opgegeven door Van Durme).
- 64 Ressegem aan Requesens, 8/10/1575: Poulet, *CGr* V, 631-633 (144); *Afscheyt ende laetste reces by den Gedeputeerden van...de prince van Orangien, Staten ende steden van Hollandt, Zeelant, etc. ghenomen met den commissarissen des conincks tot Breda op den XIIIJ. july. 1575. Mitsgaders sekere extracten wt den gheschriefften vanden 14 martij ende eersten aprilis, van de voorsc. commissarissen, ende het antwoordt ende presentatie op den eersten junij, by des heeren prince van Orangien ende der Staten Ghedeputeerden daer teghens gbedaan*, Dordrecht, 1575, K. 233.
- 65 Breder context in: Van Nierop, *Verraad in het Noorderkwartier*, L. Van der Essen, 'Kritische studie over de oorlogvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden in de XVIe eeuw, nl. de bestraffing van opstandige steden. II. Onder Requesens (1573-1576)', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetens-*

- schappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren* 14 (1952), 3-26, 22 en Janssens, *Brabant in het verweer*, 257-258; cf. het advies van Hierges: *Parecer de Mos. de Hierges: Memoria, como parece que se podría hazer la guerra este verano, y porque parte se podría començar*, s.d. [1575]: BFZM Altamira carpeta 105, doc. 9.
- 66 Pizzaro Llorente, *Don Gaspar de Quiroga*, 438.
- 67 Janssens, *Brabant in het verweer*, 247.
- 68 Janssens, *Brabant in het verweer*, 264-265. Hopperus was in ieder geval niet gewonnen voor de onderhandelingen en al zeker niet voor de interventie van Schwarzburg: *Discurso sobre el remedio de las cosas de Flandes, Brabante, Utrecht y Lila, dado por Hopperus en Madrid a 15. de Março 1575*: AGS E 2842, niet gefolieerd los stuk (uit het Frans vertaald).
- 69 Requesens' persoonlijke secretaris Domingo de Zavala was reeds de maand voordien naar Madrid vertrokken met de vraag om meer financiële provisies en om het ontslag van de landvoogd: *Instrucion de lo que vos Domingo de Çavala mi secretario aveys de hazer en este jornada de la corte donde os embio por el servicio de su Magestad, 27/5/1575*: IVDJ Envío 68, doc. 238 (kopie); zie vooral A. Cajal Valero, *Domingo de Zavala, la Guerra y la Hacienda (1535-1614)*, Basau, 2006, zie de talrijke getranscribeerde bijlagen over deze missie, 223 en volgende.
- 70 Requesens aan Filips II, 29/6/1575: AGS E 562, cf. Gachard, *CPhII* III, 329-337 (1487).
- 71 Morillon aan Granvelle, 19/1/1574: Pouillet, *CGr* V, 8-10 (4); Janssens, *Brabant in het verweer*, 267 en Van Roosbroeck, 'Kanttekeningen', 211.
- 72 Janssens, *Brabant in het verweer*, 267-268.
- 73 Requesens aan Filips II, 29/6/1575: Gachard, *CPhII* III, 329-337 (1487). Dezelfde verontwaardiging over Aarschot is vast te stellen in de brieven van Jerónimo de Roda, Van Roosbroeck, 'Kanttekeningen', kol. 66-72.
- 74 Requesens aan Filips II, 13/5/1575: AGS E 562, f° 78 (autograaf) en Requesens aan Diego de Zúñiga, 24/02/1575: AGS K 1537, doc. 15 (kopie).
- 75 CMC 2aE 39, los stuk.
- 76 Requesens aan Filips II, 13/5/1575: AGS E 562, f° 78 (autograaf) en Requesens aan Diego de Zúñiga, 24/2/1575: AGS K 1537, n° 15 (kopie).
- 77 Requesens aan Filips II, 12/3/1575: AGS E 568, cf. Gachard, *CPhII* III, 267-276 (1453).
- 78 *Relación de las pretensiones y particulares del Marques de Havre y del parescer de Hopperus cerca de cada uno dellos*: AGS E 568, f° 130-131. Hij wilde zijn rente van 4000 florijnen op de zoutmijnen van Salins in het Vrijgraafschap wisselen tegen een even hoge rente op Vaudou in Henegouwen, hij vroeg de uitbetaling van een rente op de belastingen in Brabant, een eenmalige toelage voor zijn diensten in de oorlog en een levenslange rente op mineralen in het Vrijgraafschap voor hem en zijn kinderen. Hij klaagde ook aan dat Filips van Lalaing het kasteel in Bergen gebruikte als grootbaljuw van Henegouwen, terwijl hij *castellano hereditario de Henao* was.
- 79 *Lo que se platico en la junta del obispo de Cuenca, marques de Aguilar y Hopperus sobre lo que toca al Marques de Havre en Madrid a 27 de septiembre 1575*: AGS E 566, f° 113.
- 80 Janssens, 'Joachim Hopperus en Willem van Oranje, 1566-1576', 29-42, 40-41.
- 81 Granvelle aan Filips II, 26/1/1576: BLL Add. Mss. 28.698, fol. 104-109 (origineel).
- 82 De Staten van Brabant stuurden een *letrado* om nogmaals te vragen of de koning niet in persoon zou kunnen komen, of dan toch tenminste iemand van koninklijken bloede. *Copia de la requesta que embiaron a su Magestad los tres estados de Brabante en Abril 1576*: AGS E 568, f° 106: '...truxola y presentola a su Magestad un letrado que a solo esto, embiaron por la posta.'
- 83 Filips II aan Hopperus, 10/4/1576: AGS E 568, f° 17 (minuut met aantekeningen van de koning en een kopie van de brief).
- 84 *Lo que parece puede responder V.Md. al villete de Hoppero de 12. de abril 1576*: AGS E 568, f° 10 (met aantekeningen van Filips II).

- 85 A. Weststeijn, 'Antonio Pérez y la formación de la política española respecto a la rebelión de los Países Bajos, 1576-1579', *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales* 19 (2008), 231-254. De auteur toont aan hoe Antonio Pérez als staatssecretaris over de Nederlandse zaken steeds meer macht krijgt; de aanstelling van Don Juan in de Nederlanden was daar onder meer een eerste uiting van.
- 86 *Copia de villete de Hoppero a su Magestad de primero de Abril 1576*: AGS E 568, f° 13 (samenvatting), f° 14 (volledig), f° 15 (kopie), cf. Gachard, *CPhII* IV, 25-27: 'y fue antes de declararle su quedada, porque assi parescio a su Magestad que era mejor'... 'pero mas el Senor Don Juan por ser hijo del Emperador y hermano de su Magestad y conforme al humor del pays, y saber la lengua y ser temido y respectado de los Prínçipes circumvezinos'.
- 87 *Instructie aan Don Juan over de pacificatie van de Nederlanden, 30/10/1576*: ARA Aud 1222, fol. 13-16 (kopie, Frans).
- 88 J.I. Tellechea Idígoras, 'Don Juan de Austria y la 'Trampa' de Flandes. Cartas a Felipe II tras su llegada al nuevo destino (1576)', *Cuadernos de Investigación Histórica* 21 (2004), 201-249.
- 89 Berlaymont aan Granvelle, 5/3/1576: IVDJ envío 68, doc. 22 (origineel), Granvelle aan Filips II, 11/4/1576: AGS E 928, fol. 213 (origineel); Berlaymont aan Alva, 1/4/1576: ADA Caja 46, n° 54 (origineel, Frans).
- 90 Janssens, *Brabant*, 270-271; Baelde, *De collaterale raden*, 206.
- 91 *Commissiebrief voor de Raad van State, 3/4/1576*: ARA Aud 1222, fol. 219-222.
- 92 Janssens, *Brabant in het verweer*, 282-293, in het bijzonder 284-285.
- 93 *Ibid.*, 286. Ook Granvelle toonde zich uiteindelijk heel ontgoocheld over deze beperkte inhoud van de missie van Havré. Volgens een waarnemer zei hij 'met tranen in de ogen dat deze brief ultieme wanhoop zou brengen, omdat de *flamencos* zouden menen dat de *verdaderos remedios* – die reeds zoveel keren waren beloofd – niet zouden komen': Juan de Zúñiga aan Filips II, 26/8/1576: AGS E 928, f° 92 (autograaf): 'y con lagrimas en los ojos me ha dicho que tiene por cierto que de ultimo despacho les ha de poner en la ultima desesperacion creyendo que nunca van de llegar los verdaderos rremedios que tantas vezes se han prometido de embiar'.
- 94 Aarschot aan Filips II, 1/8/1576: AGS E 566, f° 108 (Spaanse vertaling).
- 95 Requesens aan Filips II, 29/6/1575: AGS E 562, los stuk, cf. Gachard, *CPhII* III, 329-337 (1487).
- 96 Instructie aan Ressegem, 31/8/1576: AGS E 568, f° 87-88 (ondertekend door Aarschot, Mansfelt, Berlaymont, Viglius, Sasbout en Assonleville).
- 97 Zie de bewijsvoering voor dit scenario bij Janssens, *Brabant in het verweer*, 292-296.
- 98 *Puntos de cartas del Duque de Arschot y del Marques de Havré a Hopperus de IIIJ y V de septiembre 1576*: AGS E 568, f° 128-129.
- 99 Janssens, *Brabant in het verweer*, 302-304.
- 100 Joachim Hopperus, *Paresçer tocante los verdaderos remedios para la paçificaçion de los Payses Baxos, y la applicaçion dellas traduzido de françes en XXIIJ de septiembre 1576*: AGS E 2842, s.f. Hopperus legde aan de koning uit dat er nog steeds een remedie mogelijk was. Het was duidelijk dat men het kwade – de samenroeping van de Staten-Generaal – niet meer kon verhinderen, omdat de Staten van Brabant zo snel handelden. Toch mocht de koning niet kiezen tussen de *extremos falsos* van de aanval of het afwachten. *Copia del paresçer que dio el baron de Rassinguien a 29 de septiembre 1576*: AGS E 566, f° 112 (Spaanse vertaling).
- 101 Janssens, *Brabant in het verweer*, 323; Swart, *Krijgsvolk*, 34-37; E. Rooms, 'Een nieuwe visie op de gebeurtenissen die geleid hebben tot de Spaanse Furie te Antwerpen 4 november 1576', *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1971), 31-56; P. Génard, *La furie Espagnole: documents pour servir à l'histoire du Sac d'Anvers en 1576*, Antwerpen, 1896 en *Ib.*, *Les poursuites contre les fauteurs de la furie Espagnole ou du sac d'Anvers de 1576*, Antwerpen, 1880.
- 102 Griffiths, *William of Hornes*, 34-35.

- 103 Baltasar López de Cueva (eerst secretaris van Requesens, vervolgens van de Raad van State) aan Gabriel de Zayas, 20/11/1576: AGS E 566, f° 2 (ontcijfering).
- 104 Zie de uitgave in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de pacificatie van Gent. Verslagboek van het Tweedaags Colloquium bij de vierhonderdste verjaring van de Pacificatie van Gent*, Gent, 1976; Spaanse en Italiaanse vertalingen: *Copia de los articulos del acordio hecho entre los comisarios de los estados de los Payses Baxos, y los Diputados del Doranges, Holanda, Zelanda y los lugares confederados, en Gante a VIIIJ de noviembre 1576*. AGS E 2842, los stuk; *Trattado dela pace fatta conclusa et stabilita tra li stati di questo Paesi bassi raddunati in Bruselles, et il signor Principe d'Oranges stati di Holanda e Zelanda con li loro adherenti et publicata alli VIIIJ de novembre del 1576 con la ratificatione et confirmatione del Re N.Sr. sopra cio segienta*, 8/11/1575: IVDJ envío 47, doc. 441 (kopie, in slechte staat).
- 105 Koenigsberger, *Monarchies*, 273; Ib., 'Warum wurden die Generalstaaten der Niederlande im 16. Jahrhundert revolutionär?', in: H. Lutz (red.), *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.*, München/Wenen, 1982, 239-252.
- 106 Hij zou daarbij eerder al verklaard hebben om 'nooit onder zo'n knaap' [i.c. Don Juan] te willen dienen: Janssens, *Brabant in het verweer*, 284.
- 107 Filips II aan Granvelle, 12/1576: AGS E 927, f° 51-52 (nooit ondertekende minuut met aantekeningen van Filips II).
- 108 Don Juan werd begroet door Joris van Wittem, heer van Issche uit de Brabantse *petite noblesse*. Naar het schijnt, had die getwijfeld of hij zich als gezant namens de Staten-Generaal of als dienaar van Don Juan moest gedragen. De daaropvolgende tussenkomst van Jan Fonck namens de Raad van State (hoewel in theorie lid van de Geheime Raad) stelde de nieuwe landvoogd evenmin tevreden. Staten-Generaal aan Don Juan, 12/11/1576: AEG I, 43 (132); Jan Fonck aan de Staten-Generaal, 9/11/1576: *Codex Diplomaticus Neerlandicus (tweede serie) IV*, 323-325; *Discours sommaire de ce que son Alteze a fait depuis son arrivee es pais bas jusques a present*, s.d. [eind november 1576]: BFZM Altamira cpt. 235, doc. 59.
- 109 Later kwam ook Baptiste du Bois, creatuur van de koning en *ayde de sa chambre* met het laatste onderdeel van het pakket remedies: Don Juan aan Staten-Generaal, 1/12/1576: *Codex Diplomaticus Neerlandicus, 2de serie IV*, 332.
- 110 *Instructie aan Don Juan over de pacificatie van de Nederlanden*, 30/10/1576: ARA Aud 1222, fol. 13-16 (kopie, Frans), cf. Gachard, *CPhII IV*, 452; *Instructie aan Don Juan over de pacificatie van de Nederlanden*, 30/10/1576: ARA Aud 1222, fol. 18 (deels), volledige commissie op fol. 19-21 (kopie, Frans), cf. Gachard, *CPhII IV*, 458; *Generaal pardon bij instructies Don Juan*, 30/10/1576: ARA Aud 1222, fol. 23-25 (kopie, Frans), cf. Gachard, *CPhII IV*, 459; *Instruction al Señor Don Juan de Austria para el gobierno general de los Payses Baxos y de Borgoña en respecto de los verdaderos remedios*, AGS E 2843 (zonder ingevulde datum); *Generaal pardon*, 30/10/1576: SP 2604, los stuk; begeleidende brief: Filips II aan Don Juan, 30/10/1576: ARA Aud 1222, fol. 12r-12v, cf. Gachard, *CPhII IV*, 450. Secretaris Baltasar de la Cueva hoopte dat alles zo 'klaar water' (*agua limpia*) was. Anders zou dat de Spaanse natie – reeds verjaagd uit Valencijs en Gent – nog meer schade berokkenen: Baltasar López de Cueva aan Gabriel de Zayas, 20/11/1576: AGS E 566, f° 2 (ontcijfering).
- 111 Filips II aan Don Juan, 30/10/1576: ARA Aud 1222, fol. 12r-12v, cf. Gachard, *CPhII IV*, 450: '... sans les aultres despesches principales, concernans la pacification di'iceulx, pour lesquelz porter incontinent apres vous je retiens icy le Baron de Rassenghien, ceste sera pour vous dire qu'en le despeschant cestheure selon ce vers vous il vous porte de nostre part ce que s'ensuyt...' 'Car comme les choses se changent aucunesfois de temps a aultre elles ne se peuvent pas bien particulierement juger estant sur le lieu'.
- 112 Don Juan aan de Staten-Generaal, 21/11/1576: *Codex Diplomaticus Neerlandicus (vijfde serie) IV*, 321, cf. Gachard, *CPhII V*, appendice B, 582 (11).
- 113 *Verklaring van de bisschoppen en andere leden van de clerus voor de pacificatie van Gent*, 17/12/1576: BCRH (serie I) 14, 6; Janssens, *Brabant in het verweer*, 327.

- 114 *Verklaring van de Raad van State over de Pacificatie van Gent*, 20/12/1576: KBR Ms. 7223, fol. 96.
- 115 G. Janssens, 'De Staten-Generaal danken de faculteit der theologie om haar goedkeuring van de Pacificatie van Gent', *550 jaar universiteit Leuven*, 388. Over de rol van de theoloog en inquisiteur-generaal Baius hierin: Soen, *Geen pardon zonder paus*, 303-307.
- 116 Huybers, *Don Juan*, dl. II, 89-111; Janssens, *Brabant in het verweer*, 326 en ook Ib., 'Verbondsakten konden de verdeeldheid niet verbergen. Aspecten van politiek eenheidsstreven in de Nederlanden van de Pacificatie van Gent tot de Tweede Unie van Brussel (1576-1577)', *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis*, 1-2 (1984), 83-93.
- 117 Groesbeek aan de Staten-Generaal, 18/12/1577: AEG I, 71 (216).
- 118 K. Von Kempis, *Andreas Gaill (1526-1587): zum Leben und Werk eines Juristen der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Mainz, 1998.
- 119 Don Juan aan Sessa, 16/2/1576: BFZM Altamira cpt. 37, doc. 109 (origineel).
- 120 Vermeld in L.P. Gachard, 'Recherches historiques sur les princes de Chimay et les comtes de Beaumont', *BCRH.Série I II* (1846), 214.
- 121 MATHIEU MOULLART [Moulart, Moulard], abt van Sint-Ghislain, bisschop van Atrecht (Saint-Martin-sur-Cojeul, 1536-Brussel, 2/6/1600): zoon van Jean Moullart, burger van Atrecht en Antoinette Prounier, dominicaan, in de leer in abdij van Hautmont, dominicaan in Sint-Ghislain (1533), studies in Leuven (1559-1564), coadjutor (1564) en abt van Sint-Ghislain (1565), lid van de delegatie van Staten van Henegouwen tegen Tiende Penning (1572), verkozen tot bisschop van Atrecht (1574), verdediger Pacificatie van Gent bij Don Juan (11/1576-7/1577), intrede in bisdom (10/1577), gevlucht naar Frankrijk (3-12/1578), onderhandelaar van Farnese bij de Unie van Atrecht (1579), synode (1584, 1593), behartiger seminaries en Tridentijnse hervorming, stierf tijdens de Staten-Generaal in Brussel (1600), zie P. Debout, *Vie de Mathieu Moullart, évêque d'Arras*, Arras, 1900; Mathieu Moullart, *Parere circa quello che converrebbe fare per rimidiare alli Paesi Bassi et libberali dalla apparente ruina della quale sonno miacciati*: BFZM Altamira cpt. 224, doc. 87.
- 122 *Verbal rapport des seigneurs élu évêque d'Arras, messire Bucho Ayttta, archidiacre d'Ypres, les seigneurs de Champagne, de Zweveghem et le pensionnaire Adolphe de Meetkercke, de leur besoigné à Huy avec monseigneur don Jehan d'Autriche*, 30/1/1576: AEG I, 115-116 (354).
- 123 Don Juan aan de Staten-Generaal, 8/12/1576: Gachard, *CPHII V*, 618-618 (25).
- 124 Juan de Zúñiga aan Filips II, 8/2/1577: AGS E 930, s.f.
- 125 PEDRO TRIGOSO (Pedro de Calatayud) (Calatayud, 21/6/1533-Napels, 20/7/1593): studies in Salamanca en Alcalá, gelofte bij de jezuïeten van Alcalá (1/1/1556 en daar theoloog tot 1561), opdrachten in Toledo, Ocana, Medina del Campo (1561-1570), benoeming in Antwerpen, hulp aan de slachtoffers van Mechelen ondanks tegenwerking van Alva, met hulp van Requesens bouwde hij jezuïetencollege en kerk in Antwerpen (1575), verliet Antwerpen na de Spaanse furie, voorlopige biechtvader van Don Juan maar tegen mei 1577 op vraag van de generale overste van de jezuïeten terugkeer naar Castilië, in 1582 uit de gemeenschap gezet, als kapucijn in Italië, docent in Bologna en Napels: T. McCoog, *Biografisch-Bibliographisch Kirchenlexicon*, XII (1997), 487-488. Assonleville moest in opdracht van Alva in 1571 een onderzoek naar deze persoon starten: BLL Ms. Add. 28.387, fol. 238-239.
- 126 *Verbal rapport des seigneurs élu évêque d'Arras, messire Bucho Ayttta, archidiacre d'Ypres, les seigneurs de Champagne, de Zweveghem et le pensionnaire Adolphe de Meetkercke, de leur besoigné à Huy avec monseigneur don Jehan d'Autriche*, 30/1/1576: AEG, I, 115-116 (354).
- 127 Don Juan aan Sessa, 16/2/1576: BFZM Altamira cpt. 37, doc. 109 (origineel); Janssens, *Brabant in het verweer*, 330.
- 128 JUAN DE ESCOVEDO (?-Madrid, 31/3/1578): neef en dienaar van de hertogin van Francavilla, later in dienst van de prins van Eboli, secretaris van de Raad van Financiën (1566-1574), secretaris van Don Juan (1575-1578), vermoord op missie vanuit de Nederlanden in Madrid: C. de Carlos Morales, *El Consejo de Hacienda*

- de Castilla*, Valladolid, 1996, 102 en info bij de biografie van zijn zoon in FCMH, 369, en ook Versele, 'Les secrétaires particuliers', 35-40.
- 129 Don Juan aan Sessa, 6/1/1577: BFZM Altamira cpt. 37, doc. 106 (origineel). Leden delegatie van de Staten-Generaal: Liedekerke, Moullart, Meetkerke.
- 130 Instructie aan Juan de Escovedo, 7/4/1577: AGS CJH 164/14, los stuk (gecollationeerd met origineel); Janssens, *Brabant in het verweer*, 334.
- 131 Don Juan aan Sessa, 27/3/1577: BFZM Altamira cpt. 37, doc. 110 (origineel).
- 132 *Confirmation et ratification faite par le Roy Catholique... de ledict perpetuel*, 7/4/1577: ARA Aud 591, fol. 1-6r (Frans, kopie); cf. ARA Aud 1222, 2 losse kopieën; voorbereidende stukken van Antonio Pérez, met aantekeningen van Filips II: BLL Ms. Add. 28262, fol. 263-268.
- 133 Janssens, *Brabant in het verweer*, 332-334.
- 134 Don Juan aan Sessa, 16/2/1576: BFZM Altamira cpt. 37, doc. 109 (origineel).
- 135 *Instruction pour vous Monsieur le duc d'Archoth de ce que vous aurez a traicter tant vers les Estatz que aucuns particuliers seigneurs*, 11/3/1577: ARA Aud 795, fol. 314 (Frans, kopie), fol. 315 (minuut).
- 136 Filips aan Don Juan, 17/7/1577: ARA Aud 250, fol. 85, cf. Lefèvre, *CPhII* I, 2.
- 137 Thomas Wilson aan Sir Walsingham, 19/2/1577: Kervyn, *Relations politiques* IX, 211; geciteerd in Janssens, *Brabant in het verweer*, 331. De context voor dit citaat in ACA 38/14 (map Charles de Croÿ), afschriften uit State Paper Office, Flanders 1577, leg. 28.
- 138 Filips II aan Aarschot, 7/4/1577: uitgegeven door F. Dony, BCRH 41 (1912), 450.
- 139 Don Juan aan Filips II, 6/3/1577: AGS E 574, f° 71: 'Bien veo de quanpoco servicio sera alla, pero crea Vuestra Magestad que lo sera tan grande el sacarle de aqui para yr estableciendo las cosas destos estados como conviene questa ...'
- 140 Van Roosbroeck, 'Kanttekeningen', kol. 287.
- 141 Havré aan Willem van Oranje, 22/3/1577: WvO 6046, cf. Groen, *Archives*, VI, 19-20 (DCCXI): 'J'espère que cela donnerat grande occasion de contantement au peuple, et qu'ilz auront astheure antière et souffisante preuve de la sincère et vraye affection des Seigneurs envers la patrie, à quoy certainement je continueray à m'y employer de tout mon coeur, et perdre plustost cent vies, que de me laisser esbranler pour chose que me sembleroyt contraire à nos bonnes intencions.'
- 142 Janssens, *Brabant in het verweer*, 336-337.
- 143 Don Juan aan de Staten-Generaal en aan Elizabeth I, 29/3/1577: *Codex Diplomaticus Neerlandicus* (tweede serie) IV, 371.
- 144 Don Juan aan Filips II, 31/12/1577: AGS E 576, f° 10, cf. Lefèvre, *CPhIII*, 173-175 (275).
- 145 Don Juan aan Filips II, 28/7/1577: AGS E 574, s.f., cf. Lefèvre, *CPhIII*, 8-10 (23); Weststeijn, 'Antonio Pérez', passim.
- 146 Don Juan aan Sessa, 27/3/1577: BFZM Altamira cpt. 37, doc. 110 (origineel).
- 147 W. Thomas, 'Martín Antonio Delrío and Justus Lipsius', in: M. Laureys (red.), *The world of Justus Lipsius: A contribution towards his intellectual biography*, Rome, 1998, 345-366, schetst ook de context in Leuven.
- 148 Martín Del Río, *La cronica sobre don Juan de Austria y la Guerra en los Países Bajos (1576-1578)* (ed. M.A. Echevarría Bacigalupe), München, 2003, 127.
- 149 *Ibid.*, 127.
- 150 Don Juan aan Filips II, 4/8/1577: AGS E 574, fol. 118, cf. Lefèvre, *CPhIII* I, 22-23 (43).
- 151 Don Juan aan Filips II, 1/9/1577: AGS E 571, fol. 113.
- 152 Don Juan aan Don Juan de Zúñiga, 7/1577: AGS K 1453, f° 51, cf. Lefèvre, *CPhIII* I, 16-17 (34).
- 153 In de maand erop werd de citadel in de havenstad gewoon ontmanteld. Beslissing van de Staten-Generaal om Antwerpse citadel te ontmantelen, 20/8/1577: BLL Ms. Add. 33.953, f° 21.

- 154 Don Juan aan Filips II, 2/8/1577: AGS E 254, fol. 4, cf. Lefèvre, *CPbII I*, 19-20 (38), Ottavio Gonzaga aan Filips II, 3/8/1577: AGS E 517, fol. 40 (origineel), cf. CODOIN IV, 371, Don Juan aan Sessa, 6/8/1577: AGS E 1075, s.f., cf. Lefèvre, *CPbII I*, 25-26 (47).
- 155 Louthan, *The Quest for Compromise*, 143-146.
- 156 Verdediging van Gent over gevangename Aarschot, 3/11/1577: BFZM Altamira cpt. 152, doc. 23 (kopie, Italiaans); N. Debruyne, 'Een Gentse staatsgreep: Gevangenneming van de Hertog van Aarschot en andere edelen te Gent op 28 oktober 1577', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 64 (2010), 167-211.
- 157 Van Gelderen, *Political Thought*, 138; G. Marnef, 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987), 7-21, 9; S. Bussels, 'Hoe de hoogste machthebber in de Nederlanden een stroman wordt: de Brusselse intocht van aartshertog Matthias in 1578', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 85 (2002), 151-168.
- 158 Joachim Hopperus, *Paresçer tocante los verdaderos remedios para la paçificación de los Payses Baxos, y la applicacion dellos traduzido de françes en XXIIJ de septiembre 1576*: AGS E 2842, s.f.

Hoofdstuk V

- 1 G. Janssens, 'Pacification générale ou réconciliation particulière? Problèmes de guerre et de paix aux Pays-Bas au début du gouvernement d'Alexandre Farnèse (1578-1579)', *BHIR* 63 (1993), 251-278.
- 2 *Paresçer de los çinco del consejo destado que se hallan en Madrid a V° de septiembre 1577*: AGS E 2843, f° 7 (met aantekeningen van Filips II van 6/9/1577). Op voorhand had Alva, bedlegerig door zware jichtaanvallen, geadviseerd dat de koning alleen zijn eer kon bewaren door de staten te behouden, en dat kon uitsluitend door geweld. Hij bleef bij zijn mening dat de Nederlanden desnoods maar zelf moesten opdraaien voor de kosten van het leger. De nieuwe expeditie moest als een 'veroveringsoorlog' worden gevoerd volgens Alva: *Paresçer de los .4. del consejo del estado que estan en Madrid sobre las provisiones que se han de hazer para lo de Flandes*, 7/9/1577: AGS E 2843, f° 8 (met aantekeningen van Filips II van 10/9/1577); Parker, *The Spanish Road*, 110-112.
- 3 Janssens, *Brabant in het verweer*, 340-341.
- 4 A. Repetto Álvarez, 'Acerca de un possible segundo gobierno de Margareta de Parma y el cardenal Granvela en los estados de Flandes', *Hispania, Revista española de historia* 32 (1972), 379-475.
- 5 Filips II aan Juan de Zúñiga, 1/9/1577: AGS E 931, f° 122-125 (minuten), cf. Lefèvre, *CPbII I*, 42-43 (82).
- 6 Juan de Zúñiga aan Filips II, 17/10/1577: AGS E 931, f° 117-118 (ontcijferde kopie), cf. Lefèvre, *CPbIII I*, 84-84 (153).
- 7 Samenvatting brieven van Margaretha van Parma, 19/11/1577: AGS E 931, f° 172. Zo wilde ze voornamelijk de restitutie van de citadel van Piacenza voor de familie Farnese bewerken.
- 8 Margaretha van Parma aan Aarschot, 19/11/1577: AGS E 931, f° 122 en f° 151, cf. Lefèvre, *CPbII I*, 123 (203); Lijst van aangeschreven personen: AGS E 930, s.f.
- 9 Don Juan aan Filips II, 20/11/1577: AGS E 572, f° 142, cf. Lefèvre, *CPbII I*, 124-127 (206).
- 10 GASPARD SCHETZ (1513-1580): heer van Grobbendonk, thesaurier van de Nederlanden (1564), zie: A. Wauters, 'Grobbendonck (Gaspar Schets, seigneur de)' in: BN VIII, 314-324.
- 11 S. Bussels, 'Hoe de hoogste machthebber in de Nederlanden een stroman wordt: de Brusselse intocht van aartshertog Matthias in 1578', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 85 (2002), 151-168.
- 12 Janssens, 'Verbondsakten konden de verdeeldheid niet verbergen. Aspecten van politiek eenheidsstreven in de Nederlanden van de Pacificatie van Gent tot de Tweede Unie van Brussel (1576-1577)', *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis*, 1-2 (1984), 83-93.

- 13 L. Van der Essen, *Alexandre Farnèse. Prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas (1545-1592)*, 5 dln., Brussel, 1932-1937; A. Pietromarchi, *Alessandro Farnese. L'eroe italiano delle Fiandre*, Rome 1998; in Franse vertaling, Brussel, 2002; J.C. Losada, *Los generales de Flandes, Alejandro Farnesio y Ambrosio Spínola. Dos militares al servicio del imperio español*, Madrid, 2007; H. Cools, S. Derks en K. De Jonghe (red.), *Alessandro Farnese and the Low Countries*, Turnhout (ter perse).
- 14 Parker, *The Army of Flanders*, 109-111 en 200-201.
- 15 Filips II aan Margaretha, 23/12/1577: AGS E 931, f° 119 (minuut), cf. Lefèvre, *CPHII* I, 168 (267).
- 16 Arnold van Ennetières aan Filips II, 18/1/1578: ARA Aud 208, fol. 9-10, aantekeningen Filips II op dit stuk: 'con la llegado de Monsr. de Selles se ha de remediar mucho'.
- 17 V. Soen, 'Naturales del país o Españolizés? Agentes de la Corte como negociadores de paz durante la guerra de Flandes (1577-1595)' in: *Agentes y Identidades en movimiento. España y los Países Bajos, siglos XVI-XVIII*, Madrid, 2011, 171-194; zie over gelijkaardige adellijke figuren onder Filips IV: A. Esteban Estringana, 'Afi-ción, entendimiento y celo al servicio de Su Majestad. El conde de Solre, Jean de Croÿ y la unión hispano-flamenca en el reinado de Felipe IV', in: *Ibid.*, 195-230.
- 18 Repetto Álvarez, 'Acerca', passim.
- 19 Filips II aan Granvelle, 18/1/1578: AGS E 931, s.f.; cf. Piot, *CGr* VII, 21 (VI); Filips II aan Granvelle, 23/1/1578: AGS E 931, s.f., samenvatting in Lefèvre, *CPHII* I, 202 (315).
- 20 *Lo que apunto su Magstad cerca de la consulta de los gobiernos, vandas, feudos, encomiendas, y otras cosas de Flandes en Madrid lunes, 19 de septiembre 1569*: AGS E 544, f° 99.
- 21 Selles aan Antonio Pérez, 26/10/1577: AGS E 570, f° 111, cf. BCRH 171 (2005), 170-173 (1).
- 22 Selles' instructies, 20/12/1577: KBR Hs. 5884-5925, fol. 160-169, zie ook vertaling in *Copia de la comision patente de su Mgd. que llevo Mos. de Selles a Flandes de 20. de diciembre 1577, es traducido de frances en castellano*: IVDJ envío 47, doc. 19: 'Dat wij grootelijck hebben ghevoelt dese leste troublen en veranderingen en dat wij daer door bedwonghen zijn gheweest weder te keeren tot de wapenen om de groote begheerte die wij hebben tot die gherustheyt ende tranquilliteyt vande voorschreven landen vande welcke wij begheren haer goet en gherusticheyt meer dan zij selver en in sulcker weghe als wij begheren van ons eyghen kinders.'
- 23 Filips II aan Don Juan, 6/1/1578 (meegebracht door Selles): AGS E 575, fol. 45 (minuut), cf. Lefèvre, *CPHII* I, 188-189 (294).
- 24 Don Juan aan Filips II, 7/2/1578: AGS E 576, f° 16, cf. BCRH 171 (2005), 174-176 (3).
- 25 Filips II aan Don Juan, 6/1/1578: ARA Aud 250, fol. 151; samenvatting in Lefèvre, *CPHII* I, 189 (295).
- 26 *Verclaeringhe vande meynunghe des... Heeren Don Johan Van Oistenrycke... al voor ende eer te trecken over die Maeze ende te versuecken den wech van wapenen, Verweckende alle die ondersaeten om hun te bekeeren tot Godt ende Conincklycker Maiesteyt. Met een Ordinantie ende Reghel, hoe het volck van oirloghe syns Maiesteyts hun sullen houden ende reguleren...*, Marche en Famenne, 1578 (K. 305); Geurts, *Opstand in de pamfletten*, 71.
- 27 *Mémoire de Martin Antoine del Rio*, dl. III, 99-101.
- 28 Don Juan aan Filips II, 7/2/1578: AGS E 576, f° 16, cf. BCRH 171 (2005), 174-176 (3); Don Juan aan Filips II, 19/2/1578: AGS E 576 f° 1, cf. BCRH 171 (2005), 177-179 (5).
- 29 J.-M. Charles, 'Le sac des villes dans les Pays-Bas au seizième siècle. Étude critique des règles de guerre', *Revue internationale d'histoire militaire* 24 (1965), 288-302, 297; Janssens, *Brabant in het verweer*, 372-373; de suggestie komt van L. Van der Essen, *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas (1545-1592). Tome II: 1578-1582*, Brussel, 1934, 18-21.
- 30 *Patenten oft opene brieven van mijn heere don Johan van Oistenrijke... inhoudende den laste ende comissie ghegeven by zijnder Ma.teyt aan de Baenrrebeer van Selles, edelman van zijne huise ende lieutenant van zijne guardie van archiers*, Roger Velpius, Leuven, 1578 (K. 337, Franse versie K. 336). Begeleidende brieven voor respectievelijk Kortrijk en Dordrecht in ARA Aud 580, fol. 86 en 104; Italiaanse vertaling van dit pamflet: *Lettere patente de ... Don Giovanni d'Austria... a Baron de Selles, gentilbomo della boca*: IVDJ envío 47, doc. 438.

- 31 *Response a un petit livret nagueres publié, et intitulé, Declaration de l'intention du Seigneur Don Jehan d'Autrice: en Laquelle la vray intention dudit Sr. Don Jehan est manifestement descouverte*, Antwerpen, 2/1578 (K. 341, cf. K. 340, andere uitgave in W 341 zonder de *déclaration*), 40.
- 32 A. Cauchie en L. Van der Essen, *Inventaires des archives farnésiennes de Naples au point de vue de l'histoire des Pays-Bas*, Brussel, 1911, CLXXIII.
- 33 Tenslotte had Don Juan voordien zelf verklaard en laten drukken dat hij in Brussel al had beloofd dat hij om een andere gouverneur bij de koning zou vragen: *Copie des lettres escriptes par son Altesse aux Estatz, Prelatz, Nobles, Villes et aucuns particuliers des Provinces du Pays-Bas*, s.l., 1577 (K. 318), ook opgenomen bij Bor, *Oorspronck*, dl. I, 858.
- 34 Alleen zo kon Matthias bewijzen – zoals hij aan Selles tijdens diens audiëntie verklaarde – ‘dat hij de erflanden voor de koning, zijn nageslacht en het Huis van Oostenrijk’ wilde bewaren: Selles aan Matthias van Oostenrijk en de Staten-Generaal, 18/2/1578: ARA Aud 581, fol. 168, cf. BCRH 171 (2005), 175-177.
- 35 Don Juan aan Groesbeek, 30/7/1577: ARA Aud 1737, s.f.
- 36 Juan de Zúñiga aan Don Juan, 17/11/1577: AGS E 930, s.f. (ontcijferde kopie), Felipe Segá aan Filips II, 11/3/1578: AGS E 931, f° 26 (origineel, Italiaans).
- 37 *Mémoire pour le Baron de Selles (...) de ce quil aura de dire et declairer de la part de Sad. Majesté a l'évesque de Liege*, s.d. [begin januari 1578]: ARA Aud 192/1, fol. 1.
- 38 Selles aan Staten-Generaal, 11/4/1578: AEG I, 352 (1074).
- 39 Van Gelderen, *Political Thought*, 140.
- 40 ‘Onmogelijke zaak die direct tegenstrijdig was met de Pacificatie van Gent’. Beslissing Staten-Generaal, 24/3/1578: RSG II, 42 (104); Staten-Generaal aan Groesbeek, 27/3/1578: AEG I, 348-349 (1063). Pamflet is het reeds genoemde *Responce veritable aux lettres patentes et persuasions abusives de Don Jehan d'Autrice*.
- 41 Geurts, *Opstand in de pamfletten*, 158-163.
- 42 Van Gelderen, *Political Thought*, 149-140.
- 43 PONTUS VAN NOYELLES, heer van Bours (?-1581): gehuwd met Anna van Rubempré (CMC 2aE 50), ondertekenaar Eerste Unie van Brussel, vele missies voor Staten-Generaal naar de Waalse provincies en naar Hèze en Montigny, staats gouverneur voor Mechelen, speelde in 1579 een belangrijke rol bij de kortstondige reconciliatie van Mechelen met het koninklijke gezag, *coronel de X companias de infanteria valona y capitan de una de ellas* (1581, CMC 2aE 50 s.f.), stierf bij beleg van Doornik, zie G. Marnef, *Het Calvinistisch Bewind te Mechelen*, Kortrijk/Heule, 1987, 90-92 en C. Piot, ‘Noyelles (Pontus de)’, BN XV (1899), 847-848.
- 44 MAXIMILIAAN VAN HENNIN-LIÉTARD, graaf van Boussu (1542-1579): opvolger van Oranje in stadhouder-schap Holland, Zeeland en Utrecht, gevangene van de Staten-Generaal vanaf de slag om de Zierikzee tot de Pacificatie van Gent, nadien tot aan zijn dood aanhanger van de Staten, zie Van der Aa, *Biografisch Woordenboek*, III, Haarlem, 1852, 188-189.
- 45 Selles aan Antonio Pérez, 26/10/1577: AGS E 570, f° III, cf. BCRH 171 (2005), 170-173 (1).
- 46 *Mémoire que le baron de Selles supplie à mons(ieur) le comte de Boussu et députés des Estatz-généraux en la ville de Malines faire entendre auxdits Estatz généraux, de ce que convient faire, suivant la bonne intention de Sa Majesté, pour parvenir à une bonne paix: le tout en conformité des lettres de Sadite Majesté écrites au baron de Selles du 22me et 15me de mars 1578*, 23/4/1578: ARA Aud 580, fol. 224 en SAG *Varia Raad van Vlaanderen* (reeks 92), bundel 8, stuk 8, cf. BCRH 171 (2005), 182-185 (6b).
- 47 Ibid.
- 48 ‘Hij zei dat de koning nooit zou toestemmen met de inhoud van de Pacificatie van Gent, omdat als ze geldig bleef, de religie teloor zou gaan’: RSG II, 44-45 (R. 116).
- 49 Staten-Generaal aan Selles, 27/4/1578: ARA Aud 580, fol. 239, cf. BCRH 171 (2005), 188 (8).
- 50 Don Juan aan Filips II, 6/5/1578: AGS E 2843, los stuk; samenvatting bij Lefèvre, *CPbII I*, 269-271 (446); RSG II, 45 (R. 111).

- 51 Farnese aan Filips II, 4/12/1578: AGS E 579, fol. 4; samenvatting in Lefèvre, *CPhII* I, 443-444 (767).
- 52 Filips II aan Selles, 14/8/1578: ARA Aud. 1744, los stuk, opgegeven in Lefèvre, *CPhII* I, 344 (583).
- 53 Willem van Oranje, *Apologie ov deffense de tresillustre Prince Guillaume... Prince d'Orange*, Delft, 1581, 69 (K. 554).
- 54 OTTO HEINRICH, GRAAF VAN SCHWARZENBERG [Ottheinrich von Schwarzenberg] (1535-1590): in 1555 gehuwd met Elsbeth von Pulchberger zu Winzer, in 1556 tot graaf verheven, voorzitter *Reichshofrat* onder Maximiliaan II, in Baden moest hij met jezuïeten de rekatholisering uitvoeren (1570), diplomaat voor Rudolf II, keizerlijk commissaris in Keulen: Krones, 'Schwarzenberg, Otto Heinrich', ADB XXXIII (1891) 311-312, Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pazifikationskongress*, 39, 105-106.
- 55 Bijvoorbeeld KBR 17361-421, nr. 17374 verwacht beide figuren, net als het *avviso*: *Relatione di Sargante di quello che ha visto in Fiandra durando il suo soggiorno che estato la quaresima passata*, s.d. [voorjaar 1578], IVDJ envío 47, doc. 327 (kopie, Italiaans), die beiden als zwagers van Oranje ziet. De verwarring kan ontstaan zijn door de goede vriendschapsbanden tussen Schwarzenberg en Oranje en het feit dat Schwarzenberg hem soms 'vader' noemde; K.W. Swart, *William of Orange and the Revolt of the Netherlands, 1572-1584*, Aldershot, 2003, 178. Het is slechts één van de vele verwarringen over beide missies, zie voor de opheldering een tot nu toe onbekende brief uit het adelsarchief in Toledo (*Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza*): Rudolf II aan Khevenhüller, 14/11/1577: AHN Nobleza (Toledo) Villena 7/11 s.f. (kopie voor Luis Fernández Manrique, markies van Aguilar, die een bijzondere aandacht had voor de band met het Heilig Roomse Rijk).
- 56 Louthan, *The Quest for Compromise*, 143-147.
- 57 De eerder geciteerde brief van Rudolf II aan Khevenhüller, 14/11/1577: AHN Nobleza (Toledo) Villena 7/11 s.f.; zie ook Louthan, *The Quest for Compromise*, 147.
- 58 *Las palabras que el Senor Don Juan embio a dezir al Archiduque Mathias con el embajador de Inglaterra*, s.d. [1578]: AGS E 685, s.f.
- 59 Bussemaker, *De afscheiding van de Waalsche gewesten*, dl. I, 243-244.
- 60 *Ibid.*, 411.
- 61 *Voorstellen van de Staten-Generaal die Schwarzenberg aan Don Juan overbracht*, 14/8/1578: AGS K 1547, doc. 132 (Frans); *Instructies van de koninklijke raadsberhen voor onderhandelingen in Leuven*, 20/8/1578: ARA Aud 1746, s.f.; *Copia del segundo escripto que dio el Señor Don Juan al conde de Zuartzemberg*, 29/8/1578: AGS E 2843, s.f., *Copia del segundo escripto que dieron los Diputados los estados à los de Sr. Don Juan*, AGS E 2843, los stuk.
- 62 Don Juan aan Filips II, 14/9/1578: AGS E 2843, s.f.
- 63 J. Martínez Millán, 'El archiduque Alberto en la corte de Felipe II (1570-1580)', in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albert and Isabella*, Turnhout, 1998, 27-33. Vooral de *papistas* zouden deze koerswijziging hebben bewerkstelligd.
- 64 M. Aymard, 'Une famille de l'aristocratie sicilienne au XVIe et XVIIe siècles: les ducs de Terranova. Un bel exemple d'ascension seigneuriale', *Revue historique* 501 (1972), 29-66.
- 65 Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pazifikationskongress*, 58.
- 66 *Minuta de la instrucción que llevo el Duque de Terranova que la firmo su Magestad en Madrid a XXX de Agosto 1578 y partio a X de Septiembre*: AGS E 2844, f° 2; *Instructies Terranova*, 30/8/1578: AGS E 2844, f° 1 en *Instrucción secreta que se dio al Duque de Terranova para la junta de la pacificación de los Payes Baxos*, 8/9/1578: AGS E 2844, f° 4.
- 67 Don Juan aan Filips II, 14/9/1578: AGS E 2843, s.f., cf. Lefèvre, *CPhII* I, 358-362 (609).
- 68 Geurts, *Opstand in de pamfletten*, 79-82; Pollmann, *Catholic Identity*, 108-110.
- 69 Marnef, 'Brabants calvinisme', 11; G. Marnef, 'The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)', in: M. Weis (red.), *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du 16e siècle*, Turnhout, 2010, 25-33; Pollmann, *Catholic Identity*, 113-123.

- 70 ALONSO DE CURIEL (?-?): zoon van Diego de Curiel, zoon van een handelaar in Burgos en neefje van Jerónimo de Curiel (cf. supra), waarschijnlijk door vader naar de Nederlanden gezonden gezien Jerónimo geen mannelijk nageslacht had, in dienst van Don Juan (8/1577), waarschijnlijk samen met oom naar Parijs (verschijnt dan als *mercader residente en Paris*), onderhandelaar bij Valentin de Pardieu (instructie 9/3/1578), onderhandelaar in Sint-Omaars (11/1578), benoeming tot *asistente para el comercio con los Estados de Flandes* in Sanlúcar (4/8/1603), waarna hij een *relación* van zijn onderhandelingen voor de Spaanse kroon uitgaf. V. Soen, 'Curiel, Alonso (de)', *Diccionario Biográfico Español* 15, Madrid, 2010, 491-492; Bussemaker, *De afscheiding*, dl. I, 23-44, zie ook AGS K 1545-1547 en E 578-579; BNE Hsverz. 7549, een kopie van dit handschrift is uitgegeven in: 'Correspondencia de don Alonso de Curiel con Felipe II, don Juan de Austria y otros personajes sobre asuntos de Flandes', CODOIN 51 (1867), 137-244 (sommige stukken ontbreken); BPRM III/6483, doc. 1, *Relación de los servicios que Alonso de Curiel hizo en Flandes a su Majestad, y los recados que en aprobación dellos tiene*, Valladolid (na 4 augustus 1603).
- 71 Filips II aan La Motte, 13/10/1578: AHN Estado libro 1010, fol. 124v-125v (kopie, Spaans).
- 72 Don Juan aan Filips II, 7/2/1578: AGS E 576, f° 16, cf. Lefèvre, *CPhII* I, 220-221 (340).
- 73 Vaulx aan steden in Artesië, 25/2/1578: AGS K 1546, doc. 10 (kopie).
- 74 Zij waren daarheen gevlucht na de problemen in Brugge en Antwerpen, in een stad onder een gunstig gezinde gouverneur, *como que si fuera vasallo de su Magestad*: Jerónimo de Curiel aan Filips II, 10/1/1578: AGS K 1547, doc. 35 (origineel, met aantekeningen Filips II: muy bueno seria esto y no se puedo perder nada en embiarle la carta).
- 75 *Relacion de los Servicios de Alonso de Curiel hizo en Flandes a su Magestad*, Valladolid, 1603, 4.
- 76 Bussemaker, *De Afscheiding*, dl. I, 288.
- 77 Van der Essen, *AGN*, VI, 125.
- 78 *Relacion de los Servicios de Alonso de Curiel hizo en Flandes a su Magestad*, Valladolid, 1603, 4-6.
- 79 Bij die gelegenheid vond Alonso de Sotomayor hem *muy intricado, y por hombre que procede con gran artificio*: Juan de Vargas Mexía aan Filips II, 6/5/1578: AGS K 1544, doc. 6 (ontcijferd).
- 80 La Motte aan Filips II, 14/7/1578: AGS K 1547, doc. 117 (Spaanse vertaling).
- 81 Alonso de Padilla aan Filips II, 23/1/1579: AGS K 1552, doc. 49.
- 82 *El qual es uno de los que el Sr. Don Juan ha tenido y tiene empleado en inteligencias en Artoes* – ROBERT BIENAYMÉE, abt van Renty (1555-na 1633?): Reeds in contact met Margaretha van Parma, waarschijnlijk beval zij hem aan Farnese en Don Juan aan, in zijn abdij last van tegenkandidaten van de Staten, reizen naar Juan de Vargas Mexía, waarvoor hij op 10/9/1578 *ciertos gastos que hizo tocante al servicio de su Magestad para cierto viaje que avia de hazer tocante al dicho servicio* (AGS CMC 2aE 44 los stuk) en nogmaals op 10/11/1579 *un viaje secreto que a de hazer por cosas del servicio de su Magestad* (AGS CMC 2aE 44 los stuk) en 9/3/1579. Hij viel in ongenade na de ophef die hij maakte toen hij in 1580 geweigerd werd in Doornik en Sint-Winoksbergen, missie voor Farnese (aankomst op 7/4/1580), *ayuda de costa van 500 ducados a 11 reales* (AGS CMC 2aE 844, los stuk) en op 15/7/1581, *300 escudos de oro de Italia* (beslist op 12 juli) *para recompensa de ... que gasto en viajes del servicio de su magestad en cosas de la reconciliacion de los estados* (AGS CMC 2aE 844 los stuk).
- 83 Juan de Vargas Mexía aan Filips II, 29/8/1578: AGS K 1546, doc. 89 (ontcijfering).
- 84 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. I, 411.
- 85 *Lettre d'un Gentilhomme de Haynault, a Monsieur de la Mothe, Gouverneur de Gravelines*, s.l., 1578 (K 390): 'si timide, si peu viril et si peu honneste'.
- 86 *Lettre contenant un avis de l'estat auquel sont les affaires des Païs-Bas, tant pour le regard des principales provinces et villes en particulier, comme de toutes ensemble en general, avecq la recherche du party, le plus prompt et plus assuré, que les Estats puissent prendre contre l'Espagnol, pour leur conservation et salut*, Reims, 1578 (K. 358/K. 359 in andere uitgave), XXIX.

- 87 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 190.
- 88 L. Van der Essen, *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas (1545-1572). Tome II: 1578-1588*, Brussel, 1934, 55.
- 89 L. Van der Essen, *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas (1545-1572). Tome I: 1545-1578*, Brussel, 1933, 223-233.
- 90 Farnese aan Filips II, 3/11/1578: ARA Aud 184, fol. 7-8; Farnese aan Filips II, 29/11/1578: AGS E 577, fol. 5, Farnese aan Filips II, 8/1/1579: ARA Aud 184, fol. 36-46 (minuut); beslissing Staten-Generaal: Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pazifikationskongress*, 50-57.
- 91 Filips II aan Farnese, 21/11/1578: AGS E 575, f° 116; cf. Lefèvre, *CPhII I*, 425-426 (733).
- 92 Filips II aan Farnese, 21/11/1578: AGS E 575, f° 116; cf. Lefèvre, *CPhII I*, 425-426 (733); Farnese aan Filips II, 4/12/1578: AGS E 579, f° 4; cf. Lefèvre, *CPhIII I*, 443-444 (767).
- 93 Van der Essen, *Alexandre Farnèse, Tome II*, 51.
- 94 Farnese aan Filips II, 4/12/1578: AGS E 579, f° 4, cf. Lefèvre, *CPhIII I*, 443-444 (767).
- 95 Montigny aan Willem van Oranje, 14/2/1577: WvO 10504.
- 96 *Récit des causes qu'ont meu le Seigneur de Montigny à se retirer de l'Union des Estats generaux avec son regiment appellees les malcontentz (sic) et de leurs faicts et exploits en Flandres iusques à la reconciliation desdicts Provinces Valones*, KBR Hsverz 17378, fol. 40; Bussemaker, *De afscheiding der Waalsche gewesten*, dl. I, 395.
- 97 Van der Essen, *Alexandre Farnèse, Tome II*, 48-49.

Hoofdstuk VI

- 1 H. Kamen, *Philip of Spain*, NewHaven/Londen, 1997, 254. W.R. Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pazifikationskongress 1579*, onuitgegeven proefschrift, Universität Wien, 1970, 41-42.
- 2 Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 86: Door de algemene vredesonderhandelingen in Keulen, door de keizer gevraagd en met toestemming van de koning, leek er nog eenmaal kans te bestaan 'om het oude programma van de Pacificatie uit te voeren. (...) Toen ook deze onderhandelingen waren mislukt, moesten de leiders van de Staten-Generaal hun fiasco accepteren. Vrede was niet mogelijk.'
- 3 Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pazifikationskongress 1579*, 260.
- 4 C.H.Th. Bussemaker, *De afscheiding der Waalsche Gewesten van de Generale Unie*, 2 dln., Haarlem, 1895-1896; S.B.J. Zilverberg, 'Bussemaker, Carel Hendrik Theodoor (1864-1914)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, oorspronkelijk in I (Den Haag, 1979), cf. URL:<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/bussemaker> [laatst gewijzigd: 13-03-2008].
- 5 C. Giry-Deloison, 'Elisabeth Ière et le traité d'Arras de 1579', in: D. Clauzel, F. Gistelincq en C. Leduc (red.), *Arras et la diplomatie européenne: XVe-XVIe siècles*, Arras, 1999, 277-279; de tekstuitgave op 371-375.
- 6 Dit is een parafrase van de veel genoemde 'grote en kleine traditie van revolte': M. Boone en M. Prak, 'Vorsten, patriciërs en burgers: de kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief*, Amsterdam, 2005, 91-124, en W. Blockmans, 'Alternatives to Monarchical Centralization: The Great Tradition of Revolt in Flanders and Brabant', in: H.G. Koenigsberger (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit*, München, 1988, 145-154.
- 7 H. de Schepper, 'De mentale rekonversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacificatie van Gent', *TvG* 89 (1976), 420-428, 422: 'Al in januari 1579 hebben Henegouwse hoge edelen zich dan ook als eersten uitdrukkelijk achter de voorwaarden geschaard, ...'. In feite verwijst de Schepper hier naar het verdrag van 6 april 1579 in Mont-Saint-Eloi. Verder in dit hoofdstuk wordt duidelijk dat sommige edelen zich als 'eersten' maar anderen in feite als 'laatsten' achter het verdrag schaalden.

- 8 C. Hirschauer, 'Les troubles d'Artois de 1577-1578', *BIHR* 2 (1912), 45-60 en O. Bled, 'La Réforme à Saint-Omer et en Artois jusqu'au traité d'Arras (épisode de la pacification de Gant) 1577-1579', *Mémoires de la Société des Antiquaires de la Morinie* 31 (1899), 201-484; P. Beuzart, *Les hérésies pendant le Moyen Âge et la Réforme jusqu'à la mort de Philippe II, 1598 dans la région de Douai, Arras et au pays de l'Alleu*, Parijs, 1912.
- 9 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. I, 407 en dl. II, 30-31.
- 10 *Los articulos que Mons de la Mota propuso en Sanctomer a muchos gentileshombres bien intencionados y aficionados a la tranquilidad del Pays en XVIIJ de noviembre* 1578: AGS E 577, f° 10; *Relacion de carta de Mos. de la Mota al Principe de Parma, 15/11/1578*: AGS E 577, fol. 17; Alonso de Curiel aan Filips II, 12/11/1578: BNE Hsverz. 7549, fol. 135-136 (origineel).
- 11 F. Duquenne, 'Des 'républiques calvinistes' avortées? La contestation des échevinages à Douai et Arras en 1577 et 1578', in: M. Weis (red.), *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du 16e siècle*, Turnhout, 2010, 53-63.
- 12 JEAN SARRAZIN (1539-1598): abdijs van Sint-Vaast in Artesië (1555), daarna studies in Parijs en Leuven, grootprior van de abdijs, administrator van de abdijs in naam van de Staten-Generaal (4/12/1577), wordt door de staatspartij gevangen gezet maar verkrijgt zijn vrijlating, daarna promotor van de reconciliatie binnen Artesië, zending 1582 naar Spanje, erelid van Raad van State voor zijn rol bij de verzoening van Capres (19/5/1582), onder de bescherming van Mansfelt en later Ernst van Oostenrijk (ARA Aud 201, fol. 43), aartsbisschop Kamerijk (1596), zie de Schepper, *Kollaterale Raden*, 170-173 en C. Hirschauer (ed.), *Correspondance secrète de Jean Sarrazin, grand-prieur de Saint-Vaast avec la Cour de Namur* (1578), Atrecht, 1911.
- 13 C. Hirschauer, *Les états d'Artois. De leur origines à l'occupation française, 1340-1640*, Parijs/Brussel, 1923, 276.
- 14 Sarrazin aan Farnese, 16/11/1578: ARA Aud 192, fol. 5-5v (kopie) en deels vertaald in AGS E 577, f° 13, cf. *Correspondance secrète*, 122-124 (XXXVII); *Billet de la main du seigneur de Capres*, 16/11/1578: ARA Aud 192, fol. 5v (kopie): 'Je sousigné me refere a ce que Monsieur le Prelat de Saint Vaast escript ce jourdhuy, estant tres resoulu (comme aussy ay este tousiours) de maintenir la sainte foy Catholicque Romayne et l'obeissance de sa Majesté, en conformité de la Pacification de Gand, pour lequel entretenement je employeray corps et biens jusques a la derniere goutte de mons sang. Tesmoing mon nom souscript ce XVI en novembre 1578, signé de Bournonville.'
- 15 Farnese aan Capres, 25/11/1578: ARA Aud 192, fol. 11 (kopie) en Farnese aan Filips II, 26/11/1578: AGS E 577, f° 84.
- 16 *El estado en que oy estan las cosas del servicio de su Magestad en Gravelingas ya quellas partes es el siguiente*, 26/11/1578: AGS K 1545, doc. 55 (ontcijferd); Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 48.
- 17 Moullart en Valhuon aan Farnese, 5/12/1578: ARA Aud 192, fol. 13v-14 (kopie).
- 18 Na aandringen bevestigde de koning dat Don Juan inderdaad al de markiestitel aan Melun had willen geven na het Eeuwig Edict, maar dat hij die nu opnieuw zou doorsturen. Filips II aan La Motte, 18/3/1579: CODOIN 51, 215-221. Een minuut van de adelbrief: AGS SP 2596, s.f.
- 19 Capres aan Filips II, 31/1/1579: AGS K 1556, doc. 68.
- 20 Althans volgens Farnese aan Juan de Zúñiga, 7/2/1579: IVDJ envío 47, doc. 191 (origineel, Spaans).
- 21 Juan de Vargas Mexía aan Filips II, 21/10/1578: AGS K 1546, doc. 128 (ontcijfering met aantekeningen Filips II).
- 22 De verbondstekst van 6 januari 1579 is onder meer te vinden in *Recueil des lettres, actes et pieces plus signalees du progres et besogne faicte en la ville d'Arras & ailleurs*, Jean Bogard, Douai, 1579.
- 23 Farnese aan Filips II, 15/2/1578: AGS E 579, f° 2, cf. Lefèvre, *CPbII*, I, 459 (792).
- 24 Moullart en Valhuon aan Farnese, 23/2/1579: ARA Aud 192, fol. 42, cf. Lefèvre, *CPbII*, I, 507-508 (867). Zie ook Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 164.
- 25 GUILLAUME LE VASSEUR [in CMC 2aE 44 s.f. Guillermo Le Basur], heer van Valhuon (?-Atrecht,

- 22/8/1596): tweede zoon van Mathieu Le Vasseur en Marguerite Pinel, gehuwd met Anne Quarré (1540) en Isabeau de Vernembourg (1566), luitenant-generaal van Vault, *receveur general des aydes d'Artois*, beoogde *lettre de chevalier* (ARA Aud 194, fol. 103v), vroeg ook 'la cense de Carioeul' en daarbij behorende gebieden die in 1543 bij het koninklijke domein gekomen waren, maar de Rijksse rekenkamer, de Raad van Financiën en Farnese protesteerden dat men geen annexaties kon vergeven uit het koninklijke domein (ARA Aud 187, fol. 174, 10/4/1583). Zie Vegiano en Herckenrode, *Nobiliaire*, III, 1959. Zijn dochter Eleonora huwde een tweede maal met Chrétien Sarrazin, broer van Jean Sarrazin. Hij was de vader van François le Vasseur, heer van Moriensart (?-Brussel, 16/3/1603): secretaris van de Geheime Raad (1574), secretaris Raad van State (de facto 1577-1579, benoemd in 1581), *lettre de chevalier* (19/5/1582), gehuwd met Marie Butkens (1569), zie Baelde, *Collaterale Raden*, 322, Vegiano en Herckenrode, *Nobiliaire*, III, 1960.
- 26 Farnese aan Selles, 19/1/1579: ARA Aud 581, fol. 189.
- 27 Farnese aan Filips II, 17/2/1579: AGS E 580, f° 127; cf. Lefèvre, *CPhIII*, 514 (877).
- 28 Filips II aan Farnese, 21/2/1579: AGS E 580, f° 21; cf. Lefèvre, *CPhIII*, 522-523 (889).
- 29 G. Janssens, 'Cardinal Granvelle and the Revolt in the Netherlands. The evolution of his thought on a desirable political approach to the problem 1567-1578', in: G. Janssens en K. de Jonge (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas. Liber doctori Mauricio Van Durme dedicatus*, Leuven, 2000, 135-156.
- 30 Moullart en Valhuon aan Farnese, 23/1/1579: ARA Aud 192, fol. 42; cf. Lefèvre, *CPhIII*, 507-508 (867). Later verbood hij hem om de Pacificatie te laten ratificeren uit angst dat hij de belegering van Maastricht niet kon aanvatten bij het vertrek van de vreemde troepen. Farnese aan Selles, 26/1/1579: ARA Aud 581, fol. 190 en ARA Aud 192, fol. 36, cf. Lefèvre, *CPhIII*, 496-497 (844).
- 31 Farnese aan Selles, 19/1/1579: ARA Aud 581, fol. 189.
- 32 Selles aan Farnese, 11/2/1579: ARA Aud 192, fol. 43, cf. Lefèvre, *CPhIII*, 510 (869).
- 33 Selles, Valhuon en Moullart aan Farnese, 11/2/1579: ARA Aud 192, fol. 43v, cf. Lefèvre, *CPhIII*, 511 (870).
- 34 Selles, Valhuon en Moullart aan Farnese, 15/2/1579: ARA Aud 192, fol. 45; uitgegeven in Bussemaker, *De afscheiding*, II, 432-433 (36); samenvatting in Lefèvre, *CPhIII*, 513-514 (875).
- 35 I.L.A. Diegerick, *Lettres inédite de Georges de Lalaing, comte de Rennebourg, baron de Ville, gouverneur de Frise et d'Overyssel: 1576 à 1580*, in: BCRH Série II 10 (1858), 107-164; 108. Selles aan Farnese, 15/2/1579: ARA Aud 192, fol. 46; cf. Lefèvre, *CPhIII*, 514 (876).
- 36 *Recueil des lettres, actes et pieces plus signalees du progres et besogne fait en la ville d'Arras et ailleurs, pour parvenir à une bonne paix et reconciliation avec sa Maiesté Catholique, par les Estatz d'Arthois et deputez d'Autres Provinces*, Bergen, 1579 (K. 431); Van der Essen, *De Scheuring*, V, 142; Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 181.
- 37 Moullart aan Farnese, 27/2/1579: ARA Aud 192, fol. 49; cf. Lefèvre, *CPhIII*, 526 (899).
- 38 Farnese aan La Motte, 12/3/1579: ARA Aud 192, fol. 53; cf. Lefèvre, *CPhIII*, 533 (917).
- 39 *Copie d'une lettre de l'Excellence du Prince de Parma, envoyee aux deputez de Provinces de ces Pays-Bas, estant assemblez en la ville d'Anvers*, Leuven, (12/3/1579) (er is een exemplaar ingebonden in ARA Aud 581, fol. 227).
- 40 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. I, 1-3.
- 41 Valentin de Pardieu, *El estado en que oy estan las cosas del servicio de su Magestad en Gravelingas ya quellas partes es el siguiente*, 26/11/1578: AGS K 1545, doc. 55 (ontcijferd), cf. Lefèvre, *CPhIII*, 432-433 (749).
- 42 Bussemaker, *Afscheiding*, dl. I, 433-435 en dl. II, 34-36.
- 43 *Propositions de réconciliation faites aux Seigneurs de Montigny et de Heze par Pontbus de Noyelles, sr. de Bours au nom de Son Altèze l'archiduc Mathias et des Etats-généraux*, 4/3/1579: I.L.A. Diegerick, *Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas, 1577-1584, publiés avec des notes biographiques et historiques par Ph. Kervyn de Volkaersbeke*, 2 dln., Gent, 1848-1849, dl. I, 179-181 (CXIa); *Conditions de la réconciliation posées par les Seigneurs de Montigny et de Heze*, 6/3/1579: Diegerick, *Documents historiques inédits*, dl. I, 181-184 (CXIb); over het belang van de onderhandelingen voor het vrijlaten van de 'Gentse gevangenen', Debruyne, 'Een Gentse staatsgreep', 205-207.

- 44 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 162.
- 45 Alonso de Curiel aan Filips II, 21/12/1578: Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 383-385 (20).
- 46 Ibid., 37-38.
- 47 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 305-310.
- 48 Selles, Moullart en Valhuon aan Farnese, 14/4/1579: ARA Aud 192, fol. 66v-68v; cf. Lefèvre, *CPhII* I, 559 (974).
- 49 Selles, Moullart en Valhuon aan Farnese, 7/4/1579: ARA Aud 192, fol. 66, Lefèvre, *CPhIII*, 555 (968).
- 50 *Traicté et accord fait et passe entre monsieur le baron de Montigny et le Seigneur de la Motte*, Douai, bij Jean Bogard, 6/4/1579, K. 437 (met ander drukkersmerk K. 438; Nederlandstalige versie K. 439).
- 51 Oorspronkelijk hadden de Staten de Raad van State volledig uit hun partijgangers willen laten bestaan en ook nog twee raadsheren en de president uit de Nederlanden uit de staatse partij bij de koning laten verblijven, die de gereconcilieerde provincies moest inlichten wanneer iets tegen hun belang inging. Zie ook H. de Schepper, 'Hervorming van de kollaterale raden als voorwaarde tot de Waalse 'reconciliatie' in 1578-1579', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965-1966), 1-23.
- 52 *Traicté de réconciliation fait en ville d'Arras le XVIIe de May...*, Jean Bogard, Douai, 1579 (K. 447).
- 53 Zie de vergelijking tussen de teksten in Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 471-497.
- 54 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 232-233.
- 55 C. Maes-De Smet, 'Margarethe van der Marck-Arenberg (1527-1599)', in: P. Neu (red.), *Arenberger Frauen. Fürstinnen, Herzoginnen, Ratgeberinnen, Mütter*, Koblenz, 2006, 36-53.
- 56 Juan de Vargas Mexía aan Filips II, 6/1/1579: AGS K 1552, doc. 20 (ontcijfering); Juan de Vargas Mexía aan Filips II, 7/2/1579: AGS K 1552, doc. 88/1 (origineel), doc. 88/2 (ontcijfering met aantekeningen van Filips II).
- 57 J.J. Ruiz Ibañez, *Felipe II y Cambrai: el consenso del Pueblo*, Madrid, 1999.
- 58 Filips II aan Farnese, 23/1/1579: AGS E 580, f° 62, cf. Lefèvre, *CPhIII* I, 499 (849). Don Juan had reeds in het voorjaar van 1578 aan het stadje van Aarschot, Chimay zachte capitulatievoorwaarden verleend om zo de hertog tot verzoening te bewegen: Van der Essen, 'Kritische studie (...) IV', MKVA 17 (1955) 11.
- 59 Margaretha van Parma aan Aarschot, 6/1/1579: AGS E 1485, f° 76 (kopie f° 78).
- 60 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 39.
- 61 Filips II aan Margaretha van Parma, 14/10/1579: AGS E 934, f° 65, cf. Lefèvre, *CPhIII* I, 696-687 (1212).
- 62 S. Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum, 2009 en Ib. en H. Leewenberg (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 1979.
- 63 Bussemaker, *De afscheiding*, dl. II, 39.
- 64 Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pacificationskongress 1579, 92-94*. Staatse onderhandelaars aan de Staten-Generaal, 22/5/1579: AEG II, 204-205 (1852).
- 65 Aggaeus de Albada (1525-1587): K. Van Berkel, 'Aggaeus de Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)', *BMGN* 96 (1981), 1-25.
- 66 Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pacificationskongress 1579, 92-94*.
- 67 Terranova aan Filips II, 18/6/1579: AGS E 2844, f° 118 (ontcijfering), cf. Lefèvre, *CPhIII* I, 606-611 (1052). Zie ook Janssens, 'Pacification générale ou réconciliation particulière?', 271.
- 68 JAN VANDERLINDEN, abt van Sint-Geertrui (ca. 1526-1585): Raad van State naast Matthias (1578), staats onderhandelaar in Keulen, verzoening met de koning (2/11/1579), onder grote tegenstand benoemd in de Raad van State (30/11/1579), eedaflegging in de Raad van State (1/7/1581): de Schepper, *Kollaterale Raden*, I, 159 en W. Mets, *De abten van St. Geertrui en Maroilles en de Opstand tegen Spanje 1576-1583*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1943; vooral Janssens, *Brabant in het verweer, 154-155 en passim*.

- 69 *Copia de la informaçion que se dio al Duque de Terranova de las cosas de los Payses Baxos por el abbad de Sancta Gertrude*: AGS E 2844, f° 99/2°.
- 70 *Religions-vrede ov accord de religion, consenti et publié en Anvers le xijme de Iuin M.D. LXXIX*, Antwerpen, 12/6/1579: IVDJ envío 128, doc. 16; heropgenomen in de *Placcaten van Brabant I*, 55-62.
- 71 Terranova aan Antonio Pérez, 24/5/1579: AGS E 2844, f° 80. De koninklijke overwinning in Maastricht steunde Terranova echter in zijn opvatting om geen verdere toegevingen op het vlak van de godsdienst toe te staan.
- 72 *Artikelen des payz van den Nederlanden by den eerweerdichsten doorluchtichsten ende wel gekozen heeren commissarissen der keyserlycken majesteit geconcipieert ende beyde de partijen den XVIII July gecommuniceert*, Keulen (K. 473, TEMPO 105); *Articuli Pacificationis Belgicae per reverendissimos, illustrissimos et generosos dominos commissarios caesareos, coloniae concepti et utrique parti XVIIJ Julij communicatie*, 18/7/1579, Keulen (TEMPO 31080); Arndt, 'Die Kaiserlichen Friedensvermittlungen im spanisch-niederländischen Krieg 1568-1609', 175, toont ook hoe de Staten vonden dat de keizerlijke delegatie eerder bij de koninklijke voorstellen aansloot.
- 73 *Aduijs ende Raedt van den Prince van Oraengien, op sekere Articulen aan zijne Excellentie ghesonden vanwegen der gbedeputeerden van der Unie, aengaende den Vrede-handel*, Gent, [28/9/]1579 (K. 503, TEMPO 31333); Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, 90.
- 74 Terranova aan Antonio Pérez, 28/6/1579: AGS E 2244, s.f., cf. Lefèvre, *CPhII I*, 550 (955); Arndt, 'Die Kaiserlichen Friedensvermittlungen', 176.
- 75 *Pardon de la ville de Maestricht*, 10/9/1579: ARA Aud 591, fol. 26-28.
- 76 *Recuerdo al señor Juan Baptista de Tassis del consejo del Rey mi señor (...)*, 2/6/1579: AGS E 2852, s.f. (origineel).
- 77 CRISTÓBAL DE MONDRAGÓN Y OTALORA (Medina del Campo, 1504/1514?-Antwerpen, 3 of 4/1/1596): overwinning Goes (1572), nederlaag Middelburg (21/2/1574), overwinning Zierikzee maar daarna de Spaanse furie (11/1576), belegering Maastricht (1579), gouverneur van de Landen van Overmaas (1579), deelname aan Vlaamse veldtocht (1583), overwinning in Groenlo (1595); zie biografie van Antoon van der Lem op de website Dutch Revolt; archiefmateriaal: IVDJ envío 68, doc. 111-133 (Brieven van Requesens aan Mondragón), ADA Caja 7, n° 31 (instructie 2/11/1570) en CMC 2aE 39, s.f.
- 78 G. Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585*, Kortrijk/Heule, 1987, 117-123.
- 79 *Verklaring van pardon voor Mechelen*, 12/6/1579: ARA Aud 590, fol. 1, Farnese aan Mechelen, 13/6/1570: ARA Aud 590, fol. 2.
- 80 *Reconciliatieverdrag Mechelen*, 1/8/1579: ARA Aud 192, fol. 84.
- 81 Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pazifikationskongress 1579*, 169 ev.; ARA, Aud. 1425/2 bevat de volledige briefwisseling met betrekking tot de reconciliatie van 's-Hertogenbosch naar aanleiding van de Keulse vredesonderhandelingen (1579-1580).
- 82 M. Weis, *Les Pays-Bas espagnols et les États du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles*, Brussel, 2003, 351-354.
- 83 Louthan, *The Quest for Compromise*, 143 ev.
- 84 Jan Vanderlinden verdedigde achteraf zijn verzoening bij de Staten-Generaal. Hij was verbolgen dat in Utrecht de doodstraf stond op de verspreiding van de onderhandelde vredesartikelen, 'nam quod omnes tangit, ab omnibus approbari debet'. Hij spande zich nog steeds in voor het vaderland, maar was ontgoocheld dat noch de eed noch de religionsfrede (sic) had geholpen tegen de 'furie van de protestanten'. Hij wilde alleen 'la paix, seul et unique remede pour delivrer icelle [patrie] des calamitez desquelles se trouve desesperement abismee'. Geertrui aan Staten-Generaal, 29/11/1579: Diegerick en Kervyn, *DHI*, II, 28-21 (CCLII).
- 85 FREDERIK D'YVE, abt van Maroilles (?-6/4/1599): afgevaardigde Henegouwse clerus, benoeming tot grootaal-

- moezenier van Don Juan tot de inname van de citadel van Namen (CMC 2aE 445, s.f. en Del Rio, *Mémoires* II, 97), benoeming in de Raad van State naast Matthias zolang hij de prelatuur van Sint-Bertijns (viermaal meer waard dan Maroilles) niet kon opnemen; reconciliatie met het Spaanse gezag tijdens de vredesonderhandelingen van Keulen (2/11/1579), onder grote tegenstand benoemd in de Raad van State (30/11/1579), door Ernst gesteund bij verkiezing abt Sint-Pieters (ARA Aud 201, fol. 51, minuut van Ernst voor Filips II, 15/9/1594), zie de Schepper, *Kollaterale Raden*, dl. I, 162-166 en W. Mets, *De abten van St. Geertrui en Maroilles en de Opstand tegen Spanje 1576-1583*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1943.
- 86 Aarschot aan Terranova, 4/12/1579: AGS E 2845, f° 173 (kopie), AGS SP libro 1418, folio 102 (kopie): ‘... luy faire rapport des mes actions sincerés selon que ma qualité et fidelité meritent et tenir la bonne main comme m’avez dernièrement promis que sadicte Mejusté prennant regard ensemble aux tresgrandes et presque irreparables pertes que j’ay souffert en touz mes biens par ces guerres intestines’.
- 87 Farnese aan Filips II, 28/12/1579: ARA Aud 184, fol. 183-190, Aarschot aan Terranova, 30/12/1579: AGS E 2845, f° 140 (origineel). Tegenover Terranova, opnieuw via Fonck, weet hij zijn oponthoud aan de *prolongement des affaires*: Aarschot aan Terranova, 14/1/1580: AGS E 2845, f° 123, cf. Lefèvre, *CPhII* I, 738 (1291).
- 88 Farnese aan Filips II, 30/8/1580: ARA Aud 185, fol. 160-163 (minuut).
- 89 Filips II aan Farnese, 18/5/1580: ARA Aud 176, fol. 187-191 (origineel), cf. ARA Aud 192, fol. 206 (kopie), ARA Aud 587/1, s.f. (kopie).
- 90 Aarschot aan Terranova, 14/1/1580: AGS E 2845 f° 123, cf. Lefèvre, *CPhII* I, 738 (1291).
- 91 ‘had tegenover Juan de Vargas al verklaard dat ze haar man na de inname van Namen niet meer had gezien, maar dat ze zelf ‘de beste herinneringen aan de gunsten van Don Juan overhield’ (er zijn inderdaad roddels over een affaire tussen beiden): Juan de Vargas Mexía aan Filips II, 29/9/1579: AGS K 1555, doc. 45, cf. Lefèvre, *CPhII* I, 686 (1196); Diane de Dommartin aan Juan de Vargas Mexía, 18/10/1579: AGS K 1555, doc. 67.
- 92 Aarschot schreef aan zijn broer dat hij niet van plan was meteen terug te keren en adviseerde hem hetzelfde te doen. Die brief kwam op een of andere manier in handen van Farnese terecht: Farnese aan Filips II, 30/8/1580: ARA Aud 185, fol. 160-163 (minuut).
- 93 *Pareçer del Ill.mo Cardenal de Granvela sobre las cartas de Flandes, recibidas a 24 de octubre 1580*: AGS E 2855 (los stuk uit 3 f°). Granvelle meende dat Assonville, ‘que es gran amigo del de Abre’ (goede vriend van Harvé), in de tekst had toegevoegd dat beide broers zich op dezelfde voorwaarden verzoenden om de markies zo in de Raad van State te introduceren. Andere niet genomineerde reconciliati waren Montigny, Egmont junior, en uiteindelijk ook Rennenberg en Willem van de Berg.
- 94 Farnese aan Filips II, 12/10/1579: ARA Aud 192, fol. 148, cf. ARA Aud 184, fol. 131-133 (minuut), cf. BCRH (tweede serie) IV, 494.
- 95 *Eeuwige Edict ende Gebodt, opt Accord gemaect tusschen de Prince van Parme... ter eenre; ende de Staeten generael van de Provinciën van Henegouwe ende Arthois, ende de Steden van Doway, Rijssel, ende Orchies ter anderen zijden. Gepubliceert tot Bergen in Henegouwe den XIII. Septembris M.D. Lxxxix*, Leuven, 13/9/1579 (K. 508).
- 96 Filips II aan Farnese, 8/11/1579: AGS E 2216, f° 41 (minuut), cf. Lefèvre, *CPhII* I, 710-711 (1237).
- 97 Wybrands-Marcussen, *Der Kölner Pazifikationstag*, 155.
- 98 Valencijn aan Terranova, 19/9/1579: AGS E 2845, C, cf. Lefèvre, *CPhII* I, 1187 (682).
- 99 Farnese aan Filips II, 22/11/1579: ARA Aud 184, fol. 150-157; Y. Junot, *Les bourgeois de Valenciennes. Anatomie d’une élite dans la ville*, Villeneuve d’Ascq, 2009.
- 100 Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585*, 125 ev.
- 101 Griffiths, *Hornes*, passim.
- 102 Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, dl. II, 292-293.
- 103 Farnese aan Filips II, 14/6/1580: ARA Aud 192, fol. 194, cf. Lefèvre, *CPhII* II, 35-36 (67). De goederen van

- Hèze gingen naar Eleonora van Egmont, de oudste dochter van Lamoraal die in 1575 gehuwd was met de broer van Hèze. G. Dansaert, *La comtesse Lamoral d'Egmont: une belle figure de femme aimante au XVIe siècle*, Brussel, 1934, 271-273.
- 104 Poinctz et Articles des charges proposées Contre Guillaume de Hornes, Seigneur de Heze. Avecque La sentence Criminelle, et Capitale sur icelles rendue (gedr. 21 oct), Bergen (Mons), 21/10/1580 (K. 548).
- 105 Swart, *William of Orange*, 179-9.
- 106 Terranova aan Antonio Pérez, 24/5/1579: AGS E 2844, f° 80.
- 107 Farnese aan Filips II, 28/1/1580: ARA Aud 185, fol. 13-15 (minuut), cf. fol. 16-17 (niet verzonden minuut).
- 108 Swart, *William of Orange*, 179.
- 109 J. Tracy, *The founding of the Dutch Republic. War, finance and politics in Holland 1572-1588*, Oxford, 2008.
- 110 Van Gelderen, *Political Thought*, 153-157.
- 111 A.-L. Van Bruaene, 'Spectacle and Spin for a Spurned Prince. Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *JEMH* 11 (2007), 263-284.
- 112 *Placcaet vande Staten generael vande geunieerde Nederlanden: byden welcken ... men verclaert den coninck van Spaegnien vervallen vande Ouerbeyt ende Heerschappije van dese voors. Nederlanden*, Antwerpen, 1581, B4v; *Plakkaat van Verlatinge: vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien* (red. N. Mout), Groningen, 2006, 75 en 76: 'Desondanks hebben wij niet willen nalaten voortdurend, met schriftelijke, nederige remonstranties door bemiddeling van de voornaamste vorsten van de christenheid, pogingen in het werk te stellen ons met de koning te verzoenen en tot overeenstemming te komen'; 'wij wanhoopten daardoor geheel aan alle mogelijkheden om tot verzoening te komen en hadden ook geen enkele andere remedie noch hulp'; W. Blockmans, 'Du Contrat féodal à la souveraineté du peuple. Les précédents de la déchéance de Philippe II dans les Pays-Bas (1581)', in: *Assemblee di stati e istituzioni rappresentative nella storia del pensiero politico moderno (secoli XV-XX)*, Rimini, 1983, 135-150, 143.
- 113 Een bredere uitwerking van dit punt in V. Soen, 'Despairing of all means of reconciliation. The Act of Abjuration and the peace negotiations during the Dutch Revolt', in: P. Brood en R. Kubben (red.), *The Act of Abjuration. Inspired and Inspirational*, Den Haag, 2011, 45-63.
- 114 B. Jacobs, 'The Act of Abjuration in a legal perspective' in: *The Act of Abjuration*, 23-35, 33; R. von Friedeburg, 'The Legality of Government's Legitimacy', in: *Ibid.*, 37-43, 40 en L. Geever, 'The King strikes back. The Spanish diplomatic campaign to undermine the international status of the Dutch Republic, 1581-1609', in: *Ibid.*, 81-95.
- 115 J.C. Boogman, 'Charles Wilson, koningin Elisabeth en de Opstand' (recensie), *BMGN* 87 (1972), 94-101.

Besluit

- 1 A.C. Duke, 'From 'Loyal Servant' tot 'Irreconcilable Opponent' of Spain: Koenraad Swart's Interpretation of William of Orange, 1533-1572', in: H. van Nierop, M. Mout, R. Fagel e.a. (red.), *William of Orange and the Revolt of the Netherlands 1572-1584*, Aldershot, 2003, 8-27.
- 2 Requesens aan Filips II, 29/6/1575: AGS E 562 s.f., cf. Gachard, *CPbII* III, 329-337 (1487).
- 3 Joachim Hopperus, *Relaçion de las resoluciones concernientes la pacificaçion de los Payses Baxos*, AGS E 2842, begin maart 1576: 'en gracia y clemencia mostrando que no se quiere la muerte del peccador sino que se convierta y viva'.
- 4 Na 1581 verkregen sommige overwonnen steden eveneens het vertrekrecht voor hun inwoners: V. Soen, 'De reconciliatie van "kettters" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta* 14 (2005), 337-362.
- 5 Benedict, 'Introduction', 16.

- 6 H. de Schepper, 'Los Países Bajos y la Monarquía Hispánica. Intentos de reconciliación hasta la Tregua de los Doce Años (1574-1609)', in: A. Crespo Solana en M. Herrero Sánchez (red.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)*, Córdoba, 2002, 325-354.
- 7 H. de Schepper, 'De mentale reconversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacificatie van Gent', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), 420-428, 424.
- 8 Slechts Farnese – en dan voornamelijk buiten het tijdsbestek van dit boek – slaagde erin door middel van een handig gevoerde politiek, polemiek en propaganda de clementie van de koninklijke partij geloofwaardiger te maken: M. Stensland, 'Not as Bad as All That: The Strategies and Effectiveness of Loyalist Propaganda in the Early Years of Alexander Farnese's Governorship', *Dutch Crossing* 31 (2007) 91-112; V. Soen, 'Alexander Farnese and the Clementia Principis. A Reassessment of his Method of Clemency' in: H. Cools, S. Derks en K. de Jonge (red.), *Alexander Farnese and the Low Countries* (in druk, Turnhout, Brepols publishers).
- 9 C.C. Hibben, *Gouda in Revolt. Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588*, Utrecht, 1983, 220. Zie bijvoorbeeld ook W. Van de Pas, 'Gelre en de crisis in de opstand. De vredesoproep van Thomas Gramaye de Oude (1583)', in: W. Van de Pas, H. de Schepper, F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Tussen centraal en lokaal gezag. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas*, Hilversum, 2004, 129-150.
- 10 Zie het project van Judith Pollmann in Leiden: *Tales of the Revolt, Memory, Oblivion and Identity in the Low Countries, 1566-1700*: <http://www.hum.leiden.edu/history/talesoftherevolt/>.

Epiloog

- 1 Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, dl. III, 44-45.
- 2 De Schepper, *Kollaterale Raden*, 828-907; P. Janssens, 'La noblesse au seuil des temps modernes: continuités et discontinuités (XVe-XVIIe siècles)', in: *Les élites nobiliaires dans les Pays-Bas*, Brussel, 2001, 83-102.
- 3 Rosenfeld, 'Provincial governors', 59-61.
- 4 De Schepper, 'De markies van Havré, vredemaker en adellijk bureaucraat (1549-1613)', in: M.E.H.N. Mout en S. Groenveld (red.), *Bestuurders en geleerden: opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 1985, 33-43.
- 5 H. de Schepper, 'Le gouverneur général Peter Ernst von Mansfeld et les agents espagnols Fuentes et Ibarra aux Pays-Bas en 1593', in: M. Ebben, R. Fagel en R. Vermeir (red.), *Agentes y Identidades en movimiento. España y los Países Bajos, siglos XVI-XVIII*, Madrid, 2011, 89-112.
- 6 De strategie van Farnese tegenover de steden in Brabant en Vlaanderen is verder uitgewerkt in V. Soen, 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: the Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)', *Journal of Early Modern History* 16 (2012), 1-22.
- 7 M. Weis (red.), *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du 16e siècle*, Turnhout, 2010; G. Marnef, 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987), 7-21 en diens boek over de Calvinistische Republiek in Antwerpen in voorbereiding.
- 8 Aarschot aan Chimay, 26/6/1582: BCRH (eerste serie) II, 238.
- 9 Huwelijkscontract Karel van Croÿ en Maria van Brimeu, 28/7/1580: ACA, État civil, doc. 105; M. de Willemont, *Le duc Charles de Croÿ et d'Arschot*, Brussel/Parijs, 1923 en Ib. *Le duc Charles de Croÿ et d'Arschot et ses femmes, Marie de Brimeu et Dorothee de Croÿ*, Brussel, 1923.
- 10 Filips II aan Farnese, 13/12/1582: ARA Aud 178, fol. 181-182 (origineel).
- 11 'Documents concernant la réconciliation du prince de Chimay, ainsi que de la ville et du Franc de Brugge,

- avec Philippe II (2 mars-12 juin 1584)' (red. L.-P. Gachard), *BCRH.Série III* 4 (1863), 501-555; A.C. Duke, 'The search for Religious Identity in a Confessional Age: the Conversions of Jean Haren (c. 1545-1613)', in: *Ib.*, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Aldershot, 2009, 223-250.
- 12 Van der Essen, 'Kritische studie. VII', 24-27.
- 13 *Instructie voor de gezanten naar Menen*, 16/9/1583: ARA Aud 192/5; fol. 39 (minuut); *Reconciliation de la ville et chastellenie de Berges St. Winocq*, 1/10/1583: ARA Aud 591, fol. 42v-43 (kopie).
- 14 Chimay aan Richebourg, 10/3/1584: ARA Aud 587, fol. 9, cf. BCRH (derde serie) 4, 504-505; over deze gevangename ook: Aarschot aan Farnese, 6/3/1584: ARA Aud 587, fol. 3, cf. BCRH (derde serie) 4, 503-504.
- 15 Swart, *William of Orange*, 242; Pollmann, *Catholic Identity*, 117-120.
- 16 Chimay aan Farnese, 27/4/1584: ARA Aud 587, fol. 119, cf. BCRH (derde serie) 4, 521.
- 17 Een mooi verslag van de verovering van Gent (en Vlaanderen) vindt men bij: H. Vanderlinden, 'Beleg en val in 1584', in: J. Decavele, D. Coigneau, H. Vanderlinden e.a. (red.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984, 103-112.
- 18 V. Soen, 'De reconciliatie van 'ketters' in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta, Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 14 (2005), 337-362, 355-357.
- 19 Farnese aan Filips II, 6/3/1589: ARA Aud 190, fol. 14-18 (minuut); Farnese aan Filips II, 4/1590: ARA Aud 190, fol. 52 (minuut).
- 20 Farnese aan Filips II, 4/1590: ARA Aud 190, fol. 52 (minuut), over de audiëntie van 1589: 'une paix (comme il disoit) ou plustost une réconciliation des Provinces de Hollande et aultres rebelles avec Vostre Majesté'.
- 21 Filips II aan Farnese, 23/6/1589: ARA Aud 182, fol. 155-157 (origineel, ontcijfering tussengevoegd).
- 22 *Memorandum over wat te antwoorden op de zending van Juan Baxen, in naam van Willem, hertog van Kleef*, 3/1590: ARA Aud 183, 37-38 (kopie); *Memorandum over te geven antwoord aan de hertog van Kleef*, 13/3/1590: ARA Aud 183, 31-33 (Spaans, kopie).
- 23 V. Vázquez de Prada, *Felipe II y Francia (1559-1598)*. *Política, Religión y Razón de Estado*, Pamplona, 2004.
- 24 AGS E 2855, s.f.
- 25 Voor de context van deze veldslag: H. Lloyd, *The Rouen Campaign, 1590-1592. Politics, Warfare and the Early-Modern State*, Oxford, 1973.
- 26 Filips II aan Farnese, 16/4/1590: AGS E 2220/1, f° 164 (minuut). Khevenhüller kreeg te horen dat de koning 'zijn armen van genade openhield om het volk te omhelzen'. San Clemente aan Filips II, 21/8/1590: AGS E 697, f° 57 (kopie).
- 27 Farnese aan Filips II, 4/1590: ARA Aud 190, fol. 52 (minuut).
- 28 Filips II aan Terranova, 12/11/1590: AGS E 2220/1 f° 3; f° 12., Filips II aan Farnese, 12/11/1590: AGS E 2220/1 f° 4 (kopie), cf. Lefèvre, *CPhII* III, 539-540.
- 29 J. Arndt, 'Die kaiserlichen Friedensvermittlungen im spanisch-niederländischen Krieg 1568-1609', *Rheinische Vierteljahresblätter* 62 (1998), 161-183, 179, voetnoot 2.
- 30 *Translat de la resolution des provinces unies sur la proposition de lambassades conseillers des Electeurs et envoyez des princes et estatz deputez de l'assemblee a Coloigne*, 24/10/1590: ARA Aud 587/2, los stuk (tweemaal kopie in Frans, ander los stuk kopie in Duits); bijlage bij brief Hatstein, 24/10/1590, cf. Spaanse vertaling in AGS E 687 f° 24.
- 31 Staten van Holland aan Rudolf II, 1/1/1591: AGS E 698, f° 104 (Spaanse vertaling).
- 32 Filips II aan Farnese, 16/4/1591: ARA Aud 195, fol. 106 (deels ontcijferde kopie, Frans), cf. Lefèvre, *CPhII* III, 570 (nr. 1322); *Volmacht aan Farnese voor onderhandelingen onder bemiddeling van de keizer*, 16/4/1591: ARA Aud 806, fol. 9-11 (kopie, Frans). Interim-gouverneur Mansfelt kreeg de toezegging 'om in koninklijke naam alles toe te staan dat goed leek in de dienst van de koning' en de belofte dat er daarvoor een

- koninklijke ratificatie en zegel zou komen: Filips II aan Mansfelt, 19/12/1590: ARA Aud 644/1, s.f., AGS E 2220/1, f° 32 (minuut).
- 33 Farnese keerde terug uit Valencijs om de gasten te ontvangen 'met het beste dat er in Brussel te vinden was'. Hij wilde daarmee zeker de 'goede en clemente' opstelling van de koning tonen en hij beloofde als teken van goedwil meteen de restitutie van de door hem bezette Rijnsteden: *Instruction pour vous Jehan Baptiste de Tassis, gentilhomme entretenu lez nostre personne, de ce qu'aurez a faire et negocier es ville de Bonne, Neus et Berck ou vous envoyons presentement*, 2/11/1591: ARA Aud 1545, s.f.
- 34 'Des Grafen Simon VI. zur Lippe Tagebuch über eine Gesandtschaftsreise zu dem Herzog von Parma und nach den Niederlanden 1591-1592' (red. L. Schmitz-Kallenberg), *Lippische Mitteilungen* 4 (1906), 44-82.
- 35 Mansfelt aan Filips II, 5/3/1592: AGS E 602, fol. 16, ARA Aud 204, fol. 35-37 (kopie, Spaans), cf. Lefèvre, *CPhII IV*, 26 (64).
- 36 Filips II aan Farnese, 19/1/1592: ARA Aud 195, fol. 154 (Frans, deels ontcijferde kopie).
- 37 Filips II meende daarop dat Mansfelt moest afwachten hoe die onderhandelingen verliepen, maar dat het 'offensief' niet mocht worden stopgezet. Filips II aan Mansfelt, 24/3/1592: ARA Aud 198, fol. 8 (origineel).
- 38 Rheydt stelde daarop voor om voortaan onderhandelingen tussen de keizer, de Verenigde Provinciën en de koninklijke gewesten te voeren, zonder tussenkomst van gezanten van Filips II: Arndt, 'Kaiserliche Friedensvermittlungen', 180; Mansfelt aan San Clemente, 27/4/1592: ARA Aud 1829, s.f. (minuut, Spaans), cf. Lefèvre, *CPhII IV*, 47-48. Mansfelt won hierover nog advies in bij de koning: Mansfelt aan Filips II, 1/5/1592: ARA Aud 204, fol. 65-65v (minuut, Frans), cf. Lefèvre, *CPhII IV*, 49 (118).
- 39 Filips II aan Farnese, 25/1/1592: AGS E 602, f° 256, cf. Lefèvre, *CPhII IV*, 7 (17); zie ook de officiële instructie van die datum: AGS E 2220, f° 165; Filips II aan Cerralvo, 25/1/1592: AGS E 2220, f° 277 (minuut).
- 40 Pedro Alberto de Launay, *Catalogue des noms, surnoms et titres des Grands Maistres et Capitaines Généraux de l'Artillerie des armes de Pays Bas*: BNE Ms. 3313 (olim K 106).
- 41 V. Soen, 'Philip II's Quest. The Appointment of Governors-General during the Dutch Revolt (1559-1598)', *BMGN* 126 (2011), 3-27.
- 42 De Schepper, *Kollaterale Raden*, 910. Hij bezat wel een particulier *hôtel*: S. Demeter, 'L'hôtel de Mansfeld à Bruxelles. État de la question avant l'étude archéologique', *Hémecht. Revue d'Histoire luxembourgeoise* 56 (2004), 497.
- 43 Hortal Muñoz, *El manejo*, 143.
- 44 Farnese aan Filips II, 20/2/1590: ARA Aud 190, fol. 43 (ondertekend door Farnese), ARA Aud 1415/1 s.f. (kopie), ARA Aud 198, fol. 175 (kopie, Frans, bijlage bij brief van Filips II aan Mansfelt, 13/06/1593).
- 45 G. Dansaert, *La comtesse Lamoral d'Egmond: une belle figure de femme aimante au XVIIe siècle*, Brussel, 1934, 70; Lamoraal van Egmont junior aan Farnese, 20/9/1592: ARA Aud 204, fol. 103-105 (twee stukken, autograaf, Frans).
- 46 Ibid.
- 47 Filips II aan Farnese, 21/6/1590: ARA Aud 1415/1, s.f. (kopie).
- 48 Lamoraal van Egmont junior aan Filips II, 18/11/1590: ARA Aud 1415/1, s.f.
- 49 Mansfelt aan Filips II, 17/11/1590: ARA Aud 190, fol. 57.
- 50 Mansfelt aan Filips II, 17/6/1592: ARA Aud 204, fol. 72 (minuut, Frans) en fol. 76 (kopie, Frans), cf. ARA Aud 1415/1 s.f. (kopie, Frans).
- 51 Farnese aan Filips II, 20/8/1592: ARA Aud 198, 174 (kopie, Frans, bijlage bij brief van Filips II aan Mansfelt, 18/6/1593), ARA Aud 204 fol. 101 (kopie, Frans), ARA Aud 1415/1 s.f. (kopie, Frans); Farnese aan Filips II, 20/9/1592: AGS E 602, 134, cf. Lefèvre, *CPhII IV*, 93-96 (227).
- 52 Filips aan Mansfelt, 18/6/1593: ARA Aud 198, fol. 173-174, ARA Aud 1415/1, s.f. (origineel), ARA Aud 195, fol. 269 (kopie, Frans).

- 53 Filips II aan Mansfelt, 6/10/1593: ARA Aud 198, fol. 232 (origineel, Frans), ARA Aud 194, fol. 304 (kopie, Frans), ARA Aud 1415/1, s.f. (kopie).
- 54 Mansfelt aan Filips II, 4/8/1593: ARA Aud 1415/1, s.f. (minuut).
- 55 Mansfelt aan Lamoraal junior, 4/9/1593: ARA Aud 1415/1, s.f.: ‘... tant pour l’alliance et amitié, qui a este et est entre noz deux maysons, que pour l’affection qu’en particulier j’ay tousiours porte a vostre bien honneur et accroissement laquelle m’a meu de m’emploier pour vous en ceste poursuyte.’
- 56 Estebán de Ibarra aan Filips II, 22/11/1593: AGS E 605, fol. 203, cf. Lefèvre, *CPhIIIV*, 213-214 (591). ESTEBÁN DE IBARRA (?-9/1610): secretaris Don Fadrique in de Nederlanden, daarna contacten met Juan de Idiáquez, in 19/9/1591 secretaris van de koning, later secretaris zaken voor de zee, bij de koning in de Jornada de Aragón, gezonden naar Flandes als *superintendente de Hacienda* (3/1593), *asesor in Consejo de Hacienda* (1595), nadien adviseur, enige secretaris in *Consejo de Guerra* (1600), zie FCMH 406. J.E. Hortal Muñoz, ‘La visión de un ministro ‘castellanista’ sobre la situación de los Países Bajos al final del siglo XVI: los ‘advertimientos’ de Estebán de Ibarra’, *BCRH* 174 (2008), 89-166.
- 57 *Rescription de Charles d’Egmond sur les offres de partage par luy faicts par Monsieur son frere*, 20/10/1593: ARA Aud 1415/1, s.f.
- 58 Mansfelt aan Filips II, 19/11/1593: ARA Aud 1415/1, s.f. (minuut).
- 59 Hij schreef naar de spilfiguren van de ingestelde Madrileense Hoge Raad van de Nederlanden, hoewel hij de leden ervan niet persoonlijk kende: Egmont aan Nikolaas Damant, 20/10/1593: ARA Aud 1415/1, s.f.; Egmont aan Alonso de Laloo, 20/10/1593: ARA Aud 1453/1, s.f.
- 60 Filips II aan Ernst van Oostenrijk, 9/9/1594: ARA Aud 201, fol. 110 (origineel, Frans): ‘... Ayant naguaires receu une lettre versee en latin, datée du 24. d’avril passe, par laquelle employez serieusement vostre intercession, pour me mouvoir a remectre a Lamoral d’Egmond les faultes qu’il peult avoir commiss par abus et non par aulcune malice, et le recepvoir a reconciliation avecq restitution de ses biens et honneurs’.
- 61 Piqueur, *Ernst van Mansfeld*, 35.
- 62 *Toestemming voor Van der Burch en Drenkwaert om met de rebellen te onderhandelen*, 13/8/1593: ARA Aud 1472/1 s.f. JAN VAN DER BURCH (+5/7/1597): rekestmeester Geheime Raad (1579), fiscaal Geheime Raad (1583), hoofdvoorzitter Geheime Raad (1592), robijn Raad van State (1593); JOHANNES VAN DRENKWAERT (+25/6/1606): 4/9/1578: benoeming tot gecommiteerde Raad van Financiën (1578), benoeming tot thesaurier-generaal (1588), benoeming tot robijn in Raad van State (1606).
- 63 Estebán de Ibarra aan Filips II, 6/10/1593: AGS E 605, fol. 171 (origineel, Spaans), cf. Lefèvre, *CPhIIIV*, 203 (554).
- 64 Soen, ‘The appointment’, *passim*.
- 65 Hortal Muñoz, *El manejo*, 146-148.
- 66 Estebán de Ibarra aan Filips II, 10/2/1594: AGS E 608, fol. 43, cf. Lefèvre, *CPhIIIV*, 225-226 (632).
- 67 Rudolf II aan Ernst van Oostenrijk, 8/1/1594: AGS E 791, f° 38 (kopie).
- 68 Filips II aan Ernst van Oostenrijk, 20/1/1594: AGS E 2222, f° 67, cf. Lefèvre, *CPhIIIV*, 219 (612).
- 69 V. Coremans, ‘L’archiduc Ernest, sa cour et ses dépenses 1593-1595’, *BCRH série I* 13 (1847), 93-94.
- 70 Coremans, ‘Détails’, 131.
- 71 Ernst van Oostenrijk aan de ‘Staten van Holland’/Verenigde Provinciën, 6/5/1594: ARA Aud 587/1, s.f. (kopie in Frans, Spaans, Nederlands, Latijn), cf. ARA Aud 1456/8A, map 3 s.f. (minuut); ARA Aud 644/1, s.f. (Nederlands).
- 72 *Copie du mémoire pour l’Avocat Artius sur ce qu’il aura à négocier en Hollande*, 5/1594: ARA Aud 644/1, los stuk (minuut); ARA Hsverz 171, fol. 65-65v (kopie).
- 73 *Confessie ofte Bekentnisse, gbedae by Michiel de Renichon geboren van Templou, pastoor van Bosber, beyde int landt van namen : inhoudende den moordadighen aenschlach die hy hadde voorgenomen teghen den persone*

- van Hoochgeboren Vorst Grave Mauritz, ghebooren Prince van Orangien, Graue von Nassau, &c.: mitsgaders de ghevolchde Sententie over hem ghegheuen in sGravenhage den iij. Juni 1594. Lestleden, 's-Gravenhage, 1594 (Knuttel 916).
- 74 Estebán de Ibarra aan Filips II, 10/2/1594: AGS E 608, f° 43, cf. Lefèvre, *CPhII* IV, 225-226 (632); *Copie de la lettre de l'avocat Hartius et Jerome Comans à l'Archiduc Ernest, écrite de la Haye le 17 Mai 1594*, 14/5/1594: ARA Aud 644/1, s.f. (tweemaal kopie Latijn), cf. ARA Hsverz 171, fol 59 (kopie; fout gedateerd op 17/5/1594); Hartius en Coomans aan Van der Burch/Geheime Raad, 14/5/1594: ARA Aud 644/1, s.f.; cf. ARA Hsverz 171, fol. 63; cf. ARA Aud 1476/2 s.f. (gedateerd op 20/5), cf. Lefèvre, *CPhII* IV, 239 (678); *Besoigné de l'avocat Hartius et Coomans avecq les deputez des Estatz de l'Hollande*, 16/5/1594: ARA Aud 1476/2, s.f. (Latijn); *Copie du discours tenu par l'avocat Hartius et Jerome Comans envoiés par l'Archiduc Ernest vers les Etats generaux en leur assemblé generale le 16 may 1594*: ARA Hsverz 171, fol. 53-55v; cf. ARA Aud 202/1, stuk 18 (kopie).
- 75 Verslag van de Staten-Generaal door Aerssen, 27/5/1594: ARA Aud 1476/2, s.f. (Nederlandse en Latijnse versie). De volgende feiten werden opgesomd: tijdens de onderhandelingen van Breda hadden de Spanjaarden Leiden aangevallen. De Pacificatie van Gent werd dan wel onderschreven door Don Juan, maar door de inname van Namen was dat engagement verbroken. De baron van Selles had daarover in Mechelen een *vuytdruckelycke verclaringe vuyten Spaenschen Raedt* getoond. Tijdens de *vredehandel tot Coelen, zeer solempnelyck aengevangen*, werd de 'goede stad' Maastricht vernietigd.
- 76 Staten van Holland aan Ernst van Oostenrijk, 30/7/1594: ARA Aud 587/1, s.f., ARA Aud 644/1, s.f. (Nederlands), Innocentio Malvasia aan Pietro Aldobrandino, 30/7/1594: ASV Segr. Stato, Fiandra 3/II, fol. 162 (origineel, Italiaans).
- 77 Ernst van Oostenrijk aan Filips II, 4/9/1594: AGS E 607, f° 60 (origineel, Spaans), cf. Lefèvre, *CPhII* IV, 255 (732). Zie ook de reactie van Lipsius op het dilemma om te onderhandelen of niet: J. Tracy, 'Princely Auctoritas or the Freedom of Europe: Justus Lipsius on a Netherlands Political Dilemma', *JEMH* 11 (2007), 303-329.
- 78 De Schepper, 'De markies van Havré', 33-43.
- 79 *Verbal du besoigné à la Diète Imperiale de Regensbourg au mois de l'an 1594*: ARA Aud 1399/6, s.f. Zo zouden Rudolf en Ernst gezamenlijk, en met hulp van rijksvorsten van beide confessies tussen beide kunnen komen: *Sumario de la proposición de la Dieta Imperial hecha en Ratisbona a 2 de Junio 1594*: AGS E 579, f° 70. Eind juni hadden de afgevaardigden op de Rijksdag nog andere mogelijke bemiddelingsscenario's uitgewerkt. Eén plan stelde dat men voortaan alleen nog moest onderhandelen in naam van de keizer en daarbij naar beide partijen toe moest dreigen met de rijksban.
- 80 Rudolf II aan Khevenhüller, 10/9/1594: AGS E 2222, fol. 54 (Spaans), cf. Lefèvre, *CPhII* IV, 257 (741).
- 81 Filips II aan Ernst van Oostenrijk, 2/12/1594: AGS E 2222, fol. 26 (minuut, Spaans), cf. Lefèvre, *CPhII* IV, 270 (790).
- 82 Ernst aan Filips II, 19/12/1594: AGS E 607, f° 102 (origineel, Spaans), cf. Lefèvre, *CPhII* IV, 273-274 (796).
- 83 De Schepper, *Kollaterale Raden*, 1006.
- 84 L. Van der Essen, 'Un cahier de doléances des principaux conseils des Pays-Bas concernant la situation des "provinces obéissantes" sous le gouvernement de l'archiduc Ernest (1594-1595)', *BCRH* 88 (1924), 291-311; Coremans, 'L'archiduc Ernest', 116-117; *Copie de la copie de l'advertissement touchant le redressement des pais pardeça donné a son Altesse par Mr. le Conseiller d'Assonleville, incontinent d'abord apres l'arrivée d'icelle en ces pais*, 1/1594: ARA Hsverz 171, fol. 17-26; cf. ARA Aud 1415/2, los stuk: 'Qui ne fust desavantageux à la religion catholique ni à sa Majesté du moins une cessation d'armes et abstinance de guerre'. Zie ook nog: *Copie de la copie de l'avis du Conseil d'État du 7 mars 1594 donné à l'Archiduc pour remedier aux desordres desdictz Pais-Bas*, 7/3/1594: ARA Hsverz 171, fol. 29-39v.
- 85 *Avis donné à l'archiduc Ernest, gouverneur des Pays-Bas, les 18 et 19 janvier 1595, par les archevêques, évêques, che-*

- valiers de l'Ordre, gouverneurs des provinces, et par le conseil d'État, sur les mesures à prendre pour le rétablissement des affaires du pays, avec les apostilles de Philippe II en date du 18 février 1596*: ARA Aud 1187, fol. 95-123v (Frans met opmerkingen Filips II), ARA Aud 1187, fol. 126-146v (Latijn zonder opmerkingen Filips II), ARA Aud 1187, fol. 148-167 (Spaanse vertaling in minuut), 8ste artikel in ARA Aud 1187, fol. 168-175v, antwoorden in ARA Aud 1476/2, s.f. (Frans, kopie); Spaanse vertaling in AHN Estado libro 714, s.f., cf. *Actes des États Généraux des Pays-Bas de 1600*, 415-451 (CXLI).
- 86 De Schepper, *Kollaterale Raden*, 1021.
- 87 Ibid., 1013-16.
- 88 De Schepper, 'De markies van Havré', 33-43.
- 89 Rapport over de vredesonderhandelingen, 19/2/1595: ARA Aud 489/2, s.f., cf. ARA Aud 644/1, s.f.
- 90 Havré aan Jakob Van Malderen, 31/3/1595: ARA Aud 489/2, los stuk (kopie).
- 91 Havré aan Filips II, 20/4/1595: AGS E 610, fol. 71, cf. Lefèvre, *CPhII IV*, 301 (874).
- 92 Aarschot aan Fuentes, 13/5/1595: ARA Aud 489/2, s.f. (origineel).
- 93 Advies Havré, 5/1595: ARA Aud 489/2, s.f., ARA Aud 644/1, s.f.
- 94 Jakob van Malderen aan Havré, 14/6/1595: ARA Aud 489/2, s.f. (kopie), cf. ARA Aud 622/1, s.f.
- 95 Filips II aan Fuentes en Havré, 9/6/1595: ARA Aud 201, fol. 165-169 (origineel in cijfers), ARA Aud 195, fol. 59 (ontcijferde kopie, Frans), ARA Aud 195, fol. 459 (ontcijferde kopie, Frans), ARA Aud 489/2, s.f. (kopie), cf. ARA Aud 644/1, s.f. (drie kopieën).
- 96 Filips II aan Fuentes, 11/6/1595: AGS E 2223, fol. 25 (minuut, Spaans), cf. Lefèvre, *CPhII IV*, 308 (901).
- 97 *Testamento de Felipe II* (red. J.L. de la Peña), Madrid, 1982, 41.
- 98 J.H. Elliott, *Imperial Spain 1469-1716*, Harmondsworth, 1963, 290.
- 99 A. Esteban Estríngana, 'Haciendo rostro a la fortuna. Guerra, paz y soberanía en los Países Bajos', in: B.J. García García (red.), *Tiempo de Pacés. La Pax Hispanica y la Tregua de los Doce Años*, Madrid, 2009, 82.
- 100 R. Valladares, 'Decid adiós a Flandes. La Monarquía Hispánica y el problema de los Países Bajos', in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albert and Isabella*, 2 dln., Turnhout, 1998, dl. I, 47-54, 49-50. Voor de context van de Akte van Afstand in een breder perspectief: V. Soen, 'Estrategias tempranas de pacificación de los Países Bajos (1570-1598)', in: B.J. García García (red.), *Tiempo de paces (1609-2009). La Pax Hispanica y la Tregua de los Doce Años*, Madrid, 2009, 61-75; W. Thomas, 'Isabel Clara Eugenia and the Pacification of the Southern Netherlands' in: C. Van Wyhe (red.), *Isabel Clara Eugenia. Female Sovereignty in the Courts of Madrid and Brussels*, Madrid/Londen, 180-202; L. Duerloo, *Dynasty and Piety: Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars*, Aldershot, 2012.
- 101 Valladares, 'Decid adiós a Flandes', 48-50.
- 102 A. Esteban Estríngana, 'Felipe III y los estados de Flandes. De la cesión a la reversión territorial de las provincias leales (1598-1623)', in: J. Martínez Millán en M.A. Visceglia (red.), *La Corte de Felipe III y el gobierno de la Monarquía Católica (1598-1621). Actas del Congreso Internacional*, Madrid, 2007, 423-501.
- 103 Filips II aan de loyale Staten, Raden en edellieden, 31/5/1598: V. Brants, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle. 1597-1621*, Brussel, 1909, dl. I, 16. Op de laatste dag van mei stelde Isabella ook nog een document op dat Albrecht toeliet in haar naam de Nederlanden in bezit te nemen.
- 104 B. de Ridder en V. Soen, 'The Act of Cession, the 1598 and 1600 States-Generals in Brussels and the peace negotiations during the Dutch Revolt', in: R. Lesaffer (red.), *The Twelve Years Truce (1609): War, peace and law in the Low Countries at the turn of the 17th century* (ter perse).
- 105 M. Thófnér, 'Domina & Princeps proprietaria. The Ideal of Sovereignty in the Joyous Entries of the Archduke Albert and the Infanta Isabella', in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albert and Isabella*, 2 dln., Turnhout, 1998, dl. I, 55-64; I. Van Bamis, *Een nieuw begin? Gratieverlening naar aanleiding van de Blijde Intrede van Albrecht en Isabella (1599)*, Gent, 2012.

- 106 C. Bruneel, J.-M. Duvosquel, Ph. Guignet en R. Vermeir (red.), *Les "Trente Glorieuses". Pays-Bas méridionaux et France septentrionale. Aspects économiques, sociaux et religieux au temps des archiducs Albert et Isabelle*, Brussel, 2010.

AFKORTINGEN

AA	Archivo de la Casa de los Duques de Alba, Palacio de Liria (Madrid).
ADM (Lalaing)	Archives Municipales de Douai (Fonds de Lalaing).
AfK	Archiv für Kulturgeschichte.
AGS	Archivo General de Simancas.
CMC 2aE	—, Contaduría Mayor de Cuentas, segunda época.
E	—, Secretaría de Estado.
K	—, Secretaría de Estado, Negociación de Francia.
SP	—, Secretarías Provinciales.
ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel.
Aud	—, Papieren van Staat en Audiëntie.
GRM	—, Grote Raad van Mechelen.
Hsverz.	—, Handschriftenverzameling.
Rk.	—, Rekenkamer.
RvB	—, Raad van Beroerten.
ARG	Archiv für Reformationsgeschichte.
ASD	Erasmii Opera Omnia.
Bor, <i>Oorsprongk</i>	P. Bor, <i>Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en burgerlyke oneenigheden; beginnende met d'opdracht der selve landen, gedaen by Keyser Karel den Vijfden, aen sijnen soon Konink Philippus van Spanjen, en eindigende ... 't jaer MD</i> , 4 dln., Amsterdam, 1679-1684.
BCRH	Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis.
BHR	Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance.
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden.
BN	Biographie Nationale.
BT	E. Cockx-Indestège, E. Glorieux en B. Op de Beeck, <i>Belgica typographica 1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt</i> (Nationaal centrum voor de archeologie en de geschiedenis van het boek II), 4 dln., s.l., 1968-1994.
CODOIN	Colección de Documentos inéditos para la Historia de España.
DEND	M. Dierickx, <i>Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas (1521-1570)</i> , 3 dln., Brussel, 1960-1962.

Dutch Revolt	Website The Dutch Revolt: www.leidenuniv.dutchrevolt.nl .
EDA	<i>Epistolario del III Duque de Alba, Don Fernando Alvarez de Toledo</i> (ed. Duque de Berwick y Alba), 3 dln., Madrid, 1952.
FCMH	J. Martínez Millán en C.J. De Carlos Morales, <i>Felipe II (1527-1598), La configuración de la monarquía hispana</i> , [Valladolid], 1998.
Gachard/Lefèvre, CPhII	L.P. Gachard en J. Lefèvre, <i>Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas</i> , 6 dln., Brussel/Tongeren, 1848-1936.
JEMH	Journal of Early Modern History.
JIH	Journal of Interdisciplinary History.
JSH	Journal of Social History.
KBR	Koninklijke Bibliotheek te Brussel.
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche.
MKVA	Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België.
NBW	Nationaal Biografisch Woordenboek.
NC	<i>Nueva Colección de documentos Inéditos para la Historia de España</i> , 4 dln., Madrid, 1892-1894.
Piot/Poullet, CGr	E. Poullet en C. Piot, <i>Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1586</i> , 12 dln., Brussel, 1877-1896.
RBPH	Revue belge de Philologie et d'Histoire.
RSG	<i>Resoluciën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609</i> (Rijksgeschiedkundige Publicatiën) (ed. N. Japikse), 's-Gravenhage, 1915-1970.
SCJ	Sixteenth Century Journal.
<i>s.f.</i>	<i>sin folio</i>
Theissen, CMag	<i>Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parma, avec Philippe II: I: février 1565-fin 1567</i> (Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht III: 47) (ed. J.S. Theissen), Utrecht, 1925.
TSEG	Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis.
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis.
UAL	Universiteitsarchief Katholieke Universiteit Leuven.
Weiss, PCEG	<i>Papiers d'état du cardinal de Granvelle d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon</i> (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Série 1: Histoire politique) (ed. C. Weiss), 9 dln., Parijs, 1841-1852.
WvO	Correspondentie van Willem van Oranje, te raadplegen op: www.inghist.nl/onderzoek/projecten/WvO .

BRONNEN

I. Archivalische bronnen (en manuscripten)

*Barcelona. Arxiu Nacional de Catalunya
(voordien Sant Cugat del Vallès. Biblioteca Borja).*

Arxiu del Palau (AP)

- Ahumada Batlle, E. de, *Hipòlita Roís de Liori (ca. 1479-1546)* (Biblioteca de Mujeres 60), Madrid, 2004.
- Ahumada Batlle, E. de, 'L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós (Arxiu del Palau, s. XVI)', *Caplletra, revista internacional de Filologia* 31 (2001), 25-40.
- Borràs y Feliu, A., 'Lepanto a la luz de los documentos de Lluís de Requesens', in: *Cervantes en el Mediterráneo*, Barcelona, 2005, 171-203.
- Borràs y Feliu, A., 'Actes celebrats al gran saló del Palau Menor de Barcelona al començament del segle XIX', in: *III Congrés d'història de Barcelona*, 2 dln., Barcelona, 1993, dl. II, 427-437.
- Borràs y Feliu, A., 'La "Biblioteca Borja" del Sant Cugat del Vallès', *Estudis Santcugatencs. Publicació cultural de Sant Cugat del Vallès* 2 (1983), 45-61.
- March, J.M., 'Tres tablas del Palau de Barcelona atribuibles a Mabuse y una atribuida a Berenguete que no le pertenece', *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones* 52 (1948), 1-13.
- March, J.M., *El Comendador Mayor de Castilla Don Luis de Requesens en el Gobierno de Milán (1571-1573): Estudio y narración documentada de fuentes inéditas* (Ministerio de Asuntos Exteriores), Madrid, 1946 (1943¹).
- March, J.M., *La batalla de Lepanto y Don Luis de Requeséns, Lugarteniente General de la Mar, con nuevos documentos históricos*, Madrid, 1944.

Inventaris:

- Ahumada Batlle, E. de, *Descripció del fons de l'Arxiu del Palau de la família Requesens. Regesta i transcripció d'una part de la seva correspondència (s. XV-XVI)*, Tesina, Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Catalana, 1993.

- *Arxiu del Palau*, Sant Cugat del Vallès, s.d. (getypte inventaris).
 - Casanovas, I., 'Codex de l'Arxiu del Palau', *Revista de Bibliografia Catalana* 9 (1906), 1-43.
 - *Inventario de todos los documentos existentes en el secular archivo de la Real Capilla del Palau de Barcelona, propiedad de los Exmos. Sros Condes de Sobradiel etc.*, 1898 (handgeschreven inventaris).
- 45 Varia m.b.t. Gerónima de Hostalrich, echtgenote Requesens (1553-1579).
- 46 Varia m.b.t. de titels en patrimonium Requesens (16de eeuw).
- 47 Varia m.b.t. Requesens en het huwelijk van diens zoon (1573-1579).
- 68 *Libros de gastos* van Requesens en diens echtgenote (1575).
- 95 Varia m.b.t. de uitvoering van Requesens' testament (1573-1577).
- 95/7 Betalingen van de testamentuitvoerders in Brussel en Antwerpen; rekeningen van Diego de Salas, mayordomo van Requesens.
- 95/10 Betalingen naar aanleiding van overlijden Requesens.
- 95/12 Rekeningen en betalingen in de Nederlanden.
- 96 Varia en correspondentie m.b.t. de uitvoering van Requesens' testament (1576-1595).
- 96/3 Stukken m.b.t. de papieren van Requesens (1575-1600).

Brussel. Algemeen Rijksarchief (ARA).

www.arch.arch.be

- Nieuwenhuysen, A. van, en Laurent, R., *Archives de familles et de particuliers* (Guides des fonds et collections des Archives Générales du Royaume et Archives de l'État dans les provinces 29), Brussel, 1997.
- Soenen, M., *Institutions centrales des Pays-Bas sous l'Ancien Régime* (Guides des fonds et collections des Archives Générales du Royaume et Archives de l'État dans les provinces 15), Brussel, 1994.

Audiëntie (Aud).

- Lefèvre, J., 'Les registres de la correspondance administrative de Philippe II, 1585-1598', *Archives, bibliothèques et musées de Belgique* 6 (1929), 17-28.

Inventaris:

- Deceulaer, H., *Inventaris van het kernarchief van de Audiëntie 1344-1744 (vnl. 1515-1744)* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 425), Brussel, 2008.
- *Inventaire des lettres missives du Fonds des Papiers d'État et de l'Audience 1531-1700* (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage 105), Brussel, 1992.
- Nelis, H., *Inventaire des numéros 1396 à 1502 des papiers d'état et de l'audience (met index van P.*

Gorissen en M. Soenen) (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage 276), Brussel, 1995.

- Nelis, H., *Inventaire analytique des archives de l'audience et des papiers d'état* (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage 109), Brussel, 1992.

- Nr. 170 Brieven van Filips II aan Requesens (17/10/1573-29/6/1574).
 Nr. 171 Idem (5/8/1574-23/1/1576).
 Nr. 172 Brieven van Requesens aan Filips II (3/12/1573-13/3/1574).
 Nr. 173 Briefwisseling Raad van State met Filips II (24/3/1576-31/5/1576).
 Nr. 174 Idem (1/6/1576-10/11/1576).
 Nr. 175 Briefwisseling van Don Juan met diversen (6/11/1576-9/7/1577).
 Nr. 176 Brieven van Filips II aan Farnese (20/10/1578-23/12/1580).
 Nr. 177 Idem (13/1/1581-20/12/1581).
 Nr. 178 Idem (8/1/1582-13/12/1582).
 Nr. 179 Idem (2/5/1583-20/3/1584).
 Nr. 180 Idem (23/7/1584-22/12/1585).
 Nr. 181 Idem (1/2/1586-24/6/1588).
 Nr. 182 Idem (20/7/1588-8/12/1589).
 Nr. 183 Idem (8/1/1590-28/12/1592).
 Nr. 184 Idem (8/10/1578-28/12/1579).
 Nr. 185 Idem (28/1/1579-2/12/1580).
 Nr. 186 Idem (10/1/1581-26/12/1581).
 Nr. 187 Brieven van Farnese aan Filips II (16/1/1582-23/12/1583).
 Nr. 188 Idem (2/1/1584-31/12/1585).
 Nr. 189 Idem (3/2/1586-11/1588).
 Nr. 190 Idem (8/2/1589-24/4/1592).
 Nr. 192 Gekopieerde briefwisseling van Farnese met Filips II en edellieden (11/11/1578-13/3/1581), vooral m.b.t. de reconciliatie van de Waalse provincies.
 Nr. 192/1 Briefwisseling tussen Filips II en Don Juan, particulieren en raden (18/12/1577, 1578); briefwisseling tussen Filips II en Farnese, particulieren en raden (8/1/1579-28/12/1579).
 Nr. 192/2 Briefwisseling tussen Filips II en Farnese, particulieren en raden (13/1/1580-6/11/1580).
 Nr. 192/3 Idem (13/1/1581-20/12/1581).
 Nr. 192/4 Idem (16/1/1582-19/11/1582).
 Nr. 192/5 Idem (9/1/1583-29/12/1583).
 Nr. 192/6 Briefwisseling tussen Filips II en Don Juan, particulieren en raden (1578); briefwisseling tussen Filips II en Farnese, particulieren en raden (1/1/1584-27/12/1584).
 Nr. 192/7 Briefwisseling tussen Filips II en Farnese, particulieren en raden (27/1/1585-28/10/1585).

- Nr. 192/8 Idem (30/3/1585-15/11/1587).
 Nr. 192/9 Idem (1/1/1588-25/11/1588).
 Nr. 192/10 Idem (13/2/1589-22/12/1589).
 Nr. 192/11 Idem (3/2/1590-27/11/1590).
 Nr. 192/12 Briefwisseling tussen Filips II en Farnese, Mansfelt, particulieren en raden (20/4/1591-11/12/1591).
 Nr. 192/13 Idem (19/2/1591-22/12/1592).
 Nr. 193 Brieven van Filips II aan Farnese (29/1/1585-22/12/1587).
 Nr. 194 Idem (7/1/1588-8/12/1589) (derde register van de 'lettres clauses' verzonden door Alonso de Laloo).
 Nr. 195 Brieven van Filips II aan Farnese, Ernst van Oostenrijk, Mansfelt en Fuentes (5/1/1590-29/12/1595) (vierde register van de 'lettres clauses' verzonden door Alonso de Laloo).
 Nr. 196 Briefwisseling tussen Filips II en Albrecht van Oostenrijk (25/1/1596-2/8/1598).
 Nr. 197 Briefwisseling tussen Filips II en de landvoogden van de Nederlanden (23/11/1593-16/1/1599).
 Nr. 198 Brieven van Filips II aan Mansfelt (3/2/1592-31/12/1593).
 Nr. 199 Brieven van Mansfelt aan Filips II (3/7/1593-9/12/1593).
 Nr. 199bis Brieven aan Mansfelt (8/1/1593-11/12/1593).
 Nr. 200 Brieven van Filips II aan Albrecht van Oostenrijk (21/10/1595-30/3/1595).
 Nr. 201 Briefwisseling tussen Filips II, Ernst van Oostenrijk (31/12/1593-22/3/1595) en Fuentes (9/6/1596-20/9/1595).
 Nr. 202 Brieven van Ernst van Oostenrijk aan Filips II (4/1/1594-28/1/1595) en van Fuentes aan Filips II (24/5/1595-19/1/1596).
 Nr. 202/1 Brieven gericht aan Ernst van Oostenrijk (4/1/1594-27/12/1594).
 Nr. 202/2 Brieven gericht aan Ernst van Oostenrijk en Fuentes (2/1/1595-12/12/1595).
 Nr. 203 Brieven van Filips II aan Albrecht van Oostenrijk (15/5/1596-13/7/1598).
 Nr. 204 Brieven van Mansfelt aan Filips II, briefwisseling tussen Mansfelt en Farnese; varia (10/1/1592-3/6/1593).
 Nr. 204/2 Briefwisseling tussen Filips II en de opeenvolgende landvoogden (1578-1598).
 Nr. 205 Brieven van Albrecht van Oostenrijk aan Filips II (8/3/1596-17/5/1598).
 Nr. 205/1 Brieven en instructies van Filips II aan Albrecht van Oostenrijk (18/2/1596-25/12/1599).
 Nr. 206 Brieven van Filips II aan diversen (30/9/1561-29/12/1575).
 Nr. 207 Brieven van Tisnacq sr. aan Filips II (6/6/1562-22/9/1569).
 Nr. 208 Brieven van Arnold d'Ennetières aan Filips II (met diens aantekeningen) (1578-1580).
 Nr. 208/1 Briefwisseling tussen Filips II, Albert, Ernst en Havré (1589-1608).
 Nr. 243 Briefwisseling van landvoogden en bisschoppen (1564-1576).
 Nr. 244 Briefwisseling tussen Margaretha van Parma en Alva (1567).

- Nr. 244/A Idem (1567-1568).
Nr. 244/B Briefwisseling tussen Margaretha van Parma, Alva en diversen (1566-1567).
Nr. 244/1 Briefwisseling tussen Margaretha van Parma en gouverneurs, steden en provinciale justitieraden (1566-1567).
Nr. 244/2 Idem (9/1566-12/1566).
Nr. 249/1-2 Briefwisseling van Alva (1567-1573).
Nr. 250 Briefwisseling tussen Don Juan, Filips II en Arnold d'Ennetières (5/11/1576-13/9/1578).
Nr. 256 Varia over de landvoogdij van Don Juan (30/1/1577-7/7/1577).
Nr. 257 Mouterijen te Zierikzee (1576).
Nr. 258 Brieven van Mansfelt aan Farnese, minuten van brieven van Farnese aan Mansfelt (10/2/1582-27/12/1582).
Nr. 259 Idem (7/4/1583-25/11/1583).
Nr. 260 Brieven van Karel van Mansfelt aan Farnese (7/5/1582-27/11/1583).
Nr. 260/1 Brieven aan Mansfelt als landvoogd van de Nederlanden (25/2/1593-23/1/1594).
Nr. 367 Politieke correspondentie met Engeland (1558-1714).
Nr. 368/1 C Onderhandelingen van Thomas Wilkes, gezant Elizabeth I (1574-1575).
Nr. 396 Proces-verbaal van de onderhandelingen tussen Filips II en Elizabeth I van maart tot mei 1588.
Nr. 406 Varia over de vredesonderhandelingen in Breda (1574-1575).
Nr. 407 Idem (1574-1575).
Nr. 408 Idem (25/10/1574-2/9/1575).
Nr. 409 Idem (3/3/1574-14/7/1575).
Nr. 409bis Idem; map over de onderhandelingen tussen Aarschot en Oranje in Geertruidenberg (1577).
Nr. 410 Varia over de vredesonderhandelingen in Keulen (1579).
Nr. 484 Briefwisseling tussen d'Ennetières en Viglius (1571-1575).
Nr. 486 Brieven van Don Fadrique de Toledo aan Alva, de graaf van Boussu, de heer van Licques en anderen (2/5/1572-30/9/1573).
Nr. 489 Brieven van Philippe du Bois aan Don Juan over de aankomst en intrede van Matthias (1578); varia.
Nr. 489/2 Documenten over de vredesbemiddelingen van Havré (1595).
Nr. 494/1 Uitvoering Concilie van Trente (1564-1570).
Nr. 494/2 Idem (1564-1572).
Nr. 580 Verzoening van de 'Waalse provincies' (1/1/1578-31/10/1578).
Nr. 581 Idem (2/11/1578-29/7/1579).
Nr. 582 Idem (1/8/1579-18/9/1579).
Nr. 583 Idem (19/9/1579-27/12/1579).
Nr. 584 Idem (1/1/1580-31/5/1580).
Nr. 585 Idem (kopieën uit de voorgaande nummers).

- Nr. 586 Varia m.b.t. de capitulatieonderhandelingen van Antwerpen (13/11/1584-30/9/1585).
- Nr. 587 Varia m.b.t. de verzoening van Brugge (2/3/1584-16/9/1587).
- Nr. 587/1 Varia m.b.t. de Pacificatie van Gent, het Eeuwig Edict, de onderhandelingen met Engelse en Duitse ambassadeurs (1577-1579), de conferenties te Keulen (1579 en 1590), het vredesaanbod Ernst van Oostenrijk (1594) en varia over de relaties tussen de Nederlanden en het Heilig Roomse Rijk (1590-1598).
- Nr. 587/2 Varia m.b.t. de conferentie van Broekburg (1588).
- Nr. 587/4 Varia m.b.t. de verzoening van Kortrijk (1581).
- Nr. 588 Varia m.b.t. de verzoening van Groningen en Rennenberg met Filips II (16/3/1579-26/12/1580).
- Nr. 589 Idem (2/1/1581-16/7/1582).
- Nr. 589bis Kopieën van stukken uit nr. 589 (1579-1580).
- Nr. 590 Varia m.b.t. de verzoening van Mechelen (6/1579-3/1580).
- Nr. 591 Reconciliatieverdragen (1579-1588).
- Nr. 619 Akte van Afstand (1598).
- Nr. 643/12 Onderhandelingen met Willem van den Berg (1577-1581).
- Nr. 643/14 Brieven aan Mansfelt (1593-1594).
- Nr. 644/1 Onderhandelingen met de Verenigde Provinciën (1594-1609).
- Nr. 644/1bis Idem (1607-1609).
- Nr. 645/1 Brieven en instructies aan Jan Richardot; briefwisseling van Richardot (20/7/1589-9/9/1609).
- Nr. 778 Minuten van de notulen Raad van State (7/2/1562-23/12/1563).
- Nr. 779 Idem (5/1/1564-29/12/1565).
- Nr. 780 Idem (4/1/1566-31/12/1566).
- Nr. 781 Idem (1/1/1567-30/4/1577).
- Nr. 782 Minuten van de notulen Raad van State en notulen van de *audiencier* (1574; 4/1576-8/1576; 1577; 1578; 1588).
- Nr. 783 Minuten van de notulen Raad van State (1590-1596; 1604-1605).
- Nr. 784 Commissies en instructies voor de provinciegouverneurs (20/8/1486-22/6/1690).
- Nr. 785 Commissies en instructies van de gouverneurs-generaal en de provinciegouverneurs (10/1531-1572).
- Nr. 786 Commissies van gouverneurs en ambtenaren (7/1/1588-24/4/1598).
- Nr. 795 Instructies voor zendingen in de Zeventien Provinciën (1527-1657).
- Nr. 796 Commissies voor missies in de Zeventien Provinciën (12/2/1557-24/12/1575).
- Nr. 798 Instructies voor missies in buitenland (26/8/1550-15/10/1643).
- Nr. 802 Instructies en commissies voor burgerlijke en militaire ambtenaren (1528-1645).
- Nr. 804 Commissiebrieven voor gouverneurs-generaal en provinciegouverneurs (22/1/1547-1560).
- Nr. 805 Commissies van betaling gegeven aan de raadsheren en secretarissen van Don Juan (1578-1579).

- Nr. 806 Instructies van Filips II (1588-1598).
 Nr. 83I Verzoeningsbrieven n.a.v. Blijde Intrede Isabella (1599).
 Nr. 84I Register van de buitengewone dépêches (10/6/1591-20/3/1593).
 Nr. 1177 Varia m.b.t. godsdienstvervolging (16de eeuw).
 Nr. 1186 Memorandum Grobbendonk over de onderhandelingen tussen Don Juan en de Staten.
 Nr. 1187 Adviezen van de justitieraden (1591-1592) (fol. 1-48), staatsvergadering (*junta*) onder Ernst van Oostenrijk (1595) (fol. 49-180), missie van Floris van Berlaymont naar Filips II (1595).
 Nr. 1191/II Akte van Afstand (1598).
 Nr. 1121 Commissiebrieven en instructies voor Margaretha van Oostenrijk, Maria van Hongarije, Emmanuel-Philibert van Savoie, Margaretha van Parma, Alva en de Raad van State (16de eeuw).
 Nr. 1222 Commissiebrieven en instructies voor Don Juan, Alexander Farnese et aartshertog Ernst van Oostenrijk (1577-1595).
 Nr. 1223 Commissiebrieven en instructies voor Fuentes, Albrecht van Oostenrijk, Andreas van Oostenrijk, Isabella (1595-1633).

(Dossiers, 'anciens cartons')

- Nr. 1396/3 Dossier m.b.t. reconciliatie Rennenberg (1579-1581).
 Nr. 1399/6 Verslag Havré en Hatstein over de Rijksdag te Regensburg (1594).
 Nr. 1401 Obligaties van de Staten-Generaal van de Nederlanden voor de betaling van troepen (1577-1579), beslissingen en vragen over deze obligaties (1596-1612).
 Nr. 1407/3 Documenten over de rechten van de koning van Spanje om renten op de domeinen van rebellen te confisqueren (1586).
 Nr. 1407/8 Staat van de geconfisqueerde goederen (1605).
 Nr. 1409/10 Verheffing Hennin-Liétard tot graafschap (9/1579).
 Nr. 1409/12 Brieven over de vorderingen van Havré (1486, 1594, 1596-1598, 1600, 1623).
 Nr. 1413/5 Beneficiërollen van Henegouwen (1587-1588).
 Nr. 1415/1 Dossier over reconciliatie Lamoraal van Egmont jr. (1590-1593).
 Nr. 1415/2 Advies van Assonleville aan Ernst van Oostenrijk (1/1594).
 Nr. 1415/3 Adviezen over de 'bonne justice et police' in de Nederlanden (1590, 1592).
 Nr. 1415/4 Adviezen over 'le redressement des Pays-Bas' (1593, 1596).
 Nr. 1415/5 Anonieme adviezen over de regering in de Nederlanden (einde 16de eeuw).
 Nr. 1415/7 Correspondentie en adviezen over middelen om de opstandige provincies te herwinnen (1593-1625).
 Nr. 1415/10 Anoniem advies over de middelen om geld te vinden om de toestand te verhelpen (s.l., s.n., rond 1580).
 Nr. 1415/20 Memorandum over oorsprong en oorzaken van de onrust in de Nederlanden en de manieren om eraan tegemoet te komen (s.d.).

- Nr. 1415/21 Advies van Antonio Pérez over middelen om oorlog in de Nederlanden te beëindigen, s.l.n.d.
- Nr. 1415/23 Memorandum over hoe Filips II krediet in de Nederlanden kan behouden.
- Nr. 1416/1 Zeven exemplaren van het generaal pardon (8/3/1574).
- Nr. 1416/2 Vier exemplaren van de toestemming voor Requesens om het algemene genade-recht uit te oefenen (12/3/1574).
- Nr. 1420/2 Lijst van de raadsheren en dienaars van de koning van Spanje die Don Juan volgden (29/10/1577).
- Nr. 1424/5 Brieven aan Moriensart door Richardot, Le Vasseur en Sarrazin over Artesië (21/1/1582-9/2/1582).
- Nr. 1424/6 Varia m.b.t. de Staten van Artesië (1582), lijst gouverneurs (1330-1640).
- Nr. 1425/2 Briefwisseling m.b.t. de reconciliatie van 's-Hertogenbosch (1579-1580).
- Nr. 1428/1 Varia over Breda, in het bijzonder over de reconciliatie met de koning (1563-1631).
- Nr. 1428/2 Varia over de reconciliatie van Geertruidenberg met de koning van Spanje (1529-1593), Steenberg (1573) en Roedorf (1620).
- Nr. 1428/4 Varia m.b.t. de stad en de provincie Groningen (1550-1593).
- Nr. 1428/5 Varia m.b.t. Deventer (1556-1587).
- Nr. 1432/2 Varia m.b.t. Zeeland (1504-1507).
- Nr. 1432/3 Varia m.b.t. Utrecht (1529-1577).
- Nr. 1435/2 Varia m.b.t. Gelre (1476-1582).
- Nr. 1437/1 Varia m.b.t. Venlo (1586-1595, 1632).
- Nr. 1437/5 Varia m.b.t. de reconciliatie van Nijmegen (1585).
- Nr. 1437/6 Varia m.b.t. Zutphen, in het bijzonder over de reconciliatie met Filips II (1310, 1574, 1584 en 1585).
- Nr. 1439/2 Varia m.b.t. de Raad van Gelre (1554-1582).
- Nr. 1441/3 Varia m.b.t. Amsterdam (1530-1577).
- Nr. 1449/3 Brieven over de campagne van Rennenberg in Friesland, Overijssel en Zutphen (1580-1581).
- Nr. 1453/2 Samenvatting zitting Raad van State (5/1/1595) en brieven uit 1598 over de competenties van de Raad van State.
- Nr. 1456/1 Artikels die bij de reconciliatie van Gent moeten gevoegd worden (1606).
- Nr. 1456/10 Adviezen van Staten van Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Namen, Doornik, Doornikse en Artesië (10-11/1593).
- Nr. 1457/5 Varia, o.a. dossier oorlogsraad 1581.
- Nr. 1457/6 Varia, o.a. papieren Richardot.
- Nr. 1458/8 Varia (1525-1632).
- Nr. 1470/4 Varia.
- Nr. 1470/5 Varia over de Hoge Raad der Nederlanden (1587-1596).
- Nr. 1472/1 Geheime dossiers (1580-1593).
- Nr. 1472/14 Documenten van spionnen (16de-17de eeuw).

- Nr. 1476/2 Briefwisseling van Fuentes over de onderhandelingen met de opstandige provincies (1593-1599) en documenten over de missie van Berlaymont naar Madrid (1595-1596); briefwisseling over de vrede van Vervins (1598), briefwisseling van Havré met de aartshertogen.
- Nr. 1476/6 Brieven van Medinaceli, Noircarmes en Lodewijk van Nassau over vrijlating gijzelaars na de capitulatie van Bergen (1572).
- Nr. 1476/7 Stukken van de procedure voor het *auditorat militaire* over Alexandre Roy, over contacten met de prins van Oranje (1577-1578).
- Nr. 1477/4 Adviezen van verschillende Raden over het probleem van de 'vrybuyters' (1591-1592).
- Nr. 1502/7 Open brieven m.b.t. generaal pardon (23/4/1574).
(bis)

('Portefeuilles')

- Nr. 1504 Varia m.b.t. de geloofsvervolging (1525-1542 en 1573).
- Nr. 1505 Varia m.b.t. de geloofsvervolging (1555-1564).
- Nr. 1515-1516 Briefwisseling van de prins-bisschop van Luik (1555-1599).
- Nr. 1545 Instructies voor raadsheren en diplomaten (1591-1626).
- Nr. 1546/3 Instructies voor Raad van State en landvoogdij (1531-1595).
- Nr. 1606 Brieven over de onrust in Gent (1539, 1544, 1555, 1577).
- Nr. 1616 Briefwisseling van Willem van Oranje, in het bijzonder m.b.t. Brabant en m.b.t. kerkelijke goederen (1574-1580).
- Nr. 1618 Documenten m.b.t. confiscatie van goederen, de reconciliatie van rebelse provincies (1557-1586 en 1645), de vredesonderhandelingen te Keulen.
- Nr. 1619/5 Commissie voor Fuentes (2/5/1595).
- Nr. 1620/3 Akte van Afstand (1598).

Audiëntie – Zendbrieven (Aud).

Inventaris:

- *Inventaire des lettres missives du Fonds des Papiers d'État et de l'Audience 1531-1700* (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage 105), Brussel, 1992.

- Nr. 1721/1 Briefwisseling Karel van Arenberg en diens moeder Margaretha van der Marck (1575-1578).
- Nr. 1721/3 Briefwisseling Jan van Glymes (1555-1566).
- Nr. 1721/1 Briefwisseling Karel van Berlaymont.
- Nr. 1729/3 Map A: Antoon van Lalaing (1560-1567).

Handschriftenverzameling (Hsverz).

Inventaris:

- [Catalogue de la collection des] manuscrits divers (nrs 1-5176) (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen 115), s.l., 1956.
- Catalogue de la collection des manuscrits divers, suite, à partir du n° 5173 à 5264 (Algemeen Rijksarchief, A 135), Brussel, s.d.
- Cuvelier, J., *Handschriftenverzameling. Klapper van de nummers 1148-2771* (Algemeen Rijksarchief, Toegangen in beperkte oplage 118), Brussel, 1992.
- Nelis, H., *Table des noms figurant dans la collection Manuscrits divers du n° 1 à 1147, du n° 2771 à 3783 et à partir du n° 5102* (Algemeen Rijksarchief, A 136), Brussel, s.d.

- Nr. 170 Collection de documents historiques, tome XV (1589-1593).
 Nr. 171 Collection de documents historiques, tome XVI (1594-1600).
 Nr. 194 Brieven van Hopperus aan Filips II (24/11/1569-28/12/1569).
 Nr. 198 Brieven van Verdugo aan Karel van Mansfelt (1583-1591), Brieven aan Karel van Mansfelt (1583-1591).
 Nr. 199 Brieven van Filips II aan Farnese over de Nederlanden en Bourgondië (29/1/1585-22/12/1587).

Raad van Beroerten (RvB).

Inventaris:

- Jamees, A. en Vermaseren, B.A., *Inventaris van het archief van de Raad van Beroerten* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen 218), Brussel, 1980.

- Nr. 395 Documenten met betrekking tot de veroordeling van Filips van Lalaing-Hoogstraten (1568-1569, 1571, 1575).

Brussel. Koninklijke Bibliotheek (KBR).

<http://www.kbr.be>

Handschriftenverzameling (Hsvz).

Inventaris:

- Gheyn, J. van den, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique. Tome septième: Histoire des pays: Allemagne, Angleterre, Autriche, Belgique (histoire générale)*, Brussel, 1907.
- Gheyn, J. van den, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique. Tome huitième: Histoire de Belgique (histoire particulière): Anvers et Brabant*, Brussel, 1908.
- Gheyn, J. van den, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique. Tome neuvième: Histoire de Belgique (histoire particulière): Flandre, Hainaut, Liège, Limbourg, Luxembourg et Namur*, Brussel, 1909.

- Gheyn, J. van den, en Bacha, E., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique. Tome dixième: Histoire d'Espagne, Histoire de France, Histoire d'Italie*, Brussel, 1919.
- *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique: Tome onzième: Histoire de Hollande. Mélanges d'histoire. Géographie Voyages, itinéraires, expéditions*, Ronse, 1927.
- Ter plaatse is ook een steekkaartencatalogus aanwezig.

Eerste serie

- Nr. 7381 Compilatie van 'vredesverdragen' (16de-18de eeuw).
 Nr. 11727 Memorandum Hopperus over de staat der Nederlanden (s.d.).
 Nr. 14963 Brieven van Hopperus aan Filips II (1572).
 Nr. 16091-95 Varia (16de eeuw).
 Nr. 16117-16122 Granvelle, advies over de staat der Nederlanden (s.d.).
 Nr. 17361-421 Varia (16de eeuw).
 Nr. 18963 Briefwisseling Hopperus met Filips II (3/5/1571-18/4/1572; 1576).

Tweede serie

- Nr. II 187 Autographa virorum illustrorum ad universitatem Lovaniensem (Dl. I: 1557-1589).

*Brugge. Bisschoppelijk Archief (BAB).****Bisdom Ieper***

- Y 13 Varia
 Y 58 Acta Rythovii.

Douai. Archives Municipales de Douai (AMD).

<http://www.ville-douai.com/intcult.htm>

Fonds de Lalaing (Lalaing)

Inventaris:

- Wagon, Henri [Archives municipales de Douai], *Famille de Lalaing, Inventaire analytique, I, Documents*, Douai, 1931-1932 (gedactylografeerde inventaris, ook onder PDF-formaat en met zoekfunctie beschikbaar in de leeszaal).
- A 130 Rekeningen van het Hôpital St. Antoine à Lalaing (1570-1585).
 B 78 Algemene rekening van goederen van Filips van Lalaing door Martin Jonnart (3/10/1575-30/6/1576).
 B 262 Procuratie voor bestuur goederen aan Filips van Lalaing vanwege Emmanuel van Lalaing (2/4/1575).

B 288/I	Losse stukken over de grafmonumenten van de Lalaings, boedelinventaris van de Lalaings in Escornaix (10/2/1611), losse stukken.
B 289/I	Varia, o.a. inboedel François van Lalaing (1588).
B 289/II	Rekeningen goedgekeurd door Margaretha van Arenberg (1/10/1575-30/9/1576).
B 289/III	Varia.
B 291	Varia.
B 295/VII	Brieven aan Filips van Lalaing (1567-1581).
B 296/VII	Varia over Filips van Lalaing (1567-1581).
B 301	Varia, o.a. Joris, Hugo en Emmanuel-Filibert van Lalaing en rekeningen van Filips van Lalaing en Margareta van Arenberg.
B 302	Varia
B 303	Varia.
B 305	Stukken i.v.m. politiek (1575-1580), zendbrieven, varia.
B 306	Varia (Hoogstraten, Rennenberg).

Edingen. Archives et Centre Culturel des Ducs d'Arenberg (ACA).

Inventaris:

- Ter plaatse zijn verschillende gedactylografeerde inventarissen aanwezig.

Accords

Nr. 314	Akkoord tussen Aarschot, Chimay en Havré (1/8/1584).
Nr. 315	Terugroeping akkoord 1584 door Aarschot (10/8/1594).

Correspondance

Nr. 34/18	Briefwisseling van de Croÿ's en de Halewijn.
-----------	--

État civil

Nr. 105	Huwelijkscontract tussen Karel van Croÿ en Maria van Brimeu (28/7/1580).
---------	--

Succession

Nr. 187	Inventaris goederen van Jeanne van Halewijn, echtgenote Aarschot.
---------	---

El Escorial. Biblioteca del Monasterio San Lorenzo de El Escorial (BME).

Referentiewerken:

- Bussemaker, Th., *Verslag van een voorlopig onderzoek te Lissabon, Sevilla, Madrid, Escorial, Simancas en Brussel naar archivalia belangrijk voor de Geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage, 1905.
- Dierickx, M., 'Recherches sur la seconde moitié du XVIe siècle aux Archives de Besançon, Rome, Madrid, l'Escorial et Simancas', *BCRH* 113 (1948), 71-94.

- Gachard, L-P., *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial. Notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique*, 2 dln., Brussel, 1875.

Inventaris:

- Zarco Cuevas, J., *Catálogo de los Manuscritos castellanos de la Real Biblioteca de El Escorial*, 3 dln., Madrid, 1924-1929.

Ms. G-4-11	<i>Joachim Hopperus, Over 'officio del Rey' adhv. psalm 118 van profeet David.</i> ¹¹
Ms. L-I-21	Memoranda over de oorzaak van de rebellie in de Nederlanden en de manier om ze te onderwerpen (voornamelijk gericht aan de aartshertogen).
Ms. L-I-22	<i>Papeles varios y Cartas de Reyes en francés.</i> ²
Ms. M-I-6, M-I-7	<i>Tweede deel van relaas Renon de France.</i> ³
Ms. M-I-17/18	<i>Historia de la rebelion de Flandes contra la Yglesia y Felipe II.</i> ⁴

Kew. National Archives (NA).

www.nationalarchives.gov.uk

State Papers Foreign 77: Flanders (1585-1780)

SP 77/1	1587.
SP 77/2	1588/1-1588/3.

Londen. British Library (BLL).

- Gayangos, P. de, *Catalogue of the Manuscripts in the Spanish Language in the British Museum (I:747-62)*, 2005.
- Zie vooral de online *Manuscript Catalogue* op www.bl.uk

Additional Manuscripts

Ms. Add. 15938	Originele brieven en kopieën van de gouverneurs van de Nederlanden (1567-1814).
Ms. Add. 15941	Originele brieven van Italiaanse adellijke families (1480-1732).
Ms. Add. 20048	J. Hopperus, <i>De la source et commencement des troubles suscites aux Pays-Bas sous le gouvernement de la Duchesse de Parme.</i>

1 Est. G Plut. 4, n° 11: Analyse in Gachard, *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial*, 598, nr. 26; zie 'Doctrina y officio del Rey según el consejero Hoppero' (red. G. Janssens), *Lias. Sources and Documents relating to the Early Modern History of Ideas* 9 (1982), 138.

2 Est. Y o L. Plut. 1, n° 22: Analyse in Gachard, *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial*, 581-593, nr. 19. Intussen is de foliëring van het manuscript aangepast; de opgegeven folio's van Gachard zijn dus foutief.

3 Est. X o M. Plut. 1, nos 6 en 7: Analyse in Gachard, *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial*, 595-596, nr. 21.

4 Est. X o M. Plut. 1, nos 17 et 18: Analyse in Gachard, *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial*, 593-594, nr. 20.

- Ms. Add. 28262 Brieven van Antonio Pérez aan Filips II (1562-1579).
 Ms. Add. 28698 Brieven van de Spaanse koninklijke familie en Spaanse adel (1483-1616).
 Ms. Add. 33953 Varia m.b.t. Antwerpen (1521-1581).
 Ms. Add. 38073 Originele brieven m.b.t. de Nederlanden (14de-16de eeuw).
 Ms. Add. 45924 Originele sententiebrief van de Grote Raad van Mechelen voor Marie Christine van Egmont, weduwe van Oudart van Bournonville (1585).

Ms. Altamira (Ms. Add. 28334-28503)

- Ms. Add. 28350 Varia m.b.t. het presenteren van memorialen door Pedro de Hoyo (1560-1568).
 Ms. Add. 28356 Briefwisseling tussen Filips II, Sessa en Don Juan de Austria over militaire operaties (1572-1578).
 Ms. Add. 28385 Brieven van Alva aan Diego de Espinosa (1565-1572).
 Ms. Add. 28386-88 Varia m.b.t. de Nederlanden (1565-1604).
 Ms. Add. 28421 Varia m.b.t. Frankrijk (vooral van Juan de Vargas, Juan Bautista de Tassis en Terranova) (1579-1598).

Ms. Yelverton (Ms. Add. 48000-48196)

- Ms. Add. 48007 Varia m.b.t. de handel tussen Engeland en Spanje (16de eeuw).
 Ms. Add. 48014 Varia m.b.t. de Nederlanden (1431-1587), vooral over de periode van Leicester (1585-1587), maar ook J. Hopperus, *Recueil et memorial des troubles* (f° 20-84).

Madrid. Archivo de la Casa de los Duques de Alba (ADA).

- Duque de Berwick y Alba, *Documentos escogidos del archivo de la Casa de Alba*, Madrid, 1891.
- Duque de Berwick y Alba, *Catálogo de las colecciones expuestas en las vitrinas del Palacio de Liria*, Madrid, 1898.
- Duque de Berwick y Alba, *El archivo de la Casa de Alba*, Madrid, 1953.
- Duque de Berwick y Alba, 'Archivos de España, el de la Casa de Alba', *Hildaguía* 1 (1953), 141-156.
- Paz, R., 'El Duque de Alba y las publicaciones de la Casa', *Hildaguía* 1 (1953), 441-448.

Inventaris:

- Er is een oude steekkaartencatalogus ter plaatse beschikbaar.
- De archivaris van de *Fundación Casa de Alba*, dr. José Manuel Calderón, werkt aan de digitale ontsluiting van het archiefbestand.

- Caja 7 n° 25: Kopie van de instructie voor Boussu (2/11/1570).
 Caja 11 n° 91-92: Brieven van Filips II aan Medinaceli (1572).

- Caja 26 n° 87-168: Brieven van Francés de Álava aan Filips II, Alva en Albornoz (1562-1571).
 Caja 28 n° 1-8: Brieven van 'El Amigo' aan Albornoz en Alva (1574-1576).
 Caja 28 n° 156-165: Brieven van Karel van Arenberg aan Alva en Albornoz (1569, 1573).
 Caja 28 n° 168-184: Brieven van Montano aan Alva, Albornoz en Moreno (1569-1574).
 Caja 30 n° 46-58: Brieven van Karel van Berlaymont en Hierges aan Alva en Albornoz (1572-1576).
 Caja 31 n° 27-28: Brieven van Lodewijk van Berlaymont aan Alva (1574).
 Caja 31 n° 86-87: Brieven van Luis Carrillo aan Juan Moreno (1573).
 Caja 32 n° 72-76: Brieven van Courteville aan Alva (1562-1570).
 Caja 32 n° 86-92: Brieven van Aarschot en Havré aan Alva en Albornoz (1570-1573).
 Caja 32 n° 93-94: Brieven van Le Roeulx aan Alva en Albornoz (1573).
 Caja 32 n° 137-144: Brieven van Champagny aan Alva en Albornoz (1564-1573).
 Caja 32 n° 145-187: Brieven van Chantonnay aan Filips II en Alva (1560-1572).
 Caja 35 n° 131: Brieven van Fuentes aan Alva en Albornoz (1575-1576).
 Caja 36 n° 71-73: Brieven van Gomicourt aan Alva en Albornoz (1572-1574).
 Caja 37 n° 1: Brieven van Granvelle aan Alva (1562-1575).
 Caja 38 n° 50: Brieven van Hopperus aan Alva, Don Fadrique en Albornoz (1568-1573).
 Caja 38 n° 84-97: Cartas de Francisco Hurtado aan Alva en don Hernando (1572-1573).
 Caja 38 n° 98-100: Cartas de don Juan Hurtado de Mendoza aan Don Fadrique en aan Albornoz (1571).
 Caja 39 n° 182: Brief van Filips van Lalaing aan Alva (16/8/1574).
 Caja 43 n° 22-38: Brieven van Mansfelt (1568, 1571-1573).
 Caja 43 n° 262: Brieven van Bernardino de Mendoza aan Alva, Albornoz (1574-1578).
 Caja 45 n° 1-43: Brieven van Francisco Hurtado de Mendoza aan Alva, Albornoz en don Fernando (1570-1576).
 Caja 45 n° 95-98: Brieven van Anne de Montmorency aan Alva (1558-1564).
 Caja 46 n° 34-74: Brieven van Noircarmes aan Alva en Albornoz (1567-1573).
 Caja 47 n° 184: Brieven van Pollweiler aan Alva, Albornoz, Granvelle (1562-1574).
 Caja 47 n° 194: Brief van Andrés Ponce de León aan Alva (13/6/1567).
 Caja 48 n° 82: Brief van François Richardot aan Albornoz (29/11/1572).
 Caja 48 n° 118-137: Brieven van Robles aan Alva, Albornoz en don Fadrique (1567-1575).
 Caja 48 n° 224-225: Brieven van Le Roeulx aan Alva (1573).
 Caja 49 n° 151-182: Brieven van Gaspar Schetz aan Alva en Albornoz (1568-1576).
 Caja 52 n° 87-90: Brieven van Tisnacq sr. en jr. aan Alva en Albornoz (4-7/1573).
 Caja 54 n° 173: Brieven van Juan de Vargas Mexía aan Requesens en Alva (1573-1574).
 Caja 64 n° 1: Minuten van brieven van Albornoz aan diverse personen (2/9/1573).
 Caja 63 n° 157-173: Instructies i.v.m. de Nederlanden.
 Caja 64 n° 8-181: Brieven van Alva aan Granvelle (1571).
 Caja 64 n° 94: Brief van Alva aan Boussu (27/7/1573).
 Caja 65 n° 79: Brief van Alva aan Robles (20/4/1573).

- Caja 65 n° 175-200: Minuten van brieven van Alva aan diverse personen (1555-1571).
- Caja 65 n° 201: Minuut van brief van Alva aan Boussu (4/7/1573).
- Caja 66 n° 11: Brief van Alva aan Francisco de Vargas (14/5/1572).
- Caja 66 n° 35 en 38: Minuten van brieven van Alva aan Noircarmes en Robles (4/11/1573 en 15/6/1573).
- Caja 66 n° 101: Brief van Albornoz aan Juan de Vargas (1/8/1573).
- Caja 66 n° 112: Brieven van Alva aan don Fadrique en Robles (14/8/1569).
- Caja 66 n° 38: Minuten van brieven van Alva aan Noircarmes (15/6/1573).
- Caja 69 n° 3: Voorstellen van Hopperus in de *Consejo de Estado* (15/12/1571).
- Caja 69 n° 8: *Plática del comendador mayor a los Estados* (1574).
- Caja 69 n° 36: *Relación sumaria del estado de las cosas de Holanda* (3/5/1573).
- Caja 71 n° 24: Opmerkingen van Hopperus aan Alva (1/1/1572).
- Caja 71 n° 61-72: Brieven van Filips II aan Alva.
- Caja 74 n° 8-11: Expedities van generaal pardon (16/11/1569).
- Caja 112 n° 12: Generaal pardon voor de *Comuneros* (25/10/1522).
- Caja 124 n° 192: *Relación de la ejecución de los dos condes de Egmont y Horn* (5/6/1568).
- Caja 128 *Papeles, cartas y documentos varios* (1540-1625).
- Caja 130 n° 159: *Relación de justicia que se hizo en Flandes de varios caballeros y de la de los condes de Egmont y Horn* (1/6/1568).
- Caja 135 n° 20-43: Varia (16de eeuw) (o.a. hof Albrecht in Lissabon 1583).
- Caja 136 n° 194: Varia onder Filips II en Filips III (1557-1611).
- Caja 151 n° 7: Memorandum van Alva voor Filips II met diens aantekeningen (27/12/1566).
- Caja 151 n° 14: Brieven van Juan Milio aan Alva.
- Caja 151 n° 16: Albornoz aan de hertogin van Alva (31/10/1569).
- Caja 151 n° 18: Anoniem stuk tegen Alva, Don Fadrique en Albornoz (1570).
- Caja 151 n° 19: Brief van Zayas aan Albornoz (20/3/1574).
- Caja 151 n° 64: Brief van Zayas aan Alva (19/5/1572).
- Caja 151 n° 92: Brief van Villavicencio aan Zayas (16/10/1567).
- Caja 151 n° 93: *Relacion sumaria que embia de Segovia el Alcalde Salazar de la fuga que tenia concertada Mos. de Montigni*.
- Caja 160 n° 24: Advies Roda over de memoranda van Hopperus.
- Caja 163 n° 10: Verklaring over toestemming pardon (9/8/1566).
- Caja 165 n° 21: *Relaciones de la prisión, guarda y justicia de los condes de Egmont y de Horn* (1567-1568).
- Caja 166 n° 1: Varia m.b.t. de landvoogdij van Alva in de Nederlanden.
- Caja 166 n° 2: *Curiosidades de lo sucedido durante el gobierno del Duque de Alba en Flandes* (1567-1573).
- Caja 166 n° 3: Varia, o.a. verslag generaal pardon (1570) en varia hofhouding Alva.
- Caja 166 n° 4: Varia.
- Caja 167 n° 4: Brieven van Alva en Albornoz aan verschillende personen (Brussel, 25/10/1573).

- Caja 167 n° 5-10: Minuten van brieven van Alva aan verschillende personen (Amsterdam, 31/8/1573).
- Caja 180 n° 16: Brieven van de hertogin van Alva aan Albornoz (1558-1574).

Madrid. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE).

- *Guía de los Archivos de los Ministerios de Asuntos Exteriores de los Estados miembros de las Comunidades Europeas y de la Cooperación Política Europea*, Brussel, 1990.
- *Organización, acceso y consulta de los archivos del Ministerio de Asuntos Exteriores*, Madrid, 1997 (brochure).
- Santiago, M., 'Los manuscritos del Archivo General y Biblioteca del Ministerio de Asuntos exteriores. Madrid', *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 74 (1967), 243-304.
- Santos Canalejo, E.C., *Guía del Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores*, Madrid, 1997.

Archivo de la Embajada de España cerca de la Santa Sede

Inventaris:

- Pou y Marti, J.M., *Archivo de la Embajada de España cerca de la Santa Sede, Índice analítico de los documentos del siglo XVII*, Rome, 1917.
- Serrano, L., *Archivo de la Embajada de España cerca de la Santa Sede, Índice analítico de los documentos del siglo XVI*, Rome, 1915.

- Leg. 4 Varia, o.a. de briefwisseling van secretaris Gaztelu met Don Juan de Zúñiga (fol. 180-256) (1570-1580).
- Leg. 6 Varia (16de eeuw), waaronder varia over de Nederlanden (fol. 1-103) (1560-1594).
- Leg. 9 Varia, waaronder brieven van Farnese aan Olivares over de bisdommen en abdijen in de Nederlanden (1583-1584) (fol. 160-163) en brieven van Guillén de San Clemente (fol. 243-276).
- Leg. 10 *Reales despachos* vanuit secretariaat Francisco de Idiáquez aan hertog van Sessa (fol. 139-166 en 260-277) (1591-1599).
- Leg. 29 Koninklijke brieven en varia over de militaire ordes.
- Leg. 54 Varia, o.a. *papeles referentes a la pacificación de Flandes* (fol. 230-271).

Madrid. Archivo Histórico Nacional (AHN).

- Álvarez-Coca Gonzalez, M.J., 'Fuentes militares en el Archivo Histórico Nacional', *Boletín de la ANABAD* 52 (2002), 116-153.
- Archivo Histórico Nacional, *Inventario topográfico copiado del fichero antiguo*, Madrid, 1988² (1980¹).
- Clares Molero, J.L., 'Fuentes para la historia militar en el Archivo Histórico Nacional', *Sistema Archivístico de la Defensa: Boletín Informativo* 5 (2002), 9-12.

- Contel Barea, M.C., 'La creación del Archivo Histórico Nacional', in: *Erudición y discurso histórico: las instituciones europeas (s. XVIII-XIX)*, Valencia, 1993, 233-246.
- Cortés Alonso, V., 'La investigación en el Archivo Histórico Nacional (1977-1990)', *Boletín de la ANABAD* 46 (1996), 341-358.
- Crespo Nogueira, C., *Archivo Histórico Nacional. Guía*, Madrid, 1989.
- Cruz Herranz, L.M. de la, 'Bibliografía del Archivo Histórico Nacional', *Boletín de la ANABAD* 46 (1996), 359-414.
- Cruz Herranz, L.M. de la, 'La organización de los fondos en el Archivo Histórico Nacional 1866-1989', *Boletín de la ANABAD* 46 (1996), 63-94.
- Durme, M., van 'Manuscrits inédits concernant l'Ordre de la Toison d'Or conservés à l'Archivo Histórico Nacional à Madrid', in: H. Soly en R. Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 423-446.
- Moreno Garbayo, M.N., *Colección de reales cédulas de Archivo Histórico Nacional: Catálogo*, Madrid, 1977.
- Moreno Garbayo, M.N., *Catálogo de los documentos referentes a diversiones públicas conservados en el Archivo Histórico Nacional*, Madrid, 1957.
- Nori, G., *L'Archivo Historico Nacional di Madrid: I Rapporti tra il Ducato di Parma e la Spagna nei secoli XVI-XIX*, 1986.
- Voltes Bou, P., 'Papeles nobiliarios españoles existentes en el Archivo de Estado de Austria', *Hildagüta* 6 (1958), 465-480, vervolg in 7 (1959) 273-288, 417-432, 545-560, 673-684.

Estado

- Archivo Histórico Nacional, *Guía de fondos y colecciones de la Sección de Estado*, Madrid, 2005.
- Archivo Histórico Nacional, *Sección de Estado: Índice de personas que han desempeñado empleos y cargos en la Administración Central y en las instituciones del servicio exterior español (1525-1580)*, Madrid, 1994.
- Archivo Histórico Nacional, *Sección de Estado, Índice alfabético de Materias, personas y lugares*, Madrid, 1976.
- Archivo Histórico Nacional, *Índice general de la Sección de Estado*, Madrid, 1973.
- Castro Martos, M.P., 'Los fondos de la Sección de Estado en el Archivo Histórico Nacional', *Colaboraciones* 3 (1991), 83-99.
- León Tello, P., 'La Sección de Estado del Archivo Histórico Nacional', *Cuadernos de Historia Moderna* 15 (2006), 215-229.
- León Tello, P., *Inventario de libros de la Sección de Estado*, Madrid, 1973.
- Sarralbo Aguarales, E., 'Relación sucinta de los legajos y libros de la sección de estado, del Archivo Histórico Nacional, de Madrid en los que se contienen documentos que se refieran a la historia de Bélgica', *Hildagüta* 6 (1958), 425-432.

Libros

- lib. 251 *Copiador de Reales Despachos over gunsten aan verschillende personen die in de Nederlanden en Italië gediend hadden (1587-1593).*

- lib. 253 *Copiador de Reales Despachos* over gunsten aan verschillende personen uit de Nederlanden (1593-1599). Register van brieven van Filips II en enkele van Filips III aan zijn gouverneurs in Vlaanderen, en andere personen, over vergoedingen, titels en benoemingen (1593-1599).
- lib. 292 *Copiador de Reales Despachos* over gunsten aan verschillende personen die in de Nederlanden en Italië gediend hadden (1587-1600).
- lib. 574 Ordonnanties en instructies voor de administratie van het koninklijk domein in de Nederlanden (Spaanse vertaling) (1545).
- lib. 714 Varia, documenten over Don Juan de Austria (1569-1571), de *junta* in de Nederlanden, brieven van Isabella, verlies 's-Hertogenbosch, Holland (1595-1633).
- lib. 852 Varia over Filips II, o.a. *Historia de don Juan de Austria* van Porreño (18de eeuwse kopie).
- lib. 837 Verslagen over militaire diensten (1589-1706), *asuntos varios de Flandes* (1592-1700).
- lib. 954 Instructies voor personen en instellingen m.b.t. Nederlanden (1545-1646).
- lib. 1010 Geheime correspondentie van Filips II aan Juan Vargas Mexia (1577-1579).

Legajos

- Leg. 800 Varia m.b.t. het leger en personen in de Nederlanden (1569-1645).
- Leg. 837/1 Varia m.b.t. de Nederlanden (1589-1706).
- Leg. 837/2 Varia m.b.t. het leger in de Nederlanden (1589-1706).
- Leg. 1294/50 *Inventario de papeles del Consejo de Estado en Flandes* (1531-1717).
- Leg. 1414 Instructies voor de landvoogden in de Nederlanden (1573-1689).
- Leg. 3457 *Instrucciones a los representantes en Roma y otros* (16de-18de eeuw).
- Leg. 644I Varia (Filips II, Filips III), briefwisseling tussen Filips II en Juan de Zúñiga over de hulp van Frankrijk aan de rebellen in de Nederlanden (1569), documenten m.b.t. Willem van Oranje (1574), documenten over *Flandes* (doc. 124-127), documenten over Granvelle (doc. 182-186), brieven van Requesens (doc. 187-197).

Inquisición

- Legajo 5054 Inquisidores generales.
- Libro 284 Varia (1587-1702), o.a. correspondentie secretaris Arenillas en Filips II over de zending van Don Juan naar de Nederlanden (1576-1577).

Órdenes Militares (OM)

- Álvarez-Coca González, M.J., 'El Consejo de las Órdenes y el Archivo Histórico Nacional: Historia de una excepción al sistema archivístico de la Administración', in: *Las órdenes militares en la Península Ibérica*, 2 dln., Cuenca, 2000, dl. II, 1235-1268.
- Álvarez-Coca González, M.J., 'Los fondos de la Ordenes Militares del Archivo Histórico Nacional: aportaciones a la historia de los archivos', *Boletín de la ANABAD* 46 (1996), 95-118.
- Cárdenas Piera, E. de, *Expedientes de militares (siglos XVI al XIX)*, Madrid, 1986.

- Cárdenas Píera, E. de, *Catálogo de Títulos nobiliarios sacados de los legajos de Estado en el Archivo Histórico Nacional* (Hidalguía), Madrid, 1982.
- Javierre Mur, A.L., *Guía de la Sección de Ordenes Militares*, Madrid, s.d.
- López-Salazar Pérez, J., 'La Sección de Ordenes Militares y la investigación en Historia Moderna', *Cuadernos de Historia Moderna* 15 (1994), 325-375.

Inventaris:

- *Sección de Ordenes Militares: índice de expedientillos y datos de habito de Caballeros en Santiago, Calatrava, Alcántara y Montera*, Madrid, 1976.
- Ter plaatse via ARCHIDOC doorzoekbaar.

Santiago – Caballeros

Exp. 3494 Adriaan van Gomicourt (1582).

Exp. 6230 Valentin de Pardieu (1581).

Calatrava – Caballeros

Exp. 681 Josse de Courteville (1564).

Exp. 1421 Karel van Longueval (1588).

Exp. 1422 Maximiliaan van Longueval (1564).

Exp. 2579 Karel van Tisnacq junior (1590).

Madrid. Biblioteca del Palacio Real (BPRM).

- López-Vidriero, M.L., 'La Biblioteca de Palacio Real de Madrid', *Archief- en bibliotheekwezen in België* 63 (1992), 85-118.
- Moreno Gallego, V., 'Letras misivas, letras humanas, letras divinas. La correspondencia del cardenal Granvela en la Real Biblioteca y sus cartas de autores', *Cuadernos de Historia Moderna – Anejos* 4 (2005), 31-55.

Inventaris:

- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XI. Manuscritos, Volumen I*, Madrid, 1994.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XI. Manuscritos, Volumen II*, Madrid, 1995.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XI. Manuscritos, Índices volúmenes I y II*, Madrid, 1995.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XI. Manuscritos, Volumen III*, Madrid, 1996.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XI. Manuscritos, Volumen IV*, Madrid, 1996.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XI. Manuscritos, Índices volúmenes III y IV*, Madrid, 1996.

- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XIII. Correspondencia del Conde de Gondomar, Volumen I*, Madrid, 1999.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XIII. Correspondencia del Conde de Gondomar, Volumen II*, Madrid, 1999.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XIII. Correspondencia del Conde de Gondomar, Volumen III*, Madrid, 2002.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XIII. Correspondencia del Conde de Gondomar, Volumen IV*, Madrid, 2003.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XIII. Papeles varios del Conde de Gondomar, Derecho*, Madrid, 2003.
- Real Biblioteca, *Catálogo de la Real Biblioteca. Tomo XIII. Papeles varios del Conde de Gondomar, Historia*, Madrid, 2003.

II/2079	Varia m.b.t. Spaanse ambassadeurs bij de paus.
II/2132	Briefwisseling Gondomar (1539-1619), o.a. briefwisseling van Lope de Acuña.
II/2141	Briefwisseling van Pedro de Acuña en de graaf van Gondomar.
II/2212	Briefwisseling van Gondomar (1567).
II/2225	Varia.
II/2149	Brieven aan Gondomar (1589-1596).
II/2162	Brieven aan Gondomar (16 ^{de} -17 ^{de} eeuw).
II/2195	Brieven aan don Lope de Acuña y Avellaneda.
II/2196	Briefwisseling Gondomar (1518-1603), maar ook brieven van Margaretha van Parma, Requesens en Farnese.
II/2545	Varia, voornamelijk stukken m.b.t. de veldtocht in de Nederlanden (1573).
II/3127	Varia, o.a. verslag over Albrecht van Oostenrijk in de Nederlanden (1596).
III/6483	Alonso de Curiel, <i>Relación de los servicios que Alonso de Curiel hizo en Flandes a su Magestad, y los recados que en aprovacion dellos tiene</i> , Valladolid, 4 augustus 1603.
XIV/2993	(Vol. facticio) <i>Ibid.</i> maar andere druk dan voorgaand nr.

Madrid. Biblioteca Francisco de Zabálburu (BFZM).

- Noviembre Martínez, M., 'La biblioteca de Francisco de Zabálburu: del siglo XVI al XXI', *Pliegos de Bibliofilia* 6 (1999), 19-32.

Inventaris:

- Noviembre Martínez, M., *Biblioteca Francisco de Zabálburu*, Madrid, 1993.

*Colección Altamira*⁵

- Carpeta 37 Briefwisseling tussen Sessa en don Juan de Austria (1570-1577), brieven van Filips II aan Don Juan de Austria en brieven aan Sessa (1575).
- Carpeta 40 Brieven van Ernst van Oostenrijk, Fuentes, Albrecht van Oostenrijk, briefwisseling van de hertog van Sessa met de koning (1543-1628).
- Carpeta 63 Minuten van brieven van Juan de Zúñiga aan Don Juan de Austria (1571-1578), originele brieven van Juan de Austria aan Don Juan de Zúñiga (1571-1575).
- Carpeta 64 Briefwisseling tussen Juan de Zúñiga en Margaretha van Parma, brieven van Alexander Farnese aan Juan de Zúñiga (1572-1585).
- Carpeta 73 Brieven van Don Juan de Zúñiga aan de hertog van Olivares (1581-1585), brieven aan de hertog van Terranova (1572-1582), briefwisseling van Don Juan de Zúñiga met Antonio Pérez (1574-1582).
- Carpeta 96 Briefwisseling van Luis de Requesens met Don Juan de Austria.
- Carpeta 97 Briefwisseling (en minuten) van Luis de Requesens aan Don Juan de Zúñiga en andere personen (1572-1576).
- Carpeta 98 Minuten van Luis de Requesens aan diversen (1564-1576).
- Carpeta 99 Idem (1562-1575).
- Carpeta 100 Idem (1574-1575).
- Carpeta 101 Idem (1546-1575).
- Carpeta 102 Brieven (familienaam A-O) aan Luis de Requesens en minuten van antwoorden (1562-1575).
- Carpeta 103 Brieven (familienaam P-Z) aan Luis de Requesens en minuten van antwoorden (1562-1575).
- Carpeta 105 Varia over *Flandes* onder landvoogdij Requesens; briefwisseling tussen Filips II en Maximiliaan II.
- Carpeta 106 Varia m.b.t. de Nederlanden onder landvoogdij Requesens, memoranda over munitie in Spaans leger in de Nederlanden (1560-1575).
- Carpeta 107 Varia, waaronder verschillende 'papeles de Flandes' (1573-1576).
- Carpeta 108 Verschillende 'papeles de Flandes' onder landvoogdij Requesens (1574-1575).
- Carpeta 110 Verschillende documenten van Requesens en zijn broer Don Juan de Zúñiga (1560-1590).
- Carpeta 126 Breven en bullen van Pius V.
- Carpeta 148 Varia, waaronder brieven aan Filips II (1564-1591).
- Carpeta 150 Brieven aan Mateo Vázquez, brieven van Alva aan Filips II (1574-1595).
- Carpeta 152 Varia (1570-1598).
- Carpeta 153 Varia (16de eeuw).
- Carpeta 159 Varia, brieven aan Filips II.

5 Voeger bevatte het archief 269 *carpes* met Arabische cijfers en 148 *carpetas* met Romeinse cijfers. Nu is deze tweedeling opgeheven en is de Altamiracollectie volledig in Romeinse cijfers.

- Carpeta 160 Varia (16de eeuw).
 Carpeta 162 Varia (16de eeuw).
 Carpeta 185 Varia, waaronder documenten over het leger in Italië en de Nederlanden (1564-1574).
 Carpeta 224 Varia m.b.t. landvoogdij Requesens in de Nederlanden (1564-1575).
 Carpeta 235 Varia m.b.t. Don Juan de Austria (1574-1577), waaronder briefwisseling van Don Juan de Austria met Don Juan de Idiáquez (1574-1575), briefwisseling van secretaris Soto met Idiáquez (1576).
 Carpeta 394 Enkele brieven van Don Juan de Zúñiga en Requesens, verschillende *avisos* van Italië en andere landen (1568-1584).

Madrid. Biblioteca Nacional de España (BNE).

Inventaris:

- Biblioteca Nacional de España, *Nuevos ingresos de impresos antiguos en la Biblioteca Nacional (Siglos XVI-XIX)*, Madrid, 2002.
 - Biblioteca Nacional de España, *Nuevos ingresos de impresos antiguos en la Biblioteca Nacional (Siglos XVI-XIX)*, Madrid, 1998.
 - Biblioteca Nacional de España, *Nuevos ingresos de manuscritos en la Biblioteca Nacional (Mss. 22609-22727 y Res. 271-273)*, Madrid, 1997.
 - *Boletín de nuevos ingresos del servicio de manuscritos, incunables y raros*, Madrid, 1990.
 - Crespo Tobarra, C. en Caro Jaureguialzo, C., *Nuevos ingresos de manuscritos en la Biblioteca Nacional (Mss. 22341-22608)*, Madrid, 1994.
 - Delgado Casado, J., *Guía de Catálogos impresos de la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1998.
 - Ministerio de Cultura, B.N., *Nuevos ingresos de impresos antiguos en la Biblioteca Nacional (Siglos XVI-XIX)*, Madrid, 1995.
 - Paz, R., *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional II, V y IX*, Madrid, 1956-1970.
- 290 Diverse brieven van Filips aan de paus (I, 212-213).
 300 *Cartapacio de don Luis D'avalos, maestro de campo*, bevat echter ook andere documenten over het leger in de Nederlanden (I, 219) (olim E 136).⁶
 412 III (fol. 68) Juan Francisco Peranda, *Instuttione all' Illustrissimo Signor Pietro Caetano nella andata alla guerra di Fiandra sotto il Prencipe di Parma* (I, 279).
 775 *Diversos papeles del Conde de Fuentes* (olim E 13) (II, 294).
 783 *Miscellanea* (olim G 45) (II, 353).⁷
 915 Varia (16de-17de eeuw).

6 Analyse in Gachard, *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial*, 124-125, nr. 78.

7 Analyse in Ibid., 126-127, nr. 80.

- 954 *Papeles curiosos o varias cartas sobre varios negocios de la Monarchia* (olim E 72) (III, 105).
- 981 Brieven en andere documenten over Juan de Silva, Conde de Portalegre (III, 167).
- 1009 *Los antiguos estados de Flandes en el siglo XVI* (olim E 49) (III, 238).⁸
- 1037 Italiaanse documenten over de *guerra de Flandes* (olim E 106) (III, 266).
- 1075 Pedro Alberto de Launay, *Catálogo de los Regentes Governadores, Lugar Tenientes y Capitanes Generales de los Estados de Flandes y Borgoña, con sus Legoias y Blasones de Armas desde el año de 1404 hasta el de 1672* (olim I 195).⁹
- 1167 Varia (olim E 189).¹⁰
- 1749 *Papeles tocantes a Phelipe 2°* (olim G 51) (V, 121).
- 1750 *Papeles tocantes a Phelipe 2°* (olim G 52).¹¹
- 2058 *Documentos varios de los siglos XVI y XVII* (V, 473) (G 139).¹²
- 2396 *Relaciones de acontecimientos políticos de los años 1584 a 1694* (olim H 99) (VII, 106).
- 2816 *Libro de diversas ynstrucciones tocantes a materia de guerra y hazienda y las capitulaciones echas por la ynfantería y cavalleria alterada en Terlimon y la Ynclusa con otros papeles ymportantes para el govierno de Nueva España* (olim J. 11; J. 13).
- 2829 Joachim Hopperus, *Sumario de las alteraciones de los Estados Baxos de Su Magestad*.¹³
- 3063 II. *Colección de documentos tocantes a la Historia de la Orden del Toisón que preparaba Julián de Pinedo, secretario de la misma...* (K 196).¹⁴
- 3298 Pedro Alberto de Launay, *Catálogo de los Regentes, Governadores, Lugartenientes y Capitanes generales de los Payses Baxos llamados comúnmente Estados de Flandes, con sus elogios, blasones de armas y otras insignias, desde el año de 1404 hasta 1685* (K 86).¹⁵
- 3313 Pedro Alberto de Launay, *Catalogue des noms, surnoms et titres des Grands Maistres et Capitaines Generaux de l'Artillerie des armes de Pays Bas, selon leur ordre depuis l'an 1412 jusqu'à celui de 1682 avec le Blason de leurs Armoiries* (K 106).¹⁶
- 4013 *Papeles históricos del siglo XVI y XVII*.
- 5972 *Papeles varios de materia política* (Q 135) (XI, 71).¹⁷
- 6049 *Papeles varios de interés histórico-políticos* (XI, 92).
- 6149 *Papeles históricos-político* (XI, 115).
- 6949 *Papeles varios* (XI, 298).

8 Analyse in Ibid., 67-79, nr. 66 (Gachard volgt de oude foliëring).

9 Analyse in Ibid., 402-408, nr. 149.

10 Analyse in Ibid., 134, nr. 84.

11 Analyse in Ibid., 57-58, nr. 53 (Gachard geeft abusievelijk G. 51 ipv. G 52 op).

12 Analyse in Ibid., 128-133, nr. 82.

13 Analyse in Ibid., 67, nr. 65 (dit is de Spaanse vertaling van Hopperus' *Recueil*).

14 Analyse in Ibid., 413-421, nr. 152.

15 Analyse in Ibid., 408-410, nr. 150.

16 Analyse in Ibid., 411-413, nr. 151.

17 Analyse in Ibid., 81-85, nr. 70.

- 7423 *Papeles varios* (16de eeuw).
- 7549 *Papeles políticos*, o.a. briefwisseling Jerónimo en Alonso de Curiel.
- 8695 *Diversos papeles de D. Pedro Enríquez de Heredia, Conde de Fuentes, que fue Gobernador y Capitán General del Estado de Milán y de los Flandes* (XIII, 65).
- 9400 Varia, o.a. *Copia de algunos apuntamientos hechos por el Proveedor General, Juan de Isunza, sobre la guerra de los Países Bajos* (Cc 51).

Madrid. Instituto Valencia de Don Juan (IVDJ).

Inventaris:

- Andrés, G. de, 'La dispersión de la valiosa colección bibliográfica y documental de la Casa de Altamira', *Hispania. Revista española de historia* 46 (1986), 587-635.
- Andrés, G. de, 'La Biblioteca manuscrita del Instituto de Valencia de Don Juan', *Cuadernos Bibliográficos* 37 (1978), 207-219.
- *Catálogo de los Manuscritos del Instituto "Valencia de Don Juan"*, Madrid, 1993.
- Kleyntjens, J., 'Nederlandsche bescheiden in het Instituut van 'Valencia de Juan' te Madrid', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 26 (1953), 340-342.
- Paz y Melia, A., *Archivo Histórico del Instituto de Valencia de Don Juan, Índice de informes*, Madrid, 1912-1915.
- Via Ariadna op www.bne.es

- 6 Brieven van beroemde personen aan Filips II en Mateo Vázquez (1566-1590).
- 47 *Flandes*, waaronder brieven van Filips II aan Requesens en Juan de Zúñiga, brieven van Granvelle aan Filips II, brieven van Alexander en Ottavio Farnese, brieven over de reconciliatie van de Waalse provincies, memorialen voor Albrecht.
- 67 *Flandes*. Landvoogdij van Requesens (1573-1576)
- 68 *Flandes*. Landvoogdij Requesens, Consejo de Flandes (1573-1595), *Avisos* (1574-1575 en 1578-1580).
- 128 Varia, o.a. brieven van Alva (1568-1571), instructies voor de vredesonderhandelingen in Breda, gedrukte exemplaren van de *religionsvrede* Antwerpen (1578) en het generaal pardon (1574).

Madrid. Real Academia de Historia (RAH).

- Contreras Miguel, R., 'Archivo y Biblioteca de la Real Academia de la Historia', *Boletín de la Real Academia de Historia* 179 (1982), 1982-365.

Inventaris:

- Barrantes y Moreno, V., *La Real Academia de la Historia. 1735-1930*, Madrid, 1930.
- Gómez Moreno, Á., 'Signatura de la Real Academia de la Historia. Apostilla de BOOST 3', *Dicenda, Cuadernos de Filología Hispánica* 3 (1984), 289-294.

- Vargas-Zuñiga y Montero de Espinosa, A., *Indice de la colección de don Luis de Salazar y Castro*, Madrid, 1949-1951.

- Ms. 9/50 Varia m.b.t. regering Filips II (1555-1600).
 Ms. 9/66 Brieven aan prior Ferdinando de Toledo (1568-1571).
 Ms. 9/3894/12 Varia m.b.t. Don Juan (1572-1575, o.a. kopieën uit Simancas).
 Ms. 9/5588 Brieven aan Filips II (1584-1599).
 Ms. 9/5517 Brieven van en aan Filips II.
 Ms. 9/7161 Instructies aan Don Juan de Austria (1572-1575): originelen, ondertekend door Filips II en Antonio Pérez.
 Ms. 9/632 Instructies en diplomatieke documenten over de ambassade in Rome (1581-1591).
 Ms. 9-9-1538 Memoriaal over de diensten van generaal Sancho Davila.

Simancas. Archivo General de Simancas (AGS).

- Álvarez Pinedo, F.J., 'Las alteraciones de Aragón en los fondos documentales del Archivo General de Simancas', *Cuadernos de Estudios Borjanos* 25-26 (1991), 37-61.
- *Archivo General de Simancas. Guía del Investigador*, Valladolid, 1992 (vierde herziene uitgave).
- *Catálogos publicados por el Archivo de Simancas*, s.l.
- Cuartas Rivero, M., *Arbitristas del Siglo XVI. Catálogo de escritos y memoriales existentes en el Archivo General de Simancas* (Instituto de estudios fiscales), Madrid, 1981.
- Floristan Imizcoz, J.M., *Fuentes para la política oriental de los Austrias: la documentación griega del Archivo de Simancas (1571-1621)*, León, 1988.
- Gachard, L.-P., 'Notice historique et descriptive des Archives Royales de Simancas', in: L.-P. Gachard (red.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, publiée d'après les originaux conservés dans les archives royales de Simancas*, Brussel, 1848, 1-176.
- Janssens, G., 'L.-P. Gachard en de ontsluiting van het Archivo General de Simancas', in: *Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en Historiografie*, Leuven, 1987, 313-341.
- Janssens, G., 'Luis Prospero Gachard y la apertura del Archivo General de Simancas', *Hispania. Revista española de historia* 49 (1989), 949-984.
- Lonchay, H., 'Les archives de Simancas au point de vue de l'histoire des Pays-Bas au XVIIIe siècle', *BCRH* 76 (1907), XIII-LV.
- López Ballesteros, L., *Documentos copiados en su mayoría del Archivo de Simancas, referentes a los años 1500-1578, especialmente sobre D. Juan de Austria*, 2 dln., Madrid, 1853.
- Martínez García, L., 'El Archivo de Simancas en el Antiguo Régimen: secreto, patrimonio, justificación y legitimidad real', *Boletín de la ANABAD* 49 (1999), 77-116.
- Nori, G., *L'Archivo General de Simancas e i rapporti tra il Ducato di Parma e la Spagna (XVI-XVIII secolo)*, Parma, 1984.
- Paz, J., *Inventaire des requêtes privées du Conseil suprême de Flandre et de Bourgogne (XVIIIe siècle)*, Brussel, 1907.

- Pernot, F., *La Franche-Comté espagnole: à travers les archives de Simancas, une autre histoire des Franc-Comtois et de leurs relations avec l'Espagne, de 1493 à 1678*, Besançon, 2003.
- Plaza Bores, A. de la, *Títulos nobiliarios concedidos por nuestros reyes en Flandes, Italia y Portugal desde Felipe IV a Carlos II (1629-1700)*, Valladolid, 1923.
- Rodríguez de Diego, J.L., 'Significado del proyecto archivístico de Felipe II', in: A. Alvar Ezquerro (red.), *Imágenes históricas de Felipe II*, Madrid, 2000, 183-196.
- Rodríguez de Diego, J.L., *Instrucción para el gobierno del Archivo de Simancas (año 1588)*, Madrid, 1998.
- Rodríguez de Diego, J.L., *La formación del Archivo de Simancas en el siglo XVI: función y orden interno*, Salamanca, 1994.
- Rodríguez de Diego, J.L. en Rodríguez de Diego, J.T., 'Un archivo no solo para el Rey. Significado social del proyecto simanquino en el siglo XVI', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica. Tomo IV: Literatura, Cultura y Arte*, Madrid, 1998, 463-476.
- Van Durme, M., *Les archives générales de Simancas et l'histoire de la Belgique (IXe-XIXe siècles)* (Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire. Collection de chroniques belges inédites et de documents inédits relatifs à l'histoire de la Belgique), 5 dln., Brussel, 1964-1990.

Secretaría de Estado. Negociación de Flandes.

- *Archivo General de Simancas. Catalogo III. Secretaría de Estado. Documentos de las negociaciones de Flandes, Holanda y Bruselas, y papeles genealógicos, 1506-1795* (Consejo Superior de Investigaciones científicas), Madrid, 1915 (tweede uitgave in 1946, met index van adellijke titels).
- Durme, M. van, *Les archives générales de Simancas et l'histoire de la Belgique (IXe-XIXe siècles)* (Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire. Collection de chroniques belges inédites et de documents inédits relatifs à l'histoire de la Belgique), 5 dln., Brussel, 1964-1990.

Leg. 525	1562-1566.
Leg. 526	1562-1568 (1556).
Leg. 527	1564-1565 (1562).
Leg. 528	1565-1566 (1568).
Leg. 529	1565-1566.
Leg. 530	1565-1567.
Leg. 531	1564-1567 (1572).
Leg. 532	1565-1567 (1577).
Leg. 533	1566-1567 (1569).
Leg. 534	Stukken m.b.t. tot de gevangenschap van Montigny (1567-1570).
Leg. 535	1567-1570.
Leg. 543	1560-1571 (1556, 1577).

Leg. 544	1567, 1569, 1570.
Leg. 560	1574-1575.
Leg. 562	1574-1575.
Leg. 565	1575-1576 (1572).
Leg. 566	1572-1573, 1575-1577.
Leg. 567	1560, 1576.
Leg. 568	1574-1576.
Leg. 575	1577-1579.
Leg. 576	1577-1578.
Leg. 577	1578.
Leg. 578	1572, 1577-1579.
Leg. 579	1577-1580.
Leg. 580	1577-1579.
Leg. 581	1578-1579.
Leg. 582	1580.
Leg. 583	1566-1580.
Leg. 584	1581.
Leg. 585	1582.
Leg. 586	1582-1583.
Leg. 587	1582-1583 (1586).
Leg. 588	1584.
Leg. 589	1585-1586 (1583).
Leg. 590	1586, 1588.
Leg. 591	1586-1587.
Leg. 592	1586-1587.
Leg. 593	1587.
Leg. 594	1587-1588.
Leg. 595	1587-1588, 1583-1595 (1591).
Leg. 600	1590-1591.
Leg. 601	1591-1592.
Leg. 602	1592.
Leg. 603	1589, 1592.
Leg. 604	1592-1593 (1451).
Leg. 605	1591-1593.
Leg. 606	1592-1593 (1590).
Leg. 607	1594.
Leg. 609	1594-1595.
Leg. 610	1595-1598.
Leg. 611	1595-1596.
Leg. 634	1567, 1588, 1599-1609, 1611-1622.

Secretaría de Estado. Negociación de Alemania.

- *Capitulaciones con la Casa de Austria y negociaciones de Alemania, Sajonia, Polonia, Prusia y Hamburgo (1493-1796)*, Madrid, 1942.

Leg. 654	1566.
Leg. 656	1567.
Leg. 657	1567.
Leg. 658	1568.
Leg. 659	1569.
Leg. 662	1569.
Leg. 669	1573.
Leg. 676	1576.
Leg. 680	1577.
Leg. 682	1578-1579.
Leg. 683	1578-1579.
Leg. 684	1578-1579.
Leg. 685	1578-1579.
Leg. 686	1578-1579.
Leg. 687	1579.
Leg. 697	1590.
Leg. 698	1591.
Leg. 699	1592.
Leg. 700	1593.
Leg. 701	1594.
Leg. 702	1595.
Leg. 703	1596.

Secretaría de Estado. Negociación de Inglaterra.

- Paz, J. en Magdaleno Redondo, R., *Archivo General de Simancas, Secretaría de Estado. Documentos relativos a Inglaterra (1254-1834)*, Madrid, 1947.

Leg. 830	1576-1577.
Leg. 831	1578.
Leg. 839	1584-1600.

Secretaría de Estado. Negociación de Roma.

- González Hernández, T., *Archivo General de Simancas. Catalogo XIV. Negociaciones de Roma y materias eclesiásticas. 1381-1700*, Valladolid, 1936.

Leg. 901	1565-1567 (1570).
Leg. 902	1566 (1563).
Leg. 903	1565-1567.
Leg. 921	1573.
Leg. 923	1574.
Leg. 925	1575.
Leg. 927	1574-1576.
Leg. 928	1576 (1572, 1588).
Leg. 929	1577.
Leg. 930	1576-1577.
Leg. 931	1577-1578.
Leg. 932	1578-1579.
Leg. 933	1578-1579.
Leg. 934	1579-1580 (1572).
Leg. 935	1578-1579.
Leg. 942	1582.
Leg. 945	1581-1584.
Leg. 946	1583-1586 (1561, 1571).
Leg. 947	1585-1589 (1583, 1591).
Leg. 955	1590-1591 (1588).
Leg. 957	1590-1592.
Leg. 958	1591.
Leg. 961	1592-1593.
Leg. 963	1593-1595.
Leg. 965	1594-1595 (1581, 1591, 1597).
Leg. 966	1592-1595 (1584, 1588).
Leg. 967	1595-1596.

Secretaría de Estado. Estados pequeños de Italia.

- Magdaleno Redondo, R., *Estados pequeños de Italia (siglos XVI-XVIII)*, Valladolid, 1978.

Leg. 1481	1566-1568.
Leg. 1482	1569-1570.
Leg. 1485	1578-1581.
Leg. 1486	1582-1599.

***Secretaría de Estado. Indiferente de España y Norte (diversos).
Negocios extraordinarios de la parte del Norte (1511-1667).***

Libro 78	Varia (1569-1571) (olim leg. 1565).
----------	-------------------------------------

- Libro 88 Register van brieven van Filips II aan Don Juan de Austria en Alexander Farnese (vnl. aanbevelingsbrieven) (26/7/1577-3/8/1582) (olim leg. 1568).
- Leg. 2842 Onderhandelingen met Holland en Zeeland onder Requesens, Staten-Generaal en memoranda van Hopperus (1573-1575).
- Leg. 2843 Vredesonderhandelingen door de Staten-Generaal en Don Juan de Austria (1576-1578).
- Leg. 2844 Varia m.b.t. de vredesonderhandelingen in Keulen (1578-1579).
- Leg. 2845 Idem (1579-1580).
- Leg. 2852 Instructies voor verscheidene opdrachten in het buitenland (1568-1598), vooral m.b.t. Juan Bautista de Tassis.
- Leg. 2855 Varia (1580).
- Leg. 2911 Duplicaat van de ratificatie van het Eeuwig Edict (7/4/1577).
- Leg. 2913 Duplicaten van commissie- en instructiebrieven van Filips II aan Don Juan de Austria (1/9/1576).
- Leg. 2914 Originele commissiebrief van Filips II aan Don Juan de Austria (1/9/1576).
- Leg. 2915 Commissiebrief van Filips II aan Don Juan de Austria (1/9/1576).

Secretaría de Estado. Negociación de Francia.

- Paz, J., *Catálogo de documentos españoles existentes en el Archivo del Ministerio de Negocios Extranjeros de París. Catálogo y extractos de más de 2000 documentos de los años 1276 a 1844*, Madrid, 1932.
- K 1537 Briefwisseling van Diego de Zúñiga met Filips II, Requesens en Idiáquez.
- K 1539 Idem (1/1576-8/1576).
- K 1540 Briefwisseling van Diego de Zúñiga met Filips II, Requesens, Filips van Recourt, Maximiliaan van Longueval en Idiáquez (9/1576-12/1576).
- K 1543 Idem (1576-12/1577).
- K 1544 Briefwisseling van Juan de Vargas Mexía met Filips II en Don Juan de Austria, brieven van Alonso de Curiel, Pedro de Arcanti en Maximiliaan van Longueval aan Filips II (4/1578-6/1578).
- K 1545 Briefwisseling van Juan de Vargas Mexía en documenten m.b.t. de onderhandelingen van en met Valentin de Pardieu (6/1578-12/1278).
- K 1546 Briefwisseling van Juan de Vargas Mexía met Filips II en Antonio Pérez (1/1578-10/1578).
- K 1547 Briefwisseling van Juan de Vargas Mexía met Filips II, Don Juan de Austria en Gabriel de Zayas (1577-1578).
- K 1548 Briefwisseling van Juan de Vargas Mexía (1/1578-6/1578).
- K 1549 Idem (7/1578-12/1578).

- K 1552-1553 Idem (1578-4/1579).
 K 1554-1555 Idem (4/1579-12/1579).

Contaduría mayor de Cuentas 2a época.

- *Inventario de la Contaduría Mayor, 2a época*, s.d., getypte inventaris (inventario 60).
- 25 Betaalmeesters van Flandes, Spaanse infanterie (1552-1587).
 31 Bescheiden i.v.m. betaalmeesters van de Nederlanden (1577-1587).
 39 Betaalmeesters van de Waalse infanterie (1572-1577).
 44 Betaalmeesters van leger van de Nederlanden (1577-1579).
 49 Rekeningen van leger van de Nederlanden (1567-1574).

Consejo y Juntas de Hacienda.

- *Consejo y Juntas de Hacienda (Años 1369-1574): inventario analítico*, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 1987.
 - *Consejo y Juntas de Hacienda: Inventario Analítico*, 1987, s.d. (getypte inventaris).
 - *Consejo y Juntas de Hacienda: Inventario Analítico (leg. 547-580)*, Valladolid, s.d. (getypte inventaris).
 - *Consejo y Juntas de Hacienda: Inventario Analítico (leg. 482-546)*, Valladolid, s.d. (getypte inventaris).
 - *Consejo y Juntas de Hacienda: Inventario Analítico (leg. 581-612)*, Valladolid, s.d. (getypte inventaris).
- Leg. 45 Varia m.b.t. de *Secretaría de Hacienda* (1561-1594).
 Leg. 50 Varia (1561-1566).
 Leg. 70 Varia van de *Secretaría de Hacienda*, waaronder verslag met kosten van de missie van Montigny naar Spanje (1566-1567) (olim 45).

Toledo. Archivo Histórico Nacional, Sección Nobleza (AHN Nobleza).

- Gallo León, F.J., 'Fuentes para la historia militar en la Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional', *Sistema Archivístico de la Defensa: Boletín Informativo* 6 (2002), 10-14.
- García Aser, R. en Lafuente Urien, A., *Archivos nobiliarios: cuadro de clasificación: Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional* (Ministerio de Educación Cultura y Deporte. Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas. Subdirección General de los Archivos Estatales), Madrid, 2000.
- García Cubero, L., *Bibliografía heráldico-genealógico-nobiliaria de la Biblioteca Nacional (Manuscritos)*, Madrid, 1992.
- Guzmán Pla, M.d.C., 'Los archivos privados en el Archivo Histórico Nacional', *Boletín de la ANABAD* 46 (1996), 217-219.

- Lafuente Urien, A., 'El Archivo de los Duques de Osuna en la Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional', in: *[Comunicación presentada al XIII Congreso de profesores-investigadores Hespérides, Los archivos andaluces, Osuna y su comarca, 19-21 Septiembre 1996]*, 2006.
- Lafuente Urien, A., *Inventario del Archivo de los Condes de Priego: Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional*, Madrid, 1999.
- Lafuente Urien, A., 'Los archivos familiares en la Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional: tratamiento archivístico y fuentes documentales', in: *La investigación y las fuentes documentales de los archivos [I y II Jornadas sobre la Investigación en Archivos]*, Guadalajara, 1996, 975-997.
- Mas González, C., 'Cuadros de clasificación de archivos nobiliarios: la iniciativa de la Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional', in: *Libros y documentos en la Alta Edad Media. Los libros de Derecho. Los archivos familiares: actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita [Alcalá de Henares, del 9 al 13 de julio de 2001]*, Madrid, 2002, 493-500.
- Voltes Bou, P., 'Papeles nobiliarios españoles existentes en el Archivo de Estado de Austria', *Hildaguía* 6 (1958), 465-480, vervolg in 7 (1959), 273-288, 417-432, 545-560, 673-684.

CP 331 doc. 9 Toestemming voor salaris Francisco de Mendoza als *consejero de Estado* (2/5/1598).

Frias

- C. 1395 doc. 8 *Discurso sobre la tregua de Flandes y España.*
- C. 1395 doc. 9 Instructies voor de vredesonderhandelingen (26/1/1608).
- C. 1395 doc. 18 *Discurso sobre el estado de la guerra de Flandes.*
- C. 1395 doc. 28 *Memorial sobre algunas advertencias que hay que seguir en la guerra de Flandes.*
- C. 1395 doc. 29 *De los comentarios que Juan Bautista de Tassi comendador del habito de Santiago escribió de lo sucedido en su tiempo en la rebellion y levantamientos de los Payses Baxos o Germania Inferior (liber primero)* (onvolledig).
- C. 1395 doc. 41 Voorstel tot hervorming van het leger in de Nederlanden (minuut).

Osuna

- C. 843 nr. 1-19 Minuten en kopieën van de hertog van Gandía over de opstand van de Moriscos en de opstand van Aragón (1568-1592).
- C. 2248 nr. 1 *Descripción de la Casa y Solar de Silva y su origen, y como de ella descenden muchas nobles familias de España y hoy se conserva en las excelentísimas Casas de Pastrana, Cifuentes, Montemayor y Portalegre.*
- C. 2722 nr. 23 Beschrijving van de reis van Francisco Mendoza vanuit de Nederlanden naar het Heilig Roomse Rijk in opdracht van Albrecht van Oostenrijk (6/10/1596).
- CT 4 nr. 4 Brieven van Mendoza aan handelaars met het oog op de provisie van 8000 escudos die Albrecht nodig heeft voor een campagne (22/3/1596).
- CT 4 doc. 5 Brieven van Mendoza over inname Ardres (30/4/1596).
- CT 4 doc. 6 Instructies van de derde markies van Mondéjar aan zijn zoon Francisco de Mendoza (1575).

- CT 4 doc. II Guillén de San Clemente aan Francisco Mendoza (9/1/1597).
 CT 4 doc. 12 Iñigo de Mendoza aan Francisco Mendoza (26/9/1597).
 CT 5 doc. 7 Francisco de Mendoza aan Juan Hurtado de Mendoza over politieke zaken in Vlaanderen (21/7/1617).

Villena

- C. 5 doc. 3 *Discurso de hazienda para meter dineros a Italia y Flandes* (1575).
 C. 7 doc. 7-9 Kopieën van de briefwisseling tussen de markiezen van Aguilar en Filips II (1580-1598).
 C. 7 doc. II Briefwisseling van de markies van Aguilar als raadslid van de Raad van State (1577-1583).

Vaticaanstad. Archivio Segreto Vaticano (ASV).

Algemeen:

- Brom, G. en Hensen, A.H.L., *Romeinsche Bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw* ('s Rijks geschiedkundige publicatiën – grote reeks 52), Den Haag, 1922.
- Brom, G., *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. Eerste Deel. Rome, Vatikaansch Archief* ('s Rijks geschiedkundige publicatiën 2/6), Den Haag, 1908-1909.
- Jadin, L. en Bosseaux, J., *Relations des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté avec le Saint-Siège d'après les Lettres de particolari conservées aux archives vaticanes 1525-1796* (Bibliothèque de l'Institut Historique belge de Rome II), Brussel/Rome, 1961.
- Pasture, A., 'Inventaire de la Bibliothèque Barberini à la Bibliothèque Vaticane', *BIHR* 3 (1924), 3-117.
- Pasture, A., 'Inventaire des archives Borghese au point de vue de l'histoire des Pays-Bas', *BCRH* 79 (1910), 3-324.

Inventaris:

- Blouin, F.X., *Vatican Archives. An inventory and guide to historical documents of the Holy See*, Oxford, 1998.
- Goemans, L.V., 'Tien geïnventarieerde nummers der Nunziatura di Fiandra', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 5 (1906), 230-252.
- Halkin, L.E., *Les archives des nonciatures* (Bibliothèque de l'Institut Historique belge de Rome 14), Rome/Brussel, 1968.
- Roberg, B., *Nuntius Ottavio Frangipani 1594 Januar-1596 August* (Nuntiatuurberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Die Kölner Nuntiatuur 2), Paderborn, 1969 1971.
- Roberg, B., *Nuntius Ottavio Frangipani 1594 Januar-1596 August* (Nuntiatuurberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Die Kölner Nuntiatuur 2), Paderborn, 1983.
- Roegiers, J., 'Quelques pièces égarées des archives de la nonciature de Flandres', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* 43 (1973), 561-573.

Segreteria di Stato Fiandra

Inventaris:

- Schedario Garampi.
- Index 134: Handgeschreven index (titelopgave).
- Index 1026: Gedactylografeerde index (titelopgave, datumaanduiding).

- 3/I Brieven van Innocentio Malvasia vanuit de Nederlanden (6/II/1592-7/4/1594).
3/II Malvasia in de Nederlanden (6/4/1594-23/12/1594).
5 Matteuci aan diversen in Italië (26/8/1592-27/4/1593); Malvasia aan de Segreteria (2/1/1592-22/II/1595).
9 Brieven van bisschoppen en prelaten in de Nederlanden aan de Segreteria en aan de Paus (20/II/1592-12/9/1598).

2. Gedrukte bronnen

- Glorieux, G., Beeck, B. op de, en Cockx-Indestège, E., *Belgica Typographica 1541-1600: Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgicarum partes sunt* (Nationaal centrum voor de archeologie en de geschiedenis van het boek), 4 dln., Nieuwkoop, 1968-1994. (= BT).
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 's-Gravenhage, 1890-1920 (= K.) (ook beschikbaar via *TEMPO, The Early Modern Pamphlets online*).
- *Leiden Imprints 1483-1600 in Leiden University Library and Bibliotheca Thysiana* (ed. R. Breugelmans), Nieuwkoop, 1974.
- *Oude drukken uit de Nederlanden, boeken uit de Collectie Arenberg thans in de Verzameling Lessing in Rosenwald*, Den Haag, 1960.
- *Short-Title Catalogue of Books Printed in the Netherlands and Belgium and of Dutch and Flemish Books Printed in Other Countries from 1470 to 1600*, 1965.
- Wulp, J.K. van der, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*, 3 dln., Amsterdam, 1866-1868 (= W.).
- www.kb.nl/stcn/, www.stcv.be

Advertissement que sont les bons et loiaux suiets & habitans du Pais Bas, aux Gouverneurs et Estats diceluy pais, de ce quilz entendent et requierent estre ordonne sur le fait de la religion, s.l., 1566 (KBR VB 10 204 II A 12, cf. AGS E 403, f° 33 met aantekeningen van Assonleville).

Advis d'un affectionné au Pays-Bas. A Messieurs les trois Estats dudict Pays, les admonestant de promptement prouvoir (sic) à leurs affaires, pour eviter le torrent impetueux, qui vat faire son cours sur eulx, Lyon, 3/9/1579 (K. 506, Nederlands K. 507).

Afscheyt ende laetste reces by den Gedeputeerden van...de prince van Orangiën, Staten ende steden van Hollandt, Zeelant, etc. ghenomen met den commissarissen des conincks tot Breda op den XIIIJ. july. 1575. Mitsgaders sekere extracten wt den gheschriefften vanden 14 martij ende eersten aprillis, van de voorsc. commissarissen, ende het antwoordt ende presentatie op den eersten junij, by des heeren prince van Orangiën ende der Staten Ghedeputeerden daer teghens ghedaen, Dordrecht, 1575 (K. 233).

Apologie ov deffense de tresillustre Prince Guillaume... Prince d'Orange, Delft, 1581 (K. 554 = W. 199).

- Articles et conditions dv Traicté faict et conclu entre l'Altesse du Prince de Parme, ... d'une part; et la ville d'Anvers, d'aultre part, le XVIIJ jour d'Aoust l'an M.D.LXXXV*, Antwerpen, 1585, (K. 737 = T. 291) (andere uitgaven K. 739, Nederlands K. 740, K. 741, K. 742, K. 743 = W. 635, K. 744, K. 745).
- Articulen ende Conditien vanden Tractate aenghegaen ende ghesloten, tusschen die Hoocheyt vanden Prince van Parma... ten eenre, ende die Stadt van Bruessele ter anderen zyden, den thienden Meerte*, Gent, Brussel, 10/3/1585 (K. 732) (andere versie gedrukt bij Jehan de Brecht, K. 733 = W. 623, ook in AGS SP 2558, f° 221).
- Articuli Pacificationis Belgicae per reverendissimos, illustrissimos et generosos dominos commissarios caesareos, coloniae concepti et utrique parti XVIIJ Julij communicati*, Keulen, 18/7/1579 (ARA Aud 1618, s.f. en AGS E 2845, f° 10).
- Articuli pacificationis et reconciliationis ordinum Arthesiae, Hannoniae... cum Regia ... Maiestate ... adiuncta confirmatione eorundem articulorum ... Principis Parmensis. Quivus adiunximus Articulas pacificationis Belgicae, per, ... Commissarios Caesareos conceptos... Coloniae*, 1579 (K. 496).
- Artijclen ende Conditien, by... den Prince van Parme, Plaisance etc. gheacordeert der stadt van Ghendt ende Inghesetenen, den XVIIJsten Septembris M.D.LXXXIII*, Gent, 17/9/1584 (K. 699 = T. 286, K. 699a is een herdruk = P. 382, cf. AGS SP 2562).
- Artikelen des contractz vanden generalen peyse ghesloten binnen Antwerpen, den veertiensten dach van meerte M.D.LXVII. tusschen... den prince van Auraengien... ende... der selver stadt*, 1567 (BT 2501, KBR III 42 952 1).
- Artikelen des payz van den Nederlanden by den eerweerdichsten doorluchtichsten ende wel gekozen heeren commissarissen der keyserlycken majesteit geconcipieert ende beyde de partijen den XVIII july gecommuniceert*, Antwerpen, 18/7/1579 (ARA Aud 591, fol. 9-11).
- Brief discours envoye au roy Philippe... auquel est monsté le moyen qu'il faudroit tenir pour opvier aux troubles & emotions pour le fait de la Religion, & extirper les sectes & heresies pululantes en ses dicts pais*, s.l., 1565 (KBR Hsvz. 17510-525, fol. 174-204).
- Commande & publié de la puye de la maison de la ville, par Thieri vander Meere... le III iour de Septembre MDLXVI*, Antwerpen, 1566 (KBR VB 3344 C 2, cf. AGS E 903 f° 21).
- Confirmation du roy... de lordonnance et edict de lempereur Charles le Quint Pour lextirpation des sectes, et conservation de nostre... foy catholique, en ses pays patrimoniaulx (Donné en Gand le XX. jour daoust... mil cincqzens cinquantesix)*, Leuven, 1556 (KBR LP 1336 A, BT 2425).
- Copie d'une lettre de L'excellence du Prince de Parma, envoyee aux deputez de Provinces de ces Pays-Bas, estant assemblez en la ville d'Anvers*, Leuven, Kamp in Petersem, 12/3/1579.
- Copie de la requeste présentée a la Ducesse de Parme... ensemble de l'apostille donnée par son Alteze sur ladicte Requeste*, Brussel, 1566 (BT 692, AGS E 529 f° 116).
- Copie des lettres escriptes par son Altesse aux Estatz, Prelatz, Nobles, Villes et aucuns particuliers des Provinces du Pays Bas*, s.l., s.n., 1577 (K. 318) (Bor, I, 858).
- Copie des lettres patentes en forme d'assurance que la ducesse de Parme... a donné aux gentilzhommes confederéz... Ensemble des reversalles... et... des lettres closes... aux consaulx & villes de pardeça*, Brussel, 25/8/1566 (BT 2490, KBR LP 1433 A, Nederlandse tekst in Bor, I, 96).

- Copie des Sendt-briefs voor Antwoorde van mijnen Heeren Burghermeesteren... ende Raedt der Stadt van Bruessele, aende Schepenen ... van Gendt, Op alsulcke veruwinghe als deselve Stadt den voors. Heeren van Bruessele hebben ghedaen by heure Missyue van den XIIen deser, aengaende heure aenghenomen Vrede-handelinghe, Delft, 16/3/1584 (K. 681).*
- Copie van eenen Brief, by den Prince van Parme, ghesonden aen de generale Staten vanden landen van herwaerts over tot Antwerpen vergadert zijnde; ende antwoorde der voorschreven generale Staten daerop gedaen, den XIIsten Martij, vuyt den Walsche in Duytschen Talen overgeset, Antwerpen, 1579 (K. 433, andere uitgave K. 434, in Frans K. 432).*
- Copie des Sendtbrieffs van... Borghemeesteren ende Schepenen der Stadt Antwerpen aenden Hooch Bailliu, Voorschepenen, Schepenen... der Stadt van Gendt: Nopende de verhandelinghe van Peyse by hen met de Malcontenten voorghenomen, Antwerpen, 1584 (K. 679, in Frans K. 680).*
- Corte verhalinghe vande Beeldstormerye..., Antwerpen, 1566 (BT 437I, KBR VB 10 204 II A 14).*
- Curiel, Alonso de, Relación de los servicios que Alonso de Curiel hizo en Flandes a su Magestad, y los recados que en aprovacion dellos tiene, Valladolid, 4/8/1603 (BPRM III/6483 doc. 1 en andere uitgave in XIV/2993 doc. 3).*
- Declaration sur l'empeschement des presches, nouvelles en la ville de Bruxelles & la enthour (par consentement de sa majesté donne au Conseil d'estat le XVIIIme de septembre XVc LXVI), Brussel 1566 (BT 2497, KBR LP 757 A, in Nederlands: LP 755 A).*
- Den Brief By Schepenen ende Raet der Stede van Ghendt, aen den Heere van Rybove gheschreven. Belanghende t'verraedt der stede van Dendermonde by Jan van Hembyze ende complicen aengherecht, Delft, 24/3/1584 (K. 685 = W. 585).*
- Discours d'un gentilhomme amateur de la patrie et du repos publicque, sur le fait de la paix et de la guerre en ces pays-bas. Escrit à un sien amy par maniere d'avis, s.l., 1584 (K. 705, K. 706 in Nederlands, andere drukken in 707, 708/andere vertaling in 709 = W. 605).*
- Discours fait par un gentilhomme Toornesien, a vn Seigneur de Henault, sur le droit que Monseigneur d'Anjou fils de France à (sic) de faire guerre au Roy d'Espagne, Antwerpen, 1581 (K. 553).*
- Discours veritable sur ce qui est advenu touchant l'alborote & esmotion des Espaignolz mutinez es isles de Zelande incontinent apres la princse de Ziericzee le second de Juilet 1576, Michiel de Hamont, Brussel, 1576 (AGS E 568, f° 105/2).*
- Discours veritable touchant plusieurs affaires d'estat pour la iustification des bons et fideles sobiectz de sa maieste catholique, Douai, 1580 (K. 544).*
- Diverses Lettres interceptes du Cardinal de Granvelle, à divers personnages du party des Malcontents; Item deux du President Foncq, s.l., 1580 (K. 535, K. 356 in Nederlands).*
- Eenen Wellecom ende Adieu opde Reconciliatie der Stadt van Bruessele. Incarnatie DerthJen Meerte Godt een LiefLIICk aCCoort// sont, VVaer-de Vre haer brUesseLe In rVste en Confoort // vont Rhytmi isti doctè et utiliter conscripti sunt. 1585. Johannes Molanus, censor, Leuven, 16/4/1585 (K. 734, andere uitgave te Gent bij Jan vanden Steene W. 626).*
- Eeuwig Edict ende Gebodt, opt Accord gemaect tusschen de Prince van Parme... ter eenre; ende de Staeten generael van de Provincien van Henegouwe ende Arthois, ende de Steden van Doway, Rijssel, ende Orchies ter anderen zijden. Gepubliceert tot Bergen in Henegouwe den XIII. Septembris M.D. Lxxix, Leuven, 13/9/1579 (K. 508).*

- Exemplaire des lettres patentes du Roy nostre Sire par lesquelles sa Maiesté donne Grace absolute & Pardon general...*, Brussel, 8/3/1574 (IVDJ envío 128, doc. 17).
- Gheboden ende uutgheroepen... Antw... oeffeninghe religion*, 3/9/1566 (BT 9486).
- Hier nae volghen de Sentbrieven van zijne Hoocheyt, ende Antwoorden opde selve. Midtsgaders de Commissie vande voorsz. Ghedeputeerden, eensamentlijck de verthooninghe ende afscheydt van wegen der stadt van Brussel gedaen ende ghenomen*, Brussel, 1585 (K. 729 = W. 621).
- Justification du Saisissement & sequestration daulcuns Srs. du Conseil d'Etat & aultres au pays baz*, Brussel, 1576 (AGS E 568, f° 105).
- L'advertissement et responce des estatx de Haynault sur la requeste faicte pour la liberté de religion et l'exercice d'icelle*, s.l., 1578 (K. 372, K. 373, Nederlands K. 374).
- Le Retour de la concorde aux Pays Bas par le retour de Madame*, Bergen, 1580 (K. 543 en Maurits Sabbe-bibliotheek P949.341.4 TRAI).
- Lettre contenant leclaircissement des actions et deportement de Monsieur filz et frere de Roy Duc d'Anjou, d'Alençon tant pour le regard des choses qui sont avenues es guerres civiles de la France, comme en ce qui concerne le fait et deffence des pays bas contre les Espagnols*, Rouen, 1578 (K. 360).
- Lettre contenant un avis de l'estat auquel sont les affaires des Païs-Bas, tant pour le regard des principales provinces et villes en particulier, comme de toutes ensemble en general, avecq la recherche du party, le plus prompt et plus asseuré, que les Estats puissent prendre contre l'Espagnol, pour leur conservation et salut*, Reims, 1578 (na eind april 1578) (K. 358/K. 359 in andere druk).
- Lettre d'un Gentilhomme de Haynault, a Monsieur de la Mothe, Gouverneur de Gravelines*, s.l., 1578 (K. 390).
- Lettre envoyee par le Prince de Parme aux Bourgmaistres, Eschevins et Magistrat de la ville d'Anvers, ensemble et au grand conseil, dit, den Breeden Raedt, et aux Confreries d'icelle Avec la Responce desditz Srs Bourgmaistres...*, Gillis vanden Rade, Antwerpen, 13/11/1584 (K. 710 = W. 607, Nederlands K. 711, andere uitgave K. 712, nog andere K. 713, K. 713a).
- Lettres de Monseigneur le Prince de Parme, Adressantes aux Bourgmaistres, Eschevin, etc. ... et habitans de la Ville de Bruxelles: Par lesquelles son Excellence leur presente la grace de sa Maiesté: moyennant leur reconciliation*, Mons, 6/10/1580 (K. 547).
- Lipsius, Justus, *Dissertatiuncula apud principes: item C. Plini Panegyricus liber Traiano dictus, cum eiusdem Lipsi perpetuo commentario. Editio secunda, aucta | emendata*, Antwerpen, 1604 (Maurits Sabbe-bibliotheek P 940.225.1/Q0*/Lips Poli/8).
- Lipsius, Justus, *Sent-Brief, in welcke hij antwoorde gheeft aen een seker groot heer op de vraghe welck van dryen den conink van Hispaengien best gheraden ware, oorloghe oft pays, oft liever bestant met den Fransman, Engelsche ende Hollander, Gheschreven den derden ianuarii M.D.XCV*, Düsseldorf, 1608 (Tabularium Lipsius 98 Ca.A).
- Middelen ende conditien, door de welcke d'Inghesetenen der gheunieerde Provincien, met der Majesty vanden Coninck van Spaignen, haren natuerlicken Heere, met goeder conscientie, mits behoorlicke versekerthey, zouden moghen accorderen*, s.l., 1584 (K. 676).
- Ondersoekinghe ende examinatie vande middelen. Ende conditien, door de welcke de Inghesetene der geunieerde Provincien.... Van sommigen ghepretendeerde Vredemakers inde stadt van Ghendt voorghedraghen*, s.l., 1584 (K. 677).

- Ordinantie sconingshs... daerby eenen yeghelycken verboden... werdt, eenighe cloosteren, kercken, oft ander godshuysen te berooven... midsgaders ooc zekere nieuwe confirmatie...*, Gent, 25/8/1566 (BT 9485).
- Ordonnance & Edict de ... Charles le Quint, renouvelé en sa cite... d'Augspurg (den XXV. dach in... september, des jaers M.CCCC.L. om textirperen die secten, ende om te conserveren onse... kerstelijke religie)*, Leuven, 1550 (BT 2387, KBR LP 1284 A).
- Ordonnance et edict provisional.. par sa majesté sur la pacification des troubles... d'Anvers, au fait de la religion... publié le XXVIII. jour de may.... MDLXVII*, Antwerpen, 1567 (BT 2505).
- Ordonnance placcart et defence du roy... contre ceulx qui... vouldroyent se retirer... des pays de pardeça, ou ... emmener hors d'iceulx, leurs biens & meubles (donné en... Bruxelles... le dixhuictiesme jour de septembre l'an XVC soixantesept)*, Brussel, 1567 (BT 2510).
- Ordonnancie ende ghebot provisionael, ... van wegghen der Con. Mat. op de pacificatie... binnen der stede van Andtwerpen, om t'feit der religien.... den XXVIII. dach mey, anno 1567*, Antwerpen, 1567 (BT 2504).
- Ordonnantien ende statuten die de keyserlijke majesteyt... op den VII. dach octobris... duysent vijf hondert een-en-dertich, heeft doen lesen...den Staten van sijnen landen van herwaerts over, ende... ghepubliceert... op den XV. dach novembris... soo om te extirperen... de Lutheraensche ende andere... secten, ende te versiene op de ongheregeltheyt vander munten, als om ordine te stellen op die policie vanden... landen*, Brussel, 1585 [postquem] (BT 2329).
- Patenten oft opene brieven van mijn heere don Johan van Oistenrije ... inhoudende den laste ende comissie ghegeven by zijnder Mateyt de Baenrebeer van Selles, edelman van zijnen huysse ende lieutenant van zijne guardie van Archiers*, Leuven, 1578 (K. 337, Franse uitgave: K. 336, cf. ARA Aud 580, fol. 88 en fol. 104).
- Placcart du Roy nostre Sir, sur l'annotation & saisissement des bien de ceulx, qui adherent, & assistent le Seigneur Don Iehan d'Austrice, & aultres Espaignolz declairez ennemiz de la Patrie*, Brussel, 1577 (AGS K 1547, doc. 6 bis, met aantekeningen van Maximiliaan van Longueval).
- Placcart et ordonnance du roy... pour remedier aux saccaigemens, pilleries & ruynes des temples, eglises, cloistres & monasteres. Et donner orde à l'Emotion populaire, en ces pays d'embas*, Brussel, Michel de Hamont, 1566 (BT 2491, KBR LP 1434 A, VH 24 478).
- Pointz et Articles des charges proposées Contre Guillaume de Hornes, Seigneur de Heze. Avecqve La sentence Criminelle, et Capitale sur icelles rendue (gedr. 21 oct)*, Bergen, 21/10/1580 (K. 548).
- Pointen ende conditien op de welcke de Stadt van Brugghe ende Tlant vanden Vrijen veracordeert ende ghereconsilieert zijn met den Prince van Parme... vut de naeme van zijne Maiesteijt*, Anthonius Janssvene, Brugge, 22/5/1584 (K. 686).
- Rapport fait par le seigneur guillaume vanden Hecke Tresorier & maistre Cornille Aertssens secretaire de la ville de Bruxelles, à Messieurs du Magistrat d'icelle ville le IXe d'Aprvil et reiteré le Xe d'icelluy mois l'an XVC LXXIX en l'assemblee des Estats generaux en Anvers*, Antwerpen, 1579 (K. 440).
- Receuil des lettres, actes et pieces plus signalees du progres et besogne fait en la ville d'Arras et ailleurs, pour parvenir à une bonne paix et reconciliation avec sa Maiesté Catholique, par les Estatz*

- d'Arthois et deputez d'Autres Provinces*, Douai, 1579 (K. 431 en Maurits Sabbe-bibliotheek P949.341.4 TRAI).
- Religions-vrede ov accord de religion, consenti et publié en Anvers le xijme de Iuin M.D. LXXIX*, Antwerpen, 12/6/1579 (IVDJ envío 128, doc. 16).
- Remonstrance aux habitans du País Bas, declarant amplement les vrais moyens pour les induire à demeurer constans en leurs deüe obeissances par Brachmus Damuis, Seigneur d'Hilorue*, Reims, 1578 (K. 353).
- Responce veritable aux lettres patentes et persuasions abusives de Don Jan D'Austrice, donnees à Hevre le XV jour de Febvriér M.D.LXXXVIII. Par laquelle se voit ouvertement la bonne intention des Estats generaulx... A quoy sont ioinctes pour esclaircissement plus evident copies des lettres desdits Estats escrites à sa Maté ensemble de l'instruction et lettres envoyees par sadite Maté en lieu de responce par le Baron de Selles et de tout ce que depuis a esté traicté entre ledit Baron de Selles au nom de sadicte Maté et lesdits Estats generaux*, Antwerpen, 24/3/1578 (K. 338, in het Nederlands K. 339).
- Response a un petit livret nagueres publié, et intitulé, Declaration de l'intention du Seigr Don Jehan d'Autrice: en Laquelle la vray intention dudit Sr. Don Jehan est manifestement descouverte*, Antwerpen, 2/1578, (K. 341, K. 340, andere uitgave in Frans: K. 342 (W 341 maar zonder *déclaration*), K. 343 in het Nederlands, K. 344 in het Nederlands maar zonder de *declaratie*).
- Response de la noblesse à la duchesse de Parme... sur les articles proposez par les...prince d'Orengé & conte d'Egmont à l'assemblee... à Saint-trom. Avec la declaration de ladicte response... Et la requeste du peuple... de ces pays bas advouans la requeste... de la noblesse & confederez*, 1566 (BT 4144, BT 6630).
- Response d'un bon patriot et boergeois de la ville de Gand au libellé fameux intitulé Avis d'un Bourgeois de la ville de Gand, qui se ressent amerement des calamitez de sa ville*, s.n., s.l., 1583 (K. 633, K. 634).
- Reverendissimorum, illustrissimorum, illustrium, generosorum et nobilium dominorum, ad negotium Belgicae Pacificationis, per Caesaream Maiestatem deputatorum Commissariorum, recessus...*, Keulen, 13/11/1579 (AGS E 2845 f° 9).
- Sendbrief Vanden ghedeputeerden der Staten slandts ende hertoochdoms van Brabant, Aen Schepeen... der Stede van Gendt*, Antwerpen, 1584 (K. 678).
- Sent-brief Vande Generale Staten der geunieerde Nederlandtsche Provincien, aen den Prince van Chimay Gouverneur van Vlaenderen: Mitsgaders Hoochbailliu, ... Van Brugghe, ende des Lants vande Vryen*, Leiden, 1584 (K. 682).
- Sentbrieven van die van Gendt, aende Staten van Brabant, ende den steden Bruessele ende Antwerpen: Nopende de onderhandelinghe by henlieden beghonst metten vyant: Mitsgaders Antwoorde op de selve, soo vanden Staten generale, als vanden Staten van Brabant, ende de steden van Brussel ende Antwerpen*, Christoffel Plantijn, Antwerpen, 9/3/1584 (K. 683 = T. 275).
- Sommier discours des iustes causes et raisons qu'ont constrainct les Estats Generaulx des País Bas de pourveoir à leur deffence: contre le Seigneur Don Jehan d'Autrice*, Antwerpen, 1577 (K. 305; dit is een vermeerderde uitgave van W. 321); andere Franse versies: K. 306, K. 307 (= T. 161), K.

308, K. 309; in het Nederlands: K. 310 (T. 158), K. 311, K. 312 (onderschepte brieven in het Nederlands: K. 313, K. 314); in het Duits: K. 315).

Tractaet gemaect tusschen den Prince van Parma... ter eenre, Ende die Stadt van Nymeghen ter anderen sijden. Den XV aprilis., s.l., 1585 (K. 735).

Traicté et accord faict et passe entre monsieur le baron de Montigny et le Seigneur de la Motte, Dowai, 6/4/1579 (K. 437, K. 438 met ander drukkersmerk, K. 439 Nederlandstalige versie).

Verclaeringhe vande meynunghe des... Heeren Don Johan Van Oistenrycke... al voor ende eer te trecken over die Maeze ende te versuecken den wech van wapenen, Verweckende alle die ondersaeten om hun te bekeeren tot Godt ende Conincklycker Maiesteyt. Met een Ordinantie ende Reghel, hoe het volck van oirloghe syns Maiesteyts hun sullen houden ende reguleren...., Luxemburg, 1578 (K. 330).

Waerschuwinghe Aen de Stadt van Ghent, Op den voorgenomen vrede, die sy tot haerder confusie met die van Parma, oft Coninck van Spaengnen van meyninghe zijn te aenveerden, wat miserien ende ellenden dat haer daer af comen sal, soo sy den selven pays aennemem, s.l., 1584 (K. 684 = W. 587).

3. Uitgegeven bronnen

- Actes des États Généraux des Pays-Bas 1576-1585* (ed. L.-P. Gachard), 2 dln., Brussel, 1861.
- Alava y Beamonte, Don Francés de, *Correspondencia inédita de Felipe II con su embajador en París (1564-1570)* (ed. P. Rodríguez en J. Rodríguez), San Sebastián, 1991.
- Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje (gevolgd door het Plakkaat van Verlating met enige begeleidende correspondentie)* (ed. J.E. Verlaan en A. Alberts), Nieuwkoop, 1980.
- Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* (ed. G. Groen van Prinsterer), 8 dln., Leiden, 1832-1847.
- Boucq, P. J. le, *Histoire des troubles advenues a Valenciennes a cause des hérésies 1562-1579 tirée de plusieurs écrits en 1699* (Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique/Publications de la Société de l'Histoire de Belgique. 1e Série. XVIe siècle 19) (ed. A.L.P. De Robaulx de Soumoy), Brussel, 1864.
- 'Breve noticia de Gonzalo Pérez, padre del célebre Antonio Perez, escrita por el jesuita Esteban de Arteaga y Lopez', *CODOIN* 13 (1848), 531-549.
- 'Brief recueil de plusieurs choses passez en la ville de Gand, l'année XVCLXVI, pour le fait de la religion' (ed. P. Van Duyse), *Annales de la Société royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand* (1848-1850), 283-327.
- 'Briefwisseling met en betreffend Don Juan van Oostenrijk, in de jaren 1576 en 1577 naar de oorspronkelijke bescheiden' (ed. J. Van Vloten), *Codex Diplomaticus Neerlandicus. Verzameling van oorkonden, betreffend de vaderlandsche geschiedenis, uitgegeven door het historisch genootschap gevestigd te Utrecht, tweede serie* 4 (320), 320-417.
- Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland (1560-1567)* (Werken Gelre 11) (ed. J.S. van Veen), Arnhem, 1912.
- Calvete de Estrella, J.C., *El felicísimo viaje del muy alto y muy poderoso príncipe don Phelippe* (Sociedad estatal para la conmemoración de los centenarios de Felipe II y Carlos V) (ed. P. Cuenca, J.L.G. Sánchez-Molero, V. Álvarez e.a.), Madrid, 2001.
- Calvijn, *Calvin's Commentary on Seneca's De Clementia* (ed. A.M. Hugo en F.L. Battles), Leiden, 1969.
- 'Carta de Don Luis de Requesens, Embajador en Roma, a su hermano Don Juan de Zúñiga, en 1566', *CODOIN* 97 (1890), 369-388.
- 'Carta del señor don Fadrique de Toledo (à don García de Toledo) de 18 de agosto de 1568, dándole cuenta de su viaje a Flándes, desde Bolduque', *CODOIN* 50 (1867), 292-295.

- ‘Cartas de Don Juan de Austria y otros à varias personas, escritas desde 1570 hasta 1576’, *CODOIN* 28 (1856), 155-303.
- ‘Cartas de Don Juan de Zúñiga, Embajador en Roma, a su hermano Don Luis de Requesens, y á otros personajes de la Corte y amigos suyos, en 1568’, *CODOIN* 97 (1890), 389-525.
- ‘Cartas de Juan de Escobedo, secretario de don Juan de Austria a Felipe II, sobre los asuntos de Flandes’, *CODOIN* 50 (1867), 294-381.
- ‘Conclusion de los documentos relativos al nombramiento de gobernador y capitan general de los Países Bajos de D. Juan de la Cerda, duque de Medinaceli, desde 1571 á 1573’, *CODOIN* 36 (1860), 5-488.
- ‘Copia de carta del duque de Alba á Felipe II acerca la autoridad y derechos que su Majestad como conde de Borgoña, tiene sobre Besanzon’, *CODOIN* 14 (1849), 434-448.
- ‘Correspondance d’Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas, avec Philippe II, dans les années 1578, 1579, 1580 et 1581’ (ed. L.-P. Gachard), *BCRH Série II* 4 (1852), 359-506.
- ‘Correspondance de Cosimo Masi, secrétaire d’Alexandre Farnèse, concernant le gouvernement de Mansfeld, de Fuentes et de l’Archiduc Ernest aux Pays-Bas, 1593-1594’ (ed. L. Van der Essen), *BIHR* 27 (1952), 357-390.
- ‘Correspondance de Don Juan d’Autriche avec le conseil d’état (4 novembre 1576-30 avril 1577)’ (ed. L.-P. Gachard), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, dl. V (1879), 459-567.
- Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d’Orange* (ed. L.-P. Gachard), 4 dln., Brussel, 1847-1857.
- Correspondance de Marguerite d’Autriche* (ed. L.Ph.C. Van den Bergh), Leiden/Utrecht, 1847-1849.
- Correspondance de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II, suivie des interrogatoires du Comte d’Egmont et de quelques autres pièces* (Société des Bibliophiles de Belgique) (ed. Baron de Reiffenberg), Brussel, 1842.
- Correspondance de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II. Tome premier: 14 août 1559-16 novembre 1561* (ed. L.-P. Gachard), Brussel, 1867.
- Correspondance de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II. Tome II: 19 décembre 1561-6 juin 1563* (ed. L.-P. Gachard), Brussel, 1870.
- Correspondance de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II. Tome III: 6 juillet 1563-3 février 1565* (ed. L.-P. Gachard), Brussel, 1870.
- Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d’après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas* (Archives générales du royaume et archives de l’Etat dans les provinces. Studia 18) (ed. L.-P. Gachard en J. Lefèvre), 6 dln., Brussel, 1848-1936.
- Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (Koninklijke Belgische Academie. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis.) (ed. J. Lefèvre), 5 dln., Brussel, 1940-1960.
- ‘Correspondance des comtes de Mansfelt’, *Messenger des Sciences historiques* (1877), 386-448.
- Correspondance du cardinal de Granvelle (1565-1585)* (ed. E. Pouillet en C. Piot), 12 dln., Brussel, 1877-1896.

- ‘Correspondance entre le conseiller Richardot et Philippe de Marnix, seigneur de Sainte-Aldegonde, premier bourgemestre de la ville d’Anvers, touchant la réconciliation de cette ville avec Philippe II: 8 juin-15 juillet 1585’ (ed. L.-P. Gachard), *BCRH Série III* 9 (1867), 329-354.
- Correspondance française de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parma, avec Philippe II: de février 1565-fin 1567* (Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht III: 47) (ed. J.S. Theissen), Utrecht, 1925.
- Correspondance française de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II. Tome III* (ed. H.A. Enno Van Gelder), Utrecht, 1943.
- ‘Correspondances d’Alexandre Farnèse avec le comte de Hénin (1578-1585) et de l’archiduc Albert avec Pierre-Ernest de Mansfelt (1596-1599)’ (ed. L. Van der Essen), *BCRH* 82 (1913), 416.
- ‘Correspondencia de don Alonso de Curiel con Felipe II, don Juan de Austria y otros personajes sobre asuntos de Flándes’, *CODOIN* 51 (1867), 137-244.
- ‘Correspondencia de Felipe II con los hermanos don Luis de Requesens y Don Juan de Zúñiga (Biblioteca de D. Francisco de Zabálburu)’, *CODOIN* 102 (1892), 3-510.
- ‘Correspondencia de los Príncipes de Alemania con Felipe II y de los embajadores de éste en la corte de Viena (1556 à 1598)’, *CODOIN* 101 (1891), 3-511.
- ‘Correspondencia de los Príncipes de Alemania con Felipe II y de los embajadores de éste en la corte de Viena (1556 à 1598) III’, *CODOIN* 103 (1892), 3-586.
- ‘Correspondencia de los Príncipes de Alemania con Felipe II y de los embajadores de éste en la corte de Viena (1556 à 1598) IV’, *CODOIN* 110 (1894), 3-508.
- ‘Correspondencia de los Príncipes de Alemania con Felipe II y de los embajadores de éste en la corte de Viena (1556 à 1598) V’, *CODOIN* 111 (1894), 3-520.
- ‘Correspondencia de los Príncipes de Alemania con Felipe II y de los embajadores de éste en la corte de Viena (1556 à 1598) VI (final)’, *CODOIN* 113 (1894), 3-408.
- ‘Correspondencia del doctor Arias Montano con Felipe II, el secretario Zayas y otros sugetos, desde 1568 hasta 1580’, *CODOIN* 41 (1862), 127-418.
- Croÿ, Karel van, *Une existence de grand seigneur au seizième siècle. Mémoires autographes de Charles de Croÿ* (ed. C. de Reiffenberg), Brussel, 1845.
- Delrío, M.A., *La cronica sobre don Juan de Austria y la Guerra en los Países Bajos (1576-1578). Die Chronik über Don Juan de Austria und den Krieg in den Niederlanden (1576-1578)* (Studien zur Geschichte und Kultur der Iberischen und Iberoamerikanischen Länder 8) (ed. M.A. Echevarría Bacigalupe), München, 2003.
- Delrío, M.A., *Investigations into Magic* (Social and Cultural Values in Early Modern Europe) (ed. P.G. Maxwell-Stuart), Manchester/New York, 2000.
- Delrío, M.A., *Mémoires sur les troubles des Pays-Bas, durant l’administration du comte de Fuentes* (ed. A. Delvigne), Brussel, 1892.
- Delrío, M.A., *Mémoires de Martin Antoine del Rio sur les troubles des Pays-Bas durant l’administration de don Juan d’Autriche 1576-1578* (Collection de mémoires relatifs à l’histoire de Belgique 31/35/38) (ed. A. Delvigne), 3 dln., Brussel, 1869.
- ‘Des Grafen Simon VI. zur Lippe Tagebuch über eine Gesandtschaftsreise zu dem Herzog von

- Parma und nach den Niederlanden 1591-1592' (ed. L. Schmitz-Kallenberg), *Lippische Mitteilungen* 4 (1906), 44-82.
- 'Documentos (nuevos) sobre las causas que dieron motivo á la prision de D. Fadrique, hijo del Duque de Alba, y tambien á la del mismo Duque', *CODOIN* 8 (1846), 483-529.
- 'Documentos relativos á Antonio Pérez, secretario que fué de Felipe II', *CODOIN* 12 (1848), 5-574.
- 'Documentos relativos á D. Sancho Dávila, general de Felipe II', *CODOIN* 31 (1857), 5-574.
- 'Documentos relativos a la prision y muerte de Montigny', *CODOIN* 4 (1844), 526-566.
- 'Documentos relativos á los Paisés-Bajos, y singularmente á los servicios hechos por los españoles, que estuvieron destinados en aquellos Estados durante el gobierno del duque de Alba, y sus recompensas', *CODOIN* 37 (1856), 5-574.
- 'Documentos relativos al nombramiento de gobernador y capitan general de los Paisés Bajos de D. Juan de la Cerda, duque de Medinaceli, desde 1571 á 1573', *CODOIN* 35 (1859), 402-574.
- 'Documentos sobre las causas que dieron motivo á la prision de D. Fadrique, hijo del Duque de Alba, y tambien á la del mismo Duque', *CODOIN* 7 (1845), 464-524.
- 'Documents concernant la réconciliation de la ville de Bruxelles avec Philippe II: 27 septembre 1584-10 mars 1585' (ed. L.-P. Gachard), *BCRH Série III* 8 (1866), 335-441.
- 'Documents concernant la réconciliation du prince de Chimay, ainsi que de la ville et du Franc de Bruges, avec Philippe II (2 mars-12 juin 1584)' (ed. L.-P. Gachard), *BCRH Série III* 4 (1863), 501-555.
- 'Documents concernant le siège d'Anvers par le prince de Parme et la réconciliation de cette ville avec Philippe II 13 novembre 1584-22 décembre 1585' (ed. L.-P. Gachard), *BCRH Série III* 12 (1871), 189-316.
- Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas, sa correspondance (1576-1583)* (ed. P.L. Müller en I.L.A. Diegerick), 5 dln., Den Haag, 1889-1899.
- 'Documents concernant les placards, l'inquisition et les troubles religieuses dans les Pays-Bas, et spécialement dans le comté de Hainaut, sous les règnes de Charles-Quint et de Philippe II' (ed. A. Arsène Loin), *BCRH Série II* 8 (1856), 23-66.
- Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas 1577-1584* (ed. Ph. Kervyn de Volkaersbeke en I.L.A. Diegerick), 2 dln., Gent, 1848.
- Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas (1521-1570)* (ed. M. Dierickx), 3 dln., Brussel, 1960-1962.
- 'Documents relatifs à l'élection du duc d'Anjou et d'Alençon à la souveraineté des Pays-Bas' (ed. P. Génard), *BCRH Série IV* 17 (1890), 329-364.
- Documents relatifs aux troubles du Pays de Liège sous les princes évêques Louis de Bourbon et Jean de Hornes* (ed. P.F.X. De Ram), Brussel, 1844.
- Egmont, Lamoraal van, 'Brieven van Lamoraal van Egmont' (ed. A.A. Van Schelven), *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 66 (1948), 60-67.
- Erasmus, D., 'Institutio principis Christiani' (ed. O. Herding), *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami* IV:1 (1974), 95-220.
- Erasmus, D., 'Panegyricus ad Philippum Austriae' (ed. O. Herding), *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami* IV:1 (1974), 1-95.

- Erasmus, D., 'Querela Pacis Vndiqve Gentivm Eiectae Profligataeqve' (ed. O. Herding), *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami* IV:2 (1978), 1-100.
- Erasmus, D., *Vrede's Weeklacht en andere geschriften over vrede en eendracht op internationaal-politiek en kerkelijk terrein*, Baarn, 1989.
- France, Renon de, *Histoire des troubles des Pays-Bas par Messire Renon de France* (ed. C. Piot), 3 dln., Brussel, 1886-1891.
- Gaiffier, P., 'La chronique de Pierre Gaiffier 1566-1568' (ed. A.L.E. Verheyden), *BCRH* 119 (1954), 1-94.
- Gendsche Geschiedenissen ofte Kronijcke van de Beroerten en Ketterye sedert het Jaer 1566 tot het Jaer 1585* (ed. B. De Jonghe), Gent, 1746.
- Guerra y diplomacia en el Mediterráneo: correspondencia inédita de Felipe II con Andrea Doria y Juan Andrea Doria: (ilustrada con cartas de Carlos V, Don Juan de Austria, Juana de Austria, Andrea Doria, Juan Andrea Doria, virreyes, generales, embajadores y espías)* (Crónicas y memorias) (ed. R. Vargas-Hidalgo), Madrid, 2002.
- Günther XLI. Graf von Schwarzburg in Diensten Karls V. und Philipps II. in den Niederlanden (1550) 1551-1559 (1583). Briefe, Berichte und andere Dokumente aus den Jahren 1550-1583* (Veröffentlichung des Thüringischen Staatsarchivs Rudolstadt, Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Schwarzburg, Gleichen und Hohenlohe in Thüringen 1) (ed. J. Beger, E. Pedruelo Martín, J.L. Rodríguez de Diego e.a.), Weimar, 2003.
- Halewyn, François de, *Mémoires sur les troubles de Gand (1577-1579)* (ed. Ph. Kervyn de Volkaersbeke), Brussel, 1865.
- Hopperus, Joachim, 'Doctrina y officio del Rey según el consejero Hoppero' (ed. G. Janssens), *Lias. Sources and Documents relating to the Early Modern History of Ideas* 9 (1982), 137-155.
- Hopperus, Joachim, *Joachimi Hopperi, Frisii, Epistolae ad Viglium ab Aytta Zuichemum Sanctioris Consilii praesidem* (ed. C.F.F. de Nelis), Utrecht, 1802.
- Il carteggio intimo di Margherita d'Austria* (ed. I. D'Onofrio), Napels, 1907.
- Khevenhüller, H. von, *Diario de Hans Khevenhüller, embajador imperial en la corte de Felipe II* (Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V) (ed. S. Veronelli en F. Labrador Arroyo), 2001.
- Khevenhüller, H. von, *Gebeimes Tagebuch 1548-1605* (Akademische Druck- und Verlagsanstalt) (ed. G. Klevenhüller-Metsch en G. Probst-Ohstorff), Graz, 1971.
- Lalaing, Antoon van, *La défense de Messire Antoine de Lalaing, Comte de Hocstrate (...) contre les fausses et appostées accusations des Cas contenues (...)* (ed. Société des bibliophiles de Mons), Bergen, 1838.
- Landas, Nicolas de, 'Le journal de Nicolas de Landas, procureur général du Comte d'Egmont' (ed. L. Devillers), *BCRH Série IV* 9 (1881), 393-446.
- Légitimer la répression des troubles: les correspondances du pouvoir espagnol avec les princes allemands au début de la révolte des Pays-Bas (1566-1568)* (Archives générales du royaume et archives de l'Etat dans les provinces. Studia 99) (ed. M. Weis), Brussel, 2003.
- 'Lettres de Philippe II et de Marguerite de Parme à Philippe de Croy, troisième duc d'Aerschot (1558-1593)' (ed. F. Dony), *BCRH* 81 (1912), 397-462.

- 'Lettres inédites adressées à Viglius par des docteurs de l'Université de Louvain et par d'autres personnages (d'après les autographes)' (ed. P.F.X. De Ram), *Compte rendu de la Commission royale d'histoire, 2e série* 2 (1851), 182-229.
- 'Lettres inédites d'Emmanuel de Lalaing, marquis de Renty, baron de Montigny, 1577-1579' (ed. I.L.A. Diegerick), *BCRH Série II* 9 (1857), 320-379.
- 'Lettres inédites de Georges de Lalaing, comte de Rennebourg, baron de Ville, gouverneur de Frise et d'Overijssel 1576-1580' (ed. I.L.A. Diegerick), *BCRH Série II* 10 (1858), 107-164.
- 'Lettres inédites de Maximilien de Hennin, comte de Boussu, amiral de la mer, gouverneur général de Hollande et d'Utrecht' (ed. I.L.A. Diegerick), *Codex Diplomaticus Neerlandicus. Verzameling van oorkonden, betreffende de vaderlandsche geschiedenis, uitgegeven door het historisch genootschap gevestigd te Utrecht, 2de serie* 4 (1857), 1-64.
- 'Lettres inédites de Philippe II, du prince de Parma, du cardinal de Granvelle, etc. adressées à messire Oudart de Bournonville, l'un des chefs des Malcontents (1578-1585)' (ed. C.J. Voisin), *Mémoires de la société historique et littéraire de Tournai* 4 (1854), 155-288.
- 'Lettres inédites de Philippe, comte de Lalaing, sénéchal de Flandre, baron d'Escornaix et de Wavrin, gouverneur, capitaine général et grand bailli du pays et comté de Hainaut 1586-1579' (ed. I.L.A. Diegerick), *BCRH Série II* 8 (1856), 429-503.
- 'Lettres inédites de Pierre de Melun, prince d'Espinoy, connétable et sénéchal héréditaire de Hainaut, gouverneur de la ville de Tournai pour les états généraux (1580-1581)' (ed. I.L.A. Diegerick), *Mémoires de la société historique et littéraire de Tournai* 1 (1853), 1-64.
- Lhermite, Jean, *Le Passe-temps. Mémoire d'un gentilhomme de la chambre de Philippe II, de 1587 à 1602* (Uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen 17/20) (ed. Ch. Ruelens, E. Ouverleaux en J. Petit), 2 dln., Antwerpen, 1890-1896.
- Lipsius, Justus, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed* (ed. P.H. Schrijvers), Baarn, 1983.
- Lipsius, Justus, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction* (Bibliotheca Latinitatis Novae 5) (ed. en vert. J. Waszink), Amsterdam, 2004.
- Machiavelli, N., *De heerser* (ed. en vert. F. Van Dooren), Amsterdam, 1975.
- Mémoire justificatif du magistrat d'Ypres sur les troubles religieux arrivés en cette ville, en 1566 et 1567, avec pièces à l'appui suivi de Documents inédits concernant la Réforme à Ypres* (ed. I.L.A. Diegerick), 4 dln., Brugge, 1874-1877.
- Morel-Fatio, A., *L'Espagne au XVIe et au XVIIe siècle, vol. II; lettres de don Juan d'Autriche*, Heilbronn, 1873.
- 'Negocios de los Países Bajos. Cartas de Felipe II, de su hermana Margarita de Austria, Gobernadora de los Países Bajos, del Duque de Alva y de otros sobre cosas pertenecientes á aquellos Estados', *CODOIN* 4 (1844), 278-525.
- Niñez y juventud de Felipe II: Documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al Gobierno (1527-1547) / Publicación con introducciones y notas, por José M. March* (Ministerio de Asuntos Exteriores-Relaciones Culturales) (ed. J.M. March), Madrid, 1941 (1942).

- 'Notice et extraits des papiers de la Commission établie à Mons à l'occasion de la surprise et de l'occupation de cette ville par le Comte Louis de Nassau (1572-1575)' (ed. L. Devillers), *BCRH Série IV* 4 (1877), 211-368.
- Nueva colección de documentos inéditos para la Historia de España y de sus Indias* (ed. F. de Zabálburu en J. Sancho Rajón), Madrid, 5 dln., 1892-1896.
- Pardieu, Valentin de (heer van La Motte), *Correspondance de Valentin de Pardieu, seigneur de La Motte, gouverneur de Gravelines, commandeur de l'ordre de Saint-Jacques, etc. (1574-1594)* (ed. I.L.A. Diegerick), Brugge, 1857.
- Perrenot, Antoon, *Papiers d'état du cardinal de Granvelle d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon* (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Série 1: Histoire politique) (ed. C. Weiss), Parijs, 1841-1852.
- Perrenot, Frederik, *Mémoires de Frédéric Perrenot sieur de Champagney, 1573-1590* (ed. A.L.P. De Robaulx de Soumoy), 1860.
- Plakkaat van Verlatinge: vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien* (ed. M.E.H.N. Mout), Groningen, 2006.
- Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II. in Archiven gesammelt und erläutert von M. Koch* (ed. M. Koch), Leipzig, 1857.
- Relaciones de las cosas sucedidas en la Corte de España desde 1599 hasta 1614* (ed. L. Cabrera de Cordoba), Madrid, 1857.
- Requesens y Zúñiga, Luis de, *Pio IV y Felipe segundo: primeros diez meses de la embajada de don Luis de Requesens en Roma, 1563-64* (Colección de libros españoles raros o curiosos 20), Madrid, 1891.
- Requesens, Estefania, *Cartes íntimes d'une dama catalana del s. XVI. Epistolari d'Estefania de Requesens a la seva mare la Comtessa de Palamós* (ed. M. Guisado), Barcelona, 1988.
- Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609* (Rijksgechiedkundige Publicatiën) (ed. N. Japikse), 14 dln., 's-Gravenhage, 1915-1970.
- Sarrazin, Jean, *Correspondance secrète de Jean Sarrazin, grand-prieur de Saint-Vaast avec la Cour de Namur (1578)* (Documents publiés au nom de l'Academie d'Arras) (ed. C. Hirschauer), Arras, 1911.
- Schetz, G., 'Gaspar Schetz, heer van Grobbendonck, mémoires et recueil' (ed. Baron de Reiffenberg), *Compte rendu des séances de la Commission royale d'histoire* 10 (1845), 172-223.
- Seneca, L.A., *De clementia libri duo* (Culture antiche. Studi e testi 13) (ed. E. Malaspina), Alessandria, 2002.
- 'Stukken betreffende de zending van Dirk van Hille naar Spanje vanwege de Staten van Brabant 1574-1575' (ed. P.L. Muller), *Bijdragen en Mededelingen van het historisch genootschap* 10 (1887), 1-35.
- Testamento de Felipe II* (ed. M. Fernández Álvarez), Madrid, 1982.
- 'Traslado autorizado de la requisitoria y autos y confesiones del Baron de Montañi, tomadas por el alcalde de corte Salazar en el alcázar de Segovia ante el escribano Bernaldo de Izmendi año de 1569', *CODOIN* 5 (1844), 74.

Vázquez, Mateo, *Correspondencia privada de Felipe II con su secretario Mateo Vázquez 1567-1591* (Consejo superior de Investigaciones científicas, Instituto 'Jeronimo Zurita') (ed. C. Riba García), Madrid, 1959.

Wesenbeke, Jacques de, *Mémoires de Jacques de Wesenbeke* (Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique 5) (ed. C. Rahlenbeck), Brussel, 1859.

4. Digitale bronnen

- <http://net.lib.byu.edu/estu/philz/>
Brieven van Filips II, voornamelijk aan gouverneur Don Diego de Orellana de Chaves tijdens de oorlogen met Engeland en Frankrijk (1592-1597), uit de Special Collections Department of the Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah, USA.
- www.cervantesvirtual.com
La Biblioteca virtual de Cervantes, in het bijzonder *Portal Carlos V* en *Fuentes*
- www.dutchrevolt.leidenuniv.nl
Portaal over de Nederlandse opstand met sectie van uitgegeven bronnen en informatie over kronieken en kroniekschrijvers.
- www.ieg-mainz.de
Institut für Europäische Geschichte Mainz, Database vredesverdragen in vroegmodern Europa.
- www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO
De correspondentie van Willem van Oranje.
- www.medicini.org
Documenten uit het Groothertogelijk Medici-archief.
- www.pares.mcu.es
Portal de Archivos Españoles (PARES).

LITERATUUR

- Adamson, J. (red.), *The Princely Courts of Europe. Ritual, Politics and Culture under the Ancien Regime 1500-1750*, Londen, 2000.
- Adriaenssen, L., *Staatsvormend geweld: overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629*, Tilburg, 2007.
- Alt, W., *Sprache und Macht: Das Spanische in den Niederlanden unter Philipp II. bis zur Eroberung Antwerpens (1555-1585)*, Inauguraldissertation, Universität Trier, 2005.
- Altamira, R. (met voorwoord J. Martínez Millán), *Felipe II, hombre de estado*, Alicante, 1997.
- Altmeyer, J.-J., *Une succursale du tribunal de sang*, Brussel, 1853.
- Álvarez-Ossorio Alvariño, A., 'Las guardas reales en la corte de los Austrias y la salvaguarda de la autoridad regia', in: J. Martínez Millán en S. Fernández Conti (red.), *La monarquía de Felipe II: la casa del Rey*, Madrid, 2005, 430-453.
- Andriessen, J., *De jezuieten en het samenborigheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648*, Antwerpen, 1957.
- Arblaster, P., *Antwerp & the World: Richard Verstegan and the International Culture of Catholic Reformation*, (Avisos de Flandes 9), Leuven, 2004.
- Arnade, P., *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca, 2008.
- , 'The rage of the 'canaille': the logic of fury in the iconoclast riots of 1566', in: E. Lecuppre-Desjardin en A.-L. Van Bruaene (red.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)*, Turnhout, 2005, 93-111.
- , *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*, New York, 1996.
- Arndt, J., *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg*, Keulen, 1998.
- , 'Die kaiserlichen Friedensvermittlungen im spanisch-niederländischen Krieg 1568-1609', *Rheinische Vierteljahresblätter* 62 (1998), 161-183.
- Arnould, M.A., Derville, A., Douxchamps-Lefèvre, C. e.a., *1477: le privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas* (Standen en Landen), Kortrijk, 1985.
- Asch, R.G., *Nobilities in Transition 1550-1700: Courtiers and Rebels in Britain and Central Europe*, Londen, 2003.
- , en Birke, A.M. (red.), *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650* (Studies of the German Historical Institute London), Oxford, 1991.

- Augustijn, C., 'Verba valent usu: was ist Erasmianismus?', in: M.E.H.N. Mout, H. Smolinsky en J. Trapman (red.), *Erasmianism: Idea and Reality* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks 174), Amsterdam, 1997, 5-15.
- , *Erasmus. Der Humanist als Theologe und Kirchenreformer*, Leiden/New York/Keulen, 1996.
- Auweele, D. van den, 'Over de grenzen van de macht: Denken over tyrannicide van de twaalfde tot de vijftiende eeuw', in: T. Verschaffel (red.), *Koningsmoorden*, Leuven, 2005, 49-70.
- Avermaete, R., *Lamoral d'Egmont 1523-1568*, Brussel, 1943.
- Aymard, M., 'Une famille de l'aristocratie sicilienne au XVIe et XVIIe siècles: les ducs de Teranova. Un bel exemple d'ascension seigneuriale', *Revue historique* 501 (1972), 29-66.
- Baelde, M. (red.), *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen, Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het tweedaags colloquium bij de vierhonderdste verjaring van de Pacificatie van Gent*, Gent, 1976.
- , *De collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, Brussel, 1965.
- Bailly, M.-C. Le, 'Un cas particulier de lèse-majesté: les injures verbales contre le Conseil de Hollande en tant que collègue (1428-1491)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 66 (1998), 97-113.
- Bainton, R.H., 'The Querela Pacis of Erasmus: Classical and Christian Sources', *ARG* 42 (1951), 32-48.
- Baltar Rodríguez, J.F., *Las Juntas de Gobierno en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVII)* (Historia de la sociedad política), Madrid, 1998.
- Bamis, I. van, *Een nieuw begin? Gratieverlening naar aanleiding van de Blijde Intrede van Albrecht en Isabella (1599)*, Gent, 2012.
- Banz, C., *Höfisches Mäzenatentum in Brüssel: Kardinal Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1586) und die Erzherzöge Albrecht (1559-1621) und Isabella (1566-1633)* (Berliner Schriften zur Kunst 12), Berlin, 2000.
- Barado y Font, F., *D. Luis de Requesens y la política española en los Países Bajos / Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública de... D. Francisco Barado y Font el día 27 de Mayo de 1906*, Madrid, 1906.
- , *Don Luis de Requesens y la política española en los Países Bajos*, Madrid, 1906.
- Barlow, J.J., 'The Fox and the Lion: Machiavelli replies to Cicero', *History of Political Thought* 20 (1999), 627-645.
- Barrios, F., *El Consejo de Estado de la monarquía española, 1521-1812*, Madrid, 1984.
- Bataillon, M., *Erasme et l'Espagne*, Genève, 1998 (1937¹).
- Bavay, C.-V. de, *Le procès du comte d'Egmont, avec pièces justificatives, d'après les manuscrits originaux trouvés à Mons*, Brussel, 1854.
- Baz Vicente, M.J., *Señorío y propiedad foral de la Alta Nobleza en Galicia, siglos XVI-XX: la Casa de Alba*, Madrid, 1996.
- Beemon, F.F., 'The Myth of the Spanish Inquisition and the Preconditions for the Dutch Revolt', *ARG* 85 (1994), 246-264.

- Benedict, P., 'The Dynamics of Protestant Militancy: France, 1555-1563', in: P. Benedict, G. Marnef, H. van Nierop e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks 176), Amsterdam, 1999, 35-50.
- , 'Settlements: France', in: T.A. Brady, H.A. Oberman en J.D. Tracy (red.), *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, Leiden/New York/Keulen, 1994, dl. II, 417-554.
- Bennassar, B., *Don Juan de Austria. Un héroe para un imperio* (Temas de hoy), Madrid, 1999 (2004²).
- Bergen, X., 'Mons, une ville dans la tourmente (1560-1579)', *Annales du Cercle Archéologique de Mons* 80 (2006), 327-481.
- Berkel, K. van, 'Aggaeus de Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)', *BMGN* 96 (1981), 1-25.
- Berlière, U., 'Dom Mathieu Moulart, abbé de St-Ghislain et évêque d'Arras', *Revue bénédictine* (1894), 244-270 en 296-315.
- Bertini, G., *Le nozze di Alessandro Farnese: feste alle corti di Lisbona e Bruxelles*, Milaan, 1997.
- Beuzart, P., *Les hérésies pendant le Moyen Âge et la Réforme jusqu'à la mort de Philippe II (1598) dans la région de Douai, Arras et au pays de l'Alleu*, Parijs, 1912.
- Billen, C., Duvosquel, J.-M., Vanrie, A. e.a. (red.), *Hainaut et Tournais: regards sur dix siècles d'histoire* (Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers 58), Brussel, 2000.
- Bireley, R., *The Counter-Reformation Prince: Anti-Machiavellianism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe*, Chapel Hill/Londen, 1990.
- Bled, O., 'La Réforme à Saint-Omer et en Artois jusqu'au traité d'Arras (épisode de la pacification de Gand) 1577-1579', *Mémoires de la Société des Antiquaires de la Morinie* 31 (1899), 201-484.
- Blockmans, W., 'Wie weit und wie tief? Die politische Integration der burgundisch-habsburgischen Niederlande', in: W. Malczek (red.), *Fragen der Politischen Integration im Mittelalterlichen Europa*, Ostfildern, 2005, 449-471.
- , 'Voracious States and Obstructing Cities: An Aspect of State Formation in Preindustrial Europe', in: W. Blockmans en C. Tilly (red.), *Cities and the Rise of States in Europe A.D. 1000 to 1800*, Boulder/San Francisco/Oxford, 1994, 218-250.
- , 'Alternatives to Monarchical Centralization: The Great Tradition of Revolt in Flanders and Brabant', in: H.G. Koenigsberger (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit* (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 11), München, 1988, 145-154.
- , 'La répression de révoltes urbaines comme méthode de centralisation dans les Pays-Bas bourguignons', in: *Milan et les États bourguignons: deux ensembles politiques princiers entre Moyen Âge et Renaissance (XIVe-XVe siècles)* (PCEEB 28), Bâle, 1988, 5-9.
- , 'Du Contrat féodal à la souveraineté du peuple. Les précédents de la déchéance de Philippe II dans les Pays-Bas (1581)', in: *Assemblee di stati e istituzioni rappresentative nella storia del pensiero politico moderno (secoli XV-XX)*, Rimini, 1983, 135-150.

- , *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 90), Brussel, 1978.
- Boltanski, A. en Mercier, F. (red.), *La noblesse et la défense de l'orthodoxie XIII-XVIIIème siècles*, Rennes, 2011.
- , *Les ducs de Nevers et l'état royal: Genèse d'un compromis (ca. 1550-ca. 1600)*, Genève, 2006.
- Boogman, J.C., 'Charles Wilson, koningin Elisabeth en de Opstand', *BMGN* 87 (1972), 94-101.
- Boone, M., 'The Dutch Revolt and the Medieval Tradition of Urban Dissent', *JEMH* 11 (2007), 351-375.
- , "In den beginne was het woord". De vroege groei van "parlementen" in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden', *BMGN* 120 (2005), 338-361.
- , en Prak, M., 'Vorsten, patriciërs en burgers: de kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief*, Amsterdam, 2005, 91-124.
- , 'Urban Space and Political Conflict in Late Medieval Flanders', *JIH* 32 (2002), 621-640.
- , 'Civitas mori potest si autoritate superioris damnetur. Politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw)', in: *Verwoesting en wederopbouw van steden van de middeleeuwen tot heden* (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven 100), Brussel, 1999, 339-368.
- , "Want remitteren is princelijck". Vorstelijk genaderecht en sociale realiteit in de Bourgondische periode', in: L. Van Parys (red.), *Liber Amicorum Achiel de Vos*, Evergem, 1989, 53-59.
- Born, R., *Les Croy*, Brussel, 1981.
- , *Les Lalaing. Une grande 'mesnie' hennuyère, de l'aventure d'outrée au siècle des gueux (1096-1600)*, Brussel, 1986.
- Borràs y Feliu, A., *Luis de Requesens y Zúñiga. Cataluña y Lepanto. Nuevos documentos* (Diputación Provincial y Museo Marítimo), Barcelona, 1971.
- Bort Tormo, E., 'Don Juan de Zúñiga y Requesens: 1577-1578-1579', in: J.M. González Beltrán, J.L. Pereira Iglesias en J.M. de Bernardo Ares (red.), *V Reunión Científica Asociación Española de Historia Moderna, Felipe II y su tiempo*, Madrid, 1999, dl. I, 423-430.
- Boutier, J., Dewerpe, A. en Nordman, D., *Un tour de France royal: le voyage de Charles IX (1564-1566)*, Parijs, 1984.
- Bouza Álvarez, F.J., *Imagen y propaganda: capítulos de historia cultural del reinado de Felipe II*, Madrid, 1998.
- Boyden, J.M., *The Courtier and the King. Ruy Gómez de Silva, Philip II and the Court of Spain*, Berkeley, 1995.
- Braake, S. ter, 'Opereren in een Grijs gebied. De rol van ambtenaren bij het Hof van Holland bij de kettervervolgving (1525-1560)', *TvG* 122 (2009), 206-317.
- Braddick, M., *State formation in Early Modern England c. 1550-1700*, Cambridge, 2000.
- Brants, V., 'Un ministre du XVIIIe siècle. Jean Richardot. Chef président du Conseil privé des Pays-Bas (1567-1609)', *Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques et de la Classe des Beaux-Arts* 8 (1901), 813-914.

- Brassart, F., *Le blason de Lalaing: notes généalogiques et héraldiques sur une ancienne et illustre maison*, Douai/Parijs/Gent, 1879.
- , *Notice historique et généalogique des comtes de Lalaing*, Douai, 1847 (1854²).
- Bremmer, R.H., *Reformatie en rebellie. Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand. Tien onstuimige jaren: 1572-1581*, Franeker, 1984.
- Britz, J., 'D'Assonleville (Christophe) 1528-1607', *Messenger des Sciences historiques* (1865), 77-118.
- Broek, J. van den, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Groninger Historische Reeks 35), Assen, 2007.
- , 'Het beleg van Groningen, mei-juli 1594', in: P.Th.F.M. Boekholt, A.H. Huussen jr., P. Kooij e.a. (red.), *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Groninger Historische Reeks 10), Assen, 1994, 9-46.
- Brood, P. en Kubben, R. (red.), *The Act of Abjuration. Inspired and Inspirational*, Den Haag, 2011.
- , 'Het "Tractaat van Reductie" van 1594. Overzicht van de gebeurtenissen en tekst van het Tractaat', in: *Van beeldenstorm tot reductie van Groningen*, Groningen, 1994, 11-26.
- Brouwer, A. en Vellekoop, I., *Spaans benauwd. Strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575*, Vlaardingen, 1984.
- Bruaene, A.-L. van, 'The Habsburg Theatre State: Court, City and the Performance of Identity in the Early Modern Southern Low Countries', in: R. Stein en J. Pollmann (red.), *Networks, regions and nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, 2009, 131-150.
- , *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam, 2008.
- , 'Spectacle and Spin for a Spurned Prince. Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *JEMH* 11 (2007), 263-284.
- Bruin, G. de, 'De geschiedschrijving over de Opstand', in: W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht, 1983, 48-82.
- Brulez, W., *De firma della Faille en de internationale Handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, Brussel, 1962.
- Bruneel, C., Duvosquel, J.-M., Guignet, Ph. en Vermeir, R. (red.), *Les "Trente Glorieuses". Pays-Bas méridionaux et France septentrionale. Aspects économiques, sociaux et religieux au temps des archiducs Albert et Isabelle* (Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers 84), Brussel, 2010.
- Brunelli, G., 'Tra eretici e gesuiti. I primi anni di Margherita a Roma', in: *Margherita d'Austria (1522-1586)*, Rome, 2003, 65-84.
- Brustein, W. en Levi, M., 'The Geography of Rebellion. Rules, rebels and regions, 1500 to 1700', *Theory and Society* 16 (1987), 467-495.
- Bussels, S., *Spectacle, Rhetoric, and Power: The Antwerp Entry of Charles V and his Son Philip in 1548*, Antwerpen/Amsterdam, 2011.
- , 'Hoe de hoogste machthebber in de Nederlanden een stroman wordt: de Brusselse intocht van aartshertog Matthias in 1578', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 85 (2002), 151-168.

- Bussemaker, C.H.T., *De afscheiding der Waalsche Gewesten van de Generale Unie*, Haarlem, 2 dln., 1895-1896.
- Buylaert, F., *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten nieuwe reeks 21), Brussel, 2010.
- , en Dumolyn, J., ‘L’importance sociale, politique et culturelle de la haute noblesse dans les Pays-Bas Bourguignons et Habsbourgeois (1475-1525): un état de la question’, in: J. Haemers, C. Van Hoorebeeck en H. Wijsman (red.), *Entre la ville, la noblesse et l’état: Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile*, Turnhout, 2008, 279-294.
- Cajal Valero, A., *Domingo de Zavala, la Guerra y la Hacienda (1535-1614)*, Basau, 2006.
- , ‘Una presencia vasca en Lepanto: Domingo de Zavala’, *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco* 5 (2006), 135-146.
- Canon, C. en Delplanq, T., “Pour mettre ordre en icelle ville de Mons”, Approche de la répression après la prise de la cité en 1572’, in: C. Billen e.a., *Hainaut et Tournaisis*, Brussel, 2000, 331-354.
- Carlos Morales, C.J. de, *El Consejo de Hacienda de Castilla, 1523-1602: Patronazgo y clientelismo en el gobierno de las finanzas reales durante el siglo XVI*, Valladolid, 1996.
- , ‘El poder de los secretarios reales: Francisco de Eraso’, in: J. Martínez Millán (red.), *La corte de Felipe II*, Madrid, 1994, 107-148.
- Carrasco Martínez, A., ‘Perspectivas políticas comparadas de las noblezas europeas en la transición del siglo XVI al siglo XVII’, *Cuadernos de Historia Moderna* 228 (2003), 167-183.
- Cassan, M., ‘La réduction des villes ligueuses à l’obéissance’, *Nouvelle Revue du Seizième Siècle* 22 (2004), 159-174.
- Cauchies, J.-M., “Croît conseil” et ses “ministers”. L’entourage politique de Philippe le Beau (1494-1506)’, in: A. Marchandise (red.), *A l’ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Âge*, Luik, 2002, 291-411.
- , “Grands” nobles, “petits” nobles, non-nobles dans les Conseils de Maximilien d’Autriche et Philippe le Beau pour les Pays-Bas’, in: J.-M. Cauchies (red.), *Les élites nobiliaires dans les Pays-Bas au seuil des temps modernes. Mobilité sociale et service du pouvoir* (Facultés universitaires Saint-Louis, Centre de Recherches en histoire du droit et des institutions 16), Brussel, 2001, 49-62.
- , ‘Maximilien d’Autriche et le traité d’Arras de 1482: négociateurs et négociations’, *Arras et la diplomatie européenne (XVe-XVIe siècles)*, Arras, 1999, 143-164.
- , ‘La signification politique des entrées princières dans les Pays-Bas: Maximilien d’Autriche et Philippe le Beau’, in: J.-M. Cauchies (red.), *A la cour de Bourgogne. Le duc, son entourage, son train* (Burgundica 1), Turnhout, 1998, 137-154.
- Charles, J.M., ‘Le sac des villes dans les Pays-Bas au seizième siècle. Étude critique des règles de guerre’, *Revue internationale d’histoire militaire* 24 (1965), 288-302.
- Christin, O., ‘Lazarus von Schwendi, “Politique” allemand?’, in: T. Wanegfellen (red.), *De Michel de L’Hospital à l’édit de Nantes. Politique et religion face aux Églises*, Parijs, 2002, 85-96.

- , 'From Repression to Pacification: French Royal Policy in the Face of Protestantism', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 201-214.
- Constant, J.M., 'The Protestant Nobility in France during the Wars of Religion: A Leavon of Innovation in a Traditional World', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt, and Civil War*, Amsterdam, 1999, 69-82.
- Cools, H., 'Philip of Cleves at Genoa: The Governor who Failed', in: J. Haemers e.a. (red.), *Philippe de Clèves (1456-1528)*, Turnhout, 2008, 101-114.
- , 'The Burgundian-Habsburg Court as a Military Institution from Charles the Bold to Philip II', in: S. Gunn en A. Janse (red.), *The Court as a Stage. England and the Low Countries in the Later Middle Ages*, Woodbridge, 2006, 156-168.
- , *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen, 2001.
- , 'Hoge adel en staatsvorming in de Nederlanden, ca. 1470-1630. Enkele historiografische beschouwingen', *Virtus* 4 (1997), 35-45.
- Coremans, V.A.J.M., 'Détails sur le voyage de l'archiduc Ernest, de Prague à Bruxelles (Décembre 1595-janvier 1594). D'après les lettres que l'archiduc adressa, pendant ce voyage, à l'empereur Rodolphe II, son frère', *BCRH Série I* 13 (1847), 125-138.
- Crouch, D., *The birth of the Nobility. Constructing Aristocracy in England and France 900-1300*, Harlow, 2005.
- Crouzet, D., 'Le devoir d'obéissance à Dieu: imaginaires du pouvoir royal', *Nouvelle Revue du Seizième Siècle* 22 (2004), 7-18.
- , 'Calvinism and the Uses of the Political and the Religious (France, ca. 1560-1572)', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 99-114.
- , *Les guerriers de Dieu: la violence au temps des troubles de religions, vers 1525-vers 1610*, Parijs, 1984.
- DaCosta Kaufmann, T., 'Archduke Albrecht as an Austrian Habsburg and Prince of the Empire', in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albert and Isabella*, 2 dln., Turnhout, 1998, dl. 1, 15-25.
- Damen, M., 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laat-middeleeuwse Hollandse stad', *TSEG* 2 (2005), 68-94.
- Dansaert, G., *La comtesse Lamoral d'Egmont: une belle figure de femme aimante au XVIe siècle*, Brussel, 1934.
- Darby, G. (red.), *The origins and development of the Dutch revolt*, Londen, 2001.
- Daussy, H., 'Les huguenots entre l'obéissance au roi et l'obéissance à Dieu', *Nouvelle Revue du Seizième Siècle* 22 (2004), 49-70.
- Dávila Pérez, A., *Benito Arias Montano. Correspondencia conservada en el Museo Plantin-Moretus de Amberes*, Madrid, 2002.
- Davis, N.Z., *Fiction in the Archives: Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France*, Cambridge, 1988.
- Debout, P., *Vie de Mathieu Moullart, évêque d'Arras (1575-1600)*, Arras, 1901.
- Debruyne, N., 'Een Gentse staatsgreep: Gevangenneming van de Hertog van Aarschot en andere edelen te Gent op 28 oktober 1577', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 64 (2010), 167-211.

- Decavele, J., ‘“Genève” van Vlaanderen’, in: J. Decavele, D. Coigneau, H. Vanderlinden e.a. (red.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984, 32-62.
- , ‘De edelman Oranje en de calvinisten’, *Spieghel Historiae* 19 (1984), 201-206.
- , *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren 76), 2 dln., Brussel, 1975.
- Deen, F., ‘Handwritten propaganda: letters and pamphlets in Amsterdam during the Dutch Revolt (1572-1578)’, in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders (red.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*, Leiden/Boston, 2011, 207-226.
- Dek, A.W.E., *Genealogie der heren en graven van Egmond*, ’s-Gravenhage, 1958.
- Delen, M.A., *Het hof van Willem van Oranje*, Amsterdam, 2002.
- Deneckere, G. en Donckers, G., ‘Een publiek geheim voor de rechtbank. Paradoxen in de censuur op “majesteitsschennis” in een liberale constitutionele monarchie. België, 1846-1847’, *RBPH* 85 (2007), 339-360.
- Derks, S., ‘Madama’s Minister: Tomás de Armenteros at the Court of Margarita of Austria’, in: M. Ebben, R. Fagel en R. Vermeir (red.), *Agentes y Identidades en movimiento. España y los Países Bajos, siglos XVI-XVIII*, Madrid, 2011, 51-72.
- , ‘Reconstrucciones de una Reconquista. Léon Van der Essen y el ejército español en los Países Bajos’ in: L. Van der Essen, *El ejército español en Flandes 1567-1584* (ed. G. Janssens), Cuadernos de Yuste, 2008, 27-44.
- Descimon, R., ‘Nobles de lignage et Noblesse de service. Sociogenèse comparée de l’épée et de la robe (XVe-XVIIIe siècle)’, in: R. Descimon en É. Haddad (red.), *Épreuves de noblesse. Les expériences nobiliaires de la haute robe parisienne (XVIe-XVIIIe siècle)*, Parijs, 2010, 277-302.
- Deursen, Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en Kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarneveldt*, Assen, 1974.
- , en Schepper, H. de, *Willem van Oranje. Een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid*, Weesp/Tielt, 1984.
- Devillers, L., ‘Participation des états de Hainaut aux assemblées des états-généraux des Pays-Bas (1438-1790)’, *BCRH* 74 (1905), 27-132.
- Dewald, J., *The European nobility* (New Approaches to European History 9), Cambridge, 1996.
- Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570)*, Antwerpen, 1950.
- Dorren, G., ‘Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto. Twee Spaanse informanten over de Nederlandse elite (1564-1566)’, *TvG* III (1998), 352-376.
- , ‘Por la honra de Dios. Informadores del rey sobre la situación en Flandes (1564-1566)’, in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica. Tomo I: El Gobierno de la Monarquía (Corte y Reinos)*, 2 dln., Madrid, 1998, dl. I, 161-168.
- Doutrepoint, A., ‘L’archiduc Ernest d’Autriche, gouverneur-général des Pays-Bas (1594-1595)’, in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, Brussel, 1947, dl. II, 621-642.

- , ‘Martin de Vos et l’entrée triomphale de l’archiduc Ernest d’Autriche à Anvers en 1594’, *BIHR* 18 (1937), 125-198.
- Duchhardt, H. (red.), *Europäisches Krisenjahr, 1609/1610* (Institut für Europäische Geschichte), Mainz/München, 2009.
- , (red.), *Der Westfälische Friede. Diplomatie, politische Zäsur, kulturelles Umfeld, Rezeptionsgeschichte*, München, 1998.
- Duerloo, L., *Dynasty and Piety: Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars*, Aldershot, 2012.
- , en Frenne, L. de (red.), *Het verdeelde huis: De Nederlandse adel tussen opstand en reconciliatie*, Maastricht, 2011.
- , ‘Archducal Piety and Habsburg Power’, in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albert and Isabella*, Turnhout, 1998, dl. I, 267-283.
- , ‘Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag’, *BMGN* 112 (1997), 1-18.
- Duindam, J., *Vienna and Versailles. The Courts of Europe’s Dynastic Rivals 1550-1780*, Cambridge, 2003.
- , ‘Van cohabitatie naar coëxistentie? Hofhouding en staatsbestuur in vroeg-modern Europa’, *TvG* 115 (2002), 254-273.
- , ‘The Courts of the Austrian Habsburgs c. 1500-1750’, in: J. Adamson (red.), *The Princely Courts of Europe*, Londen, 2000, 165-189.
- Duits, P. en Strien, D. van, *Een intellectuele activist. Studies over leven en werk van Philips van Marnix van Sint Aldegonde*, Hilversum, 2001.
- Duke, A.C., *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Aldershot, 2009.
- , ‘From “Loyal Servant” to “Irreconcilable Opponent” of Spain: Koenraad Swart’s Interpretation of William of Orange, 1533-1572’, in: K.W. Swart e.a., *William of Orange and the Revolt of the Netherlands*, Aldershot, 2003, 8-27.
- , ‘Dissident Propaganda and Political Organization at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands’, in: P. Benedict e.a., *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 115-132.
- , ‘A Legend in the Making: News of the “Spanish Inquisition” in the Low Countries in German evangelical Pamphlets, 1546-1550’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 77 (1997), 125-144.
- , *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990.
- , ‘From King and Country to King or Country? Loyalty and Treason in the Revolt of the Netherlands’, *Transactions of the Royal Historical Society, 5th Series* 32 (1982), 113-115.
- Dumolyn, J., ‘De Vlaamse adel in de Late Middeleeuwen: staatsdienst en sociale mobiliteit’, in: J.-M. Cauchies (red.), *Les élites nobiliaires dans les Pays-Bas*, Brussel, 2001, 9-30.
- , ‘The legal repression of revolts in late medieval Flanders’, *The Legal History Review* 68 (2000), 479-521.
- , en Tricht, F. van, ‘Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis’, *BMGN* 115 (2000), 197-222.

- Dumont, G.-H., *Marguerite de Parme, bâtarde de Charles Quint (1522-1586)*, Brussel, 1999.
- DuPlessis, R.S., *Lille and the Dutch Revolt: Urban Stability in an Era of Revolution 1500-1582*, Cambridge, 1991.
- Duquenne, F., 'Des "républiques calvinistes" avortées? La contestation des échevinages à Douai et Arras en 1577 et 1578', in: M. Weis (red.), *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du 16e siècle*, Turnhout, 2010, 53-63.
- , *L'entreprise du duc d'Anjou aux Pays-Bas de 1580 à 1584: les responsabilités d'un échec à partager* (Histoire et Civilisations), Villeneuve d'Ascq, 1998.
- Durme, M. van, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle*, Gent, 1953.
- Dust, P., *Three Renaissance Pacifists: Essays in the Theories of Erasmus, More and Vives*, New York, 1987.
- Edelmayer, F., 'Das soziale Netzwerk der kaiserlichen Gesandten am Hof Philipps II.', in: F. Edelmayer (red.), *Hispania-Austria II: Die Epoche Philips II.* (Studien zur Geschichte und Kultur der Iberischen und Iberoamerikanischen Länder), Oldenburg, 1999, 89-108.
- , *Die Korrespondenz der Kaiser mit ihren Gesandten in Spanien. Der Briefwechsel*, Wenen, 1997.
- , 'Wolf Rumpf de Wielross y la España de Felipe II y Felipe III', *Pedralbes. Revista d'Historia Moderna* 16 (1996), 133-163.
- , *Hispania-Austria. Die katholischen Könige, Maximilian und die Anfänge der Casa de Austria in Spanien*, Wenen, 1993.
- , en Kohler, A., *Kaiser Maximilian II. Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*, Wenen, 1992.
- Elliott, J.H., 'A Europe of Composite Monarchies', *Past and Present* 137 (1992), 48-71.
- Enno Van Gelder, H.A. (red.), *Van Beeldenstorm tot Pacificatie: Acht opstellen over de Nederlandse Revolutie der zestiende eeuw*, Amsterdam/Brussel, 1964.
- , 'Een historische vergelijking: de Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen', in: *Verslag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht op 26 april 1930*, Utrecht, 1930, 21-42.
- , 'Friesche en Groningsche edelen in de tijd van de opstand tegen Spanje', in: *Historische Opstellen opgedragen aan prof. dr. H. Brugmans*, Amsterdam, 1929, 78-94.
- Essen, L. van der, 'Kritische inleiding tot de studie van het Spaanse leger en van zijn oorlogvoering in de Nederlanden gedurende de XVIe eeuw', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. klasse der Letteren* 11 (1949), 1-26; 12 (1950), 3-36; 14 (1952), 3-26; 15 (1953), 3-27; 17 (1955), 3-20; 18 (1956), 3-26; 19 (1957), 3-22; Spaanse vertaling in L. Van der Essen, *El ejército español en Flandes 1567-1584* (ed. G. Janssens), Cuacos de Yuste, 2008.
- , 'De raadsheer d'Assonleville en zijn houding betreffende vrede en vredehandel met de Nederlandse "Rebellen" in de jaren 1578 en 1579', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 7 (1953), 183-197.
- , *Alexandre Farnèse et les origines de la Belgique Moderne 1545-1592* (Collection Nationale), Brussel, 1943.
- , *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas (1545-1592)*, 5 dln., Brussel, 1933-1937.

- , 'L'intervention de Marguerite de Parme dans le mouvement de réconciliation des provinces wallones (1579). Un document inédit des Archives farnésiens de Naples', *BCRH* 88 (1924), 1-12.
- , 'Un cahier de doléances des principaux conseils des Pays-Bas concernant la situation des "provinces obéissantes" sous le gouvernement de l'archiduc Ernest (1594-1595)', *BCRH* 88 (1924), 291-311.
- Esteban Estríngana, A., 'El ejército en Palacio? La jurisdicción de la guardia flamenco-borgoñona de corps entre los siglos XVI y XVII', in: A. Jiménez Estrella en F. Andújar Castillo (red.), *Los nervios de la guerra. Estudios sociales sobre el ejército de la Monarquía Hispánica (s. XVI-XVIII): nuevas perspectivas*, Granada, 2007, 191-230.
- , *Madrid y Bruselas. Relaciones de gobierno en la etapa postarchiducal (1621-1634)*, (Avisos de Flandes 10) Leuven, 2005.
- , *Guerra y finanzas en los Países Bajos católicos. De Farnesio a Spinola (1592-1630)*, Madrid, 2005.
- , 'Deslealtad prevenida, deslealtad contrariada: la obediencia de Flandes en la década de 1640', in: F. J. Aranda Pérez (red.), *La declinación de la monarquía hispánica en el siglo XVII: VII Reunión Científica de la Fundación Española de Historia Moderna*, Madrid, 2004, dl. I, 69-84.
- Ezquerria Revilla, I., *El consejo real de Castilla bajo Felipe II. Grupos de poder y luchas faccionales* (Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V), Madrid, 2001.
- Fagel, R., *Kapitein Julián. De Spaanse held van de Nederlandse Opstand*, Hilversum, 2011.
- , *De Hispano-Vlaamse wereld: de contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555* (Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers 52), Brussel, 1996.
- Fairén Guillén, V., *Los procesos penales de Antonio Pérez*, Zaragoza, 2003.
- Feenstra, H., *Adel in de Ommelanden, Hoofdelingen, Jonkers en Eigenerfders van de late Middeleeuwen tot de negentiende eeuw*, Groningen, 1988.
- Fernández Álvarez, M., *El Duque de Hierro: Fernando Álvarez de Toledo, III. Duque de Alba*, Madrid, 2007.
- , 'La proyección internacional: Diferencias entre Carlos V y Felipe II', in: *Dos monarcas y una historia en común: España y Flandes bajo los reinados de Carlos V y Felipe II*, Madrid, 2001, 39-48.
- , *Los Consejos de Estado y Guerra de la Monarquía Hispánica en tiempos de Felipe II 1548-1598*, Valladolid, 1998.
- Fernández Conti, S. en Martínez Millán, J. (red.), *La Monarquía de Felipe II: la casa del rey*, Madrid, 2005.
- , *Los consejos de Estado y Guerra de la Monarquía Hispánica en tiempos de Felipe II 1548-1598*, Madrid, 1998.
- , 'La nobleza cortesana: Don Diego de Cabrera y Bobadilla, tercer conde de Chinchón', in: *La corte de Felipe II*, Madrid, 1994, 229-270.
- Fernández Izquierdo, F., 'Las encomiendas de órdenes militares y Felipe II: la suspensión de

- concesiones y apropiación de rentas por la Corona en Calatrava y Alcántara entre 1574 y 1579', in: J.M. González Beltrán, J.L. Pereira Iglesias en J.M. de Bernardo Ares (red.), *Felipe II y su tiempo. V Reunión Científica Asociación Española de Historia Moderna*, Madrid, 1999, dl. I, 117-130.
- Fernández-Santamaria, J.A., *The State, War and Peace. Spanish Political Thought in the Renaissance 1516-1559*, Cambridge, 1977.
- Fernández Terricabras, I., 'Al servicio del rey y de la Iglesia. El control del episcopado castellano por la Corona en tiempos de Felipe II', in: J.J. Ruiz Ibañez en F.J. Guillamón Álvarez (red.), *Lo conflictivo y lo consensual en Castilla: sociedad y poder político, 1521-1715: homenaje a Francisco Tomás y Valiente*, Murcia, 2001, 205-232.
- , *Felipe II y el clero secular. La aplicación del concilio de Trento*, Madrid, 2000.
- , 'Primeros momentos de la Contrarreforma en la Monarquía Hispánica. Recepción y aplicación del Concilio de Trento por Felipe II (1564-1565)', in: J.M. González Beltrán e.a. (red.), *Felipe II y su tiempo*, Madrid, 1999, dl. I, 455-462.
- Feros, A., 'El viejo monarca y los nuevos favoritos: los discursos sobre la privanza en el reinado de Felipe II', *Studia Historica* 17 (1997), 11-36.
- , *Kingship and favoritism in the Spain of Philip III, 1598-1621* (Cambridge Studies in Early Modern History), Cambridge, 2000.
- Foa, J., 'Making peace: the commission for enforcing the pacification edicts in the reign of Charles IX (1560-1574)', *French History* 18 (2004), 256-274.
- Friedeburg, R. von, 'The Legality of Government's Legitimacy', in: P. Brood en R. Kubben (red.), *The Act of Abjuration*, Den Haag, 2011, 37-43.
- , 'In Defence of Patria: Resisting Magistrates and the Duties of Patriots in the Empire from the 1530s to the 1640s', *SCJ* 32 (2001), 357-382.
- Fruin, R., 'Prins Willem I in het jaar 1570', in: R. Fruin (red.), *Opstellen over Willem van Oranje*, Utrecht/Antwerpen, 1960, 11-61.
- , 'Prins Willem in onderhandeling met de vijand over vrede, 1572-1576', in: R. Fruin (red.), *Opstellen over Willem van Oranje*, Utrecht/Antwerpen, 1960, 130-184.
- , *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog 1588-1598*, Den Haag, 1904.
- Fühner, J.A., *Die Kirchen- und die antireformatorische Religionspolitik Kaiser Karls V. in den sieben Provinzen der Niederlande 1515-1555* (Brill's Series in Church History 23), Leiden/Boston, 2004.
- Gachard, L.-P., 'Floris de Montmorency, baron de Montigny: sa mission en Espagne, son arrestation à Madrid et son supplice au château de Simancas: 1566-1570', in: L.-P. Gachard (red.), *Études et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas*, Brussel, 1890, dl. III, 59-95.
- , *Don Carlos et Philippe II*, Brussel, 2 dln., 1863.
- , 'Rupture des négociations entre don Juan d'Autriche et les états généraux, en 1577', *Bulletins de l'Académie des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 21:2 (1854), 590-613.
- Gampelaere, J. van, *De commissie- en instructiebrieven voor de landvoogden van de Nederlanden (1559-1576)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 2005.

- Garber, K., 'Die Friedens-Utopie im europäischen Humanismus: Versuch einer geschichtlichen Rekonstruktion', *MLN* 101 (1986), 516-552.
- García Cárcel, R., *La leyenda negra: historia y opinión*, Madrid, 1998.
- , 'Los contrastes de Carlos V y Felipe II en la política cultural', in: *Dos monarcas y una historia en común*, Madrid, 2001, 48-62.
- García García, B.J. (red.), *Tiempo de paces 1609-2009. La Pax Hispánica y la Tregua de los Doce Años*, Madrid, 2009.
- , 'La légende noire espagnole et les identités nationales aux Pays-Bas', in: B.J. García García en A. Barsacq (red.), *Hauts faits de guerre et légende noire. Scénarios entre l'Espagne et les Pays-Bas*, Madrid, 2004, 24-46.
- , 'Ganar los corazones y obligar los vecinos. Estrategias de pacificación de los Países Bajos (1604-1610)', in: A. Crespo Solana en M. Herrero Sánchez (red.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)*, 2 dln., Córdoba, 2002, dl. I, 137-166.
- , *La Pax Hispanica: política exterior del Duque de Lerma* (Avisos de Flandes 5), Leuven, 1996.
- García Hernán, D., 'El Príncipe de Eboli como señor de vasallos', in: J.M. González Beltrán e.a. (red.), *Felipe II y su tiempo*, Madrid, 1999, dl. I, 289-294.
- , *La aristocracia en la encrucijada: la alta nobleza y la monarquía de Felipe II* (Estudios de historia moderna. Colección Maior 10), Córdoba, 2000.
- García Oro, J. en Portela Silva, M.J., 'Felipe II y las iglesias de Castilla a la hora de la Reforma Tridentina (Preguntas y respuestas sobre la vida religiosa castellana)', *Cuadernos de Historia Moderna* 20 (1998), 9-32.
- Gascón Pérez, J., 'La rebelión aragonesa de 1591. Reflexiones a propósito de un conflicto político', in: J.M. González Beltrán e.a. (red.), *Felipe II y su tiempo*, Madrid, 1999, dl. I, 295-304.
- Gauvard, C., *De grace especial – Crime, État et Société en France à la Fin du Moyen Âge*, Parijs, 1991.
- , 'L'image du roi justicier en France à la fin du Moyen Age d'après les lettres de rémission', in: *La faute, la répression et le pardon. Acte du congrès national des sociétés savantes Brest, 1982*, Parijs, 1984, 165-192.
- Geevers, L., 'The King strikes back. The Spanish diplomatic campaign to undermine the international status of the Dutch Republic, 1581-1609', in: P. Brood en R. Kubben (red.), *The Act of Abjuration*, Den Haag, 2011, 81-95.
- , 'Family matters: William of Orange and the Habsburgs after the abdication of Charles V (1555)', *Renaissance Quarterly* 63 (2010), 459-490.
- , 'How to save a life? Alonso de Lalo, secretary to the count of Horn, on a mission to the Spanish Court (1566-1567)' in: M. Ebben e.a. (red.), *Agentes y Identidades en movimiento*, Madrid, 2009, 71-87.
- , *Gevallen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*, Amsterdam, 2008.
- , 'Hoe toegankelijk was de "papierene koning"? Een informeel communicatiekanaal tussen Lamoraal van Egmont en Willem van Oranje en de Spaanse centrale besluitvorming in de jaren 1559-1564', *TSEG* 4 (2007), 39-60.

- Gelderens, M. van, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Ideas in Context), Cambridge, 2002.
- , 'From Domingo de Soto to Hugo Grotius. Theories of monarchy and civil power in Spanish and Dutch political thought, 1555-1601', in: G. Darby (red.), *The origins and development of the Dutch Revolt*, Londen, 2001, 151-170.
- , 'Contested Kingship. Conceptions of Monarchy and Civil Power in Spanish and Dutch Political Thought, 1555-1598', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica. Tomo I: El Gobierno de la Monarquía (Corte y Reinos)*, 2 dln., dl. I, 365-377.
- Génard, P., *Les poursuites contre les fauteurs de la furie Espagnole ou du sac d'Anvers de 1576* (Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique), Antwerpen, 1880.
- George, E.V., 'Rhetorical Strategies in Vives' Peace Writings: The Letter to Charles V and the De Concordia', in: J. IJsewijn, G. Tournoy en D. Sacré (red.), *Ut granum sinapis. Essays on Neo-Latin Literature in honour of Jozef IJsewijn* (Supplementa Humanistica Lovaniensia 12), Leuven, 1997, 249-263.
- Gerard, M., *Filips van Montmorency, Graaf van Hoorn, in de opstand der Nederlanden (1526-1568)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1955.
- Geurts, P.A.M., *De graaf van Horne: Filips van Montmorency 1524-1568* (Spiegel der historie: maandblad voor de geschiedenis der Nederlanden 3/4), Zaltbommel, 1968.
- , *De Nederlandse opstand in de pamfletten*, Utrecht, 1983.
- , 'Het beroep op de Blijde Inkomste in de pamfletten in de Tachtigjarige oorlog', *Standen en Landen* 16 (1958), 1-15.
- Gielis, G., *Verdoelde schaepekens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen*, Leuven, 2009.
- Ginzburg, C., *Nicodemismo. Simulazione e dissimulazione dell' Europa del '500*, Turijn, 1970.
- Giry-Deloison, C., 'Elisabeth Ière et le traité d'Arras de 1579', in: D. Clauzel, F. Gistelincq en C. Leduc (red.), *Arras et la diplomatie européenne: XVe-XVIe siècles*, Arras, 1999, 277-297.
- Glaudemans, C., *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hollandse Studiën 41), Hilversum, 2004.
- Gómez Rivas, L., 'Roma y Madrid: correspondencia del cardenal Espinosa con el embajador Luis de Requesens', in: E. Martínez Ruíz (red.), *Madrid, Felipe II y las ciudades de la Monarquía*, 3 dln., Madrid, 2000, dl. III, 333-344.
- Gonzalo Sánchez-Molero, J.L., 'Mateo Vázquez de Leca, un secretario entre libros: I. El escrito', *Hispania. Revista española de historia* 65 (2005), 813-846.
- , 'La formación de un privado: Ruy Gómez de Silva en la Corte de Castilla (1526-1554)', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598)*, 2 dln., Madrid, 1998, dl. I, 379-400.
- , *El erasmismo y la educación de Felipe II (1527-1557)*, Onuitgegeven proefschrift, Universidad Complutense de Madrid, 1997.
- Goosens, A., *Le Comte Lamoral d'Egmont (1522-1568): les aléas du pouvoir de la haute noblesse à l'aube de la Révolte des Pays-Bas*, Brussel, 2003, vertaald als *De graaf van Egmond, Slachtoffer van intrige en verraad*, Leuven, 2007 (met inleiding van H. Vandormael).

- , *Les Inquisitions dans les Pays-Bas méridionaux à la Renaissance (1519-1633)* (Collections Spiritualités Libres 7), 2 dln., Brussel, 1997-1998.
- , 'Les grâces et rémissions de peine pour hérésie et transgression des ordonnances accordées par Charles-Quint et Philippe II dans les Pays-Bas méridionaux, 1521-1598', *Cahiers d'Histoire. La Revue du Département d'Histoire de l'Université de Montréal* (Numéro Spécial: Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650) 16:2 (1996), 8-20.
- , 'Les hésitations du comte Lamoral d'Egmont concernant la politique religieuse des Pays-Bas dans les années 1560', in: A. Dierkens (red.), *Le penseur, la violence, la religion* (Problèmes d'histoire des religions 7), Brussel, 1996, 63-70.
- , 'La fortune du comte Lamoral d'Egmont vers 1567-1568', *RBPH* 70 (1992), 357-380.
- Gorter-Van Royen, L.G.V., *Maria van Hongarije: regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*, Hilversum, 1995.
- Grafton, A., 'Humanism and political theory', in: J.H. Burns en M. Goldie (red.), *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700*, Cambridge, 1991, 9-65.
- Gregory, B.S., *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*, Cambridge, 1999.
- Griffiths, G., *Representative Government in Western Europe in the Sixteenth Century*, Oxford, 1968.
- , *William, Lord of Hèze and the Revolt of the Netherlands*, Los Angeles, 1954.
- Groenveld, S., *Het Twaalfjarig Bestand 1609-1621. De Jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Den Haag, 2009.
- , *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum, 2009.
- , en Leeuwenberg, H. (red.), *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)*, Zutphen, 2008.
- , 'Filips van Montmorency, graaf van Horn (1524-1568). Een Habsburgs edelman tussen vorstenmacht en verzet', *Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 139 (2003), 39-99.
- , en Lademacher, H., *Krieg und Kultur: die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568-1648*, Münster, 1998.
- , *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*, Zutphen, 1983.
- , en Leeuwenberg, H. (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 1979.
- Guggisberg, H.R. (vertaling Bruce Gordon), *Sebastian Castelleo, 1515-1563: humanist and defender of religious toleration in a confessional age*, Aldershot, 2003.
- Guignet, P., 'Les chemins de vie dévot dans les villes des Pays-Bas méridionaux au temps de la Contre-Réforme. Réflexions sur quelques exemples lillois, valenciennes et arrageois', in: G. Deregnacourt (red.), *Société et religion en France et aux Pays-Bas XVIe-XIXe siècle, mélanges en l'honneur d'Alain Lottin* (Histoire), Arras, 2000, 439-467.
- Guillaume, F., *Histoire des bandes d'ordonnances des Pays-Bas* (Mémoires de l'Académie Royale de Belgique 40), Brussel, 1873.

- Gunn, G., Grummitt, H., en Cools, H., *War, State and Society, England and the Netherlands 1477-1559*, Oxford, 2008.
- , et ib., 'War and State in Early Modern Europe: Widening the Debate', *War in History* 15 (2008), 371-388.
- Haemers, J., 'Factionalism and State Power during the Flemish Revolt (1477-1492)', *Journal of Social History* 42 (2009), 1009-1039.
- , *For the Common Good. State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy, 1477-1482*, Turnhout, 2009.
- , en Dumolyn, J., 'Patterns of Urban Rebellion in Medieval Flanders', *Journal of Medieval History* 31 (2005), 369-393.
- Hageman, M., *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568*, Nijmegen, 2005.
- , 'De reductie van Nijmegen (1591)', *Numaga* 38 (1991), 45-67.
- Haitsma Mulier, E., *Het Nederlandse gezicht van Machiavelli: twee en een halve eeuw interpretatie 1550-1800* (Amsterdamse historische reeks 8), Amsterdam, 1989.
- Hale, J.R., *War and Society in Renaissance Europe 1450-1620*, Londen, 1998.
- Ham, W.A. van, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)*, Hilversum, 1999.
- , *Het doorluchtig huis van Bergen op Zoom: een overzicht van de geschiedenis van de heren en markiezen van Bergen op Zoom, hun verwanten en hun bezittingen, 1287-1795*, Zaltbommel, 1997.
- Hart, M. 't, 'Intercity Rivalries and the Making of the Dutch State', in: W. Blockmans en C. Tilly (red.), *Cities and the Rise of States in Europe A.D. 1000 to 1800*, Boulder/San Francisco/Oxford, 1994, 196-218.
- , 'De democratische paradox en de Opstand in Vlaanderen, Brabant en Holland', in: M. Damen en L. Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*, Hilversum, 2010, 375-388.
- Heirbaut, D., *Over heren, vazallen en graven: het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305* (Algemeen rijksarchief en rijksarchief in de provincien. Studia 69), Brussel, 1997.
- Hendrickx, J., *De reconciliatie te Antwerpen (1585-1600)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1965.
- Hendriks, R., 'El patrimonio de don Luis de Requesens y Zuñiga (1528-1576): ¿Fue don Luis de Requesens y Zuñiga (1528-1576) pobre o rico?', *Pedralbes. Revista d'Historia Moderna* 14 (1994), 81-92.
- , *Luis de Requesens y Zuñiga. Leven en bezit van een Catalaans edelman*, Doctoraalscriptie, Katholieke Universiteit Nijmegen, Nieuwe Geschiedenis, 1993.
- Henkens, J., *Philips van Horn en zijn tijd* (Herdenkingscomité Weert sterfdag Philips van Montmorency), Weert, 1968.
- Hernando Sánchez, C.J., 'Los virreyes de la Monarquía Española en Italia: evolución y práctica de un oficio de Gobierno', *Studia historica. Historia Moderna* 26 (2004), 43-73.
- Herwerden, P.J. van, *Het verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk. Hugonoten en Geuzen 1568-1572*, Assen, 1932.

- Hettema, H., 'De route van prins Willem I in 1572', *BMVGO, zesde reeks* 6 (1928), 48-52.
- , 'De veldtocht der Spanjaarden in 1572 ten westen van de Geldersche IJssel', *Bijdragen tot de Vaderlandse geschiedenis en Oudheidkunde 7de reeks* (1932), 109-144.
- Hibben, C.C., *Gouda in Revolt. Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588*, Utrecht, 1983.
- Hirschauer, C., *Les états d'Artois. De leur origines à l'occupation française, 1340-1640*, Parijs/Brussel, 1923.
- , 'Les troubles d'Artois de 1577-1578', *BIHR* 2 (1912), 45-60.
- , 'L'Artois et le Xe denier (1569-1572). Le voyage en Espagne de Nicolas de Lengaigne et de Philippe Prevost', *Revue du Nord* 3 (1911), 1-21.
- Höpfl, H., *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540-1630* (Ideas in Context 70), Cambridge, 2004.
- Horst, D., 'The Duke of Alva and The Prince of Orange', in: J. Tanis en D. Horst (red.), *Images of Discord: A graphic interpretation of the opening decades of the Eighty Years' War*, Michigan, 1993, 25-35.
- Hortal Muñoz, J.E., *Los asuntos de Flandes. Las relaciones entre las Cortes de la Monarquía Hispánica y de los Países Bajos durante el siglo XVI*, Saarbrücken, 2011.
- , 'La Noble Guarda de Archeros de Corps en el contexto de la Casa Real de los monarcas Austrias hispanos', in: M. Ebben e.a. (red.), *Agentes y Identidades en movimiento*, Madrid, 2011, 231-270.
- , 'La Casa del archiduque Ernesto durante su gobierno en los Países Bajos (1593-1595)', in: A. Álvarez-Ossorio Alvaríño en B.J. García García (red.), *La Monarquía de las Naciones. Patria, nación y naturaleza en la Monarquía de España*, Madrid, 2004, 193-213.
- , 'La estancia del Prior de Castilla, Don Hernando de Toledo, en la Corte de Bruselas (1567-1569). Las luchas cortesanas', in: F. Ruiz Gómez en J. Molero García (red.), *Actas del II Congreso Internacional sobre la Orden de San Juan en Alcázar de San Juan (Ciudad Real), del 15-17/10/2002*, Alcázar de San Juan, 2009, 327-350.
- , 'Las guardas palatino-personales de Felipe II', in: J. Martínez Millán en S. Fernández Conti (red.), *La monarquía de Felipe II: la casa del Rey*, 2 dln., Madrid, 2005, dl. I, 453-516.
- , 'La concesión de mercedes en los Países Bajos durante el gobierno del duque de Alba. La importancia del control del gobierno de las ciudades y provincias', in: J. Bravo Lozano (red.), *Actas del congreso internacional Espacios de poder: Cortes, ciudades y villas*, Madrid, 2002, dl. I, 187-215.
- Houssiau, J., *Les secrétaires du conseil privé sous Charles Quint et Philippe II (c. 1531-c. 1567)* (Standen en landen. Speciale reeks 3), Heule, 1998.
- Hutton, J., 'Erasmus and France: the Propaganda for Peace', *Studies in the Renaissance* 8 (1961), 103-127.
- , *Themes of Peace in Renaissance Poetry*, Ithaca/Londen, 1960.
- Longh, J. de, *Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Parma en Piacenza 1522-1586* (Regentessen der Nederlanden 3), Amsterdam, 1982 (1965').

- Isaac, M.-Th., 'Genèse de la confrontation entre Philippe II et Guillaume d'Orange', in: *Dos monarcas y una historia en común*, Madrid, 2001, 75-85.
- Isacker, Ph. van, 'Pedro Enríquez de Azevedo, graaf van Fuentes en de Nederlanden, 1592-1596', *Annales de la société d'Émulation de Bruges* 60 (1910), 205-236.
- Israel, J., 'Guillermo el Taciturne y Europa (1572-1584)', in: H. van Nierop, G. Janssens, M. Fernández Álvarez e.a. (red.), *Guillermo de Orange. De capitán de rebeldes a Pater Patriae* (Fundación Carlos de Amberes), Madrid, 1998, 39-47.
- , *The Dutch Republic and the Hispanic World 1606-1661*, Oxford, 1982.
- Jacobs, B.C.M., 'The Act of Abjuration in a legal perspective', in: P. Brood en R. Kubben, *The Act of Abjuration*, Den Haag, 2011, 23-35.
- Janse, A., *Ridderschap in Holland: portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Adelsgeschiedenis 1), Hilversum, 2001.
- Janssen, A.E.M., 'Pieter Bor Christiaenszoon (1559-1635), geschiedschrijver van "waerheyt ende onpartijchap"', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssens (red.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*, 's-Gravenhage, 1981, dl. II, 21-38.
- , 'Prins Willem van Oranje en de Verlatinge: een historiografische bijdrage ter weerlegging van een verbeelde historie', *Kleio* 20 (1979), III-117.
- Janssen, G.H., 'Political Ambiguity and Confessional Diversity in the Funeral Processions of Stadholders in the Dutch Republic', *SCJ* 40 (2009), 283-301.
- , 'Exiles and the Politics of Reintegration in the Dutch Revolt', *History* 94 (2009), 37-53.
- , *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)*, Amsterdam, 2005.
- Janssens, G., 'Joachim Hopperus en Willem van Oranje, 1566-1576', in: D. Vanysacker, P. Del-saerdt, J.-P. Delville en H. Schwall (red.), *The Quintessence of lives. Intellectual biographies in the Low Countries presented to Jan Roegiers*, Turnhout, 2010, 29-42.
- , 'Het "politiek testament" van de hertog van Alva: aanbevelingen voor don Luis de Requeséns over het te voeren beleid in de Nederlanden (Brussel, 2 december 1573)', *BCRH* 175 (2009), 447-474.
- , 'Superexcellat autem misericordia iudicium. The homily of François Richardot on the occasion of the solemn announcement of the General Pardon in the Netherlands (Antwerp, 16 July 1570)', in: J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke* (Studies in Medieval and Reformation Traditions 121), Leiden/Boston, 2007, 107-124.
- , 'Le comte Pierre-Ernest de Mansfeld, loyal serviteur de Charles-Quint et de Philippe II et la guerre aux Pays-Bas. Une esquisse biographique', *Hémecht. Revue d'Histoire Luxembourgeoise. Zeitschrift für Luxemburger Geschichte* 56 (2004), 379-388.
- , *De graven Egmont en Horn: slachtoffers van de politieke repressie in de Spaanse Nederlanden* (Historia Bruxellae), Brussel, 2003.
- , 'Van vader op zoon. Continuïteit in het beleid van Karel V en Filips II met betrekking tot de Nederlanden', in: *Dos monarcas y una historia en común*, Madrid, 2001, 89-102.

- , ‘Cardinal Granvelle and the Revolt in the Netherlands. The evolution of his thought on a desirable political approach to the problem 1567-1578’, in: G. Janssens en K. de Jonge (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas. Liber doctori Mauricio Van Durme dedicatus* (Symbolae, Facultatis Litterarum Lovaniensis, series B 17), Leuven, 2000, 135-156.
- , ‘El oficio del rey y la oposición legal en Flandes contra Felipe II’, in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica. Tomo I: El Gobierno de la Monarquía (Corte y Reinos)*, 2 dln., Madrid, 1998, dl. I, 401-412.
- , ‘El príncipe de Orange en la historiografía y en la memoria colectiva de Bélgica’, in: H. van Nierop e.a. (red.), *Guillermo de Orange*, Madrid, 1998, 15-28.
- , ‘Rapporten uit 1569 over herstelde schade aan kerken en kapellen in de Vlaamse Westhoek, een bron voor de geschiedenis van de eerste fase van de Beeldenstorm in 1566’, in: J. de Zutter, L. Charles en A. Capiteyn (red.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan Dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent*, Gent, 1996, 279-288.
- , *Don Fernando Álvarez de Toledo, derde hertog van Alva, en de Nederlanden*, Brussel, 1993.
- , ‘Pacification générale ou réconciliation particulière? Problèmes de guerre et de paix aux Pays-Bas au début du gouvernement d’Alexandre Farnèse (1578-1579)’, *BIHR* 63 (1993), 251-278.
- , *Brabant in het verweer. Loyale oppositie tegen Spanje’s bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578* (Standen en Landen 89), Kortrijk/Heule, 1989.
- , ‘Barmhartig en rechtvaardig. Visies van L. Villavicencio en J. Hopperus op de taak van de koning’, in: H. van Nuffel en W.P. Blockmans (red.), *État et religion aux XVIe et XVIIe siècles, Actes du colloque à Bruxelles du 9 au 12 oct. 1984*, Brussel, 1986, 25-42.
- , ‘Verbondsakten konden de verdeeldheid niet verbergen. Aspecten van politiek eenheidsstreven in de Nederlanden van de Pacificatie van Gent tot de Tweede Unie van Brussel (1576-1577)’, *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis*, 1-2 (1984), 83-93.
- , ‘Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II’, in: *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd: liber amicorum Jan Buntinx* (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis. Ser. A 10), Leuven, 1981, 419-433.
- , ‘Collaboratie en repressie in de Nederlanden vanaf de komst van Alva tot de pacificatie van Gent, 1567-1576’ in: *Handelingen van het XXXIe Vlaamse Filologencongres*, Brussel, s.d. [1977], 265-270.
- , ‘Het oordeel van tijdgenoten en historici over Alva’s bestuur in de Nederlanden’, *RBPH* 54 (1976), 474-488.
- , ‘Juan de la Cerda, hertog van Medina-Celi’, *Spieghel Historiae* 9 (1974), 222-227.
- Janssens, P., ‘La noblesse au seuil des temps modernes: continuités et discontinuités (XVe-XVIIe siècles)’, in: J.-M. Cauchies (red.), *Les élites nobiliaires*, Brussel, 2001, 83-102.
- , en Duerloo, L., *Armorial de la noblesse belge du XVIe au XXIe siècle*, Brussel, 1992.
- , *De evolutie van de Belgische adel sinds de late Middeleeuwen*, Brussel, 1989.

- , 'La fronde de l'aristocratie belge en 1632', in: W. Thomas en B. De Groof (red.), *Rebelión y Resistencia en el Mundo Hispánico del siglo XVII. Actas del Coloquio Internacional, Lovaina, 20-23 de noviembre de 1991*, Leuven, 1992, 23-40.
- , 'L'échec des tentatives de soulèvement aux Pays-Bas sous Philippe IV (1621-1665)', *Revue d'histoire diplomatique* 92 (1978), 110-129.
- Jonge, K. de, en Mousset, J.-L. (red.), *Un prince de la Renaissance. Pierre-Ernest de Mansfeld (1517-1604)*, 2 dln., Luxemburg, 2007.
- , 'Triunfos flamencos: Felipe II y la arquitectura del Renacimiento', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica*, 5 dln., Madrid, 1998, dl. IV, 347-370.
- Jouanna, A., *Le devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l'état moderne*, Parijs, 1989.
- , 'Idéologies de la guerre et idéologies de la paix en France dans la seconde moitié du XVIe siècle', in: M. Yardeni (red.), *Idéologie et propagande en France*, Parijs, 1987, 87-98.
- Junot, Y., 'Pratiques et limites de la réconciliation après les guerres de religion dans les villes des Pays-Bas méridionaux (années 1570-années 1590)', *Revue du Nord* (ter perse).
- , *Les bourgeois de Valenciennes. Anatomie d'une élite dans la ville*, Villeneuve d'Ascq, 2009.
- Juste, Th., *Le comte d'Egmont et le comte de Hornes, d'après les documents authentiques et inédits*, Brussel, 1862.
- Kamen, H., *Alva, een biografie*, Antwerpen/Amsterdam, 2005.
- , 'Toleration and Dissent in Sixteenth-Century Spain: The Alternative Tradition', *SCJ* 19 (1988), 3-23.
- Kaper, R., *Pamfletten over oorlog en vrede. Reakties van tijdgenoten op de vredesonderhandelingen van 1607-1609* (Historisch Seminarium. Werkschrift nr. 15), Amsterdam, 1980.
- Kaplan, B.J., *Calvinists and Libertines; Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*, Oxford, 1995.
- Kaulbach, H.-M., 'Friedenspersonifikationen in der Frühen Neuzeit', *Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft* 12 (1991), 191-209.
- Kempis, K. von, *Andreas Gaill (1526-1587): zum Leben und Werk eines Juristen der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1998.
- Kermina, F., *Les Montmorency: grandeur et déclin*, Parijs, 2002.
- Kernkamp, J.H., "'Vredehandel met Spanje" in 1598', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 57 (1936), 341-382.
- Kettering, S., *Patronage in Sixteenth- and Seventeenth-Century France*, Aldershot, 2002.
- Kingdon, R.M., 'Calvinism and resistance theory, 1550-1580', in: J.H. Burns en M. Goldie (red.), *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700*, Cambridge, 1991, 195-218.
- Kloek, E., 'De weduwen van Egmont en Horne: Sabina van Beieren (1528-1578) en Walburgis van Nieuwenauer (1522-1600)', *Spieghel Historiae* 40 (2005), 299-304.
- Kluiver, J.H., *De soevereine en independente staat Zeeland: de politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*, Middelburg, 1998.

- Knevel, P., *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1500-1700* (Hollandse Studiën 32), Hilversum, 1994.
- Koenigsberger, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Century*, Cambridge, 2001.
- , 'Liga, Ligadisciplin und Treue zum Fürsten im Westeuropa der frühen Neuzeit', in: P. Prodi en E. Müller-Luckner (red.), *Glaube und Eid: Treuformeln, Glaubensbekenntnisse und Sozialisziplierung zwischen Mittelalter und Neuzeit*, München, 1993, 173-178.
- , 'Orange, Granvelle and Philip II', *BMGN* 99 (1984), 573-595.
- , 'Warum wurden die Generalstaaten der Niederlande im 16. Jahrhundert revolutionär?', in: H. Lutz (red.), *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.*, München/Wenen, 1982, 239-252.
- , *Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History*, New York/Londen, 1971.
- , *The Practice of Empire: The Government of Sicily under Philip II of Spain*, Londen/Ithaca, 1969.
- Kort, J. de, en Lockefeer, J. (red.), *Cornelius Jansenius van Hulst (1510-1576). Theoloog en Pastor. Bisschop van Gent*, Hulst, 2010.
- Koziol, G., *Begging pardon and favour. Ritual and political order in early medieval France*, Ithaca/Londen, 1992.
- Lagomarsino, D., *Court Factions and Formulation of Spanish Policy towards the Netherlands*, University of Cambridge, onuitgegeven proefschrift, 1974.
- , 'Furió Ceriol y sus Avisos acerca de los estados Bajos', *Bulletin Hispanique* 80 (1978), 88-107.
- Lecuppre-Desjardin, E., *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Studies in European Urban History 4), Turnhout, 2004.
- Lefèvre, J., *La secrétairerie d'état et de guerre sous le régime espagnol (1594-1711)* (Koninklijke Academie van België. Klasse der letteren en der morele en staatkundige wetenschappen. Verhandelingen. Verzameling in 8, tweede reeks 36/1), Brussel, 1934.
- , 'Les débuts du gouvernement de Don Luis de Requesens', in: *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen*, Brussel, 1947, dl. II, 515-522.
- , 'Les Ennetières', *Tablettes du Hainaut* 2 (1956), 17-36.
- Lefèvre, R., *Madama Margarita d'Austria (1522-1586)*, Rome, 1986.
- , *Ricerche su "Madama" Margherita d'Austria e l'Italia del '500*, Castelmadama, 1980.
- Lem, A. van der, *Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed: Huizinga en de Nederlandse beschaving*, Amsterdam, 1997.
- , *De Opstand in de Nederlanden (1555-1609)*, Utrecht, 1995.
- Lesaffer, R. (red.), *Peace Treaties and International Law in European History. From the Late Middle Ages to World War One*, Cambridge, 2004.
- , *Europa: een zoektocht naar vrede? 1453-1763 en 1945-1997*, Leuven, 1999.
- Lloyd, H.A., *The Rouen Campaign, 1590-1592. Politics, Warfare and the Early-Modern State*, Oxford, 1973.
- Losada, J.C., *Los generales de Flandes, Alejandro Farnesio y Ambrosio de Spínola, dos militares al servicio del imperio español*, Madrid, 2007.

- Lottin, A. en Guignet, P., *Histoire des provinces françaises du Nord. III: De Charles Quint à la Révolution française* (Collection Histoire), Arras, 2006.
- Louthan, H., *The Quest for Compromise: Peacemakers in Counter-reformation Vienna*, Cambridge, 1997.
- Lovett, A.W., *Philip II and Mateo Vázquez de Leca: the Government of Spain (1572-1592)* (Travaux d'Humanisme et de Renaissance 155), Genève, 1977.
- , 'Spain and the Revolt of the Netherlands 1559-1648. A Comment', *Past and Present* 55 (1972), 154-157.
- , 'The Governorship of Don Luis de Requesens, 1573-1576: A Spanish View', *European Studies Review* 2 (1972), 187-199.
- , 'A new governor for the Netherlands: the appointment of Don Luis de Requesens, comendador Mayor de Castilla', *European Studies Review* 1 (1971), 89-103.
- Luttenberger, A.P., *Kurfürsten, Kaiser und Reich: Politische Führung und Friedenssicherung unter Ferdinand I und Maximilian II*, Mainz, 1993.
- Maczkiewitz, D., *Der niederländische Aufstand gegen Spanien (1568-1609): Eine kommunikationswissenschaftliche Analyse* (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 12), Münster, 2005.
- Maes-De Smet, C., 'Margarethe van der Marck-Arenberg (1527-1599)', in: P. Neu (red.), *Arenberger Frauen. Fürstinnen, Herzoginnen, Ratgeberinnen, Mütter*, Koblenz, 2006, 36-53.
- Malengrau, G., *L'esprit particulariste et la Révolution des Pays-Bas au XVIe siècle (1578-1584)*, Leuven, 1936.
- Mantini, S. (red.), *Margherita d'Austria (1522-1586). Costruzioni politiche e diplomazia, tra corte Farnese e Monarchia spagnola* (Europa delle Corti – Centro studi sulle società di antico regime – Biblioteca del Cinquecento 109), Rome, 2003.
- Manzano Baena, L., *Conflicting Words. The Peace Treaty of Münster (1648) and the Political Culture of the Dutch Republic and the Spanish Monarchy* (Avisos de Flandes 13), Leuven, 2011.
- , 'La imagen de la Monarquía Hispana en la propaganda europea (s. XVI-XVII)', *Espacio, tiempo y forma. Serie IV, Historia moderna* 14 (2001), 197-244.
- March, J.M., *La Embajada de D. Luis de Requesens en Roma por Felipe II cerca de Pío IV y Pío V: 1563-1569 (estudio documentado con materiales inéditos)*, Madrid, 1950.
- , *El Comendador Mayor de Castilla Don Luis de Requesens en el Gobierno de Milán (1571-1573): Estudio y narración documentada de fuentes inéditas* (Ministerio de Asuntos Exteriores), Madrid, 1946 (1943').
- , *La batalla de Lepanto y Don Luis de Requesens*, Madrid, 1944.
- Marini, M., 'Female Authority in the *Pietas Nobilita*: Habsburg Allegiance during the Dutch Revolt', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 34 (2010), 5-24.
- Marnef, G., 'The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)', in: M. Weis (red.), *Des villes en révolte*, Turnhout, 2010, 25-33.
- , 'Belgian and Dutch Post-War Historiography on the Protestant and Catholic Reformation in the Netherlands', *ARG* 100 (2009), 271-291.

- , 'Resistance and the Celebration of Privileges in Sixteenth-Century Brabant', in: J. Pollmann e.a. (red.), *Public Opinion and Changing Identities*, Leiden, 2007, 125-140.
- , 'Protestant Conversions in an Age of Catholic Reformation: the Case of Sixteenth-Century Antwerp', in: A.-J. Gelderblom, J.L. de Jong en M. van Vaeck (red.), *The Low Countries as a crossroad of religious beliefs*, Leiden, 2004, 49-64.
- , 'The towns and the revolt', in: G. Darby (red.), *The origins and development of the Dutch Revolt*, Londen, 2001, 84-106.
- , 'The Dynamics of Reformed Religious Militancy: The Netherlands 1566-1585', in: P. Benedict e.a. (red.) *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 51-68.
- , *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Antwerpen, 1996.
- , 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987), 7-21.
- , 'Een Gentse proost in Keulen: Bucho Aytta en zijn rol in de Opstand, 1579-1581', in: *Liber amicorum Dr. J. Scheerder*, Leuven, 1987, 75-86.
- , *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585* (Standen en Landen 87), Kortrijk/Heule, 1987.
- Marshall, S., 'Family Allegiance and Religious Persuasion: The Lesser Nobility and the Revolt of the Netherlands', *SCJ* 12 (1981), 43-60.
- , *The Dutch Gentry, 1500-1650: Family, Faith, and Fortune*, New York, 1987.
- Martens, P., 'Pierre-Ernest de Mansfeld et les ingénieurs et architectes militaires', *Hémecht. Revue d'Histoire Luxembourgeoise* 56 (2004), 475-496.
- Martin, G., *Histoire et généalogie de la maison de Croy*, s.l., 1980.
- Martínez Hernández, J., *El Marqués de Velada y la corte en los reinados de Felipe II y Felipe III: nobleza cortesana y cultura política en la España del Siglo de Oro*, Valladolid, 2005.
- Martínez Millán, J., 'La crisis del "partido castellano" y la transformación de la Monarquía Hispana en el cambio de reinado de Felipe II a Felipe III', *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos* 2 (2003), 11-38.
- , en Carlos Morales, C.J. de (red.), *Felipe II (1527-1598), La configuración de la monarquía hispana*, Valladolid, 1998.
- , 'El archiduque Alberto en la corte de Felipe II (1570-1580)', in: *Albert and Isabella*, 2 dln., Turnhout, 1998, dl. I, 27-37.
- , 'Alessandro Farnese, la corte di Madrid e la monarchia cattolica', in: A. Bilbotto, P. Del Negro en C. Mozzarelli (red.), *I Farnese. Corti, guerra e nobiltà in antico regime* (Europa delle Corti – Centro studi sulle società di antico regime – Biblioteca del Cinquecento 76), Parma, 1997, 93-116.
- , 'Los estudios sobre la corte. Interpretación de la corte de Felipe II', in: J. Martínez Millán (red.), *La corte de Felipe II*, Madrid, 1994, 13-37.
- , 'En busca de la ortodoxia: El inquisidor general Diego de Espinosa', in: *Ibid.*, 189-228.
- , *Instituciones y Elites de Poder en la Monarquía Hispana Durante el Siglo XVI*, Madrid, 1992, 137-198.

- Massarette, J. en Colloredo Mansfeld, J. de, *La vie martiale et fastueuse de Pierre-Ernest de Mansfeld (1517-1604)*, Brussel, 1930.
- Mees, W.C., *Lamoraal van Egmond*, Assen, 1963.
- Meester, B. de, *Le Saint-Siège et les troubles des Pays-Bas 1566-1579* (Université de Louvain. Recueil des travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 2e série 28), Leuven, 1939.
- Mets, W., *De abten van St. Geertrui en Maroilles en de Opstand tegen Spanje 1576-1583*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1943.
- Monter, W., 'Heresy Executions in Reformation Europe', in: B. Scribner en O.P. Grell (red.), *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, Cambridge, 1996, 46-65.
- Morel-Fatio, A., 'La vie de Don Luis de Requeséns y Zúñiga, Grand Commandeur de Castille (1528-1576)', *Bulletin Hispanique* 7 (1905), 235-273.
- Moreno Espinosa, G., *Don Carlos: el príncipe de la leyenda negra*, Madrid, 2006.
- Mörke, O., *Wilhelm von Oranien (1533-1584), Fürst und 'Vater' der Republik*, Stuttgart, 2007.
- Motley, J.L., *The Rise of the Dutch Republic*, 3 dln., New York, 1861.
- Mout, M.E.H.N., 'Reformation, Revolt and Civil Wars: The Historiographic Traditions of France and the Netherlands', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 23-34.
- , 'Die Niederlande und das Reich im 16. Jahrhundert (1512-1609)', in: V. Press (red.), *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit*, München, 1995, 143-168.
- , 'Erasmianism in Modern Dutch Historiography', in: M.E.H.N. Mout, H. Smolinsky en J. Trapman (red.), *Erasmianism: Idea and Reality* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks 174), Amsterdam, 1997, 189-199.
- , 'Abschied vom Erasmianismus. Humanisten und der niederländische Aufstand', *Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung* 6 (1987), 63-80.
- , 'Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN* 101 (1986), 345-365.
- Muchembled, R., 'Famille, amour et mariage: mentalité et comportements des nobles artésiens à l'époque de Philippe II', *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 22 (1975), 233-261.
- Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*, Assen, 1972.
- Nicholls, D., 'The Theatre of Martyrdom in the French Reformation', *Past and Present* 121 (1988), 49-73.
- Nierop, H. van, 'Le parti le plus faible doit toujours avoir tort. Les procès politiques aux Pays-Bas, XVIe-XVIIe siècle', in: Y.-M. Bercé (red.), *Les procès politiques (XIVe-XVIIe siècle)* (Collection de l'école française de Rome), Rome, 2007, 451-475.
- , 'Alba's Throne, making sense of the revolt of the Netherlands', in: G. Darby (red.), *The origins and development of the Dutch Revolt*, Londen, 2001, 29-47.
- , 'Private Interests, Public Policies: Petitions in the Dutch Republic', in: A.K. Wheelock Jr. en A. Seeff (red.), *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age*, Newark, 2000, 33-39.

- , *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam, 1999 (2005²)
- , 'The Nobility and the Revolt of the Netherlands: Between Church and King, and Protestantism and Privileges', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 83-98.
- , 'Serving the King and resisting: dilemmas of loyalty and treason in the revolt of the Netherlands', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598)*, Madrid, 1998, dl. II, 567-578.
- , 'Similar problems, different outcomes: the Revolt of the Netherlands and the Wars of Religion in France', in: J. Lucassen en K. Davids (red.), *A miracle mirrored*, Cambridge, 1995, 26-68.
- , 'A Beggars' Banquet: The Compromise of the Nobility and the Politics of Inversion', *European History Quarterly* 21 (1991), 419-443.
- , *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Dieren, 1984.
- , 'Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden', *BMGN* 99 (1984), 651-676.
- , *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam, 1566-1567*, Nijmegen, 1978.
- Nolte, M.E., *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen, 1951.
- Nuffel, H. van, en Kröll, C., *Graf Egmont: historische Persönlichkeit und literarische Gestalt; Ausstellung Goethe-Museum Düsseldorf 29. Mai-15 Juli 1979*, Brussel, 1979.
- , *Lamoraal van Egmont in de geschiedenis, literatuur, beeldende kunst en legende* (Anciens pays et assemblées d'états 46), Leuven, 1968.
- Nuttal, G.F., 'Erasmus and Spain: the vision of Marcel Bataillon', *Journal of Ecclesiastical History* 45 (1994), 105-113.
- Ochoa Brun, M.A., *Historia de la diplomacia española, la diplomacia de Felipe II* (Biblioteca diplomática española, Sección estudios 6), Madrid, 2000.
- Oestreich, G., *Neostoicism and the early modern state* (Cambridge studies in early modern history), 1982.
- Papy, J., 'Justus Lipsius über Frieden und Krieg: Humanismus und Neustoizismus zwischen Gelehrtheit und Engagement', in: M. Riedenauer en N. Brieskorn (red.), *Suche nach Frieden: politische Ethik in der Frühen Neuzeit III*, Stuttgart, 2003, 155-173.
- Paravicini, W., 'The Court of the Dukes of Burgundy: A Model for Europe?', in: R.G. Asch en A.M. Birke (red.), *Princes, Patronage and Nobility*, Oxford, 1991, 69-102.
- Parker, C., *Faith on the Margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*, Cambridge Mass., 2008.
- Parker, G., *Felipe II: la biografía definitiva*, Barcelona, 2011.
- , '1567: The End of the Dutch Revolt?', in: A. Crespo Solana en M. Herrero Sánchez (red.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos*, 2 dln., Cordoba, 2002, dl. I, 269-290.
- , 'The Etiquette of Atrocity: The Laws of War in Early Modern Europe', in: G. Parker (red.), *Empire, War and Faith in Early Modern Europe*, Allen Lane, 2002, 144-168.

- , ‘Still “Philippizing” after all these years. A review of publications commemorating the quatercentenary of Philip II’s death 1598-1998’, *TvG* 114:2 (2001), 214-226.
- , *The world is not enough: the imperial vision of Philip II*, Texas, 2001.
- , en González de León, F., ‘The Grand Strategy of Philip II and the Revolt of the Netherlands, 1559-1584’, in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 215-232.
- , *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven/Londen, 1998.
- , *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, 1996.
- , *Philip II*, Boston/Toronto, 1978.
- , *The Dutch Revolt*, Londen, 1977 (herziene uitgave 1985, herdruk 1990).
- , *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries’ Wars* (Cambridge studies in Early Modern History), Cambridge, 1972.
- Pas, M. de, ‘Un prieur de Renty, agent politique de Philippe II et des gouverneurs des Pays-Bas (de 1578 à 1582)’, *Bulletin historique de la société des antiquaires de la Morinie* 15 (1931), 142-186.
- Pas, W. van de, ‘Een autoritaire vader of ongehoorzame kinderen? Reacties op de Verlating van Philips II’, *Ex Tempore* 12 (1993), 33-42.
- , ‘Gelre en de crisis in de opstand. De vredesoproep van Thomas Gramaye de Oude (1583)’, in: W. Van de Pas, H. de Schepper, F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Tussen centraal en lokaal gezag. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas* (Werken uitgegeven door Gelre, vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, Oudheidkunde en recht 58), Hilversum, 2004, 129-150.
- Pater, J.C.H. de, *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)*, ’s-Gravenhage, 1917.
- Peeters, E., *Het labyrint van het verleden. Natie, vrijheid en geweld in de Belgische geschiedschrijving, 1787-1850*, Leuven, 2003.
- Peteghem, P. van, ‘La justice et la police aux anciens Pays-Bas: des jumeaux siamois?’, in: *La justice dans les Etats bourguignons et les régions voisines aux XIVe-XVIe siècles: institutions, procédure, mentalités* (PCEEB 30), Neuchâtel, 1990, 5-15.
- , ‘Politieke ideologie in de Apologie’, in: *Apologie van Willem van Oranje*, Amsterdam/Tielt, 1980, 39-49.
- Petris, L., *La plume et la tribune: Michel de L’Hospital et ses discours (1559-1562); suivi de l’édition du De initiatione Sermo (1559) et des Discours de Michel de L’Hospital (1560-1562)* (Travaux d’humanisme et Renaissance 360), Genève, 2002.
- Pietromarchi, A., *Alessandro Farnese. L’eroe italiano delle Fiandre*, Rome, 1998.
- Piqueur, J., *Pieter-Ernest van Mansfelt, gouverneur-interim der Zuidelijke Nederlanden in 1593*, Katholieke Universiteit Leuven, 1950.
- Pizarro Llorente, H., *Don Gaspar de Quiroga (1512-1594). Un gran patrón en la corte de Felipe II*, Madrid, 2004.
- Platelle, H., *Histoire de Valenciennes*, Lille, 1982.

- Pokorny, V., 'Clementia Austriaca. Studien zur Bedeutung der Clementia Principis für die Habsburg im 16. und 17. Jahrhundert', *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 86 (1978), 311-364.
- Pollmann, J., *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands 1520-1635* (Past & Present Book Series), Oxford, 2011.
- , 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand', *BMGN* 124 (2009), 515-535.
- , en Spicer, A. (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands: Essays in Honour of Alistair Duke* (Studies in Medieval and Reformation Traditions: History, Culture, Religion, Ideas 121), Leiden/Boston, 2007.
- , 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: Clerical Leadership and Catholic Violence 1560-1585', *Past and Present* 190 (2006), 83-120.
- , 'From freedom of conscience to confessional segregation? Religious choice and toleration in the Dutch Republic, 1580-1750', in: R. Bonney en D. Trim (red.), *Persecution and pluralism. Calvinists and religious minorities in early modern Europe, 1550-1700*, Oxford/Bern, 2006, 123-148.
- , 'Dienst en wederdienst. Patronage en de kunst van het netwerken in het Ancien Régime', in: W. Frijhoff en L. Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek. Europa in het Ancien Régime, 1450-1800*, Nijmegen, 2006, 213-236.
- , *Religious Choice in the Dutch Republic: The Reformation of Arnoldus Buchelius*, Manchester, 1999.
- , 'Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der Schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581', in: F. Bosbach (red.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*, Keulen, 1992, 78-81.
- Possoz, A., *Mgr. Jean de Vendeville*, Atrecht, 1862.
- Postma, F., 'Van bescheiden humanist tot vechtjas. Viglius van Aytta en de crisis van 1566-1567', *BMGN* 123 (2008), 323-340.
- , *Viglius van Aytta, de jaren met Granvelle 1549-1564*, Zutphen, 2000.
- , 'Granvelle, Viglius en de adel', in: K. de Jonge en G. Janssens (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, Leuven, 2000, 157-177.
- , 'Vreemde heren. Opstand en Reductie, 1536-1594', in: P.Th.F.M. Boekholt, A.H. Huussen jr., P. Kooij e.a. (red.), *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Groninger Historische Reeks 10), Assen, 1994, 64-87.
- , 'Een nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *BMGN* 103 (1990), 10-27.
- , 'Viglius van Aytta en Joachim Hopperus tegenover de Nederlandse opstand', *BMGN* 102 (1987), 29-43.
- , 'Willem van Oranje. 1584-1984. Een literatuuroverzicht', *BMGN* 99 (1984), 708-714.
- , *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)*, Zutphen, 1983.
- Potter, D., *War and government in the French provinces, Picardy 1470-1560*, Cambridge, 1993.
- Poulet, E., 'Les gouverneurs de province dans les anciens Pays-Bas catholiques', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, tweede reeks* 35 (1873).

- Prak, M., *The Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Golden Age*, Cambridge, 2005.
- Press, V., 'The Habsburg Court as Center of the Imperial Government', *The Journal of Modern History* 58 (1986), 23-45.
- , 'Wilhelm von Oranien, die deutschen Reichstände und der niederländische Aufstand', *BMGN* 99 (1984), 677-707.
- Puaux, A., *Madama, fille de Charles Quint, régente des Pays-Bas* (Bibliothèque historique), Parijs, 1987.
- Rachfahl, F., *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand*, 3 dln., Den Haag, 1906-1924.
- , *Margaretha von Parma: Statthalterin der Niederlande (1559-1567)* (Historische Bibliothek 5), München, 1898.
- Ramsay, G.D., *The Queen's merchants and the revolt of the Netherlands*, Manchester, 1986.
- Ranum, O., *The Fronde: A French Revolution, 1648-1652*, New York, 1993.
- Rauscher, P., 'Kaisertum und hegemoniales Königtum: Die kaiserliche Reaktion auf die niederländische Politik Philipps II. von Spanien', in: F. Edelmayer (red.), *Hispania-Austria II: Die Epoche Philips II.* (Studien zur Geschichte und Kultur der Iberischen und Iberoamerikanischen Länder), Oldenburg, 1999, 57-88.
- Reglà Campistol, J. (red.), *Felipe II y Cataluña, Edición y estudio de Ernest Belenguier Cebrià* (Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V), Madrid, 2000.
- Reinbold, M., *Jenseits der Konfession: die frühe Frankreichpolitik Philipps II. von Spanien, 1559-1571* (Beiheft der Francia 61), Stuttgart, 2005.
- Reinhard, W. (red.), *Power elites and state building* (The origins of the modern state in Europe, 13th to 18th centuries D), Oxford, 1996.
- , *Freunde und Kreaturen, "Verflechtung" als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen: Römische Oligarchie um 1600*, München, 1979.
- Renson, G. en Bossche, N. van den, *Lamoraal van Egmond, heer van Gaasbeek 1522-1568*, s.l., 1968.
- Repetto Álvarez, A., 'Acerca de un posible segundo gobierno de Margareta de Parma y el cardenal Granvela en los estados de Flandes', *Hispania. Revista española de historia* 32 (1972), 379-475.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak', *TvG* 93 (1980), 410-423.
- Rittersma, R.C., *Egmont da capo: eine mythogenetische Studie*, Münster e.a., 2009.
- , 'Van schrikbeeld tot prototype: De mythogenese van Graaf Lamoraal van Egmont (1522-1568)', *TvG* 121 (2008), 388-400.
- Rivero Rodríguez, M., "'De todo di aviso a Vuestra Señoría por cartas": centro, periferia y poder en la corte de Felipe II', in: J. Bravo Lozano (red.), *Espacios de poder: cortes, ciudades y villas (s. XVI-XVIII)*, 2 dln., Madrid, 2001, dl. I, 267-290.
- , *Felipe II y el gobierno de Italia* (Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V), Madrid, 1998.

- , 'Doctrina y práctica política en la monarquía hispana: las instrucciones dadas a los virreyes y gobernadores de Italia en los siglos XVI y XVII', *Investigaciones históricas. Época moderna y contemporánea* 9 (1989), 197-214.
- Roberts, P., 'The Languages of Peace during the French Religious Wars', *Cultural and Social History* 4 (2007), 293-311.
- Rodríguez Pérez, Y., *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (1548-1673)*, Amsterdam, 2003.
- Rodríguez-Salgado, M.-J., 'King, Bishop, Pawn? Philip II and Granvelle in the 1550s and 1560s', in: K. de Jonge en G. Janssens (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, Leuven, 2000, 105-134.
- , *Un imperio en transición. Carlos V, Felipe II y su mundo*, Barcelona, 1992.
- , 'The Court of Philip II of Spain', in: *Princes, Patronage, and the Nobility*, Oxford, 1991, 205-244.
- Roegiers, J., 'De universiteiten in de Zuidelijke Nederlanden', *De Zeventiende Eeuw* 13:1 (1997), 223-234.
- Rogier, L.J., 'Rennenbergs afval', *Annalen van het Thijmgenootschap* 45 (1957), 125-134.
- Rooms, E., 'Een nieuwe visie op de gebeurtenissen die geleid hebben tot de Spaanse Furie te Antwerpen 4 november 1576', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 54 (1971), 31-56.
- Roosbroeck, R. van, 'Kanttekeningen bij "Eenheid en scheiding der Nederlanden"', *Wetenschappelijke tijdingen* 35 (1976), kol. 1-12, 65-82, 193-222 en 273-294.
- Roosenboom, H.Th.M., 'Fray Lorenzo de Villavicencio. Een geheim rapporteur in de Nederlanden en zijn invloed op Filips II, 1563-1565', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 21 (1979), 146-174.
- Rooze-Stouthamer, C., *De opmaat tot de Opstand. Zeeland en het centraal gezag (1566-1572)*, Hilversum, 2009.
- , *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)*, Goes, 1996.
- Ros, F.U., *Rennenberg en de Groningse Malcontenten*, Assen, 1964.
- Rosenfeld, P., *The provincial governors from the minority of Charles V to the Revolt* (Standen en Landen 17), Leuven, 1959.
- Rousseaux, X., en Mertens de Wilmars, E., 'Concurrence du pardon et politiques du pardon dans les Pays-Bas espagnols au 16e siècle. Autour de l'affaire Charlet, 1541', in: J. Hoareau-Dodinau, X. Rousseaux en P. Texier (red.), *Le pardon*, Limoges, 1999, 385-419.
- Roux, N. Le, 'Honneur et fidélité. Les dilemmes de l'obéissance nobiliaire au temps des troubles de Religion', *Nouvelle Revue du Seizième Siècle* 22 (2004), 127-146.
- Ruiz Ibañez, J.J. (red.), *Las milicias del rey de España. Sociedad, política e identidad en las Monarquías Ibéricas*, Madrid, 2009.
- , *Felipe II y Cambrai: el consenso del Pueblo*, Madrid, 1999.
- Sánchez, S., *The Empress, the Queen and the Nun. Women and Power at the Court of Philip III. of Spain*, Baltimore, 1998.
- Sánchez Balmaseda, I., 'La transición del reinado de Carlos V a Felipe II desde la metodología

- del análisis de redes', in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598)*, 2 dln., Madrid, 1998, dl. II, 711-738.
- Sánchez Belén, J.A., 'Lealtades contrapuestas: la familia del Conde de Mansfeld durante la sublevación de los Países Bajos en tiempos de Felipe II', in: J.J. González Beltrán e.a. (red.), *Felipe II y su tiempo*, 2 dln., Cádiz, 1999, dl. II, 341-348.
- Scheerder, J., *De inquisitie in de Nederlanden in de XVIIe eeuw*, Antwerpen, 1944.
- Schepper, H. de, 'Le gouverneur général Peter Ernst von Mansfeld et les agents espagnols Fuentes et Ibarra aux Pays-Bas en 1593', in: *Agentes y Identidades en movimiento*, Madrid, 2011, 89-112.
- , en Vrolijk, M., 'The other face of struggle against violence: Peace and order by clemency in the Netherlands, 1500-1650', in: T.F. Shannon en J.P. Snapper (red.), *Janus at the Millennium. Perspectives on Time in the Culture of the Netherlands* (Publications of the American Association for Netherlandic Studies 5), Dallas/Lanham/Boulder/New York/Oxford, 2004, 279-293.
- , 'Le voyage difficile de Marguerite de Parme en Franche-Comté et en Flandre 1580-1583', in: S. Mantini (red.), *Margherita d'Austria (1522-1586)*, Rome, 2003, 127-140.
- , 'Los Países Bajos y la Monarquía Hispánica. Intentos de reconciliación hasta la Tregua de los Doce Años (1574-1609)', in: A. Crespo Solana en M. Herrero Sánchez (red.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos*, Córdoba, 2002, 325-354.
- , 'Frederik Perrenot van Champagney (1536-1602), het "enfant terrible" van de familie Granvelle', in: K. de Jonge en G. Janssens (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, Leuven, 2000, 233-245.
- , en Tümpel, Chr.L. en Vet, J.J.V.M. de (red.), 1648: *La paz de Münster*, Barcelona/Nijmegen, 2000.
- , 'Repressie of clementie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II', in: B.C.M. Jacobs, E.C. Coppens en P.L. Nève (red.), *Een rijk gerecht: opstellen aangeboden aan P.L. Nève*, Nijmegen, 1998, 341-364.
- , 'Het gratierecht in het Bourgondische-Habsburgse Nederlanden 1384-1633', in: H. Coppens en K. Van Honacker (red.), *Symposium over de centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden* (Standen en Landen, Bijzondere Reeks 2), Brussel, 1995, 43-87.
- , en Cauchies, J.M., 'Justicie, gracie en wetgeving: juridische instrumenten van de landsheerlijke macht in de Nederlanden (1200-1600)', in: H. Soly en R. Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 127-181.
- , 'La "Guerra de Flandes". Una sinopsis de su leyenda negra', in: J. Lechner (red.), *Contactos entre los Países Bajos y el mundo Ibérico* (Foro Hispánico 3), Amsterdam/Atlanta, 1992, 67-86.
- , *De vrijheid van het denken. De Nederlanden op gescheiden wegen 1577-1648*, Gouda, 1991.
- , 'Belgium nostrum', 1500-1650. *Over Integratie en Desintegratie van het Nederland*, Antwerpen, 1987.
- , 'De markies van Havré, vredemaker en adellijk bureaucaat (1549-1613)', in: M.E.H.N. Mout en S. Groenveld (red.), *Bestuurders en geleerden: opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 1985, 33-43.

- , 'De mentale rekonversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacificatie van Gent', *TvG* 89 (1976), 420-428.
- , *De Kollaterale Raden in de katholieke Nederlanden van 1579-1609*, Onuitgegeven proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, Departement geschiedenis, 1972.
- , 'Hervorming van de kollaterale raden als voorwaarde tot de Waalse 'reconciliatie' in 1578-1579', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965-1966), 1-23.
- Schilling, H., 'The struggle for the Integrity and Unity of Christendom', in: H. Soly (red.), *Charles V*, Antwerpen, 1999, 285-365.
- , 'The Orange Court: The Configuration of the Court in an Old European Republic', in: J. Adamson (red.), *Princes, Patronage, and the Nobility*, Oxford, 1991, 441-454.
- Schmidt, A., *Vaterlandsliebe und Religionskonflikt. Politische Diskurse im Alten Reich (1555-1648)*, Jena, 2005.
- Schreiner, K., 'Gerechtigkeit und Frieden haben sich geküsst (Ps. 84,11). Friedensstiftung durch symbolisches Handeln', in: J. Fried (red.), *Träger und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter* (Vorträge und Forschungen. Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte 43), Sigmaringen, 1996, 37-86.
- Servert, J.A., 'Felipe II: El toison de oro y los sucesos de Flandes', *Cuadernos de Historia del Derecho* 6 (1999), 475-490.
- Sicking, L., en Haemers, J., 'De Vlaamse opstand van Filips van Kleef en de Nederlandse Opstand van Willem van Oranje: een vergelijking', *TvG* 119 (2006), 328-347.
- Slos, S., *Karel van Croy en de recuperatie van de Zuid-Nederlandse adel onder de Aartsbisschoppen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1997.
- Smith, J.C., 'Venit nobis pacificus Dominus: Philip the Good's Triumphal Entry into Ghent in 1458', in: B. Wisch en S.S. Munshower (red.), *All the World's a Stage. Art and Pageantry in the Renaissance and Baroque*. (Papers in the Art History from the Pennsylvania State University 6), Pennsylvania, 1990, 259-290.
- Soen, V., 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: the Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)', *JEMH* 16 (2012), 1-22.
- , '¿Naturales del país o Españolizés? Agentes de la Corte como negociadores de paz durante la Guerra de Flandes (1577-1595)', in: M. Ebben e.a. (red.), *Agentes y Identidades en movimiento*, Madrid, 2011, 171-194.
- , 'Philip II's Quest. The Appointment of Governors-General during the Dutch Revolt (1559-1598)', *BMGN* 126 (2011), 3-27.
- , 'Collaborators and Parvenus? Berlaymont and Noircarmes, Loyal Noblemen in the Dutch Revolt', *Dutch Crossing* 35 (2011), 20-38.
- , 'Despairing of all means of reconciliation. The Act of Abjuration and the peace negotiations during the Dutch Revolt', in: P. Brood en R. Kubben (red.), *The Act of Abjuration*, Den Haag, 2011, 45-63.
- , 'De verzoening van Rennenberg (1579-1581). Adellijke beweegredenen tijdens de Opstand anders bekeken', *TvG* 122 (2009), 318-333.

- , 'Estrategias tempranas de pacificación de los Países Bajos (1570-1598)', in: B. García García (red.), *Tiempo de paces (1609-2009)*, Madrid, 2009, 61-75.
- , 'Between dissent and peacemaking. Nobility at the Eve of the Dutch Revolt (1564-1567)', *RBPH* 86 (2008), 735-758.
- , '¿Más allá de la leyenda negra? Léon van der Essen y la historiografía reciente en torno al castigo de las ciudades rebeldes en los Países Bajos (siglos XIV a XVI)', in: L. Van der Essen, *El ejército español en Flandes 1567-1584* (ed. G. Janssens), Cuacos de Yuste, 2008, 45-72.
- , *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)*, (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten nieuwe reeks 14), Brussel, 2007.
- , 'De reconciliatie van "kettters" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta* 14 (2005), 337-362.
- , 'De vreemde wendingen van de vredesmissie van Jan van Noircarmes, baron van Selles (1577-1580). Een vredesgezant worstelt met de Pacificatie van Gent', *BCRH* 171 (2005), 135-192.
- , 'C'estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon. Obstructie bij een pacificatiemaatregel (1566-1567)', *BMGN* 119 (2004), 309-328.
- Spaans, J., 'Catholicism and Resistance to the Reformation in the Northern Netherlands', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 149-163.
- , *Haarlem na de Reformatie: stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* (Hollandse historische reeks 11), Den Haag, 1995.
- Spicer, A., 'Consecration and Violation: Preserving the Sacred Landscape in the (Arch)diocese of Cambrai, c. 1550-1570', in: M. Schraven en M. Delbeke (red.), *Foundation, Dedication, and Consecration Rituals in Early Modern Culture* (Intersections Yearbook of Early Modern Studies 25), Leiden/Boston, 2011, 253-274.
- Sprang, S. van, 'Les décors des Joyeuses Entrées Gantoises du XVIe siècle', *Annales d'Histoire de l'Art et d'Archéologie (Publication annuelle de la Section d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Libre de Bruxelles)* 12 (1990), 73-89.
- Stabel, P., 'Te vuur en te zwaard. Typologie, oorzaken en consequenties van de verwoestingen in de kleinere Vlaamse steden tijdens de late Middeleeuwen', in: *Verwoesting en wederopbouw van steden van de middeleeuwen tot heden* (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven 100), Brussel, 1999, 97-126.
- Stensland, M., 'Peace or no Peace? The Role of Pamphleteering in Public Debate in the Run-up to the Twelve-Year Truce', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders (red.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*, Leiden/Boston, 2011, 227-252.
- , 'Not as Bad as All That: The Strategies and Effectiveness of Loyalist Propaganda in the Early Years of Alexander Farnese's Governorship', *Dutch Crossing* 31 (2007), 91-112.
- Sterchi, B., *Über den Umgang mit Lob und Tadel: normative Adelsliteratur und politische Kommunikation im burgundischen Hofadel, 1430-1506*, Turnhout, 2005.
- Stradling, R.A., *The Armada of Flanders: Spanish Maritime Policy and European War, 1568-1688* (Cambridge studies in Early Modern History), Cambridge, 1992.

- Stroobant, M., 'Notice sur un chapitre de l'ordre du Saint-Sépulcre de Jérusalem, tenu en 1558 dans l'église de Hoogstraten', *Académie d'archéologie de Belgique, Annales* 6 (1849).
- Sutter Fichtner, P., *Emperor Maximilian II*, New Haven/Londen, 2001.
- Swart, E., *Krijgsvolk: militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590*, Amsterdam, 2006.
- Swart, K.W., *William of Orange and the Revolt of the Netherlands, 1572-1584* (St Andrews Studies in Reformation History), Ashgate, 2003.
- , 'Oranje en de opkomst van het Statenbewind', *Spiegel Historiae* 19 (1984), 195-200.
- , 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', *BMGN* 99 (1984), 554-572.
- , 'The Black Legend during the Eighty Years War', in: J.S. Bromley en E.H. Kossman (red.), *Britain and the Netherlands*, Den Haag, 1975, dl. V, 36-57.
- Tadema, R.W., *Willem graaf van den Berg en zijne tijdgenooten. Eene bijdrage tot de geschiedenis van den tachtigjarigen oorlog uit oorspronkelijke en grootendeels onbekende stukken samengesteld*, Zutphen, 1846.
- Tanis, J. (red.), *Images of Discord: A graphic interpretation of the opening decades of the Eighty Years' War*, Michigan, 1993.
- Tellechea Idígoras, J.I., 'Don Juan de Austria y la "Trampa" de Flandes. Cartas a Felipe II tras su llegada al nuevo destino (1576)', *Cuadernos de Investigación Histórica* 21 (2004), 201-249.
- Theissen, J.S., *Fruin over Egmont's zending naar Spanje*, Amsterdam, 1917.
- Thomas, W., 'Isabel Clara Eugenia and the Pacification of the Southern Netherlands' in: C. Van Wyhe (red.), *Isabel Clara Eugenia. Female Sovereignty in the Courts of Madrid and Brussels*, Madrid/Londen, 2011, 180-202.
- , 'Martín Antonio Delrío and Justus Lipsius', in: M. Laureys (red.), *The world of Justus Lipsius: A contribution towards his intellectual biography*, Rome, 1998, 345-366.
- , 'Andromeda Unbound. The Reign of Albert & Isabella in the Southern Netherlands, 1598-1621', in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albert and Isabella*, Turnhout, 1998, dl. I, 14-20.
- , '1492-1992: heropleving van de "Zwarte Legende"?', *Onze Alma Mater. Leuvense Perspectieven* 92 (1992), 394-414.
- , 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden in de zestiende eeuw', *BMGN* 105 (1990), 325-353.
- Thøfner, M., *A common art: urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch revolt* (Studies in Netherlandish art and cultural history), Zwolle, 2007.
- , 'Domina & Princeps proprietaria. The Ideal of Sovereignty in the Joyous Entries of the Archduke Albert and the Infanta Isabella', in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albert and Isabella*, Turnhout, 1998, dl. I, 55-64.
- Tilly, C., *Capital and European States, AD. 990-1990* (Studies in social discontinuity), Cambridge, 1990.
- , 'Entanglements of European Cities and States', in: W. Blockmans en C. Tilly (red.), *Cities and the Rise of States in Europe A.D. 1000 to 1800*, Boulder/San Francisco/Oxford, 1994, 1-28.

- , (red.) *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975.
- Tilmans, K., 'Republican Citizenship and Civic Humanism in the Burgundian-Habsburg Netherlands (1477-1566)', in: M. Van Gelderen en Q. Skinner (red.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Volume I: Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*, Cambridge, 2002, 107-128.
- , 'The Origin of Empire and the Tasks of the Prince: Neglected Renaissance Mirrors-of-Princes in the Netherlands', *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 40 (1991), 30-43.
- Tollebeek, J., *De ijkmeesters: opstellen over geschiedschrijving in Nederland en België*, Amsterdam, 1994.
- Törne, P.O. de, *Don Juan d'Autriche et les projets de conquête de l'Angleterre. Étude historique sur dix années du seizième siècle (1568-1578)*, 2 dln., Helsingfors, 1915.
- Tracy, J.D., *The Founding of the Dutch Republic, War Finance, and Politics in Holland, 1572-1588*, Oxford, 2008.
- , 'Princely Auctoritas or the Freedom of Europe: Justus Lipsius on a Netherlands Political Dilemma', *JEMH* 11 (2007), 303-329.
- , 'Heresy Law and Centralization under Mary of Hungary: Conflict between the Council of Holland and the Central Government over the Enforcement of Charles V's placards', *ARG* 73 (1982), 284-308.
- , *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515-1565*, Berkeley, 1985.
- , *The Politics of Erasmus. A Pacifist Intellectual and His Political Milieu*, Toronto, 1978.
- Troeyer, P.B. de, *Lamoraal van Egmont: een critische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564 in verband met het schuldvoraagstuk* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der Letteren 40), Brussel, 1961.
- Trosée, J.A.G.C., *Het verraad van George van Lalaing, graaf van Rennenburg, baron van Ville, stadhouder en kapitein-generaal van Friesland, Overijssel, Groningen, de Ommelanden, Drenthe, Lingen, enz., 's-Hertogenbosch*, 1894.
- Truman, R.W., *Spanish treatises on Government, Society and Religion in the time of Philip II. The 'de regimine principum' and Associated Traditions* (Brill's Studies in Intellectual History), Leiden/Boston/Keulen, 1999.
- Turchetti, M., 'Une question mal posée: l'origine et l'identité des Politiques au temps des guerres de Religion', in: T. Wanegfellen (red.), *De Michel de L'Hospital à l'édit de Nantes*, Parijs, 2002, 357-391.
- , 'Middle Parties in France during the Wars of Religion', in: *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 165-183.
- , 'Religious Concord and Political Tolerance in Sixteenth- and Seventeenth-Century France', *SCJ* 22 (1991), 15-25.
- , *Concordia e tolleranza. François Baudouin (1520-1573) e i 'moyenneurs'* (Travaux d'humanisme et Renaissance 200), Genève, 1984.

- Uytven, R. van, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976), 93-122.
- , 'Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden', *RBPH* 53 (1975), 1097-1149.
- , en Blockmans, W., 'Constitutions and their Application in the Netherlands during the Middle Ages', *RBPH* 47 (1969), 399-424.
- Valladares, R., 'Decid adiós a Flandes. La Monarquía Hispánica y el problema de los Países Bajos', in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albert and Isabella*, 2 dln., Turnhout, 1998, dl. 1, 47-54.
- Vanderjagt, A.J., *Qui sa vertu anoblist: the Concepts of Noblesse and chose publique in Burgundian Political Thought*, Universiteit Groningen, 1981.
- Vanderlinden, H., 'Beleg en val in 1584', in: J. Decavele e.a. (red.), *Het eind van een rebelse droom*, Gent, 1984, 103-112.
- Vanhoutte, J., *Van robins tot très grands nobles: de sociale klim van het geslacht Richardot in de Zuidelijke Nederlanden*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 2000.
- Vanhoutte, P., 'Filips Willem van Oranje-Nassau en zijn familiale belangen en contacten in Noord en Zuid (1554-1618)', in: L. Duerloo en L. de Frenne (red.), *Het verdeelde huis*, Maastricht, 2011, 11-22.
- Vannieuwenhuysze, B. en Meijering, S., 'Het Brusselse *hof van Nassau*. De oprichting van een laatmiddeleeuwse stadsresidentie', *RBPH* 88 (2010), 349-376.
- Vázquez de Prada, V., *Felipe II y Francia (1559-1598). Política, Religión y Razón de Estado*, Pamplona, 2004.
- Vázquez Gestal, P., *El espacio del poder: La corte en la historiografía modernista española y europea* (Estudios y documentos, universidad de Valladolid), Valladolid, 2005.
- Veen, J.S. van, 'De afval van graaf Willem van den Berg in 1583', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 4 (1901), 229-259.
- Veenstra, J.R., *The Ideology of Burgundy. The Promotion of National Consciousness, 1364-1565* (Brill's Studies in Intellectual History 145), Leiden/Boston, 2006.
- Venard, M., 'Catholicism and Resistance to the Reformation in France, 1555-1585', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, Revolt and Civil War*, Amsterdam, 1999, 133-148.
- Vermaseren, B.A., *De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over de Opstand*, Maastricht, 1941.
- Vermeesch, G., *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1572-1680)*, Amsterdam, 2006.
- Vermeir, R., 'How Spanish were the Spanish Netherlands?', *Dutch Crossing* 36 (2012), 3-18.
- , 'L'ambition du pouvoir. La noblesse des Pays-Bas méridionaux et Philippe IV, 1621-1648', *Revue du Nord* 87 (2005), 89-113.
- , 'Power elites and royal government in the Spanish Netherlands during the last phase of the Eighty Years' War (1621-1648)' in: A. Cimdina (red.), *Religion and Political change in Europe: Past and Present*, Pisa, 2004, 87-103.

- , *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648*, Maastricht, 2001.
- , ‘Oorlogsvloek en Vredens zegen. Madrid, Brussel en de Zuid-Nederlandse Staten over oorlog en vrede met de Republiek, 1621-1648’, *BMGN* 115 (2000), 1-32.
- Veronelli, S., ‘La historia de Hans Khevenhüller, embajador cesáreo en la Corte de España’, in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la Monarquía Católica. Tomo IV: Literatura, Cultura y Arte*, Madrid, 1998, 517-537.
- Verschaffel, T., *Beeld en geschiedenis. Het Belgische en Vlaamse verleden in de romantische boekillustraties*, Turnhout, 1987.
- Versele, J., ‘Les secrétaires particuliers des gouverneurs généraux des Pays-Bas sous Philippe II: aux origines de la Secrétairerie d’État et de Guerre?’, in: M. Ebben e.a. (red.), *Agentes y Identidades en movimiento*, Madrid, 2011, 25-48.
- , ‘Los razones de la elección de don Luis de Requeséns como gobernador tras la retirada del Duque de Alba (1573)’, *Studia Historica (Universidad de Salamanca)* 28 (2006), 259-276.
- , *Louis del Río (1537-1578), Réflexions d’une période troublée* (Éditions de l’Université de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres, Histoire III), Brussel, 2004.
- Viaene, A., ‘De graaf van Egmond te Ieper in de jaren 1566-1567’, *Westvlaamsch Archief (Bijblad van De Biekerf)* 1 (1939), 25-34.
- Vilar Sánchez, J.A., ‘Dos insulas de la Corona española enclavada en el corazón del Sacro Imperio, vitales para la labor político militar de Felipe II en su lucha contra los herejes alemanes y los rebeldes neerlandeses: Kerpen y Lommersum’, in: J. Martínez Millán (red.), *Felipe II (1527-1598)*, 2 dln., Madrid, 1998, dl. II, 953-964.
- Villermont, M. de, *Le duc Charles de Croy et d’Arschot*, Brussel/Parijs, 1923.
- , *Le duc Charles de Croy et d’Arschot et ses femmes, Marie de Brimeu et Dorothée de Croy*, Brussel, 1923.
- Vloten, J. van, *Montigny’s leven en dood in Spanje*, Amsterdam, 1853.
- Vögl, M., *Friedensvision und Friedenspraxis in der Frühen Neuzeit 1500-1649*, Augsburg, 1996.
- Vos, L. de, *Het proces van Egmont*, 3 dln., Zottegem, 1983-1987.
- Vrolijk, M., *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*, Hilversum, 2004.
- Waele, M. de (red.), *Lendemains de guerre civile: Réconciliation et restauration en France sous Henri IV*, Montréal, 2011.
- , *Réconcilier les français: Henri IV et la fin des troubles de religion, 1589-1598*, Montréal, 2010.
- , ‘Paris est libre’. Entries as reconciliations: from Charles VII to Charles de Gaulle, *French History* 23 (2009), 425-445.
- , ‘Entre concorde et intolérance: Alexandre Farnèse et la Pacification des Pays-Bas’, in: T. Wanegfellen (red.), *De Michel de L’Hospital à l’édit de Nantes. Politique et religion face aux Églises*, Parijs, 2002, 51-70.
- , ‘Henri IV, politicien monarchomaque? Les contrats de fidélité entre le roi et les Français’, in: J.-F. Labourdette, J.-P. Poussou en M.-C. Vignal (red.), *Le traité de Vervins*, Parijs, 2000, 117-134.

- , 'Clémence royale et fidélités françaises à la fin des guerres de Religion', *Historical Reflections/ Réflexions historiques* 24 (1998), 231-252.
- , 'Image de force, perception de faiblesse: La clémence d'Henri IV', *Renaissance and Reformation* 17 (1993), 51-60.
- , 'Un modèle de clémence: Le Duc d'Albe lieutenant-gouverneur des Pays-Bas, 1567-1573', *Cahiers d'Histoire. La Revue du Département d'Histoire de l'Université de Montréal* 16 (1996), 21-32.
- Wahnich, S., *Une histoire politique de l'amnistie*, Parijs, 2007.
- Wanegfellen, T., *Ni Rome, ni Genève. Des fidèles entre deux chaires en France au XVIe siècle*, Parijs, 1997.
- Waszink, J., 'Virtuous deception: the *Politica* and the Wars in the Low Countries and France, 1559-1589', in: G. Tournoy, J. de Landtsheer en J. Papy (red.), *Iustus Lipsius. Europae lumen et columen. Proceedings of the International Colloquium Leuven 17-19 September 1997* (Supplementa Humanistica Lovaniensia), Leuven, 1999, 248-267.
- Waterbolk, E.H., 'Hopperus, tirannenbestrijder?', in: *Omtrekkende bewegingen: Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag*, Hilversum, 1995, 69-97.
- , 'L'Erasmianisme de Guillaume d'Orange', in: *Verzamelde opstellen*, Amsterdam, 1981, 84-93.
- , 'Humanisme en de tolerantiegedachte', in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent, 1976, 299-316.
- Wauters, F., *L'audience de Don Juan d'Autriche. Essai sur le séjour dans les Flandres (1576-1578)*, Brussel, 2000.
- Waxman, M.C., 'Strategic Terror: Philip II and Sixteenth-Century Warfare', *War in History* 4 (1997), 339-347.
- Wee, H. van der, 'The Economy as a Factor in the Start of the Revolt of the Southern Netherlands', *Acta Historiae Neerlandicae* 5 (1971), 52-67.
- Weis, M. (red.), *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du 16e siècle*, Turnhout, 2010.
- , 'La peur du grand complot catholique. La diplomatie espagnole face aux soupçons des protestants allemands (1560-1570)', *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 32 (2005), 15-30.
- , *Philippe de Marnix et le Saint Empire (1566-1578): les connexions allemandes d'un porte-parole de la Révolte des Pays-Bas*, Brussel, 2004.
- , *Les Pays-Bas espagnols et les États du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles* (Éditions de la Faculté de Philosophie et Lettres 110), Brussel, 2003.
- , 'La Paix d'Augsbourg de 1555: Un modèle pour les Pays-Bas? L'ambassade des princes luthériens allemands auprès de Marguerite de Parme en 1567', in: *Entre Royaume et Empire: Frontières, rivalités et modèles* (PCEEB 42), Neuchâtel, 2002, 87-100.
- Wells, G.E., *Antwerp and the Government of Philip II: 1555-1577*, Onuitgegeven proefschrift, Cornell University, 1982.
- Weststeijn, A., 'Antonio Pérez y la formación de la política española respecto a la rebelión de los

- Países Bajos, 1576-1579', *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales* 19 (2008), 231-254.
- Willems, B., 'Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 1 (1998), 261-286.
- Win, P. de, 'De lagere adel in de Bourgondische Nederlanden', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 69 (1986), 171-207.
- , 'Être noble au XVe siècle. À la recherche de critères et d'une définition', in: J.-M. Cauchies (red.), *Les élites nobiliaires*, Brussel, 2001, 1-8.
- Wolf, J.G.C. de, 'Bureaucratie en politiek: de opvolging van de hertog van Alva in de landvoogdij over de Nederlanden', in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *Bureaucraten betraapt. Historische opstellen aangeboden aan Hugo de Schepper* (Cultuurhistorische beschouwingen 2), Amersfoort, 2001, 82-108.
- Woltjer, J.J., *Op weg naar tachtig jaar oorlog. Het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond*, Amsterdam, 2011.
- , 'Political moderates and religious moderates in the Revolt of the Netherlands', in: P. Benedict e.a. (red.), *Reformation, revolt and civil war*, Amsterdam, 1999, 185-200.
- , *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, Amsterdam, 1994.
- , 'De middengroepen in de Opstand', *Spieghel Historiae* 29 (1994), 468-473.
- , 'De vrede-makers', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), 229-321.
- , *Kleine oorzaken, grote gevolgen*, Leiden, 1975.
- , *Friesland in hervormingstijd*, Leiden, 1962.
- Wood, J.B., *The King's Army: Warfare, Soldiers and Society during the Wars of Religion in France, 1562-1576*, Cambridge, 1996.
- Wybrands-Marcussen, W.R., *Der Kölner Pazifikationskongress 1579*, Onuitgegeven proefschrift, Universität Wien, 1970.
- Xavier, A., *Luis de Requesens en la Europa del siglo XVI*, Madrid, 1984.
- Yun Casalilla, B. (red.), *Las Redes del Imperio. Élités sociales en la articulación de la Monarquía Hispánica, 1492-1714*, Madrid, 2009.
- Zaaijer, J., 'Het 'verraad' van stadhouder Willem van den Bergh', in: *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan A.S. de Blécourt*, Groningen, 1939, 128-154.
- Zotz, T., 'Präsenz und Repräsentation. Beobachtungen zur königlichen Herrschaftspraxis im hohen und späten Mittelalter', in: A. Lüdtke (red.), *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 91), Göttingen, 1991, 168-194.
- Zuilen, V. van, 'Het algemeen Nederlands samenhorigheidsgevoel in enkele pamfletten over de Nederlandse Opstand', in: J. de Kruijff, M.M. Drees en J. Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 71-82.

- , 'The politics of dividing the nation? News pamphlets as a vehicle of ideology and national consciousness in the Habsburg Netherlands (1585-1609)', in: J.W. Koopmans (red.), *News and politics in early modern Europe (1500-1800)*, Leuven, 2005, 61-79.
- Zwitzer, H.L., 'Het "verraad" van Rennenberg', *Mars et Historia* 15 (1981), 183-200.

LIJST BIOGRAFIEËN EDELLIEDEN

Berlaymont, Karel van, heer van Floyon, Hierges en Beauraing, vanaf 1574 graaf van Berlaymont (Namen, 6/1510-Namen, 4/6/1578): zoon van Michel van Berlaymont en Maria van Barault, gehuwd met Adriana van Ligne-Barbençon (kasteel van Barbençon, 3/6/1532) met wie hij elf kinderen kreeg, militair bevelhebber onder Karel V (ca. 1541-1542), benoeming tot *chef de finances* (kort voor 1550), overwinning in Longwy (1553), provinciegouverneur van Namen (8/9/1554, herbevestiging door Filips II 22/10/1555), gewoon lid van de Raad van State (1554, herbevestiging door Filips II 17/11/1555, eedaflegging 19/11/1555), verantwoordelijk voor de constructie van de citadel in Charlemont (1555), na vertrek van Maria van Hongarije ad interim gouverneur met Adriaan van Croÿ (1555), herbevestiging Raad van State en *premier chef* in de Raad van Financiën (1555), ridder in het Gulden Vlies (kapittel Antwerpen, 23-8/1/1556), bevel over nieuwe ordonnantiebende (29/4/1561), naast Alva lid van de Raad van Beroerten (1567), door Requesens aangeduid als diens opvolger in de landvoogdij (maart 1576), gevangengenomen door de Staten-Generaal (4/9/1576-19/1/1577), belangrijk raadsheer naast Don Juan (1576-1578), zeker na diens inname van de citadel van Namen, begraven bij de Franciscanen in Namen, zie V. Soen, 'Collaborators and Parvenus? Berlaymont and Noircarmes, Loyal Noblemen in the Dutch Revolt', *Dutch Crossing* 35 (2011), 20-38, 'Barlaymont, Karel Baron, later Graaf van', BWN II (1853), 131-132, Général Guillaume, 'Berlaymont (Charles, comte de)', BN II (1868), 250-254, Baelde, *Collaterale Raden*, 76-79 en 232, S. Thomas, *Charles de Berlaymont et son rôle pendant la révolution du XVIe siècle*, onuitgegeven verhandeling, Leuven, 1943; archiefmateriaal in ADA Caja 30, n° 46-58 en Caja 46, n° 54, BFZM Altamira cpt. 102, doc. 17 (kopie), IVDJ envío 68, doc. 21-22, AGS CMC 2aE 44, los stuk.

Bournonville, Oudart van, baron van Capres [Cappres], vanaf 1579 graaf van Hénnin-Liétard (? , ca. 1533-Brussel, 28/12/1585): zoon van Guido van Bournonville en Anna van Ranincourt, huwelijk met Maria Christina van Egmont (22/10/1579?-huwelijkscontract, 17/6/1581), opgeleid aan het hof van Karel V, deelname oorlog tegen protestanten in Heilig Roomse Rijk (1547-1548) en bij Metz (1552), deelname Verbond der Edelen, daarna samen met Noircarmes tegen Valencijn (1567), Jemmingen (1568), ingeschakeld door Alva bij Brabantse veldtocht (1572), gouverneur Leuven (1572), gevangengenomen door muitend Antwerps garnizoen (1576), door Staten-Generaal aangesteld als gouverneur van Atrecht, onderhandelaar staten bij Don Juan bij inname citadel Namen (7/1577), verzoening met de koning (11/1578), benoeming tot lid van de Raad van State (11/1579), *chef de finances* (1584), door zijn oom aangesteld als enige erfgenaam in de Nederlanden,

verheffing Hennin-Liétard tot graafschap (ARA Aud 1409/10, 9/10/1579), zie C.A. Rahlenbeek, 'Bournonville (Oudart de)', BN II (1868), 862-863, de Schepper, *Kollaterale Raden*, I, 50-54; Huwelijkscontract met Maria Christina van Egmont, 17/06/1581: BLL Add. Ms. 45.924; diens panegyriek bij de jezuïet Estevan Caselles, *Doze frutos de la muy antigua y ilustre casa de Bournonville*, Barcelona, 1680 (BNE 3/72086).

Croÿ, Filips van, derde hertog van Aarschot (? , 10/6/1525-Venetië, 11/12/1595): huwelijk met Johanna van Halewijn, (24/1/1558) en Johanna van Blois (22/4/1582), verkozen tot Vliesridder (1556), missie naar Frankfurt (1562), aangesteld tot raadslid in de Raad van State (17/10/1565; afgezet in 2/1578, opnieuw aangesteld naar aanleiding van reconciliatie 30/11/1579), admiraal van de Nederlanden (1568), staats gouverneur Vlaanderen (beëdiging 22/10/1577, later gevangen genomen door de Gentse Calvinistische Republiek), staats onderhandelaar bij de vredesonderhandelingen in Keulen maar verzoende zich opnieuw (11/1579), missie naar Rudolf II (1587), zie Baelde, *Kollaterale raden*, 253-254, de Schepper, *Kollaterale Raden*, 135-147; archiefmateriaal in ACA Edingen État Civil, nr. 88 en Huwelijkscontract ACA Edingen État Civil, nr. 134, ADA Caja 32, n° 86-9: Brieven van Aarschot aan Alva en Albornoz (1570-1573), ARA Aud. Missives 1726/1 (1556-1578) etc.

Croÿ, Karel van, prins van Chimay, hertog van Aarschot (1560-Heverlee, 13/6/1612): gehuwd met Maria van Brimeu (1580), daarna met volle nicht Dorothea van Croÿ (1605), staats gouverneur Brugge (1582), reconciliatie met de koning (1584), betrokken bij beleg Neuss, Venlo (1585), Sluis (1587), Bonn (1588), betrokken in de Franse veldtochten, gouverneur Henegouwen (1596), zie de Schepper, *Kollaterale Raden*, 206, *Une existence de grand seigneur au seizième siècle. Mémoires autobiographiques de Charles de Croÿ* (ed. C. de Reiffenberg), Brussel, 1845, M. de Villermont, *Le duc Charles de Croÿ et d'Arsocht et ses femmes, Marie de Brimeu et Dorothee de Croÿ*, Brussel, 1923, J.-M. Duvosquel, 'Une source de l'histoire rurale des Pays-Bas méridionaux au tournant des XVIe-XVIIe siècles: les cadastres, albums et besognés du duc Charles de Croÿ', in: *La Belgique rurale du moyen âge à nos jours. Mélanges offerts à Jean-Jacques Hoebanx*, Brussel, 1985, 223-228, R. Nijs, *Karel III de Croÿ (1560-1612)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1979, S. Slos, *Karel van Croÿ en de recuperatie van de Zuid-Nederlandse adel onder de Aartshertogen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1997.

Croÿ, Karel-Filips van, markies van Havré (Havrecq-les-Mons) (Beaumont?, 1/9/1549-Brussel?, 22/11/1613): zoon van Filips II van Croÿ, eerste hertog van Aarschot en diens tweede echtgenote Anna van Lotharingen, gehuwd met Diane de Dommartin (1570), erfdochter van de graaf van Fontenoy, verblijf aan het Spaanse hof met verheffing tot markies van Havré en benoeming tot *gentilhomme de la cámara* (1575-1576), benoeming tot raadslid in Raad van State (12/5/1577) maar afgezet na rebellie (2/8/1577), behoorde tot de sollicitanten van Matthias (eind 1577), *chef de finances* in de Staten-Generaal (1577), generaal van de cavalerie van de Staten-Generaal, maar vrijwillig ontslag (1576-1577), probeerde de vrede van Atrecht in naam van de Staten-Generaal te

verhinderen (1578-1579), verzoend naar aanleiding van de vredehandel in Keulen (1579), verblijf bij zijn echtgenote in Lotharingen (1579-1582), herbenoemd in Raad van State (1589), vrede-maker (1594-1596), benoeming tot *chef de finances* (22/10/1599), zie H. de Schepper, 'De markies van Havré, vredemaker en adellijk bureaucraat (1549-1613)', in: M.E.H.N. Mout en S. Groenveld (red.), *Bestuurders en geleerden: opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 1985, 33-43, Swart, *Krijgsvolk*, 258.

Egmont, Filips van, vijfde graaf van Egmont en heer van Gaasbeek in 1578 (?), 1558/9-Ivry, 14/3/1590): huwelijk met Maria van Hornes en Anna van Croÿ, legerleider in dienst van Staten-Generaal (1576), verzoening (7/1579), gevangenschap bij Fransen (1580-1585), stierf op de Franse veldtocht van Farnese nabij Ivry, zie Th. Juste, 'Egmont (Philippe, comte d')', BN VI (1878), 509-512, A.W. Mees, *Lamoraal van Egmond*, 278-281, G. Dansaert, *La comtesse Lamoral d'Egmond*, 98-102.

Egmont, Lamoraal van, vanaf 1541 vierde graaf van Egmont en vanaf 1544 prins van Gavere (1522/11/18 La Hamaide, nabij Lessen in Henegouwen-Brussel, 5/6/1568): huwelijk met Sabina van Beieren (1544), gouverneur Luxemburg (1552), overwinningen Grevelingen en Saint-Quentin (1557), gouverneur Vlaanderen en Artesië (1559), benoeming Raad van State (1555, herbevestiging 1559), veroordeeld door de Raad van Beroerten, en veroordeeld op de Brusselse Grote Markt, zie G. Janssens, *De graven van Egmond en Horn, Slachtoffers van de politieke repressie in de Spaanse Nederlanden*, Brussel, 2003, A. Goosens en H. Vandormael, *De graaf van Egmont, Slachtoffer van intrige en verraad*, Leuven, 2007, A. Goosens, 'Les hésitations du comte Lamoral d'Egmond concernant la politique religieuse des Pays-Bas dans les années 1560', A. Dierkens (red.), *Le penseur, la violence, la religion* (Problèmes d'histoire des religions 7), Brussel, 1996, 63-7, A. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond*, 's-Gravenhage, 1958, L. Delhaye, 'Notice sur la maison d'Egmont et sur ses possessions en Hainaut', *Annales du Cercle Archéologique de Mons* 12 (1875), L. Geevers, *Gevallen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*, Amsterdam, 2008.

Glymes, Jan van, tweede markies van Bergen-op-Zoom (1533?-Madrid, 21/5/1567): zoon van Antoon van Glymes, eerste markies van Bergen-op-Zoom en Jacoba van Croÿ, *gentilhombre de la boca* (1548), huwelijk met Maria van Lannoy (1550), lid van de Raad van State (1555), ridder Gulden Vlies (1556), gouverneur van Henegouwen (1562-1567), missie naar Madrid waar hij stierf (1566-1567), zie R. Van Roosbroeck, NBW IX (1981), 312-323, W.A. Van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)*, Hilversum, 1999.

Lalaing, Antoon van, derde graaf van Hoogstraten, (Beaumont sur Vesle, ca. 1535-Sissans, 10/1568): eerste zoon van Filips van Lalaing en Anna van Rennenberg, ridder Gulden Vlies en *gentilhombre de la boca* (1559), kortstondige gouverneurstaken in Mechelen en Antwerpen (1566),

veroordeeld door de Raad van Beroerten (1568), stierf naar aanleiding van wond opgelopen bij de militaire campagne in Brabant onder Willem van Oranje, zie A. Wauters, 'Lalaing (Antoine de)', BN XI (1890-1891) 85-90, R. van Roosbroek, 'Antoon van Lalaing', NBW VI (1974) 521-530, R. Born, *Les Lalaings*, 325-329; archiefmateriaal ARA Aud 1729/3 map A, ARA RvB 154 en 398; Antoon van Lalaing, *La défense de messire Antoine de Lalaing contre les fausses et apostées accusations des cas contenus ès lettres patentes d'adjournement personnel impetrées à sa charge* (ed. Société des bibliophiles de Mons), Mons, 1838.

Lalaing, Emmanuel-Filibert van, baron van Montigny, markies van Renty (1585), heer van Leuze en Condé (Valencijn, 5/5/1557, gedoopt op 29/6/1557-Bergen, 17/12/1590): zoon van Karel van Lalaing en Maria van Montmorency (waardoor hij de baronie van Montigny krijgt), gehuwd met Anna van Croÿ, dochter van de markies van Renty (1581, huwelijkscontract, 1/12/1582, een dossier hierover in AGS SP 2573), page in dienst van de hertog van Beieren (1573), *grand tour* (4/1575), kolonel van een regiment Waalse infanterie (AGS CMC 2aE 844 s.f.), Matthias-aanhanger, bezetting Menen met Malcontenten (1/10/1578), verzoening door verdrag van Mont-Saint, Éloi (6/4/1579), betrokken in het beleg Kortrijk, Duinkerken en Antwerpen, grootbaljuw Henegouwen (13/7/1582), weigerde benoeming in Raad van State (1586), stierf door blessure in veldtocht tegen de Fransen, zie P. Henrard, 'Montigny (Emmanuel-Philibert de Lalaing, baron de)', BN XV (1899), 177-186, Born, *Les Lalaing*, 279-285, I.L.A. Diegerick, *Lettres inédites d'Emmanuel de Lalaing, marquis de Renty, baron de Montigny, 15577-1579*, BCRH (tweede serie) 9 (1857), 320-379, V. Soen, 'Les Malcontents au sein des États-Généraux rebelles aux Pays-Bas (1578-1581): Défense du pouvoir de la noblesse ou défense de l'orthodoxie?', A. Boltanski en F. Mercier (red.), *La noblesse et la défense de l'orthodoxie XIII-XVIIIe siècles*, Rennes, 2011, 135-149.

Lalaing, Filips van (Valencijn, 1533 [volgens Born ca. 1545]-Valencijn, 23/4/1582): zoon van Karel van Lalaing en Margaretha van Croÿ, gehuwd met Margaretha van Ligne (7/6/1569), studies te Padua, reis door Heilig Roomse Rijk en Italië (1562), door Fonck verbonden met Granvelle (AMD Lalaing B 295/VII), verblijf aan Spaanse hof (september 1567-lente 1568), getipt als kapitein van de *archeros de corps*, grootbaljuw van Henegouwen (1574) en gouverneur van Valencijn, staatsgezind en Anjou-aanhanger, luitenant-generaal Staatse troepen, verzoening met koning (23/5/1579), benoemd tot lid met voorrang in Raad van State (30/11/1579; eedaflegging 19/10/1580). In 1566 en 1572 had de wapenkoning van het Gulden Vlies belangrijke heraldische traktaten aan hem opgedragen, zie Born, *Les Lalaings*, 253-277, de Schepper, *Kollaterale Raden*, 147-149, V. Soen, 'Les Malcontents au sein des États-Généraux rebelles aux Pays-Bas (1578-1581): Défense du pouvoir de la noblesse ou défense de l'orthodoxie?', A. Boltanski en F. Mercier (red.), *La noblesse et la défense de l'orthodoxie XIII-XVIIIe siècles*, Rennes, 2011, 135-149; archiefmateriaal in ADA caja 39 n° 182, AGS K 1546-7, AMD 295 en 296.

Lalaing, Joris van [GEORGES], graaf van Rennenberg [ook Rennenburg, Rennebourg, Reynenbergh, Rennenberch, Rennenburch], baron van La Ville (Hoogstraten?, ca. 1550?-Groningen,

23/7/1581): tweede en jongste zoon van Filips van Lalaing en Anna van Rennenberg (zie 1.1), graaf van Rennenberg, Limburgse heerlijkheid nabij Sittard en Valkenburg door schenking van oom Herman van Rennenberg *inter vivos* (1577), *mercede* van 1500 florijnen (4/7/1570), legeraanvoerder bij de Staten-Generaal (1576), voorlopig stadhouder voor de Staten-Generaal van Friesland, Groningen, Overijssel en Drenthe (1577), verzoening met de koning (3-15/3/1580), sindsdien koninklijk stadhouder van Groningen, stierf op 23 juli 1581 zonder officiële erfgenamen, zie 'George, Lalaing de', Van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, dl. XI, 46-47, Bartelds, 'Lalaing, George van', NNBW VIII, 997-1004; A. Wauters, 'Lalaing (Georges de)', BN XI (1890-1891), 91-96, R. Born, *Les Lalaings*, Brussel, 1981, 341-346 (Born geeft als enige het geboortjaar 1537 op, maar dat lijkt onwaarschijnlijk aangezien zijn familie in 1568 nog steeds de voogdij over hem had zoals blijkt uit AMD Lalaing B 306 s.f.), V. Soen, 'De verzoening van Rennenberg (1579-1581). Adellijke beweegredenen tijdens de Opstand anders bekeken', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122 (2009) 318-333; archiefmateriaal in ARA Aud 184-185, 192, 587/1, 588, 589, 589bis, 590, 654, 1187, 1396/2-3, 1428/4, 1449/3, 1729/3 map C, AGS E 2845, AGS K 1552, 1554, AMD Lalaing B 301; uitgegeven bronnen in I.L.A. Diegerick, 'Lettres inédites de Georges de Lalaing, comte de Rennebourg, baron de Ville, gouverneur de Frise et d'Overijssel 1576-1580', *BCRH Série II* 10 (1858), 107-164 en de bijlagen in J.A.C. Trosée, *Het verraad van George van Lalaing, graaf van Rennenburg, baron van Ville, stadhouder en kapitein-generaal van Friesland, Overijssel, Groningen, de Ommelanden, Drente, Lingën, enz., s-Hertogenbosch*, 1894.

Longueval, Maximiliaan van, baron van Vaulx en later graaf van Bucquoy [Vao(s), Vaulx] (Atrecht, 16/4/1537-Doornik, 29/11/1581): zoon van Jan van Longueval en Jeanne van Rosimbos, actief in Afrikaanse veldtocht (1563), habijt Orde van Calatrava (oktober 1564), *gentilhombre de la boca*, gezant van Filips II bij huwelijk Farnese (1565-1566), gehuwd met Margaretha van Lisle (12/11/1567-volgens Arenbergh 1571), moet in 1568 een contingent 100 man cavalerie lichten (CMC 2aE 5 s.f.), gouverneur Bergen, gouverneur Atrecht maar verdreven, gezant Don Juan in Parijs (11/1577), hoofd van de Raad van Financiën als opvolger van Hierges (22/6/1578), gouverneur van Atrecht na de dood van Maximiliaan van Melun (1578), onderhandelaar Farnese bij Keulen (1579), verheffing tot graaf van Bucquoy (Brieven van Filips II, Bajadoz, 20/6/1580), stierf bij slag om Doornik, begrafenis in Saint-Waudru (2/1/1582), begraven in Vaulx, zie E. Van Arenbergh, 'Longueval (Maximilien de)', BN XII (1892-3), 368-371, de Schepper, *Kollaterale Raden*, 373-375; archiefmateriaal in BNE Hsverz. 7549 (autografen vanuit Parijs), AGS K 1543-1546.

Mansfelt, Pieter-Ernst van, graaf van Mansfelt (Heldrungen, 15[?]-20[?]/7/1517-Luxemburg 22/5/1604): zoon van Ernst Mansfelt Heldrungen en Dorothea, gravin van Solms, huwelijken met Margaretha van Brederode (1545) en Maria van Montmorency (1562), gouverneur Luxemburg (1547), gevangene van de Fransen (1552-1557), maskerade tegen Granvelle (1564), begeleider van Maria van Portugal van Lissabon naar Brussel (1565), kapitein van Brussel (22/8/1566), kapitein bij Moncontour (1569), deelname aan Raad van State (1574), *maestro de campo general* onder de landvoogdij van de Raad van State, vastgezet (4/9/1576-25/1/1577), begeleidde Margaretha van

Parma terug naar Italië (1583), rijksprins (1594), bleef loyaal onder Don Juan en Farnese, waarnemend landvoogd (1593), daarna teruggetrokken leven in Luxemburg, zie K. de Jonge en J.-L. Mousset, *Un prince de la Renaissance. Pierre-Ernest de Mansfeld (1517-1604)*, 2 dln., Luxemburg, 2007, G. Janssens, 'Le comte Pierre-Ernest de Mansfeld, loyal serviteur de Charles-Quint et de Philippe II et la guerre aux Pays-Bas. Une esquisse biographique', *Hémecht* 56 (2004), 379-388 (en andere bijdragen in dit themanummer), R. Matagne, 'Le Comte Pierre-Ernest de Mansfeld, gouverneur et capitaine general du duché de Luxembourg et du Comté de Chiny', *Hildaguia* 3 (1955), 721-736, J. Massarette, *Vie martiale et fastueuse de Pierre-Ernest de Mansfeld*, Parijs, 1930, J. Piqueur, *Pieter-Ernest van Mansfelt, gouverneur-interim der Zuidelijke Nederlanden in 1593*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1950.

Melun, Robert van, burggraaf van Gent, in 1579 markies van Richebourg en in 1584 ook van Roubaix (Antoing?, 1550?-Liefkenshoek, 4/4/1585): zoon van Hugo van Epinoy en Yolande van Warchin, huwde Anna d'Aymeries (9/6/1576), moord op zoon van Mansfelt, waarop hem ordonnantiebende werd geweigerd (1574), staats gouverneur voor Artesië (10/1576), generaal van de cavalerie van de Staten (11/8/1577), verzoening met de koning (7/12/1578), behoorde bij de tweederde 'reconciliati' van de Raad van State (1579), zette La Noue gevangen, arresteerde Hèze (1580), Gulden Vlies verleend maar nooit ontvangen, stierf aan wond bij beleg Antwerpen, zie de Schepper, *Kollaterale Raden*, I, 152-158.

Montmorency, Filips van, graaf van Horn (Ooidonk?, 1518?-Brussel, 5/6/1568): zoon van Jozef van Montmorency en Anna van Egmont, huwde met Walburgis van Nieuwenaar (1546), kapitein van de prinselijke lijfwacht (1548), Gulden Vlies (1556), Raad van State (1555-1559/1561-1568), gouverneur van Gelre (1556-1559), onthoofding na doodsvonnis Raad van Beroerten, zie P.A.M. Geurts, *De graaf van Horne: Filips van Montmorency 1524-1568*, Zaltbommel, 1968, S. Groenveld, 'Filips van Montmorency, graaf van Horn (1524-1568). Een Habsburgs edelman tussen vorstenmacht en verzet', *Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 139 (2003), 39-99, G. Janssens, *De graven Egmond en Horn: slachtoffers van de politieke repressie in de Spaanse Nederlanden*, Brussel, 2003, L. Geevers, *Gevallen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*, Amsterdam, 2008.

Montmorency, Floris van, baron van Montigny en Humbercourt (1527?/1528?-Simancas, 14/10/1570): zoon van Jozef van Montmorency en Anna van Egmont, huwde met Helena van Melun (10/1565), kamerheer van Karel V (1548), Gulden Vlies (1559), ordonnantiebende (1561), missie naar het hof (1562), gouverneur Doornik, missie naar het hof (1566), gewurgd in Simancas na proces Raad van Beroerten, zie 'Documentos relativos a la prision y muerte de Montigny', *CODOIN* 4 (1844), 526-566, L.-P. Gachard, 'Floris de Montmorency, baron de Montigny: sa mission en Espagne, son arrestation à Madrid et son supplice au château de Simancas: 1566-1570', in: L.-P. Gachard (red.), *Études et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas*, Brussel, 1890, dl. III, 59-95, J. Brouwer, *Montigny, afgezant van de Nederlanden bij Filips II*, Amsterdam, 1941.

Pardieu, Valentin de, heer van La Motte, habijt van de orde van Santiago, Commandeur in de St. Jacobsorde (Baingem, 1529-Doullens, 14/7/1595): zoon van Jan van Pardieu en Catharina Dupré, gehuwd met Anna de la Porte (1563) en Françoise van Noyelles (1565), page van Karel van Lalaing, in dienst van Bugnicourt, kapitein van infanterie van Noircarmes, Capres en La Cressonnière, kapitein kasteel en stad Grevelingen (commissiebrief 18/8/1574, eed aan Requesens afgelegd: AGS SP 2604 s.f.), onderhandelingen met de Staten van Vlaanderen over versterking (12/1577), verzoening met de koning (8/4/1578), overwinning van de forten Henuin, Rébus, Mardyckhoucke (10/4/1578), samenwerking met Licques, overwinning in Hondshoote (4/9/1579), kasteel van Warneton (20/12/1579), beleg Duinkerken (30/6/1583), grootmeester van de artillerie (1591), stierf bij de inspectie van Doullens, zijn vrouw verkrijgt later voor haar neef Guernonval het gouverneurschap over Grevelingen, zie *Correspondance de Valentin de Pardieu, seigneur de La Motte, gouverneur de Gravelines, commandeur de l'ordre de Saint-Jacques, etc. (1574-1594)* (ed. I.L.A. Diegerick), Brugge, 1857.

Sainte-Aldegonde, Filips van, baron van Noircarmes (?-Utrecht, 5/3/1574): gehuwd met Bonne van Lannoy, habijt van de orde van Calatrava, *gentilhomme de la bouche* van Karel V (1543-1548), *gentilhombre de la cámara* (1548-1556), legerleider nabij Lannoy (12/1566) en Valencijs (3/1567), kapitein Sint-Omaars, grootbaljuw Henegouwen en gouverneur citadel Kamerijk (1567 'par provision', in 1570 bevestigd), Raad van Beroerten, *chef de finances* (1567 tot 1571), legeraanvoerder naast Alva en Don Fadrique (1572-1574), interim-gouverneur van Holland, Zeeland en Utrecht, zie V. Soen, 'Collaborators and Parvenus? Berlaymont and Noircarmes, Loyal Noblemen in the Dutch Revolt', *Dutch Crossing* 35 (2011), 20-38, E. De Borchgrave, 'Noircarmes, Philippe de Sainte-Aldegonde, seigneur de', BN XV (1899), 784-789; Hortal Muñoz, *El Manejo*, 31-34; archiefmateriaal in ADA Caja 66, n° 35 en 38, IVDJ envío 68, doc. 145-149.

Sainte-Aldegonde, Jan van, even vaak **Noircarmes, Jan van** heer van Basinghien, later baron van Selles (?-Fort Rammekens in Vlissingen, 1/1585): zoon van Jan van Noircarmes en Marie van Rubempré, gehuwd met Katharina van Tisnacq, luitenant-kapitein van de *guarda flamenca* (1557), ridder in de militaire orde van Calatrava, gouverneur-baljuw en kapitein van Sint-Omaars, vredesgezant (1577-1578) en koninklijk onderhandelaar met de Unie van Atrecht (1579), missie naar de Nederlanden, gevangenschap door opstandelingen na aanval op Bouchain (1581), genomineerd als gouverneur van Doornik, zie E. De Borchgrave, 'Noircarmes, Jean de' in: BN XV (1899), 180-183 (evenwel met onnauwkeurigheden) en V. Soen, 'Noircarmes (Sainte-Aldegonde), Jan (of Johan) van', NBW XVIII (2007), 699-704, Ib., 'Een vredesgezant worstelt met de Pacificatie van Gent. De vreemde wendingen van de vredesmissie in de Nederlanden van Jan van Noircarmes, baron van Selles (1577-1580)', *BCRH* 171 (2005), 135-192 en Ib., 'Zwagers aan het Spaanse hof, vredesgezanten in de Nederlandse Opstand. Jan van Noircarmes (†1585) en Karel van Tisnacq jr. (†1597)', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij* 62 (2009), 189-207.

PERSOONSINDEX

De pagina's met een asterisk verwijzen naar een aanvullende biografische schets.

- Aarschot, hertog van – *zie Croÿ, Filips III van*
Albada, Aggaeus de 14, 139, 145, 224*
Albornoz, Juan de 93, 205*
Aldobrandino, Pietro 232
Alençon, hertog van – *zie Anjou, Frans van*
Alva, hertog van – *zie Álvarez de Toledo, Fernando*
Álvarez de Toledo, Fernando, hertog van Alva
19, 34, 48, 53, 66, 72-5, 79-95, 97-100, 103,
106, 114, 119, 128-9, 137, 149-150, 154, 159, 162,
199*
Anjou, Frans van, hertog van 114, 117, 124-5,
127, 133, 136-9, 141, 143, 145, 158-9, 162
Aragona, Carlos d', hertog van Terranova
125, 139-45, 161
Arcanti, Pedro 126
Arenberg, Karel van, graaf van 74, 114, 163,
196
Arias Montano, Benito – *zie Montano, Benito*
Arias
Armenteros, Tomas 41, 43, 183*
Assonleville, Christoffel van 61-3, 65, 68, 70,
73, 76, 101-3, 142, 193*
Aubermont, Nicolaas van, heer van Manuy
132, 135-6
Aytta, Bucho 12, 111
Aytta, Wigle van – *zie Viglius*

Backer (Adriaanszoon), Cornelis 210
Bailly, Guislain le 12-3
Baius, Michael 51, 53, 185
Balduinus, Franciscus 44
Bay, Michel de – *zie Baius, Michael*
Beernaerts, Wilmart 49, 188*
Beieren, Joris van 47
Beieren, Sabina van 38-9, 331
Berg, Willem van den 91
Bergen, markies van – *zie Glymes, Jan IV van*
Bergen, Maximiliaan van, aartsbisschop Ka-
merijk 53
Berlaymont, Gilles van, heer van Hierges 16-
7, 172*, 333
Berlaymont, Karel van, graaf van 64, 68, 74,
80, 90, 103, 108, 114, 329*
Berlaymont, Margaretha van 23
Bienaymée, Robert, abt van Renty 127, 220*
Billy, heer van – *zie Robles, Gaspar de*
Blois van Treslong, Willem 174
Bonte, Hugo – *zie Bontius, Hugo*
Bontius, Hugo – 100, 102-3, 207*
Bor, Pieter Christiaenszoon 14-5, 21, 23
Borner, Johan 104
Bourbon, Louis de, prins van Condé 48, 73
Bournonville, Oudart van, baron van Capres
38, 132-3, 135-6, 162, 329*, 332
Bours, heer van – *zie Noyelles, Pontus van*
Boussu, graaf van – *zie Hennin-Liétard, Maxi-*
miliaan van
Brederode, Hendrik van 43, 59, 62, 70
Brimeu, Karel van, graaf van Megen 60, 74,
192*
Brimeu, Maria van 23, 96, 158, 164, 228

- Bruyninck, Nicolaas, secretaris Oranje 144-5
 Bugnicourt, heer van – *zie Lalaing, Pontus van*
 Buren, graaf van – *zie Oranje, Filips-Willem*
 Burch, Jan van der 164-5, 231*
 Bylandt, Otto Heinrich von, baron van
 Rheydt 160
- Cabrera y Bobadilla, Pedro de, graaf van
 Chinchón 208
 Caesar, Julius 88
 Canto, Alonso de 190, 193
 Capres, baron van – *zie Bournonville, Oudart van*
 Casimir, Johan 124
 Cassander, Georgius 44, 46
 Castellanos, Cristóbal de 198
 Cerda, Juan de la, hertog van Medinaceli 91-3, 204*
 Cerralvo, markies van – *zie Pacheco, Juan*
 Champagney, heer van – *zie Perrenot, Frederik*
 Chantonnay, heer van – *zie Perrenot, Thomas*
 Chinchón, graaf van – *zie Cabrera y Bobadilla, Pedro de*
 Cicero 31, 103
 Cisneros 119
 Coligny, Gaspar de 48, 73
 Condé, prins van – *zie Bourbon, Louis de*
 Coomans, Jérôme 164-5
 Coudenhove, Jacques 12, 22-3, 170*
 Courteville, Josse van 51-2, 66, 189*
 Croÿ, Dorothea van 36, 330
 Croÿ, Filips III van, hertog van Aarschot 36, 52, 64, 74, 84, 90, 93, 97-116, 118, 130-43, 148-9, 157-8, 330*
 Croÿ, Karel-Filips van, markies van Havré 36, 97-116, 119, 134, 136, 138-43, 148-9, 152, 157-8, 330-1*
 Croÿ, Jan van, graaf van Le Roeulx 64, 103, 114
 Culemborg, Cornelia van 169-170
- Culemborg, graaf van – *zie Pallant, Floris van*
 Curiel, Alonso de 126-8, 132, 220*
 Curiel, Jerónimo de 126, 220
- Damant, Nikolaas 231
 Delrio, Martin Antonio de – *zie Rio, Martin Antonio del*
 Dietrichstein, Adam 86-7
 Does, Jakob van de 210
 Dommartin, Diane de 98, 142
 Don Carlos 66, 82, 85-6, 127, 150
 Don Fadrique 80, 92-5
 Don Ferdinando, ook wel Don Fernando 92
 Don Hernando 201
 Don Juan de Austria 36, 82, 92, 108-30, 135, 137, 145, 150-1, 153-4, 168
 Don Juan – *zie Don Juan de Austria*
 Dorp, Marnix 210
 Drenkwaert, Johannes van 164-5, 231*
 Drieux, Rémi – *zie Driutius, Remigius*
 Driutius, Remigius 103
- Eboli, prins van – *zie Gómez de Silva, Ruy*
 Egmont, Eleonora van 38
 Egmont, Filips van 38, 162-4, 331*
 Egmont, Karel van 38, 162-4
 Egmont, Lamoraal van, junior 38, 115, 162-5
 Egmont, Lamoraal van, senior, graaf van 16, 35, 38-55, 60-3, 65-72, 148, 331*
 Egmont, Maria Christina 38, 162
 Egmont, Sabina van 38, 166
 Elizabeth I 114, 117, 124-5, 132, 138, 141
 Ennetières, Lodewijk van 159
 Enríquez de Acevedo, Pedro, graaf van Fuentes 161-7
 Épinoy, prins van – *zie Melun, Pieter van*
 Erasmus 32, 80-1
 Escovedo, Juan de 113-4, 214*
 Espinosa, Diego de, kardinaal van 35, 80
 Evrard, Georges, graaf van Solms 166

- Farnese, Alexander, prins en later hertog van Parma 11, 13-4, 22, 47, 59, 119, 121-46
- Ferdinand I 85-6, 180
- Ferdinand(o) – *zie Don Ferdinand*
- Filips de Goede 57
- Filips de Schone 80, 103
- Filips II 14, 30-2, 34, 46-7, 51-3, 63, 66-8, 81-2, 100, 118-9
- Fonck, Jan 12, 14, 20, 142, 170*
- Foreest, Nanning van 210
- Fuentes, graaf van – *zie Enríquez de Acevedo, Pedro*
- Gaill, Andreas 111
- Glymes, Jan IV van, markies van Bergen 42-4, 53, 61-2, 65-8, 73, 84, 331*
- Gómez de Silva, Ruy, prins van Eboli 208, 214
- Gonzaga, Ottavio 113-4
- Gracht, Gauthier van der 114
- Granvelle, kardinaal van – *zie Perrenot, Antoon*
- Gregorius XIII 111-2
- Grobbendonk, heer van – *zie Schetz, Gaspar*
- Groesbeek, Gerard van 102, 111-2, 121, 124, 209*
- Guzman da Silva, Diego 189
- Gymnich, Werner 111
- Hachicourt, heer van – *zie Montmorency, Filips van*
- Halewijn, Johanna van 65
- Hamal, Willem van, 13 170*
- Haméricourt, Gérard de 49
- Hames, Nicolas de 59
- Hartius, Otto 164-8
- Havetius, Antonius, bisschop Namen 49
- Hembyze, Jan van 188
- Hendrik III, koning van Frankrijk 28, 98, 106, 181
- Hendrik IV, koning van Frankrijk 28, 31, 166
- Hennin-Liétard, Maximiliaan van, graaf van Boussu 122, 218*
- Hèze, heer van – *zie Hornes, Willem van*
- Hierges, heer van – *zie Berlaymont, Gilles van*
- Hildebrants, Jakob 14-5
- Hongarije, Maria van 122
- Hoofft, Pieter Corneliszoon 14-5
- Hoogstraten, graaf van – *zie Lalaing, Antoon van*
- Hopper(u)s, Joachim 46-8, 51-3, 61, 65-6, 92, 102, 107, 186*
- Horn, graaf van – *zie Montmorency, Filips van*
- Hornes, Willem van, heer van Hèze 143-4
- Hoyo, Pedro de 195, 198
- Ibarra, Estebán de 231
- Idiáquez, Juan de 231
- Issche, heer van – *zie Wittem, Joris van*
- Jansenius, Cornelius 49-50
- Jiménez, Pedro 185
- Karel IX, koning van Frankrijk 48, 81, 151
- Karel V, keizer 39, 57, 61, 67, 81-2, 97, 103, 118, 120, 122, 127, 137, 140, 150
- Kethulle, Frans van 115
- Khevenhüller, Hans von 123, 160, 165
- Kleef, Willem van 30
- Kornput, Johan van den 16, 24
- La Ville, baron van – *zie Lalaing, Joris van*
- Lalaing, Antoon van, eerste graaf van Hoogstraten 18
- Lalaing, Antoon van, derde graaf van Hoogstraten 10-1, 18-9, 22, 58, 63, 71, 74, 83, 331*
- Lalaing, Cornelia van 13, 170*
- Lalaing, Emmanuel-Filibert, baron van Montigny 13, 19-21, 115, 129-30, 135-9, 159, 332*
- Lalaing, Filips van, graaf van 10, 12-3, 19, 103, 124, 126-7, 129, 135-9, 143, 332*

- Lalaing, Joost van 10-1
 Lalaing, Joris van, graaf van Rennenberg 11-25, 115, 332*
 Lalaing, Karel van 10-2, 18, 58
 Lalaing, Philippine-Christine van 24
 Lalaing, Pontus van, heer van Bugnicourt 58
 Lalaing, Willem van, vierde graaf van Hoogstraten 23
 Laloo, Alonso de 60, 72, 74-5
 Lannoy, Maria van 331
 Lauermann, Johan 111
 Le Clerq, Gilles 59
 Le Roelux, graaf van – *zie Croÿ, Jan van*
 Leoninus, Elbertus 103, 112, 209*
 Letmatius, Herman 188
 Lindanus, Wilhelmus 51, 53
 Lippe, Simon, graaf van 161-2
 Longueval, Maximiliaan van 126, 129, 333*
 López de Cueva, Baltasar 109, 213
 Luxemburg, Françoise van 39
- Maes, Willem 166
 Malderen, Jakob van 166
 Malvasia, Innocentio 232, 271
 Manrique, Luis 208
 Mansfelt, Karel van 162-163
 Mansfelt, Pieter-Ernst, graaf van 58, 74, 84, 108, 157-168, 333-4*
 Manuy, heer van – *zie Aubermont, Nicolaas van*
 Marck, Margaretha van der 138
 Maria van Hongarije – *zie Hongarije, Maria van*
 Marnix van Sainte-Aldegonde, Filips van 59, 94-5, 113
 Marnix van Sainte-Aldegonde, Jan van 59
 Maroilles, abt van – *zie Yve, Frederik d'*
 Martens, Jacques 49-52
 Maximiliaan I van Oostenrijk 11, 29-30, 39, 76
- Maximiliaan II van Oostenrijk 44, 80-1, 85-90
 Medici, Catharina de 48, 73, 81, 162
 Medinaceli, hertog van – *zie Cerda, Juan de la*
 Meetkerke, Adolf van 215
 Megen, graaf van – *zie Brimeu, Karel van*
 Melun, Helena van 58, 72, 75
 Melun, Pieter van, prins van Épinoy 133
 Melun, Robert van, burggraaf van Gent 133, 136, 143, 334*
 Meulenaere, Antoon van 49-52
 Moerbeke, heer van – *zie Sint-Omaars, Jan van*
 Monceau, baron van – *zie Hamal, Willem van*
 Mondragón y Otalora, Cristóbal de 141, 225*
 Montano, Benito Arias 19
 Montigny, baron van – *voor 1570 zie Montmorency, Floris van, na 1570 zie Lalaing, Emmanuel-Filibert van*
 Montmorency, Eleonora van 10, 13, 58, 75, 138, 170
 Montmorency, Filips van, graaf van Horn 16, 36, 40-1, 57-77, 148, 334*
 Montmorency, Filips van, heer van Hachicourt 58-9, 68, 70-1, 191*
 Montmorency, Floris van, baron van Montigny 36, 41, 43-5, 57-77, 83, 148, 334*
 Morillon, Maximiliaan 49-51, 92-4
 Moullart, Matthieu 111, 134-9, 214*
 Myle, Adriaan van der 210
- Nassau, Hendrik van 22, 100
 Nassau, Jan van 18, 20, 91, 139, 141
 Nassau, Lodewijk van 43-4, 47, 59-60, 62, 68, 70, 84, 91, 100
 Nassau, Maurits van 160-1, 165-6
 Navarra, Hendrik van – *zie Hendrik IV*
 Nieuwenaer, Adolf van 43, 68
 Nieuwenaer, Amelie van 43
 Nieuwenaer, Walburgis van 43, 75, 334

- Nijevelt, Willem van 210
 Nijlen, Arnoldus 13
 Noircarmes, heer van – *zie Sainte-Aldegonde, Filips van*
 Noircarmes, Jan van, baron van Selles 36,
 84-5, 90, 117-130, 132-9, 152-3, 335*
 Noisot, Charles van 210
 Noyelles, Pontus van, heer van Bours 122, 141,
 218*
- Oostenrijk, Albrecht van 167-8
 Oostenrijk, Andreas van 161, 167-8
 Oostenrijk, Anna van 75, 86, 88
 Oostenrijk, Ernst van 164-7
 Oostenrijk, Isabella van 66, 164, 167, 188
 Oostenrijk, Karel van 80, 85-90, 201*
 Oostenrijk, Margaretha van 18
 Oranje, Filips-Willem, graaf van Buren 83,
 113, 143-4
 Oranje, Willem van, prins van 12, 14, 18-
 22, 29-32, 34, 39-44, 46, 48, 52-3, 58, 63, 68,
 70, 74, 76, 79, 83, 85-9, 91, 94-5, 99, 109-11,
 113-5, 118, 121, 123, 128, 136, 139-140, 144-6,
 148-9, 154-5.
- Pacheco, Juan, markies van Cerralvo 161
 Padilla, Alonso de 220
 Pallant, Floris van, graaf van Culemborg 59,
 83
 Pardieu, Valentin van, heer van La Motte
 117, 126-8, 132-9, 335*
 Parma, Margaretha van 18, 41-2, 45, 48, 51, 63,
 66-75, 82-3, 118-9, 183*
 Parma, prins van – *zie Farnese, Alexander*
 Pérez, Antonio 25, 119, 144
 Pérez, Gonzalo 46-8, 51
 Perrenot, Antoon, kardinaal Granvelle 41-6,
 53, 73, 81, 98-100, 107, 118-9, 182*
 Perrenot, Frederik, heer van Champagny
 105, 111, 118, 214
- Perrenot, Nikolaas, heer van Granvelle 61
 Perrenot, Thomas, heer van Chantonnay 58,
 85-6, 202*
 Persijn, Hippolytus 49-50, 52
 Pius V 61, 67, 81
 Ponce de León, Andrés 208
 Portessain, Guillaume 44
 Portugal, Maria van 47
- Quiroga y Vela, Gaspar de 104, 208
- Ravesteyn, Josse – *zie Tiletanus, Judocus*
 Renichon, Michel de 165
 Rennenberg, Anna van 10, 12-3, 170, 333*
 Rennenberg, graaf van – *zie Lalaing, Joris van*
 Rennenberg, Herman van 12, 22, 169, 333
 Rennenberg, Willem van 169-170
 Renty, abt van – *zie Bienaymée, Robert*
 Requesens, Luis de 34, 36, 66-8, 93-4, 98-107,
 206*
 Ressegem, heer van – *zie Vilain, Maximiliaan van*
 Rheydt, baron van – *zie Bylandt, Otto Heinrich von*
 Richardot, François 204, 205
 Richardot, Jan 159-60
 Riethoven, Maarten – *zie Rythovius, Martinus*
 Río, Luis de 205
 Río, Martin Antonio del 114
 Robles, Gaspar de, heer van Billy 23
 Roda, Jerónimo de 103, 105
 Roorda, Johannes 13
 Rudolf II 111-3, 117, 123-30, 164-8
 Rumpf, Wolf 103-4
 Rythovius, Martinus 49-52, 103-4, 115, 188*
- Sainte-Aldegonde, Filips van, baron van
 Noircarmes 36, 79-95, 335*
 Sainte-Aldegonde, Jan van, baron van Selles –
zie Noircarmes, Jan van

- Saksen, Anna van 43, 58
 San Clemente, Guillén de 161-163
 Sarrazin, Jean 132-4, 222*
 Sasbout, Arnold 103, 209*
 Savoie, Emmanuel-Filibert van 105
 Schar(en)berger, Urbaan 104, 209*
 Schetz, Gaspar, heer van Grobbendonk 119, 216*
 Schwarzburg, Günther von, graaf van 103-5, 123, 209*
 Schwarzenberg, Otto Heinrich, graaf van 117-20, 123-30, 128-9, 139, 219*
 Schwendi, Larazus von 44, 185
 Segá, Felipe 218
 Selles, baron van – *zie Noircarmes, Jan van*
 Seneca 31, 80-81
 Sint-Geertrui, abt van – *zie Vanderlinden, Jan*
 Sint-Omaars, Jan van, heer van Moerbeke 64
 Solms, graaf van – *zie Evrard, Georges*
 Sonnius, Franciscus 105
 Suys, Cornelis 103, 209*
 Swichem, Wigle Aytta van – *zie Viglius*
- Tapper, Ruard – *zie Tapperus, Ruardus*
 Tapperus, Ruardus 50
 Tassis, Juan Baptista de 225, 230
 Terranova, hertog van – *zie Aragona, Carlos d'*
 Tiletanus, Judocus 49, 53
 Tisnacq, Karel van, senior 51-2, 66-8, 189*
 Titelmans, Pieter 43
 Trigoso, Pedro 112-3, 214*
- Valhuon, heer van – *zie Le Vasseur, Guillaume*
 Valois, Elisabeth van 48, 55, 82, 86
 Valois, Margaretha van 114
 Van den Berg, Willem – *zie Berg, Willem van den*
 Van der Burch, Jan – *zie Burch, Jan van der*
 Van der Linden, Willem – *zie Lindanus, Wilhelmus*
 Vanderlinden, Jan, abt van Sint-Geertrui 140, 224*
 Vargas Mexia, Juan de 126-7, 142
 Vasseur, Guillaume le, heer van Valhuon 134-6, 222-3
 Vázquez, Mateo 208
 Velasco, Martín de 92, 201
 Viglius, Wigle Aytta van Swichem 41, 45-6, 49, 51, 61-2, 69, 73, 81, 90, 92, 103
 Vilain, Maximiliaan, heer van Ressegem 103-5, 108-12, 115, 119, 152, 155
 Villavicencio, Lorenzo de 53
- Willem V van Gullick 121
 Wilson, Thomas 113
 Wittem, Joris van, heer van Issche 213
 Wynenberg, Filips van 111
- Yve, Frederik d', abt van Maroilles, 141-142, 225-226*
- Závala, Domingo de 207, 211
 Zayas, Gabriel de 213
 Zúñiga, Juan de 34, 98-9
 Zwevegem, heer van – *zie Halewijn, Frans van*

PLAATSINDEX

- Aalst 134, 158
Aire 133
Aken 19, 142
Algiers 39
Alkmaar 94
Amersfoort 270
Amsterdam 48, 71, 113
Antwerpen 18-9, 42, 71-2, 89-90, 100, 105,
109, 112-4, 134-5, 139-40, 142, 158-9
Aranjuez 46, 74
Arras – *zie Atrecht*
Atrecht 42, 64, 126, 131-9, 161
- Barcelona 34
Bayonne 48, 55, 81, 86
Beaumont 96, 330
Bergen (Mons) 18, 64, 69, 91-3, 136, 139, 142-3
Bergen-op-Zoom 42
Béthune 133
Besançon 41
Bologna 214
Bonn 330
Borgerhout 129
Bouchain 138
Bouge 128
Breda 28, 104-6
Brugge 53, 71, 158-9
Brussel 42, 42-7, 48-52, 60-4, 72, 74, 83, 109-
10, 113
Burcht 57
Buren 105
- Calais 126
Cambrai – *zie Kamerijk*
Charlemont 329
Chimay 158-9
Coevoorden 13-4
- Delfzijl 14
Den Haag 161, 164, 166-7
Dendermonde 72, 158
Deventer 89
Diest 88, 128
Diksmuide 158
Dillenburg 74
Doornik 24, 36, 44, 58, 60-1, 71-2, 133
Dordrecht 91, 104
Douai – *zie Dowaaï*
Dowaai 133, 138, 141
Drenthe 12, 14
Duffel 67
Duinkerken 127, 158
- Edingen (Enghien) 34
Eindhoven 129, 158
Enghien – *zie Edingen*
Erkelens 129
Essen 13
Escorial 19
Frankfurt 161

- Gaasbeek 53, 74, 158
 Gavere 93
 Geertruidenberg 114, 164
 Geldern 141
 Gembloers 121, 123
 Gent 12, 40, 71, 81, 110, 115-6, 118, 125, 129, 136, 158-9
 Genua 82, 86
 Goes 225
 Gouda 94, 155
 Granada 92, 98
 Gravelines – *zie Grevelingen*
 Grevelingen 40, 65, 126-8, 130, 147, 162
 Groningen 11-25, 61
 Gulik 121
- Haarlem 93-4
 Halle 158
 Harlingen 13
 's-Hertogenbosch 42, 141, 143, 147
 Hesdin 132
 Heusden 57
 Heverlee 121, 330
 Hoei (Huy) 111-3
 Hoogstraten 18-9
 Horn 57
 Huy – *zie Hoei*
- Ieper 42, 49, 71, 158-9
 Innsbruck 19
 Ivry 38, 161, 331
- Jemmingen 84
- Kamerijk 80, 138
 Karpen 129
 Kassel 129
 Keulen 12-3, 19, 22, 128-43
 Kortrijk 332
- La Ville 13, 18
 Landrecies 138, 143
 Lannoy 84
 Leeuwarden 13, 21
 Leiden 232
 Lepanto 82, 92, 98, 108, 119
 Leuven 49, 74, 121-2, 124-5, 128, 130
 Liedekerke 158
 Lille – *zie Rijsel*
 Lissabon 23
 Luik 163
 Luxemburg 40, 61, 111, 114, 119, 128
- Maastricht 129, 135, 141
 Madrid 65, 72, 84, 86, 100
 Mainz 75
 Malta 48
 Marche-en-Famenne 111-3, 152
 Mechelen 18-9, 41-2, 46, 93, 122, 126, 129, 130, 141-3, 147
 Medina del Campo 214, 225
 Menen 158-9
 Merida 14
 Metz 209, 329
 Middelburg 98-9, 166
 Milaan 348
 Mons – *zie Bergen*
 Mont-Saint-Eloi 136, 143, 221, 332
 Mühlberg 81
 München 19
 Münster 28, 141, 168
- Naarden 93
 Namen 49, 64, 110, 114, 118-9, 128
 Napels 60, 127, 182, 214
 Neuss 330
 Nevele 57-8, 75
 Ninove 158

- Oldenzaal 14
 Oorschie (Orchies) 133, 138
 Oostende 159
 Oosterweel 73
 Oudenaarde 71, 158
 Oudendoorn 174
 Oudewater 105
 Overmaas 141

 Padua 19, 181, 352
 Parijs 13, 126, 138
 Passau 85-6
 Piacenza 216
 Pont-sur-Sambre 164

 Quermes 136

 Rijsel (Lille) 84, 133, 138
 Rijswijk 209
 Roermond 129
 Rome 167
 Rotterdam 102

 Saint-Omer – *zie Sint-Omaars*
 Saint-Pol 164
 Saint-Quentin 40, 57, 65, 162, 331
 Salamanca 214
 Sedan 158
 Segovia 52
 Sevilla 43
 Simancas 58, 75
 Sint-Omaars (Sint-Omer) 49, 126, 132-4
 Sint-Truiden 68
 Sint-Winoksbergen 127
 Sittard 333
 Sluis 159
 Spiers 13, 19
 Staveren 13
 Steelhoven 210
 Steenwijk 14, 16

 Thionville 74, 110
 Tienen 121, 128
 Toledo 214
 Tunis 102, 162

 Ulm 19
 Utrecht 22, 42, 95, 100, 114

 Valencia 53
 Valenciennes – *zie Valencijs*
 Valencijs (Valenciennes) 64, 84, 91, 93, 133,
 138, 143, 329, 332, 334
 Valkenburg 333
 Valsáin 66
 Valladolid 43, 51, 75, 100
 Venetië 157
 Venlo 141
 Veurne 127

 Walcheren 98
 Watrelos 73
 Weert 43, 57, 59, 73-5, 129
 Wenen 86
 Wervik 129
 Winsum 169
 Worms 19

 Yuste 58

 Zaltbommel 109, 207
 Zaragoza 81
 Zichem 121, 128
 Zierikzee 134, 218, 225
 Zoutleeuw 121, 128
 Zutphen 93
 Zwijndrecht 57

Verschenen in deze reeks

- Christopher D.M. Atkins, *The Signature Style of Frans Hals. Painting, Subjectivity, and the Market in Early Modernity* (ISBN 978 90 8964 335 3)
- Peter de Cauwer, *Tranen van bloed. Het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629* (ISBN 978 90 8964 016 1)
- Margriet van Eikema Hommes, *Art and Allegiance in the Dutch Golden Age* (ISBN 978 90 8964 326 1)
- Liesbeth Geevers, *Gevalen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)* (ISBN 978 90 8964 069 7)
- Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (ISBN 978 90 8964 3681)
- Jonathan Israel, Stuart Schwartz, Michiel van Groesen [Inleiding], *The Expansion of Tolerance. Religion in Dutch Brazil (1624-1654)* (ISBN 978 90 5356 902 3)
- Robert Parthesius, *Dutch Ships in Tropical Waters. The Development of the Dutch East India Company (VOC) Shipping Network in Asia 1595-1660* (ISBN 978 90 5356 517 9)
- Jürgen Pieters, *Historische letterkunde vandaag en morgen* (ISBN 978 90 8964 296 7)
- Benjamin B. Roberts, *Sex and Drugs before Rock 'n' Roll. Youth Culture and Masculinity during Holland's Golden Age* (ISBN 978 90 8964 402 2)
- Jochai Rosen, *Soldiers at Leisure. The Guardroom Scene in Dutch Genre Painting of the Golden Age* (ISBN 978 90 8964 204 2)
- Eric Jan Sluijter, *Rembrandt and the Female Nude* (ISBN 978 90 5356 837 8)
- Violet Soen, *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)* (ISBN 978 90 8964 377 3)
- Monica Stensland, *Habsburg Communication in the Dutch Revolt* (ISBN 978 90 8964 413 8)
- Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (ISBN 978 90 5356 876 7)
- Anna Tummers, *The Eye of the Connoisseur. Authenticating Paintings by Rembrandt and His Contemporaries* (ISBN 978 90 8964 321 6)
- Anna Tummers, Koenraad Jonckheere, *Art Market and Connoisseurship. A Closer Look at Paintings by Rembrandt, Rubens and Their Contemporaries* (ISBN 978 90 8964 032 1)
- Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (ISBN 978 90 8964 146 5)

- Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (ISBN 978 90 5356 882 8)
- Thijs Weststeijn, *Margaret Cavendish in de Nederlanden. Filosofie en schilderkunst in de Gouden Eeuw* (ISBN 978 90 8964 029 1)
- Thijs Weststeijn, *The Visible World. Samuel van Hoogstraten's Art Theory and the Legitimation of Painting in the Dutch Golden Age* (ISBN 978 90 8964 027 7)